

821(479) 94.5.5.5.5

НОДАР ДУМБАДЗЕ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

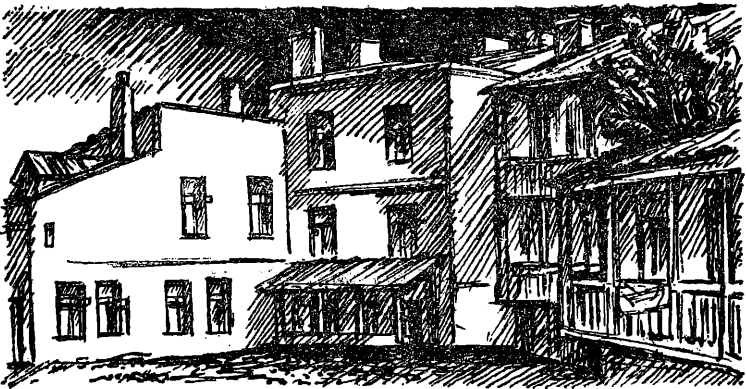

ЕДНАННЯ

НОДАР ДУМБАДЗЕ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

БІЛІ ПРАПОРИ
ЗАКОН ВІЧНОСТІ
КУКАРАЧА

РОМАНИ, ПОВІСТЬ

Переклав з грузинської
Олекса Синиченко

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1985

С (Груз)
Д 82

ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ

Во второй том произведений
грузинского советского писателя
Нодара Думбадзе (1928—1984)
вошли романы
«Белые флаги»,
отмеченный Государственной премией
Грузинской ССР
имени Шота Руставели,
«Закон вечности»,
удостоенный Ленинской премии,
и повесть «Кукарача».

Ілюстрації Миколи Богданця

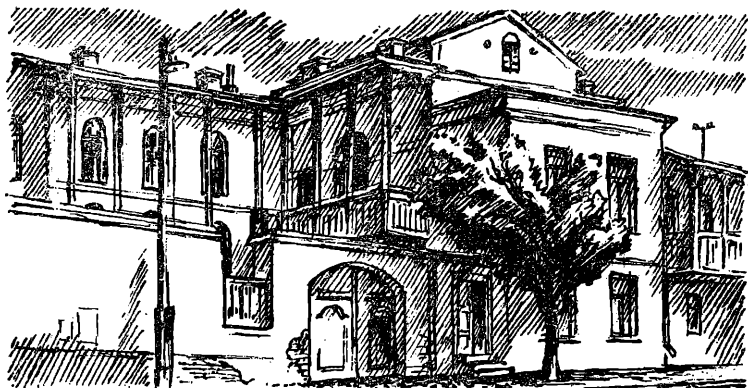
Переклад звірено за виданням:

ნოდარ დუმბაძე. რჩული ნაწარები სამ ტომად.
ტომები II, III. თბილისი, „პერანო“, 1983, 1984.

ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РУ

Д $\frac{4702170200-152}{M205(04)-85}$ 152.85

© Український переклад,
ілюстрації, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

БІЛІ ПРАПОРИ

Роман

РЕСТОРАН «АПЕТИТ»

— Здрастуй, Зазо!

— Ростомові привіт!

Ростом міцно потис мені руку, потім тією самою рукою попле-скав мене по щоці.

— Як поживаєш?

— Так собі. А ти як? — спитав я і глянув на годинника.

— Поспішаєш?

— У Кіровському парку показують «Під небом Сіцилії». Може, підеш? Гарний фільм, — сказав я і знову зиркнув на годинника.

— Та ну його, той фільм. Цілий рік не бачились! Ходімо ви-п'ємо по одній, — запропонував Ростом.

— Ні, треба подивитися кіно!

— Я ж знаю, що ти сотий раз дивишся! Ходімо!

У Ростомові сили — як у бика. Він так стиснув мені руку, що просити вже не треба було — я сам збіг униз по сходах під-вального ресторану і сів за порожній столик біля басейну з жи-вою рибою. Ростом пішов до прилавка.

Навряд чи ще десь є на світі ресторан, брудніший, неза-тишніший, темніший, дорожчий і неапетитніший, ніж «Апетит»,

і якщо його все-таки відвідують, то тільки тому, що він завжди відчинений — від сьомої ранку до сьомої другого ранку, від цього понеділка до наступного понеділка, і так цілий рік. Офіціанти «Апетиту» ходять у таких засмальцьованих халатах, що дільничному лікареві санінспекції навіть не доводиться заходити в зал — буфетник прямо на сходах вручає йому хабара за анти-санітарію.

Буфетника «Апетиту», Архіпо, знає весь Тбілісі, і, звичайно ж, знаю його і я.

— І не соромно тобі, Архіпо, що ресторан такий брудний? — спитав я раз буфетника.

— Це не ресторан, а робітнича їдальня! — відрубав Архіпо.

З тих пір я, як споживач, уже не ставлю до «Апетиту» таких високих вимог, як раніше, коли він здавався мені рестораном.

Сьогодні чомусь негусто відвідувачів у «Апетиті». В кутку темного залу п'ють-гуляють чоловік вісім. Вони, здається, вже сп'яніли, бо галасують і раз у раз звертаються один до одного: «Нагадайте мені ваше ім'я, шановний». Видно, спочатку випивали окремо, а потім зсунули столи.

Ростом повернувся, поставив на стіл тарілку з десятьма хінкалі¹ та півлітрову пляшку горілки.

— Чути по запаху, що з консервів! — закрутив носом Ростом і, добряче посипавши хінкалі чорним перцем, спитав: — Якби нам захотілося додати, скільки маєш у кишені? Я витрусив до копійки...

— Три карбованці! — збентежено всміхнувся я, засунув руку в нагрудну кишеню, витяг троячку й поклав її на стіл.

Ростом поставив на неї тарілку з хінкалі так, що виглядав лише ріжок, і налив у склянки горілки.

— Хочеш, навчу тебе, як можна безплатно випити сто грамів горілки? — спитав він.

Я наперед знав, що він скаже, але не хотів його розчарувати.

— Давай!

— Учора мене навчили, — всміхнувся Ростом. — Отже, треба підійти до прилавка й попросити горілки, а потім хінкалі... Ні, спочатку спитати буфетника, скільки коштує горілка, потім дістати гроші... Тьху, забув! Загалом дуже дотепно. Коли згадаю, розкажу, а поки що випиймо за нашу зустріч! — І, цокнувшись зі мною, Ростом вихилив склянку й одразу ж закусив хінкалі. — Хіба ж це не краще за якесь там кіно? — спитав він, коли нарешті перевів дух.

---

¹ Хінкалі — великі пельмені. (Тут і далі примітки перекладача).

Я теж випив і, відчувши в жилах приємне тепло, подумав, що, мабуть, таки краще.

— Хочеш, я сам навчу тебе? — спитав я.

— Чого? — подивився на мене Ростом і знову налив.

— А того, що ти хотів мене навчити: як випити безплатно.

— О, будь ласка! — попросив Ростом.

— Треба підійти до прилавка, — почав я, — і спитати буфетника:

«Скільки коштують п'ять хінкалі?»

«П'ятдесят копійок», — відповідає він.

«Давай! — кажеш ти. Він дає, і ти знову питаєш: — А скільки коштують сто грамів горілки?»

«П'ятдесят копійок!»

«Не треба хінкалі, давай горілки!» — кажеш ти й повертаєш тарілку з хінкалі.

Він відставляє її і наливає тобі сто грамів. Хлюп! — перехиляєш ти в рот горілку і йдеш собі.

«Е-е! Куди ти?» — женеться за тобою буфетник.

«Додому!» — відповідаєш ти.

«А гроші?» — питає він.

«Які гроші?» — дивуєшся ти.

«За горілку!» — каже він. А ти йому:

«Хіба я не повернув тобі п'яти хінкалі?»

«А гроші за хінкалі?» — питає він. А ти на це:

«А хіба ж я їв хінкалі?»

«Ні!» — каже він.

«То чого ж тобі від мене треба?» — питаєш ти.

«Нічого... Пробач!» — мимрить він, почервонівши, і йде від тебе.

— Ва, геніально! — вигукнув Ростом. — Хто тебе навчив?

— Ціцка.

— Ну й тип! І мене теж він навчив, але тебе — краще.

— На таке він здатний, — заспокоїв я Ростом.

Той щиро засміявся.

Я і Ростом до третього класу вчилися разом у п'ятнадцятій школі. Потім Ростомові батьки перебралися в інший район, і років дев'ять я не бачився з Ростомом. Зустрілися ми в університеті, на вступних екзаменах — він складав на фізичний. Я й не впізнав його, так він вилюднів, змужнів і погарнішав. Ростом сам признався до мене.

— Як ти впізнав мене? — спитав я його.

— Та як же не впізнати, коли ти зовсім не змінився! — засміявся він.

На другому курсі він знову зник.

Через рік я побачив його на стадіоні. Грали наше «Динамо» й московське «Торпедо». Я трохи запізнився, і, коли прийшов, на моєму місці сидів Ростом. Ми якось умостилися обидва. Наші програли. Ідучи з стадіону разом, ми не знали, про що говорити. Наша розмова не йшла далі третього класу.

— Де ти пропав? — усе-таки спитав я його з чемності.

— Матеріально нам було сутожно, я почав працювати і перейшов на заочний відділ, — відповів він тоді.

Ось і тепер я не знаю, про що його спитати, і звертаюся до нього з своїм торішнім запитанням.

— Де ж ти пропав, бічо? ¹

— Працюю, Зазо. Та я ж сказав тобі!

— Де працюєш?

— Яке це має значення? На хліб вистачає.

— Цього не видно по тобі! — всміхнувся я і з надією глянув на свою троячку, що лежала під тарілкою.

— Усе несучи додому... Мати майже осліпла, не може ні нитки засилити в голку, ні рівно прострочити, — почав виправдуватися Ростом.

— Та хіба варто було через це переходити на заочний? — спитав я і зрозумів, яку дурницю ляпнув.

— Варто... — відповів Ростом, помовчавши. — Варто... Одного дня приходжу я додому і бачу: мати моя сидить на ліжку, опутивши голову, а якась товстозада жінка розмахує в неї перед носом сукнею і верещить: «Якщо ти вже сліпа, якщо не можеш кроїти й шити, то навіщо берешся? Так і скажи, що ти жебрачка, і я тобі допоможу!.. Де ж я тепер куплю такий відріз?! Де хочеш знайди, хоч і з-під землі дістань!» Це вона так матері казала.

Ростом випив горілки. У мене мороз пішов поза спиною.

— А далі? — спитав я.

— Ти пам'ятаєш нашу школу? До неї ми ходили через Варазісхеві ², — заговорив Ростом про інше.

— Пам'ятаю! — відповів я, і відлягло мені від серця.

— Мені мати давала на сніданок у школі п'ятнадцять копійок. А тобі?

— Мені тридцять.

— А навпроти школи був завод гончарних виробів.

— Цегельний завод, — поправив я.

— Еге ж, цегельний, але там виробляли й горшки. І хлопців з того району називали цегельною бражкою.

¹ Бічо — напівпестливе-напівзневажливе звертання, буквально: хлопче.

² Варазісхеві — вулиця в Тбілісі.

— Уранці вони перестрівали нас і відбирали гроші, пам'ятаєш?

— Чому ж не пам'ятаю! За п'ятнадцять копійок тоді можна було купити французьку булочку і дві сосиски з гірчицею.

— Ех, щоб матері їхні заридали! — стало мені шкода тих дитячих п'ятнадцяти копійок.

— А знаєш, чому вони перестрівали вранці? — спитав Ростом.

— Чому?

— Та тому що знали: коли ми встигнемо ввійти у школу, то витратимо гроші в буфеті.

— Як же я про це не подумав! — здивувався я, сміючись у душі з тієї хлоп'ячої хитрості.

— Та я теж зміркував тільки тепер, коли став працювати. Наш голова профспілки достоту отак збирає членські внески: у день зарплати перестриває нас біля каси.

— А все-таки, де ти працюєш? — спитав я.

— У гаражі, мийником машин, — ніяково всміхнувся він. — А ще одна троячка не завадила б... — сказав Ростом і глянув на майже порожнілу пляшку, потім перевів очі на ріжок троячки. Дивився він на нього так, наче під тарілкою лежала не заложена троячка, а коштовний камінь.

Раптом перед нашим столом наче вродився якийсь п'яний як дим здоровань з величезними вусищами. У лівій руці він тримав пляшку «Сапераві»¹, а в правій — стілець.

— Грузії, могутній, квітучій і щасливій... слава, — проголосив він.

— Слава! — підхопили ми заклик.

— Як вас звати?.. — звернувся він до Ростом, гикаючи.

— Ростом.

— Ого! А вас? — повернувся він до мене.

— Заза.

— О-хо-хо! «Аміран»² зітнувся з девом...»³ Так? «Задвигтіла вся земля!» Так?.. П'ю за пишну природу Грузії й цілую ваш стіл в уста... — І він заточився.

— Сідайте, батоно!⁴ — підтримав я його.

— Я прийшов з своїм стільцем і вином... Приймаєте? — спитав він мене, і не встиг я відповісти, як він, ще раз гикнувши, вкинув у рота наш останній хінкалі.

¹ «Сапераві» — сорт вина.

² Ростом та Аміран — імена героїв давньогрузинського богатырського епосу «Ростоміані» й «Аміраніані».

³ Дев — лихий велетень, персонаж грузинських казок.

⁴ Батоно — ввічлива форма звертання до старшого, незнайомого, взагалі до поважаної людини; буквально: пане.

— Сідайте, будь ласка! — повторив запрошення Ростом.

— Ми там п'ємо... Я і мої друзі... Один, два, три. Я четвертий! — Наш гість ударив себе кулаком у груди.

— Чого ви хочете, батано? — спитав Ростом.

— Я хочу бути з вами «і в могилі, і повсюди...» — замуликав гість.

— Нам треба вже йти, батано! — підвівся я.

— Що?! — гаркнув гість і так ударив дном пляшки об стіл, що вино бризнуло в обличчя Ростомові.

Збліднувши, Ростом підвівся, якийсь час дивився на гостя, мов заіпнотизований, потім витер рукою обличчя й подивився на криваво-червону долоню.

— Як ваше ім'я, шановний? — дуже тихо спитав Ростом гостя.

— Акакій, Како, Какі! ¹ — перелічив він свої імена й сів.

Тепер він сидів, а ми стояли.

— Сідайте! — запросив він і нас.

Ми сіли.

— Скажіть, будь ласка, чого вам від нас треба, батано Акакійкакокакі? — закахкав Ростом, і не тільки я, а й він сам засміявся.

— Усе відбирають у мене, генацвале ², геть усе! — прошепотів Акакійкакокакі й оглянувся, наче змовник.

— Хто? — спитав я теж пошепки.

— Вони, — сказав Акакійкакокакі, кивнувши головою в невідзначеному напрямі. — Шарпають мене, клюють, у власній хаті слова не дають промовити! А витрати мої. Я гину!

— Може, скажете, батано, в чому річ? — спитав Ростом і налив собі вина з пляшки Акакійкакокакі.

— П'ють мою кров! — зарепетував Акакійкакокакі. Ростом поставив свою склянку. — П'ють кров і все відбирають, клюють... Логос, — уплів він старогрецьке слово.

— Хто? — спитав я знову.

— Вони! Не дають мені говорити, позбавляють слова, хоч вино моє, хліб мій і всі витрати мої! «Об'єднаймося, щоб бути гуртом, як брати!» Обман! Брехня!.. Зсунули столи до купи. І що ж? Там я був тамадою, а тут — цей кастрат, голобородий, нікчема, імпотент! Та ще й слова мені не дає! За моїм же столом! Ви гляньте на того нащадка Георгія Саакадзе ³, Тамари Георг-

---

¹ Како, Какі — зменшене від імені Акакій.

² Генацвале — ласкаве звертання, буквально: нехай я заміню тебе (мається на увазі: в біді).

³ Георгій Саакадзе, Великий Моураві (близько 1580—1629) — грузинський політичний діяч, видатний полководець.

гіївни та великого Давида! На що він схожий?.. Ух, бодай він згинув!!! — Акакійкакокакі кивнув головою у той бік, звідки прийшов.

Там уже так понапивалися, що не співали, а ревли, дійшло до обіймів та поцілунків, і годі було розібрати, на кого ж обрався Акакійкакокакі.

— Це ви так про своїх друзів? — спитав я.

Тамада наш — балерина,
Де й поділись з столу вина.
Тамада — Плісецька Майя:
Вад немає, вад немає,—

зірвалася пісня між захмелілими гуляками.

— Чуєте? Я вас питаю, чуєте? «Тамада наш — балерина». Хто ж їм друг? — здивувався Акакійкакокакі.— Я? Я їм друг?.. Мовчи, бовдуре!.. Батальйоне, струнко! Рівняння на середину! Прямою наводкою вогонь!..

Не встиг я отямитись, як пляшка просвистіла біля моєї скроні і бомбою вибухнула в кутку затемненого залу, там, де сиділи випиваки. Скалки від пляшки забряжчали по столу.

— Еге-ге! — почувся в кутку залу нелюдський рев, і слідом за першою пляшкою вибухнула друга — вже наша, та, в якій була горілка. І раптом восьмеро озвірілих чоловіків, що сп'яніли чи то від крові, чи від вина, із стільцями в руках грізною лавою рушили до нашого столу.

* * *

Пам'ятаю, як Ростом своїм пудовим кулаком зацідив у щелепу Акакійкакокакі і той заплющив очі й повалився ниць на стіл, як потім на мою голову опустився стілець, як усміхнений Ростом ліг поруч з Акакійкакокакі, як закрутився стіл, як лопнула лампочка на тридцять п'ять вольтів, що тьмяно мерехтіла під стелею, як здалеку долинула мелодія міліцейського свистка і як морок огорнув світ...

У цьому морозі хтось підійшов до мене і, поклавши мені на плече руку, сказав:

— Уставай!

— Що ви сказали? — перепитав я, втупившись у непоголеного чоловіка в кожусі.

---

¹ Ідеться про грузинську царицю Тамару, що правила в 1184—1207 роках, та її великого попередника Давида IV (1073—1125), прозваного Будівником, за яких феодальна Грузія досягла найбільшої могутності.

— Уставай і йди за мною!

— Не можу я встати, батано...— благально сказав я.

Тоді він узяв мене за плечі, поставив на ноги й повів. Я ступав за ним, наче п'яний. Ішли ми дуже довго. Я вже не міг іти, ноги в мене підломлювалися. Була непроглядно темна ніч, і тільки ясна голова проводиря освітлювала мені дорогу. Нарешті він зупинився перед чорним будинком з загратованим вікном і звелів:

— Увійди в ковчег!

— Я боюся! — сказав я, задкуючи.

— Увійди в ковчег, бо дощуватиме бог на землю сорок день і сорок ночей та й вигубить з лица землі всяке живе, що створив.

— У чому річ, батано? За що? В чому ж ми провинилися? — здивувався я.

— І рече бог: «Конець усякому тілу прийшов перед мене, бо землю сповнено насильством од них. Оце ж хочу їх викоренити з землі».

— Так і сказав?

— Так сказав мені господь бог.

— А хто ж ви такий? — спитав я старого.

— Я Ной.

— Який Ной?

— Ной! — повторив він і знову поклав мені на плече руку.

— А-а-а! — сказав я, аж тепер зрозумівши, з ким розмовляю. Переді мною стояв Ной, прабатько людства, що розплодилося після потопу. Було йому десь років п'ятсот дев'яносто п'ять — шістсот, а на вигляд був напрочуд бадьорий і молодий.

— Де ж ваші сини, батано Ною? Де Сим, Хам і Яфет?

— Ти син мій, Зазо!

— А де звірі?

— Ми і є звірі!

— А птахи?

— Ми ж і птахи, і плазуни... Та не гайся, заходь до ковчега! Тоді відчинились обковані залізом двері чорного будинку...

І вступив я до ковчега...

І сталося, що вода потопна поїняла землю, всі високі гори попід небесами, і погинуло все живе, що було на земному лиці.

ДЕСЯТА П'ЯТОГО

Через три дні після тієї історії в газеті «Тбілісі»¹, там, де вміщують повідомлення рідних, друзів та установ небіжчиків, з'явилось таке жалобне оголошення:

«Сестра Гуранда, зять Амаяк Алавердяни, двоюрідні брати і сестри Цуца, Маро, Лілі, Мака, Гванца, Цабу, Іра, Цотне. Ія Зарідзе, Губаз та Валер'ян Іорамішвілі сповіщають про смерть *Володимира (Джано) Феофановича Соселія*.

Громадянська панахида 11, 12, 13 травня о 8 год. Поховання 14 травня о 5 год. Винос тіла з квартири, вул. Кутузова, 251».

А ще через десять днів у тій самій газеті, під рубрикою «На варті законності», було опубліковано статтю такого змісту:

«А ЯК ВОНИ ДУМАЛИ?»

Давно не бачилися давні «друзі» Ростом Амілахварі та Заза Накашидзе. І ось 8 травня ц. р. товариші по чарці зустрілися поблизу ресторану «Апетит». Професійні нероби обійнялися й вирішили на гроші, невідомо звідки і яким способом добути, по-смакувати горілкою.

У ресторані поруч з ними мирно вечеряли собі чесні громадяни. Коли Накашидзе й Амілахварі вдарив у голову Бахус, вони за своїм звичаєм почали непристойно лягтися російською мовою і раз у раз поглядати в бік громадян, що мирно вечеряли. Бешкетували ті двоє негідників у громадському місці досить довго, незважаючи на неодноразові попередження й прохання буфетника. Тоді з-за столу, де мирно вечеряли, підвівся громадянин А. С., підійшов до дебоширів і по-батьківському сказав їм:

— Молоді люди, ви ж знаєте, що алкоголь негативно діє на здоров'я, моральність і розумові здібності. Я прошу вас: ідіть додому, відпочиньте й засядьте за книжки, щоб успішно закінчити вищий навчальний заклад. А я розплачуся за вас.

Та не прислухалися знахабнілі хулігани до прохання громадянина А. С. Вони спершу били його кулаками по щелепі з такою силою, що в нього сталася комоція (струс) мозку, а потім, зовсім озвірівши, почали бомбардувати пляшками компанію громадян, що мирно вечеряли собі. Жертвою цієї розперезаності став громадянин В. Соселія, який помер невдовзі після того, як був доставлений швидкою допомогою в лікарню.

Недолюдки Амілахварі та Накашидзе збиралися вже втікати, щоб уникнути покарання, але вчасно прибули заступник начальника слідчого відділу міліції Орджонікідзевського району

¹ «Тбілісі» — вечірня міська газета.

лейтенант тов. Легашвілі, рядові Б. Тарашвілі, В. Русідзе, С. Бердзенишвілі, Б. Сисоев, В. Квернадзе та Д. Арабулі і схопили на місці злочину негідників, яких з незрозумілих причин досі ні разу не притягали до суду.

Тепер товариші по царці З. Накашидзе та Р. Амілахварі перебувають у в'язниці. Незабаром вони стануть перед судом і заслужено будуть покарані. А як вони думали?»

* * *

Над стрімкою Метехською скелею, там, звідки тепер, сидячи на коні, Горгасал¹ піднятою правицею застерігає відчайдушних водіїв, щоб були обережніші на повороті, звідки зневірені в житті тбілісці, наслідуючи один одного, кидалися з каменем на шиї в каламутні хвилі Кури, раніше стояв багатостраждальний Метехський замок, чи то пак в'язниця.

У роки піднесення революційного руху і згодом, у роки розгулу реакції, раптом стільки людей захотіли свободи, що невеликий Метехський замок не міг їх усіх умістити, і відомому на той час промисловцеві Манташову довелося переробити на губерньську в'язницю два величезні чотириповерхові будинки, призначені для текстильної фабрики, разом з підвалами та складами, і піднести їх як подарунок на день народження останньому цареві з династії Романових, його величності Миколі Другому, імператорові всеросійському, цареві польському та інше, та інше... А в лютому 1921 року цю в'язницю, з самого початку названу «губерньською», конфіскували більшовики і без зміни функцій і назви передали трудящим на вічне користування.

У в'язниці є велика алфавітна книга. Той, хто бажає уточнити конкретно місцеперебування свого в'язня, повинен увійти в адміністративний будинок в'язниці, постукати у віконце з написом «Канцелярія» і, якщо воно відчиниться, назвати потрібне прізвище. Віконце розшукає те прізвище у великій алфавітній книзі, і невдовзі, хвилин через дві, запитувач дістане відповідь.

У цій книзі я під літерою «Н». Навпроти мого прізвища та імені написано:

«Заарештований 8 травня такого-то року. У в'язницю переведений 11 травня. Корпус V, камера X. За попереднім слідством визначено статтю 110 Кримінального кодексу ГРСР».

А що сказано в тій 110 статті, про це і ви, і я довідаємося трохи згодом.

---

¹ Ідеться про пам'ятник цареві Вахтангу Горгасалу — засновникові Тбілісі.

Перше, що впаде в око, коли виглянути з вікна моєї камери,— це сторожова вишка і вартовий, що безтурботно сидить на поручнях її площадки, потім — адміністративний будинок і вікно кабінету начальника в'язниці. Це єдине тут вікно, на якому немає ґрат і під яким, на зовнішній частині підвіконня, стоять горщики для квітів, вишикувані, як у деяких домах слоники на роялі або піаніно. Але в горщиках квітів немає. Видно, один з колишніх начальників в'язниці був любитель квітів, і ці горщики стояли в кабінеті, милуючи око барвистими кольорами. Потім прийшов начальник, який квітів не любив, але показувати це посоромився і під тим приводом, що рослині треба якомога більше чистого повітря й води, виставив квіти надвір. Наступний начальник зовсім не думав про квіти. І стоять тепер на підвіконні за ранжиром порожні горщики з засохлою, потрісканою землею й даремно слухають наспівний, протяжний поклик селянина, який з мішком на спині спускається стежкою від села Крцанісі: «Квіткова земля-а-а, квіткова земля-а-а!»

Поряд з кабінетом начальника — кабінет наглядача в'язниці. Ці три пункти — сторожова вишка, кабінет начальника і кабінет наглядача — перш за все впадають в око не тому, що вони являють собою якісь визначні пам'ятки. Ні, причина в тому, що між ними існує певний магічний зв'язок. Скажімо, наглядач, який безтурботно сидить на вишці, помітив, що ви дивитесь у вікно. Він удасть, наче й не помітив вас, може, навіть повернеться до вас спиною, потім так само безтурботно зніме трубку. І якщо ви переведете погляд на кабінет начальника, то побачите, що зараз же трубку підніме начальник. Він задоволено кивне головою і, ще не поклавши першої трубки, візьме другу. Подивившись тепер на кабінет наглядача, ви побачите, що в цей час наглядач бере трубку, потім другу, і тоді в коридорі за дверима вашої камери лунає протяжний телефонний дзвінок. Потім він раптом урветься, двері камери відчиняться і якщо ви не встигли скочити з вікна, вас стягнуть униз, після чого посадять на три доби в так звану «в'язницю у в'язниці», тобто у карцер. Довідатися, що це таке, ви зможете в самому карцері.

Існує й швидший спосіб потрапити в карцер. Це коли вартовий, що сидить безтурботно на вишці, дзвонить безпосередньо наглядачеві вашого коридора. Але так діють тільки недосвідчені й наївні вартові-новачки. Вони ще не знають, що важко зробити кар'єру таким простим способом.

Якщо вас не помітили і не зсадили з вікна, то після названих вище об'єктів поверне до себе ваш погляд в'язничне

подвір'я. Воно чотирикутне, і на ньому є інше подвір'я такої самої форми, розбите на чотири частини подібно до молодого виноградника й оточене стінами з сторожовими вишками. Призначене воно для прогулянок в'язнів. А розділено його начетверо для того, щоб можна було виводити на прогулянку одразу чотири камери. Прогулянки влаштовуються кожного погожого дня, і тривають вони від тридцяти хвилин до однієї години — залежно від загальної кількості в'язнів.

Потім ви побачите кухню. Від неї йде такий самий запах, як і від страви, що нею нас годують. Праворуч від кухні — лікарня, а поряд з нею — морг. Біля дверей лікарні можна побачити й свіжопофарбовану труну, що сушиться на сонці. Це найпевніший спосіб вийти з в'язниці.

І нарешті — величезна залізна брама. Через цю дивовижну браму людей уводять групами, а випускають їх по одному. Існує три способи вийти з цієї брами — треба бути або невинним, або засудженим, або Цікарою¹. Якщо ти Цікара, то тобі не позаздриш, бо ця брама — саме та дев'ята брама, об яку Цікара обламав собі роги.

Це ми змалювали внутрішнє господарство в'язниці. Воно, мабуть, набагато складніше, але з нашого вікна більше нічого не видно.

А наш зовнішній світ — це приблизно стометрова смуга проти-лежної вулиці: півний ларьок, аптека, перукарня та ательє, де шпують шапки. Оце й усе.

Цей спостережний пункт, тобто наше вікно, належить Шошіа². Шошіа — ім'я в'язня, що сидить зі мною. Спочатку я думав, що це прізвисько, бо, по-перше, смаглявий Шошіа з своїм дзьобатим носом справді схожий на шпака, а по-друге, він цілий день сидить, мов шпак, біля вікна, за що половину часу провів у карцері. Ви думаєте, Шошіа боїться карцера? Анітрохи! Одного разу він сказав мені:

— Ех, коли б ти знав, яка то радість по виході з карцера виглянути у вікно! Та ти цього не зрозумієш, дорогий мій Зазо... Це може зрозуміти Шошіа, який сидить у клітці і якого в гнізді чекають двоє пташенят з роззявленими ротами...

Фотокартку тих двох пташенят Шошіа має при собі. Разів сто на день він дістає її з кишені і щоразу при цьому з очей його котяться сльози, як горох.

— Бодай би сконав ваш батько-ідіот, дітоньки мої! Навіщо було мені братися за шипшиновий та ожиновий сік?! Сидів би

¹ Цікара — бик, персонаж грузинської народної казки.

² Шошіа — шпак (груз.).

собі завгоспом у технікумі! Хіба мало там заробляв? А в усьому винна ненаситна утроба вашої матері, отієї мавпи!.. Так мені й треба...

— І не соромно тобі, Шошіа, таке говорити про свою дружину? — дорікаю я йому.

— Ох, яка вона ненаситна, дорогий Зазо! Усе загарбала б... Хай тепер продає свої брильянтові персні, побачу, на скільки їх вистачить!.. Мені, напевно, дадуть років десять, не менше... Все одно! Як тільки вийду, розлучуся з нею і одружусь на сусідці Сіран...— Тут Шошіа замовкає і потім з невимовним жалем додає: — Знаєш, яку вона готує толму? ¹

У камері, крім мене та Шошіа, сидять ще вісім чоловік. Я чую, як кладає замок. Вечір. Мабуть, наглядач. Зараз зайде і зробить вечірню перекличку.

Так і є. Двері камери важко відчинилися. Увійшов молодий наглядач — ми його бачимо вперше, новачок. Усі ми підвелися.

Наглядач почав лічити нас:

— Раз, два, три, чотири... — і при цьому він махав, наче револьвером, двома витягнутими пальцями — великим і вказівним.— П'ять, шість, сім, вісім...— лунало, мов постріли. Перелічені повинні сідати, щоб наглядач не збився з ліку, і ми, як прострелені, опускаємося; стоять лише ті, що чекають кулі.— Дев'ять, десять!

Усі посідали.

— Хто староста? — спитав наглядач.

— Я! — відповідає з відчутною мегрельською ² вимовою один з нас і встає.

— Прізвище!

— Гоголь.

Наглядач скося глянув на в'язня.

— Ім'я!

— Чичико!

— Прізвище! — повторив запитання наглядач.

— Я ж сказав, начальнику: Гоголь,— відповів Чичико.

Очі в наглядача налилися кров'ю.

— Згною в карцері! — заревів він.

— Новачок...— промовив хтось.

— Руки короткі, шановний! Я й справді Гоголь ³,— спокійно сказав Чичико й сів.

¹ Толма — східна страва з рубленого м'яса та рису, схожа на наші голубці.

² Мегрели — грузини, що живуть у Західній Грузії і в минулому склали окрему етнографічну групу.

³ Прізвище Гоголь дійсно зустрічається в мегрелів.

Наглядач заглянув у список і здивовано втупився в Чичико, потім ніяково переступив з ноги на ногу й почав перекличку:

— Девдаріані!

— Тут!

— Накашидзе!

— Перед вами! — сказав я, бо стояв попереду.

— Гулоян!

— І я тут!

— Гоголь!

Чичико не обізвався і не встав.

— Гоголь! — повторив наглядач.

— Я не Гоголь, батано! Я Пушкін, Толстой, Ілля Чавчавадзе, Дуту Мегрелі¹ і Грибоедов! Тепер зрозуміли, хто я? — зірвався на ноги Чичико. — Не Гоголь я. Викресліть мене з цього проклятого списку і відпустіть додому! Чуєте?! — закричав як навіжений Гоголь.

У камері зірвався регіт. Наглядач-новачок якийсь час стояв приголомшений, потім і сам розсміявся.

— Звідки ти? — спитав він Гоголя.

— З Нахаребао², бодай воно згоріло! Двісті років тому дід мого діда осів тут та й омегрелився. Йому-то що? Лежить собі спокійно в могилі, мов князь Дадіані. А мені через його прізвище душу виймають. Хоч би словечко знав по-російському чи по-українському... Якщо мені пощастить вийти звідси, то, перш ніж іти додому, піду на кладовище до діда мого діда і все йому викажу! Якщо тільки знайду його кості...

Ми насилу заспокоїли Чичико, і наглядач знову взявся за список.

— Чейшвілі!

— Я, батано!

— Мошіашвілі!

— Щоб ворог твій так згинув, як я тут, генацвале!

— Мебурішвілі!

— Тут!

— Гамцемлідзе!

— До ваших послуг!

— Саларідзе!

— Є!

— Моголадзе!

— Його ще не заарештували! — сказав хтось.

¹ Дуту Мегрелі — псевдонім письменника Д. Хоштарія (1867—1938).

² На х а р е б а о — назва села в Мегрелії.

— Соголадзе! — поправився наглядач.

— І цього ще шукають!

— Чоголадзе! — вигукнув наглядач, і очі в нього гнівно блискули.

— Він у сусідній камері, — показав великим пальцем Гулоян.

— Чому ж він у цьому списку? — спитав наглядач.

— Хіба я знаю? — здивувався Тігран.

— Ви часом не Гоголадзе шукаєте, батоно? — спитав Шошіа так чемно, що в наглядача закрався був сумнів щодо своїх чеснот, але він змовчав, подивився пильніше у список і кивнув головою.

— Еге, Гоголадзе!

— В такому разі це я! — підвівся Шошіа.

Наглядач ще раз окинув нас поглядом і, згорнувши папку, звернувся до старости:

— Гоголю, чи має якісь претензії десята п'ятого? («Десята п'ятого» означає десяту камеру п'ятого поверху, причому поверхом вважається й підвал).

— Викласти письмово, шановний, чи усно? — спитав Чичико.

— Кажіть! — нахмурився наглядач і знов розгорнув папку, мабуть, збираючись записати претензії.

Гоголь з усмішкою глянув на нас, потім звернувся до Гамцемлідзе:

— Я думаю, почне Гамцемлідзе! — сказав він, усе ще всміхаючись.

Гамцемлідзе поправив окуляри й почав:

— Вам, мабуть, відомо, що ми не звичайні арештанти...

— А які ж? — здивувався наглядач.

— Не перебивайте, батоно! — зупинив його Гамцемлідзе піднятою рукою. — Ми ж не заважали, коли ви читали список!

Наглядач аж рота роззявив від подиву. А Гамцемлідзе вів далі:

— Наші справи на даному етапі перебувають, так би мовити, у стані слідства, і цим має визначитися амплітуда поведження з нами, як з громадянами, що перебувають у неофіційному чи напіввільному, тобто попередньому, тимчасовому ув'язненні. Це поведження має коливатися між суворістю і милосердям таким чином, щоб умови нашого перебування у в'язниці на час, передбачений технологічною структурою слідства, були для нас терпимі, бо фізичні й моральні можливості людського організму...

— Гоголю, чого він хоче? — спитав наглядач, переставши писати, і нижня губа в нього затремтіла.

— Наскільки я розумію, він хоче путівку на двадцять чотири дні в Лебарде¹.

— Безплатну? — спитав наглядач.

— Безплатну! — всміхнувся Чичико.

— Скажи йому, хай сяде, поки я ще при своєму розумі!

— Я сяду, генацвале, коли мені пояснять, чому, незважаючи на моє настійне прохання, мені досі не принесли сьомого тому творів Чернишевського! — опротестував Гамцемлідзе пропозицію наглядача.

— І який дурень тебе заарештував! — вигукнув Тігран Гулоян.

— Сідай, будь ласка, Чернишевський! — звелів Гоголь. — Давай ти, Чейшвілі!

Чейшвілі підвівся.

— Доповісти спочатку про мої особисті претензії, а потім про претензії всієї камери, чи накажете разом? — спитав він наглядача.

Той розгубився.

— Валяй усе разом! — підохотив я Чейшвілі.

— Тоді почнемо так.

Перше. Нас їдять блощиці!

Друге. Замість чаю нас поять водою!

Третє. Замість їжі нас годують сьлосом!

Четверте. Одним лезом голять десять чоловік!

П'яте. Нам не дають періодичної преси!

Шосте. Не приносять політичної літератури!

Сьоме. Особисто мені не вистачає хліба!

— Зволікають з амністією для нього!

— Його не водять на екскурсію!

— Зарплата в нього мала!

— Муляє взуття!

— І дружина в нього повія! — вів далі Девдаріані.

— Кому яке діло до того, що робить моя дружина? — спитав Чейшвілі просто так, взагалі, не наважуючись сперечатися з Девдаріані.

— Тігране, а спитай його, чому він не платить дружині аліментів? — так само не наважився Девдаріані вступити в розмову з Чейшвілі й адресував йому своє запитання через Тіграну.

— А й справді, чому ти не платиш аліментів? — спитав Тігран.

— Тому що, по-перше, народження дітей не збігається з часом акту, який я з нею мав, а по-друге, жодне не схоже на мене, — виправдався Чейшвілі.

¹ Лебарде — курорт у Західній Грузії.

— Тігране, скажи тому телепню, що коли йому пощастить виїти звідси, хай тричі навколішки обійде Светіцховелі¹ та подякує богіві, що діти його не схожі на нього!

— Чуєш? — звернувся Тігран до Чейшвілі. — Якщо ти вийдеш звідси, то маєш тричі навколішки обійти Сіоні!²

— Не Сіоні, а Светіцховелі!

— Хіба не однаково, Лимоне-джан?³

— Як це однаково, бічо, коли Сіоні — у Тбілісі, а Светіцховелі — у Мцхеті.

— Ну й що?

— Як це що?! Квиток на поїзд до Мцхети коштує грошей, а він і дітям своїм не платить аліментів!

У камері всі аж боки рвали від реготу.

Наглядач, зрозумівши, що з нього глузують, мерщій згорнув папку і вискочив з камери, грюкнувши дверима. Ми все ще сміялись, як раптом віконце в дверях для посилок відчинилося, і в ньому з'явилось побагровіле обличчя наглядача.

— Завтра на прогулянку не підете! — сказала голова.

— Подумаєш, прогулянка! Так і поведете на проспект Руставелі⁴. Ох, матір вашу!.. — вилаявся Тігран Гулоян.

Віконце враз зачинилося.

СЕМЕРО БЕЗГРІШНИХ І ТРИ ПАДШІ АНГЕЛИ

Трапилась мені в дитинстві одна пригода, яка так вразила мою душу, що й тепер іще на саму згадку про неї в мене серце кров'ю обкипає.

Не пам'ятаю точно, скільки мені тоді було років. Мати повела мене в зоопарк. Спочатку я катався в колясці, запряженій поні, потім ми пішли до мавп. Коли наблизилися до маленької макаки, мати сказала мені, всміхаючись: «Дивись, яка вона схожа на тебе!» Дуже потішений тим, я віддав мавпочці всі свої цукерки.

Біля ведмедів юрмилося стільки дітей, що мені нічого не видно було. Тоді мати взяла мене на руки. Дивлячись на ведмедів, я чомусь подумав, що вони більше схожі на людей, ніж мавпи. Мабуть, тому, що стоять на двох ногах, не мають хвостів і п'ють лимонад з пляшки достоту так, як жебрак з відтятими пальцями

---

¹ Светіцховелі — храм у Мцхеті, визначна пам'ятка давньогрузинської архітектури.

² Сіоні — храм у Тбілісі.

³ Джан — ласкаве звертання (перською мовою — душа, життя).

⁴ Проспект Руставелі — центральна магістраль Тбілісі.

перед нашим будинком. Потім я довго змагався з чаплею, хто довше простоїть на одній нозі, і, звичайно, перемогла чапля.

А найдовше затримались ми біля турів. Один з них застиг, мов статуя, на краю штучної стрімкої скелі. Мати сказала, що він живий, але я не повірив, бо за весь час тур і оком не змигнув. Коли ми повернули назад, я вислизнув від матері й побіг туди, де були тури.

— Еге-ге-гей! — гукнув я.

Тур не ворухнувся. Тоді я нагнувся, узяв камінець і кинув його в тура. Камінець упав зовсім близько біля нього і, лунко підскакуючи, покотився вниз. А в тура жодна жилка не смикнулася. Він так і стояв, мов кам'яний, і його застиглий погляд був спрямований на повитий туманом Кавкасіоні¹.

— Що ти робиш? — спитала мати, коли я повернувся.

— Я кинув у нього камінцем, мамо, а він наче й не почув. Чому він не рухається, мамо?

— Думає, синку, — пояснила мати й повела мене.

Вона все поглядала на годинника й підганяла:

— Швидше, швидше, а то через десять хвилин зачинять!

Я не знав, що мало зачинитися через десять хвилин, і подався за матір'ю, що трохи не бігла. Ми підійшли до одноповерхового будинку. Двері були з пружиною. Прочинивши їх лівою рукою, мати пропустила мене вперед — і ми раптом опинилися у величезному приміщенні, заставленому залізними клітками. На мене вдарило запахом страшної затхлості й падла, перехопило дух, і я мимоволі затулив долонею носа й рота. Я почав розглядатися, намагаючись не дихати. Жили в мене на скронях набухли, очі налилися кров'ю. Побачивши це, мати дала мені свою напахчену духами носову хусточку, і я вдихнув трохи повітря. Так я потрапив у досі не відомий мені світ, уперше побачив живих левів, тигрів, барсів, пантер, леопардів, рисей... Гривасті леви лежали. Вони ліниво проводили очима мене й матір. Тигри, ліниво ходячи вздовж клітки, дивилися на нас краєм ока, наче й не помічали. Леопарди й рисі невтомно снували туди й сюди і час від часу кидалися до ґрат. А найкрасивіша була чорна пантера — на ній були ледь помітні жовті плями, а на вигнутій спині так і грали м'язи.

Крім мене й матері, в залі нікого не було. Поступово мною оволодівав підсвідомий страх. У кутку залу росіянка в брудному синьому халаті, що доглядала звірів, замітала клітку лева й непристойними словами вичитувала йому за бруд і погану поведінку. У цей час звіриний зал скидався на колишній табір якогось

---

¹ Кавкасіоні — грузинська назва Головного Кавказького хребта.

володаря, що його після кривавого бою взято в полон разом з візирами, полководцями та гаремами. Тепер переможених кинуто в окремі залізні клітки. Одні з них, ще не звикнувши до полону, намагалися виламати ґрати, другі, поринувши в глибоку задуму, планували втечу, а треті, вже примирившись із своєю долею, покірно чекали вироку вищої сили.

Раптом у залі запала мертва тиша. Звірі нашорошили вуха, затамували дух і, наче змовившись, прикипіли очима до дверей. Ось двері відчинились, і в зал вкотилися два візки, навантажені розрубаними кривавими тушами.

— У-а-а-а! — загримотів раптом зал.

— Ау-у-у! — затряслися залізні клітки.

— Уа-а-а! — заревів увесь світ.

— Мамо-о-о! — заревів я і вткнувся обличчям у материну сукню, щоб не обвалилося на мене небо.

Після того пам'ятаю тільки, як долинув до мене заспокійливий материн голос, у якому вчувалися сльози й страх:

— Не бійся, синку, сонечко моє!

А потім лайка росіянки:

— Ти що, читати не вмієш, дурепо нещасна? Висить же табличка на дверях: з першої до другої — обідня перерва! Ану швидко забирай хлопчика, поки він не вмер від страху!

— Ідемо, рідна, йдемо! Пробачте, ради бога, пробачте! — просила вибачення злякана мати, тягнучи мене надвір.

* * *

Таке саме почуття оволоділо мною, коли наглядяч відчинив двері десятої камери й завів мене туди. Перше, що вразило мене,— це запах, який був дуже схожий на запах у зоопарку. І люди ці скидалися на тварин, яких я тоді побачив, з тією хіба різницею, що тепер у клітці був разом з ними і я. Відчувши, як у мене підломлюються коліна, я обіперся спиною об зачинені двері, потім кинув на цементну підлогу свій клунок і сів на нього.

Вони сиділи на двох'ярусних залізних нарах попід стінами, обхопивши долонями коліна та ввібравши голови між плечі, і їхні широко розкриті очі дивилися на мене з незмірною цікавістю. «Мабуть, треба встати і привітатися з ними, потиснути всім руку»,— подумав я, але нічого цього не зробив.

— Залишився ще хтось на волі? — почув я раптом, і в камері зірвався сміх.

Я не зрозумів, про що мене питали, і не відповів, але з чемності всміхнувся.

В камері знову запала тиша.

— Як твоє прізвище? — спитав мене хтось.

— Накашидзе.

— А як тебе звати?

— Заза!

— Злодій?

Я здивовано метнув очима туди, звідки запитували, і аж тепер зрозумів, що запитання ставив мені один і той самий чоловік. У мене мороз пішов поза спиною: ця процедура дуже скидалася на допит. І все-таки я відповів:

— Ні, я не злодій!

Той чоловік, видно, зрозумів з мого тону, що його запитання неприємні мені.

— Ти не ображайся! Я староста камери і мушу знати все. Такий порядок. Отже, ти не злодій... А за що ж тебе заарештували? — спитав він.

— Я... Як вам сказати... В ресторані «Апетит» убили чоловіка, і мене, тобто мене й мого товариша...

— Знаю, ви не вбивали його!..— перепинив він мене.

— Звідки ви знаєте? — зрадив я.

— Як це звідки? Тут усі невинні й безгрішні. Тільки ці троє — падші ангели.— І він, усміхаючись, показав на трьох чоловіків. Вони теж усміхнулися.— Їхне падіння полягає в тому, генацвале, що вони визнали себе винними... Та знаю, якби міліція не застукала їх на місці злочину, то чорта з два вони призналися б! Але що вдієш, коли схопили з краденим у руках... Та ти не бійся!

— Ні, я й справді невинний! — пояснив я старості.

— От і молодець! — сказав він.— Та це ж непросто і навіть цікаво — заарештувати невинного. А схопити винного — це, голубе, найлегше!

У камері знову зареготали.

— Ляжеш тут, поруч зі мною. Іди сюди, а то сидиш біля параші... — покликав мене староста, коли сміх ущух.

Я підійшов і кинув свого клунка на нижні нари, біля старости.

— Ну здрастуй! — сказав він і подав мені руку.

— Здрастуй! — відповів я, якомога міцніше потискуючи йому руку.

— Мене звуть Чичико, а прізвище — Гоголь. Тільки ти не починай розпитувати: чому та звідки. Я Чичико Гоголь, і край!..

Я недовірливо глянув на старосту.

— Знаю, знаю! Усі ми тут — Гоголі, Пушкіни, Толсті та Наполеони! — відповів я, і мене розібрив сміх.

Сміялася вся камера. Сміявся Чичико Гоголь, сміялися засаджені у в'язницю безгрішні душі, і, уявіть собі, ті три падші ангели сміялися теж.

Потім я поступово звик до в'язниці, до своєї камери, до в'язнів, наглядачів, комендантів, фельдшерок і особливо до однієї з них — Нуну, яка щодня приносила нам ліки.

Вона просувала у віконце в дверях свого гарненького кирпатого напудреного носика й густо намазані червоною помадою губи, кліпала величезними в'ями, показувала в усмішці всі тридцять два перлові зуби і ніжним голосом запитувала:

— Ну, кажіть, злочинці, у кого що болить.

І хоч би ти сказав, що в тебе колючка в нозі, вона все одно дасть тобі люмінал і піде. Проте кожні її відвідини були схожі на прихід весни. Як тільки вона просувала голову в камеру, десять в'язнів лавиною сунули до дверей. Злякана Нуну мерщій зачиняла віконце і, зачекавши, поки в'язні трохи заспокояться, знову відчиняла його і заглядала до нас, мов сонце.

І в гадці не мала Нуну, що вона, як індійський бог Шіва, була багатоліка. Ми, десятеро чоловіків з цієї камери, що зголодніли за ласкою, теплом, радістю, другою статтю, та й взагалі за жіночим образом, бачили в ній хто матір, хто сестру, хто дочку, хто тітку, кохану, подругу, сестру-жалібницю чи просто жінку, що збурює пристрасті, жінку, що втілює в собі красу. Хоч як важко це уявити собі, та була вона саме така. А тому кожен з нас боявся висловлювати свої почуття до Нуну. І, після того як вона відходила від дверей, камера скидалася на німотне кладовище, де над десятима безіменними могилами безутішно голосили плакальниці.

Давно вже настала весна, давно прилетіли ластівки, а у в'язниці весною і не пахне.

На в'язничних мурах ластівки не мостять своїх гнізд. А чому — ніхто не знає. Може, тому, що ластівка — Христова пташка і їй боляче дивитися на муки дітей божих? А може, тому, що в'язниця пропахла затхлістю і злом? Чи тому, що від гарячих випарів, які вихоплюються з легень в'язнів, у них в'януть крила і їм нестаче повітря? Чи тому, що в'язниця весь час гуде, мов величезне осине гніздо без стільників і без меду, і ластівки бояться підлетіти до неї? А може, тому, що в'язниця — непостійна оселя, люди тут невпинно змінюють одні одних, а ластівки звикають до людей, що проживають на одному місці, навіть запам'ятовують обличчя? Чи ще й тому, що у в'язницю рідко заглядає сонце? Хто його знає? Ясно одне: ластівки не мостять своїх гнізд на в'язничних мурах.

— Доброго ранку, злодії! Доброго ранку, розбійники! Доброго ранку, падлюки, вбивці, аферисти, розпусники, хабарники, спекулянти, марнотратники! Доброго ранку! Вставайте, упитися б вашою кров'ю!.. Вставайте, світ розвиднівся! — гукає Шошіа, сидячи, мов півень на сідалі.

Шошіа прокидається і встає раніше за всіх. Спить він лише якусь годину, а сни бачить за цілий рік — кольорові, райські, казкові, хмільні сни. Уві сні Шошіа не знає, що таке журба. Коли він прокидається, його переповнює радість, а потім поступово оволодіває ним сум. І тоді починаються стогони його та зітхання:

— Лихо мені, дітоньки! Бодай сконав ваш батько, дурень такий! Що ви їсте, що ви п'єте? І навіщо було мені братися за шипшиновий та ожиновий сік? А все через ненаситну утробу вашої матінки! О, так мені й треба, так і тре-е-еба!..

— Гаразд, Шошіа, заховай карточки своїх діток та перестань голосити з самого ранку! Ми теж люди і теж маємо сім'ї! То вже пожалій нас! Дай поспати! — благає його Мебурішвілі.

— Віслуче! Якщо ти маєш сім'ю, то якого біса спиш? Піднімайся сюди та поплачемо разом! — запрошує Шошіа.

Мебурішвілі безнадійно махає рукою і накриває голову подушкою.

— Доброго ранку, Зазо! — вітається зі мною Шошіа.

— Доброго ранку, Шошіа! — відповідаю я і підводжуся.

Лежати вже марно — все одно більше не дасть поспати.

— Я розбудив тебе, бічо?

— Ні, ні, Шошіа!

— Скажіть, люди добрі, чи я вас чимось не образив? — питає нас занепокоєний Шошіа.

— Ні, що ти, Шошіа! Валяй, генацвале!

Хіба може Шошіа когось образити? Та й за що на нього ображатися? Шошіа — нещасна людина: сидить за дев'яносто чвертою статтею кодексу, яка передбачає від шести до п'ятнадцяти років ув'язнення. Він ні на кого не ображається, у всьому винуватить самого себе і ладен продати душу чортові, аби тільки вийти з в'язниці, обійняти своїх пташенят, а потім, потім...

— Нове життя почну, Зазо! Так, генацвале, нове життя! Як тільки вийду звідси, одразу прожену дружину й одружуся на Сіран, моїй сусідці. Ох, яку вона готує толму — збожеволіти можна! Потім кину соки, заберу своїх пташенят, Сіран та й поїду в село... Поставлю там хату, посаджу виноградник!

— Де посадиш? — питає Тігран.

— Як це де? На землі! — дивується Шошіа.

— На якій землі? На квітковій? — знову питає Тігран.

— Чого ж на квітковій? На моїй землі! — знову дивується Шошіа.

— А хто тобі дасть землю?

— Держава!

— Яка держава?

— Наша держава!

— Яка ж вона твоя, коли заарештувала тебе, а через тиждень засадить на п'ятнадцять років? — питає Тігран.

— Вах, що це за людина! Щоб тобі язик відсох, егоїсте такий! — накидається на нього Шошіа. — Щоб ти згнив у в'язниці! Значить, мені тут і вмерти? Значить, нічого вже не зміниться? Значить, не буде ніякої амністії? Значить, я так і дух спущу, дивлячись на Тіграна Гулояна? На оцього безсовісного Тіграна, який для мене шкодує однієї п'яді землі? А щоб тобі поприсило, чортів егоїсте! Сам ти згниєш у в'язниці!..

— Чому ти, фурункуле, проклинаєш мене? Що, я міністр землеробства і не накладую резолюції на твою заяву? Про це треба було думати тоді, коли ти гроші загрибав! — спокійно відказує йому Тігран.

— Ви чуєте, люди? Цей убивця називає мене фурункулом! — розводить руками Шошіа і розпачливо дивиться на нас.

— Це я вбивця? — питає Тігран, підводячись.

— Ти чого розпнуєш язика? Ану сядь! — наказує Девдаріані, не обертаючись до Тіграна.

— Лимоне, генацвале, я тут злодій чи якийсь прибудла? Чого цей шмаркач отак зі мною розмовляє? — боязко питає Тігран.

Лимон — прізвисько Девдаріані.

— А ти що, сидиш тут злодієм, щоб ламати рамки шмаркачам? — питає в свою чергу Лимон.

— Який же я вбивця? — огризається Тігран і сідає.

— А хто в Тонеті¹ вбив лісника? Може, я? — питає Шошіа.

— Лісника я вбив тому, що він дров селянам не давав, — сказав Тігран.

У камері розлігся такий регіт, що й сам Тігран розсміявся.

— Та ти, бічо, просто Арсен з Марабди!² Тільки про селян і думаєш! — похвалив його Шошіа. — Скажи це слідчому!

— Я і йому кажу!

— І що він, вірить тобі? — спитав Шошіа.

— Якби вірили, хіба сидів би я отут з тобою, шмаркачем? — відрубав Тігран.

¹ Тонеті — назва села.

² Арсен з Марабди — Арсен Одзелашвілі, народний герой, борець проти кріпосного гніту.

— Людоньки! Ви такі чули, щоб чоловік пишався тим, що він злодій? Невже ти не маєш жодного грама крові, щоб почервоніти? — здимає руки Шошіа.

— Ну, годі, Шошіа, вгамуйся! Завжди через тебе сварки! — напоумлює його Лимон.

Відчуваючи страх перед Лимоном, Шошіа замовкає, а потім упинається очима у вікно.

— Ага, прийшов!

— Хто прийшов, Шошіа? — питаю я.

— Та той п'яниця, що кожного ранку приходиться. Гроші поклав на прилавок... Наливай же, наливай, безсовісний! Хіба не бачиш, що в чоловіка руки тремтять? Тепер долий! Ще, ще! Годі! Долив... Ой, що він робить! Що робить, люди! Я збожеволію! Випустіть мене, я вб'ю його!.. — благає нас Шошіа.

— Що там таке, Шошіа?

— Як це що? Він, йолоп, здуває піну! Боже, де твоя справедливість? І ще здуває! О, приклався... Пий, пий!.. Ось так!

— Ну що, Шошіа, випив?

— Випив, Зазо-джан! Ще й губи витер брудним рукавом!.. — зітхає Шошіа.— Вах, випустіть мене зараз з в'язниці, дайте влити в пересохле горло кухоль холодного пива і тоді вбийте!..

— А ще чого хочеш, Шошіа? Якщо бажати, то вже бажати! — каже Лимон, гірко посміхаючись.

— Більше нічого. Випити кухоль пива і вмерти!

— І це все?

— Ні, ще хочу стати пташкою, Зазо, малесенькою пташкою, щоб вилетіти крізь ґрати — і гайда...

— А хіба ти не шпак? Підстрибуй і лети!

— Ех, крил не маю, генацвале! Невеличких сильних крил...

— Будуть крила, кацо! ¹

— Коли ж, Зазо, коли?

— Виростуть, Шошіа, не поспішай, ти ще пташеня! — каже Тігран.

— Цієї ночі мені приснився такий сон, що вже не виростуть!.. Отож радій, Тігране!

— Що ж то за сон, Шошіа?

— В сні я бачив Са-а-аят-Но-о-ову ².

Скинь, сказав, журби око-о-ову!

Що згуби-и-ив, шукати ма-а-арно:

Підібрав хтось, як підко-о-ву! —

співає Шошіа.

¹ Кацо — панібратське звертання, буквально: чоловіче.

² Са а я т - Но ва (1712—1795) — видатний поет-ашуг, що жив у Тбілісі. Писав вірменською, грузинською, азербайджанською мовами.

— Ні, не так, Шошіа!

Не оплакуй, що згубив ти,
Не побачиш річ ту знову! —

поправляє його Тігран.

— Це для мене не має значення. Саят-Нова свое оплакував,
а я оплакую свое! — каже Шошіа і співає далі:

Я лиш гість на світі цьо-о-ому.
Скоро вже і в путь збира-а-атись...
Прокурора ще обду-у-уриш,
А з суддею дзуськи гра-а-атись!..

— Ти що, кацо? Сам слова придумуєш? — дивується Тігран.

— А чого придумувати? Співаю те, що є! — зітхає Шошіа.

Прокурора ще обду-у-уриш,
А з суддею дзуськи гра-а-атись!..

Співає Шошіа солодко. Хоч він і шпак, а пісня в нього лється, мов у солов'я. Коли співає Шошіа, вся в'язниця затамовує дух, мов зачарована. Кого-кого, а Шошіа за спів у карцер не посадять. Коли співає Шошіа, Тігран Гулоян скиглить, як побите цуценя.

Шошіа створений для волі й пісень, а через свою дурість сидить у в'язниці! Як шкода його!

СЛОВО ЧЕСТІ

Двері камери з шумом відчинилися. Увійшов наглядач. Усі встали.

— Виходь, Накашидзе! — сказав він.

— З речами? — спитав я.

— Ні, з меблями!.. Виходь, на допит кличуть!

Я повільно вийшов з камери.

— Швидше переставляй ноги і руки за спину! — попереджає наглядач.

Я виконую наказ.

Ми перейшли коридор, спустилися сходами на подвір'я.

Я йду попереду, наглядач — за мною.

З протилежного корпусу виводять в'язня — мабуть, з допиту.

— Повернись обличчям до стіни і стій! — наказує мені наглядач.

Я повертаюся і стою. По кроках визначаю, що другий в'язень з наглядачем ідуть у наш бік. Ось вони підходять.

— Здрастуй, Арсене! — вітається чужий наглядач з моїм.

— Здрастуй! — відповідає мій.

— Цигарка знайдеться? — питає той.

— «Приму» куритимеш? — питає мій.

— Хоч і миш'як. Настрій у мене препаскудний! — відповідає той, беручи цигарку. — Чого витріщився? Пройди і стань біля дверей! — каже він своєму в'язневі. Той іде до дверей.

— Злодій? — питає мій.

— Злодій. А твій?

— Мій убивця! — каже наглядач, дивлячись на мене з огидою.

Мене проймає дрож.

— А подивися — схожий на людину. Не скажеш, що морда вбивці... Зустрінеш такого на вулиці — от і розберися, хто він! — каже чужий сам до себе.

— Що з тобою, чому ти не в настрої? — питає мій.

— Дитина в мене тяжко хвора, ось уже тиждень. Лікар виписав такі ліки, що ніде не можу їх дістати...

— А у євреїв?

— Де ті євреї?! — зітхнув він.

— Що за ліки? — спитав мій.

Той розстебнув нагрудну кишеньку гімнастерки, дістав клаптик паперу і по складах прочитав:

— Кор-да-рон. Чув?

— Ні, не чув, — відповів мій.

— Ну, на все добре!

— Дай тобі боже! — побажав йому мій, і ми пішли.

Перетнувши подвір'я, зайшли в протилежний корпус, піднялися на другий поверх і зупинились біля кімнати № 36. Наглядач прочинив двері й просунув голову в кімнату.

— Кудись вийшов... Заходь, почекаємо. Він зараз прийде.

Наглядач сів на стілець слідчого, я — навпроти. На столі лежала наша з Ростомом Амілахварі справа. Наглядач розгорнув її між іншим, устромив очі в титульний аркуш, потім згорнув папку й подивився на мене.

— От що робить вино! — промовив він і задумався. — Губить воно людину, справді-таки губить!.. Яюсь я на Солалакі...¹ — І, мабуть, згадавши, що розмовляє з в'язнем, він замовк. — Ти вбив? — спитав він раптом.

— Ні! Не вбивали ні я, ні мій товариш! — відповів я й дістав сигарету.

— То що ж, він сам заподіяв собі смерть? — усміхнувся наглядач.

---

¹ Солалакі — стара назва одного з районів Тбілісі.

— Що ви за люди? Чому мені не вірите?.. Ну, підійшов до нашого столу якийсь п'яний, щось патякав, потім, розізлившись, узяв та й кинув пляшку в своїх приятелів! — Я підвівся.

— З вашого столу?

— Еге!

— Розізлившись?

— Еге, розізлившись!

— І кинув пляшку?

— Еге, кинув пляшку,— відповів я і глянув на графин з водою. Наглядач узяв графин за шийку й посунув ближче до себе.

— А на своєму столі він не знайшов пляшки?

— Еге, не знайшов! — уже розсердився я.

— Ану, подай мені того стільця, на якому ти сидиш,— попросив наглядач.

— Як же я подам, коли він прикований до підлоги? — відповів я.

— А ти знаєш, чому він прикований? — спитав наглядач.

— Та щоб в'язень не трахнув ним по голові такого слідчого, як ти! — відповів я.

Наглядач засміявся.

— А я думаю — навпаки! — сказав він.

Тепер уже я засміявся.

— Чому ти не віриш, що я не вбивав? — спитав я.

— Чого ж, я ще й як вірю, та чи зможеш ти це довести?

— Доведу!

— Хай тобі бог допоможе...

— І все-таки ти не віриш!

— Бачиш, з одного боку, я тобі вірю, бо на вбивцю ти не схожий — обличчя в тебе добре. А з другого боку, коли згадаю вбитого... От якби ти сказав, що він у тебе вбився, тоді я повірив би.

— Як це вбився? — здивувався я.

— Ну, просто ми, грузини, так дивно висловлюємося: убився в мене, вдарився в мене, з'ївся в мене, зламався в мене, витратився в мене, подерся в мене, образився в мене і так далі. Отже, ми не кажемо: «Я вбив», а звинувачуємо в цьому самого вбитого. Ти не думав про це?

До кімнати зайшов слідчий. Наглядач і я встали.

— Ось, начальнику, привів! — відрапортував наглядач.

— Гаразд. Зачекай у коридорі, я тебе покличу! — сказав слідчий і сів на своє місце.

Наглядач вийшов, але вмить повернувся.

— Пробачте, начальнику, сигарети в'язня прихопив! — сказав він, дістав з кишені пачку «Прими» й сірники і, поклавши на стіл

переді мною, вийшов. Щось тепле розлилося в мене по тілу, на очі навернулися сльози.

Слідчий Гагуа, який сидить переді мною, розслідує мою та Ростомову справу з першого дня арешту. Він фактично закінчив слідство і вже приносить обвинувальний висновок, щоб ми підписали його і можна було передати справу в прокуратуру. Проте ні я, ні Ростом обвинувального висновку не підписуємо. Гагуа давно плюнув би на це, але йому заважає одна формальна, на його думку, обставина: досі не допитано Акакійкакокакі — того, хто підходив до нашого столу й через кого, власне, і зчинилася буча. Після сильнішого Ростомового удару він ось уже два місяці лежить у міській лікарні з розтрощеною щелепою й важким струсом мозку, і не те що розтулити рота, а й очей розплющити йому несила.

І протягом цих двох місяців щодня, окрім суботи та неділі, або через день викликає мене до себе Гагуа і ставить одні й ті самі запитання. Ось і тепер сидить він переді мною, і я знаю напам'ять, що він зараз зробить, куди подивиться, що скаже, і від цього мене вже нудить.

Зараз він дістане гребінця з верхньої кишені кітеля... Дістав.

Подивиться його на світло... Подивився.

Розчеше жалюгідні рештки волосся... Розчесав.

Позме на гребінець і знову покладе його в кишеню... Поклав.

Обома руками обтрусить з плечей і з грудей лупу... Обтрусив.

Підведеться, відчинить вікно... Відчинив.

— Та-ак,— скаже... Сказав.

І знову сяде... Сів.

Потім зігне товсті пальці, подивиться на акуратно зрізані нігті й байдужим голосом питає:

— Довго ще будемо відмагатися, Накашидзе?

Уже спитав. Я нічого не відповів.

Очі в нього так близько біля носа, що здається, наче він дивиться через ніздрі.

Боже, яка в нього велика голова і який низький лоб! «Цікаво, чи знає він про це?» — подумав я.

— Довго ще ми отак сидітимемо, Накашидзе? — повторив запитання Гагуа.

— Товаришу Гагуа... — почав я.

— Я тобі не товариш! Я капітан міліції Віктор Адольфович Гагуа, слідчий, — поправив він мене і знову подивився на нігті.

— Капітане міліції Вікторе Адольфовичу Гагуа, слідчий, я розумію ваше скрутне становище, але й ви повинні зважити на моє безвихідне становище...

— Накашидзе, я не обвинувачую тебе в навмисному вбивстві.

В п'яному стані ти кинув пляшку і ненароком убив людину. Ця обставина полегшує твоє безвихідне становище.

— Я не потребую полегкості, батоно слідчий, я вимагаю встановлення істини!

— Істину встановлено. Восьмеро свідків показали пальцем на вас, на тебе й на твого товариша. Їхні свідчення ти читав...

— Батоно слідчий, усоте я повторюю вам: проти тих людей я нічого не маю, вони просто не могли іншого посвідчити! На їхньому місці я повівся б так само.

— То чого ж тобі треба?

— Єдина моя надія — Акакій Харабадзе.

— З потерпілим Харабадзе ти і твій приятель повелися так, що допитувати його неможливо: у нього струс мозку.

— Зачекаємо!

— Довго ж тобі доведеться чекати, Накашидзе! Крім того, свідчення Харабадзе для мене не мають вирішального значення. Тепер мене цікавить інше: котрий з вас двох убивця — ти чи Амілахварі? А втім, і це не має значення. До суду ви самі домовитесь. Але ви обидва боягузи, страхополохи! Убили людину, а тепер звертаєте все на людину, що лежить при смерті!

— Я ні на кого нічого не звертаю!

— Повторюю: мені байдуже, на котрого з вас покаже Харабадзе. Як байдуже й до того, хто саме кинув пляшку, яка влучила в померлого.

— Харабадзе ні на кого не покаже, батоно слідчий, бо кидав пляшки він сам!

— Як тобі не соромно, Накашидзе! Ти ж городиш дурницю: нібито Харабадзе підійшов до вашого столу, взяв там пляшку й кинув її в своїх товаришів. Та якби він хотів це зробити, то хіба не міг би схопити пляшку з свого стола? — питає слідчий.

— Міг би! — підтверджую я.

— То чого ж ти впираєшся?

— Але ж міг він кинути пляшку й від нашого столу?

— Ні, не міг! — категорично заперечує Гагуа.

— Чому не міг? — питаю я.

— Накашидзе, говори так, наче ти на моєму місці! — пропонує мені слідчий.

— Треба допитати Харабадзе! — стою я на своєму.

— Твоя впертість — теж злочин, Накашидзе!

— Ще невідомо, що є більшим злочином: убивство того чоловіка чи тримання під арештом невинного!

— Невинного?

— Допитайте Харабадзе, і ви самі переконаєтесь!

— А що буде, Накашидзе, коли той скаже: вбили вони?

— Коли він порядна людина, то не скаже!

— А якщо скаже?

— Тоді, тоді...— Мені відбирає мову.

Що буде тоді? Адже тоді ми пропали — і я, і Ростом!

— А якщо він взагалі не згадає? Скаже, що нічого не пам'ятає? — спитав слідчий і встав.

Боже, якщо він і справді не згадає, тоді вже нас ніщо не врятує!

— А крім того, Харабадзе в тяжкому стані. А якщо він помре?

Що сказав слідчий? А якщо він помре?

Ні, ні, Харабадзе не має права вмирати! Як же це так? Занапастив нас, а тепер — умирати? О ні, смерті не повинно бути! Померти — це найлегше! Якби я захотів піти з життя, то сьогодні заподіяв би собі смерть. Ось, будь ласка, вікно відчинене, став на підвіконня — та й по всьому... Якщо він справді людина, то повинен жити! Його смерть — це водночас смерть кількох людей — моя, моєї матері, Ростомова, Ростомової матері...

— Ні, батона слідчий! Харабадзе не повинен умерти! — вигукнув я злякано і схопився з місця. — Ви чуєте? Коли Харабадзе вмере, що ж тоді буде?!

— Ну, такого нахабного в'язня я ще не зустрічав, Накашидзе! Ось уже два місяці ця справа — як гостра сокира у мене на шиї... Слухай, підпиши висновок, і кінчимо базар! Однаково тобі ніщо не допоможе, тим більше, що Амілахварі обвинувачує тебе.

— Брехня! Я не вірю жодному вашому слову! Дайте мені очну ставку з Амілахварі!

— А ще чого хочеш? Може, боржому на похмілля?

— Глузуєте, еге?

— Як ти не розумієш, Накашидзе: всі докази проти тебе! Назви мені хоч одну людину, яка посвідчила б на твою користь і я сьогодні ж випущу тебе! — пообіцяв слідчий.

— Я, я сам та людина!

— Ти?! — здивовано глянув на мене слідчий.

— Еге ж, я!

— Як же я можу повірити тобі, коли ти не віриш жодному моему слову?

— Повірте моему слову честі! А інших свідків у мене немає!

— Слову честі...— повторив слідчий. — Правосуддя не допускає цього, Накашидзе. На слово честі я не повірю ні братові своєму, ні батькові.

— Виходить, немає на світі ні брата, ні батька, ні матері, ні совісті, ні честі? — сказав я.

— Совість і честь Кримінальним кодексом не передбачені, — пояснив він.

— А хіба, крім цього бездушного кодексу, не існує іншого — морального кодексу? — спитав я Гаґуа.

— Кримінальний кодекс складали люди високої моралі, так що якоюсь мірою в ньому передбачено все! — просвітив мене Гаґуа.

— Дайте мені очну ставку з Амілахварі! — попросив я

— Ні! — відрубав він.

— Тоді дозвольте мені зустрітися з матір'ю!

— І з матір'ю не можна! Не маю права, слідство ще не закінчене.

— В такому разі більше не викликайте мене! Я не буду вам відповідати, — пригрозив я.

— Воля твоя, — спокійно відповів слідчий. Потім він натиснув кнопку.

У кімнату ввійшов наглядач.

— Відведи його! — наказав йому слідчий. — А ти, Накашидзе, шмаркач! Якби я мав право, то заїхав би тобі в пику!

— Що вдієш, батоне слідчий, ми обидва страждаємо від безправ'я, а то і я з задоволенням заїхав би вам у пику! — сказав я і вийшов.

«КАРТЛІС ЦХОВРЕБА»

Гігла Мошіашвілі, який лежить на нижніх нарах у другому ряду, хлопець років двадцяти п'яти, до арешту працював у Гаґрі продавцем взуттєвого магазину.

Обвинувачують його в продажу безфактурних лакованих туфель, причому за спекулятивними цінами.

Людина він лагідна. Коли прийде йому з дому посилка, він з усіма поділиться, а сам того, що дають йому, і в рот не візьме, особливо — м'яса. І ні в чії справи він не втручається. Сидить собі, мов сирота нещасний, і, знай, мурмоче одну й ту саму пісеньку, хоч не має ні голосу, ні слуху:

Ой милі ви, крамнички сабуртальські¹, —

Євреї там кагалом...

Пальто на двісті — за п'ять сотень.

Товар у нас навалом.

А покупці йдуть валом...

І вже — вай-вай! — ведуть до криміналу...

Ой милі ви, крамнички сабуртальські, —

Євреї там кагалом...

¹ Сабуртало — назва одного з районів Тбілісі.

— Люди, ви бачили такого безтурботного? — запитує з свого сідала Шошіа.— Цілий день сидить і співає! Хоч би покликали на допит чи на побачення... Хто ж він такий?

— А чого мені журитися, генацвале? Не сьогодні-завтра мене випустять,— спокійно відповідає Гігла і всміхається.

— Овва! Та якби випускали на волю таких, як ти, я давно вже був би вдома! — каже Шошіа.

— Мені не можна сидіти у в'язниці. Ось побачиш, не сьогодні-завтра мене покличуть: «Мошіашвілі, з речами!»

— Чому ж не можна тобі сидіти у в'язниці? Депутат ти, чи що?

— Еге, депутат! — сміється Гігла.

— Чого ж ти це приховував, йолопе? Забирай свої речі і йди!..

— Піду, Шошіа, піду! Дай тільки людям, голубе, трохи часу!

— Яким людям, Гігло?

— Тим, хто лишився на волі, Шошіа. Вони викладуть стільки золота, як важу я сам, але не дозволять мені пробути у в'язниці більше тижня,— сказав Мошіашвілі і знов почав наспівувати:

Ой милі ви, крамнички сабуртальські,—
Євреї там кагалом...

— Стривай-но! — урвав його Шошіа.— Май хоч крихту совісті! У тебе ж ні слуху, ні голосу! Якщо ти мене не жалієш, то хоч би ось їх пожалів! — І він подивився на нас з верхотури, немовби просячи підтримки.

— Та відчепись від нього, Шошіа, хай тишить собі душу. Ми ж не заважаємо тобі співати! — сказав Лимон.

— Лимоне, любий! Я співаю сумних пісень, а його пісня чогось занадто весела. Самі слова чого варті:

Ой милі ви, крамнички сабуртальські,—
Євреї там кагалом!

Я і Тігран тим часом граємо в шахи. Гамір заважає Тігранові думати, а тому він заткнув пальцями вуха і відтикає їх тільки тоді, коли треба походити.

— Шах! — кажу я.

— Не шах, а кіші! ¹ — поправляє мене Тігран.

— Прошу вибачення. Кіші! — виправляю я помилку.

Тігран устромив очі в дошку і довго дивиться на неї.

— Чим оголошуєш кіші? — спитав він нарешті.

— Конем! — відповів я і показав рукою.

— Це не кінь, а вершник! ² — знову виправив мене Тігран.

¹ Кіші — шах (груз.).

² Грузинською мовою фігура називається «мхедарі» — вершник.

— Дурню, це кінь, а вершником зветься людина, що сидить на коні! — стою я на своєму.

— Ва-а! — здивувався Тігран.

Я взяв коня й підніс його Тігранові до носа.

— Ану, подивися, чи сидить на цьому коні людина?

— Ні! — відповів Тігран.

— Отже, що це таке?

Тігран узяв мого коня й поставив його на місце.

— Накашидзе, у всіх газетах написано, що Петросян оголосив Фішеру кіші вершником. Чому так написано?

— Не знаю! — сказав я.

— А коли не знаєш, заткни рота і називай речі своїми іменами!

— Вбивце Гулояне!.. — почав я.

— Я не вбивця! — ще раз виправив мене Тігран.

— Підозрюваний у вбивстві людини і підслідний Гулояне! Підозрюваний теж у вбивстві людини й підслідний Накашидзе, який грає білими, своїм вершником оголошує вашому чорному королеві кіші!

— Оце я розумію! — сказав задоволений Тігран і прикипів очима до дошки. — Та це ж не кіші, а мат, Накашидзе... — І він здивовано глянув на мене.

— Не мат, Гулояне, а шамата!¹ — поправив його я.

— Не вчи мене, я краще за тебе знаю! — буркнув Тігран, підвівся, червоний як буряк, і ліг на свої нари.

Я зробив те саме. Почекавши кілька хвилин, поки в нього заспокоїлася кров, я тихенько покликав його:

— Тігране...

— Аджан!² — відгукнувся він.

— Прошу тебе, як брата: укрійся чимось, щоб не простудився, і взагалі бережи себе!

— А в чому річ? — спитав здивовано Тігран, підвівшись на нарах.

— Якби ти, не дай боже, вмер, то ми, грузини, втратили б нашу рідну мову! — сказав я.

У камері знявся регіт.

— Ух, щоб я хліба з тобою не їв! — побажав собі Тігран, опустився на спину і, коли сміх ущух, поклав голову на подушку.

А для Мошіашвілі байдуже, як ти назвав би шахову фігуру — вершником, пегасом, конем, мулом, ослom чи інохідцем. Мошіашвілі сидить у своєму кутку, підібгавши під себе ноги, і стиха наспівує:

¹ Ша м а т і — мат (груз.).

² А д ж а н — слухаю тебе (міський жаргон).

Пальто на двісті — за п'ять сотень.
Товар у нас навалом,
А покупці йдуть валом...
І вже — вай-вай! — ведуть до криміналу...

— Слухай, Гігло, цю пісню ти знаєш до кінця? — спитав його раптом Лимон.

— До кінця, генацвале! — покірливо відповів Гігла.

— До самісінького кінця?

— До самісінького, дорогий Лимоне, до самісінького. Хочеш, продиктую тобі слова?

— Слів не треба, а якщо ти зараз не замовкнеш, то я ткну тебе головою в парашу! — пригрозив, утративши терпіння, Лимон.

— А я що казав? — зрадів Шошіа.

— Чому ж я маю замовкнути? Ти ж недавно сам сказав: «Відчепися від нього, хай тішить собі душу!» От я й тішуся! — запротестував Мошіашвілі.

— Занадто довга в тебе втіха. Кажу тобі: заткни пельку! — повторив Лимон.

— Замовкни, Гігло, ти ж знаєш, що в'язниця належить злодіям! — нагадав йому Мебурішвілі, колишній директор кладовища, якого Лимон прозвав Лабрадором.

— Ось ви староста, батано Чичико, — звернувся Мошіашвілі до Гоголя. — Скажіть мені: чи й справді в'язниця належить злодіям?

— Так, батано Гігло, злодіям! І хай їм бог помагає! — промовив Гоголь.

— Що ж мені робити, кацо? На волі не дає спокою Обехеес, у в'язниці — Девдаріані... От уже вскочив у халепу! Куди мені, бідному, податися? — спитав у відчаї Гігла.

— Ідь до Ізраїлю, Гігло, до Ізраїлю! — порадив Чичико Гоголь.

Досі розмова йшла в напівжартівливому тоні. Та раптом, несподівано для всіх, обличчя в Мошіашвілі перекошилося. Він підійшов до Чичико Гоголя, що розкинувся на нарах, і став у нього над головою.

— Що ти сказав? — спитав він крижаним голосом. — Ану, повтори свої слова!

Чичико Гоголь від подиву роззявив рота, і очі в нього гнівно блиснули.

— Повтори, що ти сказав! — звелів знову Мошіашвілі.

— Мошіашвілі, це й справді ти? Чи мені здається? — спитав Гоголь.

— Це я, Мошіашвілі, і прошу тебе, Чичико Гоголя: повтори, що ти сказав?

Гоголь, сполотнівши, підвівся. Тепер вони стояли віч-на-віч так близько, що, мабуть, не бачили один одного.

— Я повторю свої слова, Мошіашвілі, але навіщо: ти їх уже не почувеш...— процидив Гоголь, потім обома руками схопив Мошіашвілі за горло, підняв угору й подивився на нього знизу. Від напруження обличчя в Мошіашвілі почервоніло, та він і бровою не повів.

— Чичико, постав його! — попросив Девдаріані.

Гоголь відпустив Мошіашвілі. Той опустився на підлогу.

— Вернися на своє місце, Мошіашвілі!

Гігла поправив комір і побрів до своїх нар.

— Що він таке сказав тобі, бічо? — сміючись, спитав його Девдаріані.— Мовляв, їдь до Ізраїлю? Ну то й що? Хіба ж мало євреїв їде до Ізраїлю? Їх навіть з оркестрами проводжають! Чого ж ти образився?

— Мені він цього не повинен говорити! — дуже серйозно сказав Мошіашвілі.

— А чому тобі? Ти що, Багратіон-Мухранський¹ і просто не мислиш собі життя деінде? — спитав із свого сідала Шошіа.

— Я двох братів утратив на фронті у Вітчизняну війну. І мої батьки поховані тут, на єврейському кладовищі в Навтлугі².

— Тим більше! Ти, виявляється, сирота, ні роду ні плоду... Я на твоєму місці сьогодні ж виїхав би до Ізраїлю! — знову порадив йому Чичико Гоголь. І Мошіашвілі знову скипів.

— А ти хто такий, щоб мені вказувати?! Якийсь там Гоголь, що приблудився сюди вчора чи позавчора! — несподівано закричав Гігла.— І я, і моя дружина, і мої діти, і їхні діти, і мої онуки, і їхні онуки — всі ми маємо бути поховані тут, на цій землі! Зрозуміло тобі, Гоголю?

— То це я приблудився сюди вчора чи позавчора, еге? — глузливо спитав Гоголь.— Та я з тих Гоголів, що осіли в Мегрелії двісті п'ятдесят років тому. І чи знаєш ти, дурноголовий Мошіашвілі, що в моїх жилах вісімдесят відсотків блакитної лазької³ крові та що прапрапрабаба моєї матері — Медея — була колхидянка?!⁴ Ну, хто з вас наважиться сказати, що це не так?! Я, і дружина моя, і мої діти, і їхні діти — всі ми маємо спочивати в цій землі! — на високих нотах закінчив свій виступ Гоголь.

---

¹ Багратіон-Мухранські — давній князівський рід у Грузії.

² Навтлугі — назва одного з районів Тбілісі.

³ Л а з и — етнографічна група грузинів.

⁴ Кол х і д а — історична назва південно-східного та східного Причорномор'я, заселеного племенами колхів. У VI столітті до нашої ери виникло грузинське ранньофеодальне Колхідське царство. Ме д е я — в давньогрецькій міфології дочка царя Колхіди Еета.

— Виходить, що з нашої Грузії ви зробили своє кладовище?!—
розвів руками невдоволений Тігран Гулоян.

— А твоє яке діло, Тігране? — вигукнув Девдаріані.

— О, не кажи так, Лимоне-джан! Та їхніх прапрадідів тут і близько не було, коли мій дід на Ходжаванку¹ в кості грав. Крім того, до арешту я переховувався під прізвищем Дадешкеліані,— обгрунтував Тігран свій грузинський родовід.

— Чого ж ти взяв прізвище саме Дадешкеліані? Не міг переховуватися під прізвищем Петросяна? — розсміявся Девдаріані.

— Ну що ти, Лимоне-джан? Хіба прізвище Петросян зрівняється з Дадешкеліані?! А до того ж звучить воно майже по-вірменському, як Дадешкелян! — виразно промовив Тігран.

— Чудасія, та й годі! — вигукнув Мебурішвілі. — Єврей, українець та вірменин чубляться за грузинське походження! Спробуй розберися, хто з них має рацію!

— Усі троє мають рацію! — промовив сам до себе батоні Ісідоре.

Камера завмерла в чеканні. Мовчав і Ісідоре — йому здавалося, що й сказаного ним досить. А Шошіа аж пропадав з цікавості і нарешті не витримав:

— Дядьку Ісідоре, або вбий мене, або поясни: як можуть бути грузинами вірменин, єврей та українець? — заблагав Шошіа.

— Ну, про Гулояна нема чого й казати,— почав з усмішкою батоні Ісідоре, — щойно ви самі чули, як він поправляв грузинську мову Накашидзе. А до того ж Хаос і Картлос — брати². Яких ще треба аргументів?

Усі засміялися.

— Ти молодець, дядьку Ісідоре! — вдарив себе кулаком у груди Тігран.

— Гаразд, дядьку Ісідоре, Тігран — наш. А як бути з ними? — спитав із свого сідала Шошіа, показуючи руками на Гоголя й Мошіашвілі.

Дядьку Ісідоре на хвилину задумався.

— У євреїв,— сказав батоні Ісідоре, — є один дуже цікавий закон. За цим законом євреєм вважається той, у кого мати — єврейка.

— А батько? — спитав Тігран.

— Батько не має значення.

— Як це не має? А якщо батько — єврей, а мати — французенка? — спитав Чейшвілі.

¹ Ходжаванк — назва кладовища в старому Тбілісі.

² Хаос і Картлос — за легендою, двоє братів, що започаткували вірменський та грузинський народи.

— Дитина — француз! І належить матері! — коротко відповів Ісідоре.

— Це мене цілком влаштовує! — зрадів Чейшвілі. — Моя дружина за походженням французенка, то з якої речі я повинен сплачувати аліменти якимсь там французам? Тим більше, що то і не мої діти, — вони й не схожі на мене, і дата їхнього народження не збігається з часом акту, який я з нею мав! — виніс Чейшвілі собі самому судовий вирок.

— Молодець! У такому разі поміняйся документами з Мошіашвілі і їдь до Ізраїлю! — порадив Тігран.

— З дорогою душею, якби він не був експропрійований за шахрайство та присвоєння святої державної власності! — згодився Чейшвілі.

— Хоч ти й називаєш мене експропрійованим, а через два-три дні викличуть: «Мошіашвілі, з речами!» — Гігла іронічно похитав головою.

— Чому ж, кацо, чому викличуть тебе, а не мене? — знов запхикав на своєму сідалі Шошіа. — Чим ти кращий за мене, га? Що я, вкрав менше за тебе? Розтратив менше за тебе? Чи сім'я моя менша за твою? Чи мені менше за тебе хочеться дихати чистим повітрям? Ну чим ти кращий за мене?

— А тим, дорогий мій Шошіа, що організм мій кволий і ніжний, і у в'язниці я довго не витримаю. Ще два допити, і я можу погубити багатьох людей, бо секретів знаю багато...

— Таємниця! — поправив Тігран.

— Атож, таємниць знаю багато...

— А я що, знаю їх менше за тебе? — спитав Шошіа.

— Ні, генацвале, не менше. Навпаки, ти знав більше, ніж тобі належало знати...

— Чому ж? — образився Шошіа.

— Тому, що ти все, що знаєш, уже сказав, а від мене вони досі не почули жодного слова. І поки я не заговорив, євреї роздобудуть стільки золота, скільки важу я, і дуже скоро наглядяч відчинить двері й покличе мене: «Мошіашвілі, з речами!»

— Ой дітоньки, лихо мені, вашому батькові-ідіотові! — знов заголосив Шошіа. — І якого біса взявся я за шипшиновий та ожиновий сік?.. Працював би собі в Гагрі та продавав би лавковані туфлі... А все через ненаситну утробу вашої матінки! Отак мені й треба, отак і треба!..

— Ну годі, Шошіа! В печінках уже сидиш із своїми дітками та соками! Дай людині сказати! — накинувся на нього Девдаріані. Той прикусив язика. — Далі, дядьку Ісідоре!

— Та я тільки й хотів сказати, що коли виходити з єврейського закону, то Гоголь — грузин, та ще й який! Справжній колхідець!

— Але ж тут не Ізраїль, а Грузія! — заперечив Чейшвілі.

— Авжеж, не Ізраїль. Але бували випадки, коли і в Грузії при потребі міркували так само. Приміром, Лашу називали сином цариці Тамари, а Русудан — її дочкою...

— Ва-а-а! — здивувався Тігран.

— Гаразд, дядьку Ісідоре, ми згодні, що Гоголь — грузин. А як же з цим? — спитав Шошіа, показуючи на Мошіашвілі.

— А в нього, дорогий мій Шошіа, справи кращі, ніж у нас усіх! — усміхнувся Ісідоре.

— Не кажи тільки, що він Багратіоні!¹ — попередив його Шошіа.

— Скажу ще й не те! Дай боже пам'ять...

Ісідоре заплющив очі, трохи подумав, потім почав повільно:

— І тоді цар Навуходоносор розгромив Єрусалим, і, втікши звідтіля, прийшли євреї в Картлі² і попросили пристановища у старости Мцхетського. І поселив він їх над рікою Арагві, на місці, що зветься Занаві... Так сказано в «Картліс цховреба»³.

— То й що з того?

— А те, що вчинив це Навуходоносор ще року три тисячі триста шістдесятого від появи Адама⁴. А коли, виходячи з відкриттів генетики, враховувати, що любов до батьківщини, почуття рідного краю і усвідомлення залежності від нього — це інстинкт, який протягом віків збагачується все новими набутими зв'язками і через гени передається наступним поколінням, то Мошіашвілі, як і кожен з нас, а може, й більше за декого, має право вважати себе грузином, оскільки Грузія з давніх-давен була його батьківщиною. Зрозуміло? — спитав Ісідоре.

— Ти золото, дядьку Ісідоре! Я нічогосінько не зрозумів, але вірю тобі! А ти, Накашидзе, замість кепкувати з мене, побережи цього чоловіка, щоб ви й справді не втратили рідної мови! — сказав Тігран так серйозно, що я мимоволі подивився на Ісідоре шанобливо.

І раптом сталося чудо, подібного до якого, скільки й існує людство, не могли зробити ні Мойсей, ні Христос, ні його апостоли, ні всі чудотворці, разом узяті...

Двері камери відчинилися, на порозі став наглядач, заклавши руки за спину, й оголосив:

— Мошіашвілі, з речами!

---

¹ Багратіоні — династія грузинських царів.

² Картлі — грузинське царство.

³ «Картліс цховреба» («Життя Грузії») — зведення грузинських літописів, що почало складатися з XII століття. Найважливіше джерело з історії стародавньої та середньовічної Грузії.

⁴ За сучасним літочисленням — 586 рік до нашої ери.

ВІЗЬМИ МЕНЕ, СОНЦЕ!

Я питаю вас, промені осяйного, теплого, життєдайного й невичерпного Сонця: невже для того тільки добралися ви з такої даліни, невже для того з такою швидкістю обійшли небо, і гори, й долини, невже для того проникли, мов крізь вушко голки, крізь щілину в'язничної брами й через заіржавілі ґрати, щоб лише на п'ять хвилин прилягти на ріжку моєї подушки, трохи зігріти моє холодне тіло, провести своєю теплою рукою по моему обличчю, а потім піти геть, понести з собою мою душу і розум, а тіло, мов футляр на перстень, кинути на залізні нари? Чи, може, мій розум сам схопився за вас, наче мисливець, що летить у крижану прірву, хапається за золоту косу Далі¹, й мимоволі полинув з вами. Та що для вас нести одну душу, і сто, і тисячу, і десять тисяч, і сто тисяч душ, коли весь світ крутиться навколо корони вашої матері, вчепившись за волосину її золотої коси?!

Ти, Сонце, або залишайся тут, або до нас зовсім не входи і взагалі не показуйся на очі, а то ти є і тебе немає! Якщо тебе немає, то немає тільки для мене. А якщо ти є, то обдаровуєш своїм промінням інших, а моя пайка така мізерна, що мені не вдається навіть узяти в руку — промені непомітно розтікаються поміж пальцями і зникають, або ж вони такі палючі, що й не доторкнешся до них рукою, як до розпеченого заліза.

Зглянься наді мною, Сонце! Щовечора я обсипаю тебе докорами, а вранці чекаю твого приходу, щоб піти за тобою, бо ти єдине можеш вивести мене звідси так, щоб не помітили ні вартувий, ні начальник в'язниці, ні наглядач, ні мої товариші по камері, тільки ти єдине можеш безшумно й непомітно відсунути тридев'ять засувів на кожній з дев'яти брам в'язниці і вивести мене. Але ти не можеш мене взяти назовсім. Можеш тільки залишити там, де я попрошу, а навзаході зайти по мене й повернути мене в камеру, бо, закотившись за обрій, ти втрачаєш силу. Та й то цю силу маєш лише в липні, а після липня входиш в інше вікно, спочиваєш на ріжку подушки когось іншого, і тоді належиш йому й виводиш його звідси. Я знаю це й не ображаюся, бо ж ти приходиш у цей світ не лише заради мене. Отож я тільки прошу, благаю тебе: не покидай мене раніше липня, бери з собою, Сонце!

---

¹ Далі — в давньогрузинській міфології богиня полювання,

— Прокинься, Зазо!

Я розплющую очі. Над головою в мене стоїть Сонце і теплою рукою гладить мене по щоці.

— Здрастуй! — кажу я йому, мліючи від задоволення.

— Здрастуй! Уставай, а то я піду!

— Ще п'ять хвилин! — благаю я.

— Не можу я стояти п'ять хвилин на одному місці — це від мене не залежить... Ну, вставай і, якщо хочеш, іди зі мною, бо я вже йду! — попереджає Сонце, і одна його нога вже у вікні.

— Зачекай! Не йди без мене! — гукаю я злякано і хапаю світило за руку.

— Ходімо, Зазо!

— Ходімо, Сонце!

Ми пробралися крізь ґрати, пройшли по червоному бляшаному даху адміністративного корпусу, звернули ліворуч, піднялися схилом гори до Нарікали¹, і там Сонце залишило мене.

— Чекай мене тут у надвечірню пору, тільки вже з західної сторони, — попередило воно мене й пішло, благословенне, безсумнівне, осуджене, світле, праведне, як небо, ні з чим не зрівнянне й вільне.

Сонце пішло.

* * *

Я сиджу за величезним письмовим столом і переглядаю ранкову пошту. Більшість листів — анонімні. Люди доносять один на одного: хто де, коли і скільки бере хабарів, у кого під яким деревом закопано гроші, в якій стіні замуровані горщики, повні золота й коштовних каменів, хто за скільки продає робоче місце чи пай у «ділі» і хто в якому ресторані гуляє з пов'язаними, найнявши катеринщиків, хто скільки пляшок шампанського випиває з грудей розпусних жінок, хто має фальшивий диплом, як беруть хабарі за прописку в місті, оформлення машин і ще багато за що, причому навіть мої співробітники.

Читаючи такі листи, забуваєш, що існує на світі чисте повітря, прозора річка, невитолочена трава, незрубане дерево, незірвана квітка, співоча пташка й безхмарне небо. Здається, що все розпластане і втопане в грязь, а сама понівечена матінка земля — це скупчення гною і зла. Щоб не задихнутися й не бути роздавленим у своєму кабінеті, стіни якого немовби насунуваються на тебе з усіх боків, а стеля ось-ось упаде тобі на голову, ти схоп-

¹ Нарікала — стародавня фортеця в Тбілісі.

люєшся, не тямлячись від страху, вибігаєш на вулицю. А тоді ходиш, поки не зустрінеш когось знайомого, щоб той усміхнувся тобі розумними очима, подав теплу руку й сказав:

— Здрастуй, Зазо!

Ти дивишся на його білосніжний, ледь-ледь притертий комір, на припилене стоптане взуття, на засмагле на сонці усміхнене обличчя й вицвілі брови, і від серця тобі відлягає. Повітря, що оточує його, ти вдихаєш, мов живлющий озон.

— Стомився? — питає він.

— Ще й як стомився. Отут болить! — кладеш ти руку собі на погиллицю.

— Важка в тебе робота... Як ти посивів! — каже він.

— Вийшов перепочити? — питаєш ти.

— Який перепочинок, дорогий мій Зазо! Біжу в трест, на нараду...— відповідає він і, кинувши оком на годинника, розводить руками: що вдієш, мовляв, поспішаю.

— Заходь до мене на роботу. Коли щось треба буде, не соромся! — просиш ти.

— Не дай боже, щоб ти мені був потрібен! — сміється він.— А просто так зайду!

— Заходь просто так! — кажеш ти. І вже відчуваєш радість, згадуєш, що є на світі чисте повітря, і прозора річка, і невитолочена трава, і незрубане дерево, і незірвана квітка, і співоча пташка, і безхмарне небо, а на понівеченій матінці землі не стільки гною, як здається авторам тих анонімок. Листи ці слід було б кинути у вогонь каміна, але, на жаль, у деяких з них написано правду, і треба перевірити.

Кілька листів стосуються особисто мене. Ось і цей:

«Шановний «міністре»!

(Слово «міністре» чомусь у лапках).

Не думайте, що світ покритий соломою¹. Прийде й ваша черга, і я побачу, як ваша дружина й діти стоятимуть біля дверей «губернської» з «передачею» (ці слова теж у лапках). Навіть Тамерлан і Чингісхан не завдали Грузії стільки лиха, скільки завдаєте ви! Наповнили в'язницю грузинами! І після цього ви вважаєте себе сином народу?! Та таких, як ви, «синів народу» треба вбивати. (Слова «синів народу» знову в лапках). Вбивати як собак і не хоронити! Провидіння» — так підписано листа.

Як же цей невіглас не розуміє, що я міністр, і в моєму розпорядженні війська, а головне, я маю цілий інститут з унікальними експериментними лабораторіями і можу завтра ж установити його особу! Проте я підпалю листа, якийсь час тримаю його в

¹ Так говорять грузини, коли сподіваються знайти правду.

руці, потім кладу на попільницю. Лист горить, перетворюється на попіл, і зотлілі клаптики, немов метелики, починають літати в кімнаті.

Я натискую кнопку електричного дзвінка. Двері відчиняються, і входить моя секретарка.

— Тініко, візьми листи, а заодно й попільницю та висип з неї попіл! — І я розгортаю газету.

— Батоно Зазо, там вас чекає поважна сива жінка...

— Хто вона?

— Чиясь мати!

— Мати? Хай зачекає! Де подітись матері?..

— Вона вже давно чекає, батоно Зазо!

— Чого їй треба?

— Хоче поговорити з вами! — засміялася дівчина.

— Чого тобі смішно?

— Усі, хто сюди приходять, хочуть поговорити з вами. Я залитую: «В якій справі?», і всі відповідають однаково: «Скажу батоні міністрові!»

— Хай зайде.

Секретарка вийшла, і до кабінету вступила сива, як голубка, хоч ще й не літня, жінка. Обличчя в неї було таке привабливе, що я мимоволі підвівся. Вона ледь кивнула головою. Я теж кивнув і сів.

— Сідайте, калбатоні!¹ — мовив я.

Вона підійшла до довгого столу для засідань, що був приставлений до мого письмового столу, й сіла на стілець у самому кінці. На ній був сірий дощовик, на шиї — синя косинка в білу крапочку. Погляд сумний і ледь насмішкуватий. Глянувши на її змучене обличчя, я відчув, що жінка ця доволі горда і, якби не нагальна потреба, вона до мене не прийшла б. Діставши з чорного саквояжа білу носову хусточку, жінка провела нею по обличчю. Вона хвилювалася. Руки в неї трохи тремтіли. Від нікотину два пальці правої руки пожовкли. Видно, курить давно й досить часто. Боже, де ж я бачив цю жінку? І що вона збирається просити.. Яке знайоме обличчя! Коли б не осоромитись перед нею... В чомусь простому не відмовлю, подумав я. А що, як попросить щось таке...

— Чого ви бажаєте, калбатоні? — спитав я.

— Турбую вас відносно мого сина, шановний міністре! — промовила вона, і підборіддя в неї затремтіло.

---

¹ К а л б а т о н і — ввічлива форма звертання до жінки, буквально: пані.

Я підійшов до неї, поставив перед нею склянку з водою і дав їй пачку сигарет.

— Ось, калбатано, вода й сигарети. Випийте, покуріть, заспокойтесь і потім розкажете все. Тільки не плачте, а то нічого у нас не вийде.

Жінка ковтнула води, до сигарет не доторкнулася.

— Хто ви, калбатано? — спитав я.

— Я мати Зази Накашидзе, — відповіла вона.

— Заза Накашидзе... Заза Накашидзе... Мій тезко... Заза Накашидзе? — ніяк не міг я пригадати. — А що сталося з вашим сином?

— Мій син замішаний у тому вбивстві в ресторані «Апетит» у травні місяці... — промовила жінка й зблідла.

— А-а, Заза Накашидзе, вбивство в «Апетиті»! — згадав я справу, що набрала розголосу в усьому Тбілісі. — Вас як звати, калбатано?

— Ана, Аніко Накашидзе!

— Мені здається, калбатано Аніко, що слово «замішаний» не зовсім підходить до вашого сина.

— Ваша правда, сину!.. Пробачте, що я так звертаюся до вас.

— Та що ви!

— Мій син не замішаний у вбивстві — він просто був там у цей час.

— Так говорить мати кожного в'язня, калбатано Аніко, і кожен обвинувачений, якого не схопили з ножом, револьвером чи пляшкою в руці.

— Я знала, сину, що ти це скажеш мені, коли прийду до тебе. Знаю, що кожна фраза, яку я тут вимовлю, буде дуже шаблонна, як і ваша відповідь...

— То що ж нам робити?

— Ви повинні повірити мені й моєму синові на слово, на слово честі!

— А як бути з словами честі восьми свідків і слідчого, які до того ж підкріплені ще й фактами?

— Я розумію ваше становище, батано міністр, але ж мій син — не намальована на монастирській стіні фреска, на яку треба дивитися тільки з одного боку і яку можна замазати фарбою, а потім намалювати заново.

— Як ви сказали? — спитав я.

— Людина — не фреска, сину, на яку треба дивитися в одній площині. Людину, так само як і статую, слід обходити кругом і розглядати її з того кутка, з якого вона сприймається найкращою.

— Ви правду кажете, калбатано, але вбивство, вчинене в «Апетиті», — це не мистецтво, а в'язниця — не виставочний зал.

— Ваша відповідь дотепна, батоно міністр, але неправильна. Якщо виховання людини — мистецтво, то й саму людину слід розглядати як витвір мистецтва і так до неї ставитись.

— А чому ви гадаєте, калбатону, що ваш син — витвір мистецтва, а я і мої співробітники разом із свідками — це тупоголові відвідувачі виставки, які тільки й пишуть у книзі вражень: «Нікуди не годиться! Не подобається!»

— Я мала на увазі не вас. А ось ваш слідчий Гаґуа справді не може зрозуміти мого сина.

— Чому?!

— Тому що йому бракує саме того, чого потребує мій син.

— Зокрема?

— Людинолюбства, уваги й терпіння.

— Що ж тоді лишається в бідолашного Гаґуа? — пожалів я слідчого.

— Кримінальний кодекс, — відповіла вона.

— А хіба цього мало?

— Мало! Без людинолюбства, уваги й терпіння — дуже мало!

— І ви думаєте, що коли я передам справу іншому, то це врятує вашого сина?

— Я в цьому впевнена.

— Уперше бачу матір, так переконану в правоті свого сина!

— Я вірю не синові, а самій собі!

— Добре, коли так.

— Це так, бо я виростила його не вбивцею!

— Жодна мати не ростить дитину вбивцею, морфіністом і злодієм.

— Я цілих двадцять років учила його евангелія, читала йому евангеліє перед сном.

— А моя мати вчила мене німецької мови, калбатону Аніко, аж десять років! Відпускала мене до вчителя, я навіть прізвище його пам'ятаю — Нейгауз, а я, замість того щоб учити німецьку, цілий день просиджував з хлопцями на Варазісхеві та вчився свистіти на чотири пальці. І, знаєте, дуже добре навчився...

— Шановний міністре, дозвольте мені побачитися з сином! — попросила вона.

— Калбатону, до закінчення слідства це абсолютно неможливо.

— Дозвольте мені побачення, сину, і він мені скаже всю правду!

— Неможливо!

— Як виняток!

— Таких винятків ми не допускаємо.

— Він мені зізнається в усьому!

— Ви так думаєте?

— Я впевнена! — твердо сказала жінка.

Мені стало соромно. Невже ця жінка так упевнена в своїх силах і в своєму синові, що обіцяє мені те, що повинен був пообіцяти я? Як мені бути? Образитися чи дозволити?

— Як би ви зробили на моєму місці? — раптом спитав я.

Калбатоні Аніко всміхнулася.

— Чого ви всміхаєтеся?! — спитав я.

— На вашому місці я випустила б усіх в'язнів і вивісила б у вікнах в'язниці білі прапори. Та, мабуть, тому я й не сиджу на вашому місці,— всміхнулася мати Накашидзе.

— От бачите, виходить, я маю рацію! — сказав я, торжествуючи.

— Звичайно ж, ви маєте рацію! — відповіла вона.— Ану ж бо уявіть себе на місці своєї матері!

— Не можу цього уявити! Своєї матері я ніколи в світі не поставив би в таке становище, як ваше! — сказав я досить грубо і майже гордо.

— Не кажіть так, сину! — промовила жінка й опустила голову.

Мені знову стало соромно. Мабуть, я не повинен був говорити таких слів. І це вирішило все.

— Добре, я спробую влаштувати вам побачення,— пообіцяв я.

— Вас, напевно, турбує дуже багато людей...— сказала вона, встаючи.

— Раніше відвідувачів було більше. Тепер майже немає.

— Чому? — спитала вона здивовано.

— Мабуть, знають, що все одно я їм не допоможу.

— Неправда. У вас такі очі, що повірити цьому не можна.

— Не підлещуйтеся, калбатоні! Якщо ваш син винний, йому ніщо не допоможе!

— Дякую, сину, мені від вас більше нічого не треба! — сказала вона, повернулася й вийшла з кабінету, навіть не попрощавшись зі мною.

Я зняв трубку й набрав номер начальника карного відділу.

— Полковник Асатіані слухає! — сказала трубка.

— З вами говорить міністр. Принесіть мені справу обвинуваченого Зази Накашидзе!

— Слухаюсь, товаришу генерал!— відповіла трубка.

Справа обвинуваченого Зази Накашидзе... Справа обвинуваченого Зази Накашидзе... Вона переходила з коридора в коридор, з кімнати в кімнату, з рук у руки. І раптом я згадав, де бачив цю розгнівану, немов тигриця, сиву жінку. До того, як мене заарештували, вона була моєю рідною матір'ю, а я до того, як стати міністром, був її рідним сином.

О СТАН ГНУЧКИЙ...

— Доброго ранку, вбивці! Доброго ранку, злодії! Доброго ранку, розбійники, грабіжники, марнотратники! Доброго ранку, аферисти, розпусники та падлюки! Доброго ранку, грішні ваші душі! Вставайте, світ розвиднівся!.. — тягучим голосом гукає Шошіа.

Камера перевертається на другий бік, потягається, розплющує око і якийсь час дивиться на Шошіа, потім безнадійно зітхає і прокидається. Прокидаюся і я, бо знаю, що заснути мені більше не вдасться. Прокидаюся й бачу: на ріжку моєї подушки, проникнувши крізь вузькі залізні ґрати, грає проміння безсумнівного, вільного, праведного, як чисте небо, теплого, життєдайного Сонця.

— Хіба він півень, цей сучий син, що кожного ранку мене будить! — скрегоче зубами Девдаріані й сідає на нарах.

— Доброго ранку, Зазо! — обзивається з свого сідала Шошіа.

— Доброго ранку, Шошіа! — відповідаю я, дивлячись, як сонячний промінь переходить з ріжка подушки на стіну й повзе вгору. Ще п'ять хвилин, і він вийде з камери, вийде надовго...

— Як спалося, дорогий Зазо?

— Так собі, Шошіа.

— Що, поганий сон приснився?

— Сон дивний, Шошіа, дуже дивний!

— А все-таки?

— Приснилося мені, наче я був міністром внутрішніх справ! — признався я.

— А далі?

— Що далі?

— Як це що? Ти, телепню, був міністром внутрішніх справ і нічого не зробив.

— А що я міг зробити, Шошіа, коли був лише півгодини?

— І ти ще питаєш? За півгодини Обехеес тридцять наших чоловік заарештував, а ти за цей час не зумів випустити дев'ятьох?

— Кого ж я мав випустити? — здивувався я.

— Та кого ж, як не нас, егоїсте-безсовісний! Щоб ти згнів у цій в'язниці! Щоб ти сконав ще до кінця слідства! Якого біса ти був міністром, коли не згадав друзів, та ще яких друзів! Боже, де твоя справедливість? Цього шмаркача вві сні призначаєш міністром, а мені цілу ніч сниться шипшиновий сік!.. Устаньте і вбийте цього негідника! — звернувся Шошіа із закликком до народу.

Я відчував себе злочинцем, а тому мовчав, похнюпивши голову.

— Шошіа! Коли ти ще раз розбудиш нас так рано, нарікай тоді на себе! — попередив Девдаріані.

— А що, Лимоне, хіба я не правду кажу?

— Кажеш правду, та все ж таки попереджаю тебе! — відповів Девдаріані й почав одягатися.

Шошіа якийсь час мовчав, потім знову нагнувся до мене.

— Зазо, ти й справді був міністром? — спитав він і, чекаючи моєї відповіді, примружив очі.

— Еге, Шошіа, був. Ти пробач мені! Видно, я й справді егоїст, — признався я.

Шошіа задумався.

— Будь обережний, генацвале! Коли сниться велика людина, чекай біди. Он мені сорок першого року, тоді я ще малий був, приснився директор нашої школи — і почалася війна!

Застерігши мене, Шошіа вмовився біля вікна.

— А що я казав! Таки прийшов!

— Що там таке, Шошіа?

— Та знов біля ларка наш п'яниця!.. Не наливає... Ну, налий же, налий, безсовісний!.. Чуєш, не проганяй! Це ж йому як ніж у серце!.. Налий наборг... Що, шкода тобі, безсовісний, двох гривеників?.. Налий, кажу! Як вийду, дам тобі червінця!.. Ух, кишки б з тебе випустити! Ти ж не людина, ти свиня!.. Ну, лий... Отак би й давно! — полегшено зітхнув він.

— Що там, Шошіа?

— Налив-таки бусурман... Та ви подивіться на нього! Що ж ти робиш, дурню?! І так наливо півкухля! — схопився за голову Шошіа.

— А що він робить, Шошіа?

— Здуває піну, ідіот! Ти таке бачив, Зазо? — перекинувся він до мене.

— А як же інакше, Шошіа? Весь смак — у здуванні піни! Ану згадай... — Я показав, як дмуть на шапку піни в кухлі, як потім повільно смокчуть прохолодний напій. І раптом мені до нестями захотілося випити пива.

— Твоя правда, генацвале, ох правда! — скрушно похитав головою Шошіа.

— Шошіа-джан! Цієї ночі Саят-Нови не бачив уві сні? — спитав Гулоян.

— Знаю, Тігране, ти хочеш послухати пісню, — здогадався Шошіа. — Та що вдієш — його я не бачив!

— Е-е-е, що ж ти тоді бачив? — щиро поспівчував йому Тігран.

— Цілу ніч ходив я вулицями Тбілісі... Поставив свічки в Сіоні... Грав у дудку з дударями, пив-гуляв на Курі... Потім зайшов у Сіоні, став перед богом на коліна і за те, що він випустив мене

на волю, пообіцяв йому від сьогодні й копійки державної не зачепити. А вийшовши з церкви, подумав, що як же я прогодую сім'ю, коли не красти му потроху? І тоді я повернувся в церкву, засвітив ще три свічки, знову став на коліна й попросив бога: «Дозволь мені, боже, красти одну крихту!» Багато я не хочу!» А бог відповідає: «Знаю я, яка твоя крихта!» — «А яка?» — питаю. І бог називає ту суму, яку я вкрав: «Мільйон з гаком!» Добре хоч, не знав він, що в тому «гакові» дев'ятсот тисяч!

— Старими чи новими, Шошіа? — спитав здивований Чейшвілі.

— Дурню, мільйон дев'ятсот тисяч новими — увесь бюджет Грузії! Звичайно ж, старими! — розтлумачив йому Шошіа.

— І все-таки багато, — зробив висновок Чейшвілі.

— Ось через те, що багато, я й сиджу тут з таким, як ти, ідіотом! — сказав Шошіа.

— Я попрошу в розмові зі мною висловлюватися пристойно! А тепер поясніть мені: чому я ідіот? — попросив Чейшвілі, підводячись.

— На волі яку ти мав зарплату? — спитав Шошіа.

— Я-а? — здивувався Чейшвілі.

— Еге ж, ти!

— Сто двадцять карбованців.

— А двадцять п'ять відсотків від цього — скільки буде?

— Тридцять карбованців, — швидко відповів Чейшвілі.

— То хто ж ти після цього, як не ідіот? За якихось тридцять карбованців на місяць сидиш у в'язниці! — дорікнув йому Шошіа.

— Ну, тобі, хижаків й розкрадачів соціалістичної власності, легко сказати: тридцять карбованців. Он заграбастав мільйон дев'ятсот тисяч! — виразно назвав Чейшвілі суму, піднісши вгору палець.

— Чейшвілі, ким ти працював на волі? — раптом спитав Гулоян.

— Інженером.

— І все?

— Ну, ще громадське доручення... — Чейшвілі чомусь стримався.

— Яке? — не відставав Гулоян.

— Був агітатором, — признався Чейшвілі.

— Отже, був прапором, а потім до тебе приробили дрекво? — спитав Гулоян.

Чейшвілі похнюпив голову. У камері вибухнув регіт.

— Я ж казав вам, люди, що він ідіот! — вигукнув Шошіа. — Ех, Чейшвілі, ти тільки випусти мене на волю, і я поклянусь тобі на іконі, що все життя буду утримувати і тебе, і твого слідчого, і твого прокурора, і твого суддю, та ще й тим твоїм байструком сплачуватиму аліменти! — пообіцяв він.

— Віддай мені гроші, які ти вкрав у держави, і я сам сплачуватиму аліменти і сам утримуватиму тебе й твою Сіран! — пообіцяв у свою чергу Чейшвілі.

— Що, вимагаєш хабара в мене, в'язня нещасного? — прибіднився Шошіа.

Брязнув засув. Шошіа миттю зіскочив з підвіконня й сів на свої нари. Відчинилося віконце в дверях, і до камери заглянула весна.

— Здрастуйте, злочинці! — промовила Нуну-лікарка, чарівливо всміхаючись.

— Доброго здоров'я, Нуну-лікарко! — простогнала камера.

Усі повставали.

— Ні на що не скаржитесь?

І вона ще питає?! Скаржимося, та ще як скаржимося, Нуну-лікарко! Ану поглянь на нас! Як ти думаєш, чи є нам на що скаржитись? О, ми багато на що скаржимося: і на те, що немає жінок, немає кохання, і на черствість... Бракує нам чарівних жіночих очей, бракує ласки, людського тепла, бракує сліз, усмішки... Та всього бракує!

А ти прийшла, немов весна, така квітуча, повна життєвих сил, виймаєш у кожного з нас серце, і ще маєш совість запитувати — чи ми не скаржимося, чи не болить щось у нас? Ой, болить, та ще й як болить, Нуну-лікарко!

— Ну, чого ж замовкли? Ніщо не болить? — спитала Нуну і здивовано скинула брови.

Камера знов застогнала. В'язні кинулися до дверей.

— Голова, Нуну-лікарко!

— Люмінал!

— Зуби, Нуну-лікарко!

— Люмінал!

— Шлунок, Нуну-лікарко!

— Люмінал!

— Серце, Нуну-лікарко!

— Люмінал!

— Горло, Нуну-лікарко! — сказав я і витягнув шию.

— Мотузок! — сказала Нуну і все-таки дала таблетку люміналу.

Усі засміялися.

— А це хто? Чому він лежить? — спитала Нуну, показуючи на нари, де лежав Девдаріані.

— Це Девдаріані, шановна! — відповів Чичико Гоголь.

— Чому він лежить? — знову спитала Нуну, здивовано скинувши брови.

— Побачивши жінку, та ще й таку вродливу, вихована лю-

дина, якщо тільки вона не мертва, мала б устати. Та, видно, йому погано. Девдаріані, встань! — звернувся до нього Чичико.

Девдаріані заперечливо покрутив головою.

— Йому й справді погано! — зробив висновок Чичико.

— Андро! Андро! — покликала Нуну наглядача, що був у коридорі.

— Слухаю, Нуну! — відгукнувся той.

— Іди відчини двері, тут хворий! Я повинна оглянути...

Клацнув замок, двері рвучко відчинилися — і камера знов застогнала. В супроводі наглядача в камеру не ввійшло, а впливло божество, неземна істота, подібну до якої досі нам доводилося бачити лише на картинах. Тепер вона постала перед нами вся, від голови до п'ят, — струнка, повнява, з високими грудьми, крутими стегнами й довгими руками, з засмаглими, немов виточеними ногами, в білосніжному короткому халаті, а через плече — сумка з червоним хрестом. Перед нами була найчарівніша і найвродливіша з жінок, що живуть на землі, жінка, досягнути всю красу якої дано, мабуть, лише в'язням.

— Ану посідайте на свої місця! — наказав наглядач.

Ми стояли, мов зачаровані, — ніхто й не ворухнувся.

Нуну-лікарка відчула, що вона справила ефект, і не без гордості, хоч і з деяким острахом, попрямувала до нар Девдаріані.

— Посідайте! — повторив наказ наглядач, і ми раптом опам'яталися. Чичико Гоголь поставив біля нар стілець для Нуну-лікарки. Вона сіла й приклала руку до лоба Девдаріані. Той розтав.

— Температури наче немає. Що болить? — спитала Нуну.

Девдаріані мовчав.

— Чого ж мовчиш? Нічого не болить? — здивувалася Нуну.

А мене ще більше здивувало б, якби Девдаріані зараз обізвався.

— А що ти відчуваєш? — допитувалась Нуну.

— Відчуваю наближення смерті, Нуну-лікарко! — насилу вдобув голос Девдаріані.

— Ради бога, не називай мене лікаркою! Я фельдшерка! — попросила Нуну.

— Для нас ти і лікарка, і професор, і королева! — усміхнувся Лимон.

— Ну гаразд, нехай я професор, тільки скажи, як це ти відчуваєш наближення смерті?

— Ось так: іде, йде, підходить до мене... її самої я не бачу, але чую дихання... — почав Лимон.

Раптом у коридорі зчинився страшний лемент і гармидер.

— Не вийду!.. Не вийду!.. Пустіть мене!.. Не хочу! Поки не приведете прокурора, не буду їсти! — репетував хтось.

Наш наглядч раптом крутнувся й вискочив у коридор, і сталося те, чого ще не бувало в історії губернської в'язниці: чи то штовхнув їх Гулоян, що стояв там, чи зачепив, вибігаючи, наглядч, але двері з грюком зачинилися. Нуну схопилась, мов ужалена, і кинулася до дверей, але було вже пізно: клямка защепнулася знадвору. Всі ми остовпіли. Обличчя в кожного зробилося як земля, дух сперло в грудях. Камера скидалася на могилу. Нуну притиснулася спиною до дверей і дивилася на нас розширеними від страху очима. Сполотнілий Девдаріані встав з нар і повільно рушив до неї. У мене застигла кров у жилах.

— Не підходь! Не підходь! Не підходь! — нестямно повторювала Нуну-лікарка, не зводячи очей з Девдаріані.

А той, наче й не чуючи, все наближався до неї і ось уже підійшов упритул.

— Не погуби нас, Девдаріані! — впав на коліна Чичико Гоголь.

Не звернувши уваги на Гоголя, Девдаріані обома руками схопив онімілу від страху Нуну, підняв її, поніс до стільця, що стояв посеред камери, і поставив на той стілець. Якийсь час він дивився на неї знизу, потім відступив на три кроки, здійняв угору руки і, схиливши голову трохи набік, пошепки почав:

О стан гнучкий, о стан навдивовиж
вродливий!
О рук в'юнких, рук ніжних порух
чарівливий!
Очей агатових твій погляд
голубливий,
Уста твої — немов рубін той
блискотливий
І лик ясний, як місяць між зірок
сйливий!

Ухопившись рукою за залізний стояк нар, я заляк. Хотів проковтнути слину, але в роті пересохло і язик не повертався... А потім я весь затремтів, наче через моє тіло пройшов електричний струм, і злякано пустився стояка.

Кохана, я, мов місяць, тану
й знемагаю.
Як жити так, то краще в землю
я лягаю!
Брати...

Девдаріані із здійнятими руками повернувся до нас, і по щоках у нього котилися сльози...

Брати, мене, міджнур¹ мертвого,
благаю,

¹ М і д ж н у р — закоханий (від арабського «меджнун» — збожеволілий від кохання).

Прийдіть, оплатте і сховайте
біля гаю!
О, як занастив мене цей світ
зрадливий!¹

Девдаріані проковтнув сльози й надтріснутим голосом повторив:

— О, як занастив мене цей світ зрадливий!..— А потім пішов, сів на свої нари й повісив голову.

Нуну-лікарка стояла на стільці, мов зачарована, і тільки кліпала повними сліз очима. Щоб не розплакатися перед в'язнями, наче дитина, вона раптом зіскочила з стільця, підбігла до дверей і затарабанила по них своїми кулачками.

Двері відчинилися, і в камеру вбіг переляканий наглядач.

— Хто замкнув двері?! — заревів він.

Камера мовчала. Нуну хутко вийшла.

— Гоголю! Хто замкнув двері? — гримнув наглядач на Чичико.

Усі зрозуміли, що за криком він хотів приховати свою необачність.

— Ідіть собі, начальнику! Не бійтесь, нічого поганого тут не сталося, — сказав Гоголь.

— Якщо хтось її скривдив, згною всіх у карцері! — пригрозив наглядач.

— Сказано ж тобі: іди, поки ти ще гарний! — попросив Тігран, підвівшись і дивлячись у вічі наглядачеві.

Так стояли вони довго. Потім наглядач рвучко повернувся й вийшов з камери.

Двері защелкнулися знадвору на клямку.

Камера полегшено зітхнула.

* * *

Уночі камера спить велелюдним сном, велелюдно дихає, перекидається з боку на бік, і серце б'ється в неї велелюдно. Сниться камері всяка всячина, тому сон її на диво неспокійний, а пульс аритмічний. Вона то зітхає, то стогне, то марить, то ридма плаче, мов загублена дитина, то сміється так щиро й безтурботно, що ти злякано прокидаєшся.

Сьогодні, безмірно стомлена гострими враженнями дня, камера вклалася спати рано, та, незважаючи на все пережите, по всіх в'язнях видно було, що вві сні вело їх щось радісне й тепле.

Я ліг разом з усіма рано, та ось уже дві години лежу горілиць з розплющеними очима й не можу відірвати зору від миготливої

¹ Вірш грузинського поета Бесаріона Габашвілі (1750—1791), відомого як Бесікі.

лампочки, що висить під стелею. Ця лампочка скидається на світлячка, що заблукав на грані дня і ночі й не знає, що йому робити: погаснути чи світити, погаснути чи світити... Коли дивися на неї довго-довго, вона вгніжджується в зіницях, і думки стають світлі й кольорові.

Не спить нас двоє — я і лампочка, я тому, що сон десь утік від мене, а лампочці дуже хочеться заснути, але не можна. І ще одна істота не спить — кругле скляне вічко в дверях камери. Це дивне циклопічне око, єдине в лобі, дивиться не зсередини назовні, а навпаки — ззовні всередину. Я відчуваю, як розплющується воно час від часу й настирливо дивиться на кожного з нас.

Сплять усі, крім мене. А втім, і Девдаріані не мав би спати. Хоч він лежить нерухомо й не змигне оком, я можу присягнутися на іконі, що Девдаріані не спить.

— Лимоне! — покликав я якомога тихіше.

Він не обізвався.

— Лимоне! Я ж знаю, що ти не спиш!

— Чого тобі? — спитав Девдаріані, поклавши руки під голову.

— Не спиться мені... — сказав я.

— Може, заспівати тобі колискову? — спитав він.

— Лимоне, як твое справжнє ім'я? — відповів я на запитання запитанням.

— А що, Лимон тобі не подобається?

— Подобається. Але ж це не справжнє ім'я.

— Звуть мене Како, — відповів він і перевернувся на бік.

— Акакій, Како, Какі! — сказав я сам собі.

— Що?

— Нічого, просто так. А чому прозвали тебе Лимоном?

— У дитинстві хлопці дражнили мене Макакою. А Лимоном прозвали на другому строкові. На дачі жовч у мене розлилася, і я був жовтий, мов лимон.

— А хіба диня не жовта, кацо? — заперечив я йому.

— Та й характер у мене кисленький... — признався Лимон.

— А-а...

— Заспокоївся тепер? — спитав Лимон.

— Ні, — відповів я.

— Не здумай тільки сказати, що й огірок жовтий і кислий, а то я можу психонутти, — попередив Лимон.

Я прикусив язика. І мовчали ми довго.

— Лимоне! — почав я.

— Слухаю!

— Ти закохався, Лимоне? — спитав я, і серце в мене затріпотіло в чеканні відповіді.

— Що-о? — повернув до мене голову здивований Лимон.

— Закохався, кажу?

— У кого? — спитав Лимон.

— Наче сам не знаєш!

— То в кого ж?

— У Нуну!

— Яку Нуну?

— Нуну-лікарку! — пояснив я, і мені перехопило дух.

Лимон довго мовчав.

— Ти, дорогий мій Зазо, — нарешті заговорив він, — крім того, що зелений, ще, виявляється, й дурний!

— Коли б ти міг бачити, як ти підняв її вгору, як читав їй вірша і як дивився на неї, то не казав би такого! — зауважив я.

— Уся твоя розмова — дурне кривляння!

— А плакав чого?

— Та в усіх в'язнів очі на мокрому місці!

— А чого я заплакав?

— Хіба ж ти не в'язень?

— А сама Нуну?

— Вона всіх в'язнів жаліє однаково.

— Ти кохав коли-небудь?

— Кохав. З першого до третього класу кохав одну дівчинку, Неллі звалася... Коли вчителька ставила нас парами, щоб перейти вулицю, вона завжди опинялася поруч зі мною.

— А потім?

— Потім — нічого... Більше я нікого не кохав. Не встигаю закохатися, як мене вже саджають! — зітхнув Девдаріані.

— То кажеш, не кохаєш? — спитав я Лимона.

— Як це не кохаю, бічо! Кохаю я шалено, але не Нуну-лікарку. Моя кохана не має імені! Нуну, Манану, Кетіно, Тамару, Жозефіну — всіх я кохаю. Я жінку люблю, розумієш? Жінку і красу! — сказав Девдаріані й підвівся.

Мені відлягло від серця, наче гора з плечей спала.

— А Нуну-лікарка дуже гарна, правда ж, Лимоне? — спитав я.

— Ні! — відказав він.

— Як це — ні?! — здивувався я.

— А отак, — сказав Девдаріані. — Я і ти в'язні, ми зголодніли за жінкою, от наша фельдшерка й здається нам пишною красунею. А на волі це була б звичайнісінька середня дівчина!

— Ну що ти, Лимоне! Такої гарної дівчини я ще не бачив!

— Чи ти, бува, не закохався в неї? — спитав Лимон.

— Ще й як! — випалив я, і від сорому вуха в мене спалахнули.

— Ва-а, виходить, що кохає! — промовив сам до себе Лимон.

— Кохаю, Лимоне, кохаю! — підтвердив я.

- Сниться вночі?
- Як же вона присниться, коли я цілі ночі, як сова, не сплю! — сказав я з болем у серці.
- Отже, не сниться?
- Я бачу видіння, Лимоне!
- Які видіння?
- Коли ви спите, мені ввижається, що вона цілу ніч ходить по камері, то з'являється переді мною...
- Девдаріані раптом засміявся.
- Чого тобі смішно? — спитав я.
- Тепер я вірю, що ти не вбивця.
- Чому?
- Тому, що вбивцям ночами привиджуються не жінки, а вбиті.
- А як ти знаєш?
- Знаю!
- Звідки?
- Уранці спитай Тіграна, він тобі скаже. А зараз спи! — сказав Девдаріані й відвернувся до стіни.
- Я теж відвернувся і ще якийсь час вертівся.
- Лимоне! — покликав я знову.
- Ти ще не спиш, кацо? Знову з Нуну-лікаркою?
- Еге ж, Лимоне, з нею!
- Щасливий ти!
- Лимоне, мені здається, що найбільший у світі винахід — це все-таки жінка! Як ти гадаєш? — спитав я і завмер, чекаючи відповіді.
- Може, й так! — сказав Лимон, довго подумавши.
- Найбільший у світі винахід — це азбука, прапор і гімн, бо в них джерело свободи! — раптом промовив батоні Ісідоре таким голосом, що в мене мурашки полізли поза спиною.
- Дядьку Ісідоре, і ви не спите? — запитав Девдаріані.
- Не сплю.
- А що з вами, дядьку Ісідоре?
- Убитий привиджується, синку...
- Жартуєте, дядьку Ісідоре!
- Ні, не жартую... Ще кілька ночей, і я помру від цього.
- Ну що ви, дядьку Ісідоре, до смерті ще далека дорога! — заспокоїв його Девдаріані.
- Найдовша дорога та, якою підеш і не повернешся. Зрозумів?
- Ні, — відповів Девдаріані.
- Жаль... — промовив сам до себе дядьку Ісідоре й замовк.
- Ні я, ні Девдаріані не обізвалися й словом. Обидва лежали, затамувавши дух...

Потім знову з'явилося величезне тепле Сонце. Сьогодні воно було таке велике, що не могло вміститися у вікні нашої камери, а тому, наче руку, простягло свій промінь, обережно обняло мене за плечі, підняло з нар і повело з собою...

Видіння друге

Нуну-лікарка лежала на ліжку горілиць, підклавши під голову свої білі руки. Розпущене вогненно-червоне волосся розсипалося в неї на оголених грудях. Напівсонна, вона дивилася на мене приплющеними очима з якогось приємного далекого сну. Я нишком сидів край ліжка й терпляче дожидав, коли вона зовсім прокинеться, розплющить свої великі карі очі, здивована, сяде на постелі, обійме мене й промовить своїм лагідним грудним голосом: «Зазо, мій Зазо!»

Довго сидів я, завмерши в чеканні, а потім зрозумів, що вона давно вже не спить, давно дивиться на мене й зовсім не дивується, що хтось сидить на її ліжку й пасе очима її гарні голі груди, що цей хтось я, Заза, і що в мене немає тіла.

— Ти прийшов із сонячним променем? — спитала вона і прируженим оком скоса глянула на промінь, що проник у вікно.

— Атож.

— А чому ти спершу не пішов до матері? — ще спитала вона.

— Мати зачекає... Де мати подінеться? — відповів я.

— Ой, бідні матері! Мабуть, коли я стану матір'ю, а мій син — убивцею, то й мені доведеться чекати... Де ж я тоді подінусь? Чи не так? — спитала вона і якось дивно в душі засміялася. На обличчі в неї жодна рисочка не ворухнулася, тільки затремтіли плечі та груди.

— І ти теж сумніваєшся в тому, що я не вбивця? — спитав я, і серце мені так защеміло, наче і в мене самого закрався цей сумнів.

— Минуло два місяці — страшні два місяці чекання. Ці два місяці можуть перетворитися на два роки, на шість, десять, п'ятнадцять років...

— Так багато я не вимагаю в тебе. Почекай мене лише один рік! — попросив я.

— Чому? — спитала вона.

— За рік усе з'ясується, буде все названо своїми іменами.

— А якщо ні?

— Тоді ти вільна.

— А чому я не вільна тепер?

— Тепер ти не маєш права не чекати!

— Я до цієї справи зовсім не причетна й не зобов'язана чекати!
І ніхто не примусить мене чекати!

— Я теж не причетний до цього, але чекаю, але чекаю, мушу чекати.

— Ти арештант і сидиш у в'язниці.

— І ти теж сидиш у в'язниці!

— Як це? Чому?

— Та тому, що я твоя в'язниця, засув і камера.

— Я не винна, а ти підозрюваний.

— Від сьогодні ти теж підозрювана!

— Може, моя провина в тому, що я щодня приходжу сюди й даю тобі люмінал? Але ж таких, як ти, в мене тисяча! Чи в тому, що я не відмовила твоїй матері, яка прийшла до мене вночі й на колінах благала мене передати тобі листа? Але я тоді пожаліла не тебе, а матір твою, яка в ту хвилину нагадала мені мою неньку, що, вмираючи, не відпускала моєї руки, хотіла щось сказати, щось попросити, та їй уже відібрало мову... Тому-то я і згодилася взяти листа в твоєї матері... Я навіть не знаю, про що говорилося в тому листі...—мовила Нуну-лікарка й жалісливо глянула на мене.

— У тому листі мати просила мене говорити тільки правду.

— Чому?

— Тому що правда — джерело свободи!

— А якщо ти вбивця?

— Мати знає, що я не вбивця.

— А я нічого не знаю про тебе. Хто ти? Звідки прийшов у мое життя? Чого тобі треба від мене?

— Я Заза Накашидзе, син Ноя. Я і мій батько дали новий початок родові людському, і з того часу ти дружина моя. Я кохаю тебе з давніх-давен. І тепер я обвинувачую тебе.

— У чому?

— У зраді чоловіка, у вбивстві, розпусті, злочинстві, розтраті, хабарництві, у зраді Батьківщини.

— А ще в чому?

— У всьому! Тебе разом зі мною поставлять біля стінки і розстріляють.

— А що буде потім?

— Потім ти умреш, і ніхто не поцікавиться, хто ти, чи була ти винна.

— А потім?

— Потім тебе поховають.

— А потім?

— Потім? Ніхто тебе не оплаче, ніхто не прийде на твою могилу.

— А потім?

- Потім ти зотлієш.
- А потім?
- Потім над тобою когось поховають.
- А потім?
- Потім ти станеш землею, і все, посіяне в тебе, проросте отруйним бур'яном.
- А потім?
- Потім тебе, як непридатну землю, почнуть випалювати, зроблять з тебе цеглу.
- А потім?
- Потім з тебе вимурують дім, дім той завалиться й поховає під собою багато-багато безневинних людей.
- А потім?
- Потім твої руїни обгородять колючим дротом і місце те оголосять отруєною, небезпечною для життя зоною.
- Чому?
- Тому що ти будеш розсадником усякого зла.
- А хто пред'явить мені таке тяжке обвинувачення?
- Я!
- Хто ти?
- Я — підозрюваний, але зовсім не винний.
- І тобі, зовсім не винному, не шкода буде такої самої невинної, якій ти пред'явиш жахливе обвинувачення?
- Ні, не шкода буде!
- Чому?
- Тому що ніхто не жаліє мене.
- І тобі не соромно?
- Ні!
- Чому?
- Тому що багато людей навколо мене не соромляться нічого.
- Отак ви й живете?
- Хіба ми живемо? Ми нидіємо!
- Ну, тоді — як існуєте?
- Отак, як бачиш.
- Ви всі від другої появи людства були такими егоїстами чи стали потім?
- Хто став, а хто був.
- А з тобою що сталося?
- Не знаю, Нуну, нічого не знаю! Яюсь вирятуй мене, а то я загину! — попросив я, став перед нею на коліна і, припавши головою до її грудей, заплакав.
- Вона обійняла мене ніжними, теплими руками, затуливши мені обличчя своїм шовковистим волоссям, і почала колихати, наче дитину.

— Ой Зазо, Зазо, бідолашний мій Зазо! — заголосила Нуну.— Що це з тобою, бічо? Не бійся! Я чекатиму тебе тисячу років. Якщо можливо чекати після життя, то я чекатиму тебе й після життя. Як я кохаю тебе, Зазо! О якби ти знав, як я тебе кохаю! Такого, який ти є, винного й безневинного, вбивцю і вбитого... Боже, як я тебе кохаю! Дуже-дуже! Дарма, що ти без тіла й без лица, самий тільки дух, що повис на сонячному промені... Ой Зазо мій, Зазо!..

Довго ще плакала вона наді мною, потім замовкла.

— А тепер устань і йди! — сказала нарешті.— Тільки опусти занавіску, а то сонце б'є в очі...

Я встав і опустив занавіску.

Нуну заплющила очі й поринула в сон.

ПАДШИЙ АНГЕЛ

Уранці нас розбудив наглядач.

— Підйом! — гукав він у коридорі крижаним голосом, з усієї сили стукаючи ключем по дверях.

Ми неохоче повставали. Наглядач відчинив двері.

— Хто староста?

— Я! — обізвався Гоголь, протираючи очі.

— Виходь, візьмеш бібліотеку! — сказав наглядач і пішов, залишивши двері відчинені.

— Подумаєш, бібліотека.. Наче вона у вас повна евангелій та житій святих... Чернишевський, піди щось вибери! — звернувся Гоголь до Гамцемлідзе і знову ліг.

Гамцемлідзе взяв десяток старих книжок, що лежали на полиці в кутку камери, й пішов по нові.

Від книжок ніхто з нас не в захваті. Каталог бібліотеки майже незмінний, і прочитана книжка повертається до тебе, мов бумеранг, уже через тиждень. А все-таки обмін книжок викликає неабиякий ажітаж. Коли наглядач оголосить, що прийшла бібліотека, то здається, що до тебе завітають найцікавіші в світі книжки. А крім того, ти чекаєш чогось невідомого, захоплюючого, що примусить тебе бодай на один день забути твою біду й ці осточортілі пани. Книжка, прочитана у в'язниці, в порівнянні з прочитаною на волі має ту перевагу, що герой її входить у твоє життя швидко й безпосередньо, ти не зважуєш його на аптекарських терезах і не перевіряєш у нього зубів, мов критик, а приймаєш таким, як він є, бо у в'язниці тобі бракує людини, близького радника, і той, хто прийшов до тебе, нехай навіть із сторінок книжки,— це твій бажаний гість, твоя надія.

Гамцемлідзе повернувся невдоволений. Щось бурмочучи, він кинув книжки на стіл і влігся на нари.

Не маючи бажання боротися, я зачекав, поки всі виберуть собі, що читати. Коли я підійшов до столу, на ньому сиротливо лежали дві книжки: статті Максима Горького «Времена Короленко» та брошура «Русскому трамваю 60 лет».

Я взяв Горького, хоч прочитав його вже двічі.

— Зазо-джан, мені дісталася якась *мінеральна* книжка: «Срляна колиска»¹. Ти не знаєш, що це таке? — спитав мене Тігран, коли я проходив повз нього.

— Гарне оповідання, прочитай! — відповів я і ліг на нари. — Чернишевського не було? — спитав я Гамцемлідзе.

Той недовіриливо глянув на мене, а коли впевнився, що я не кепкою з нього, зітхнув.

— Може, прочитаєте Максима Горького? — спитав я знову.

— Читав уже... — кинув він і повернувся до стіни.

— Гамцемлідзе, чого ти вчепився за того Чернишевського? Бачиш же, що немає! — сказав Тігран.

— Мій розум, батоно, потребує політичної поживи, політичної літератури! У мене мозок розораний, а не переліг, як у вас...

— Ну гаразд!.. Розораний! Ходять по твоєму мозку трактори з культиваторами!.. Та ти такий же паразит, як і я, тому й валяєшся тут, поруч зі мною... Чернишевського треба було читати на волі, а в'язниця — це тобі не публічна бібліотека!.. Читай те, що й ми, і співай «Таво чемо»², а як не хочеш, то йди собі... — відпустив його Тігран.

— Легко сказати — «йди»! Та я піду! Звісно, піду! Не всі ж, що тутечки сидять, убивці, як ти! — розхвилювався Гамцемлідзе.

— Не тутечки, а тут! — поправив його Тігран.

— Боже, він ще поправляє мене!!! Від його грузинської мови мене вхопить одур! — закліпав очима Гамцемлідзе.

— Пробач, а що означає «вхопить одур»? — широко поцікавився Тігран.

— Телепень! — промовив Гамцемлідзе й відвернувся до стіни.

— Телепень — твій батько! — поправив Тігран.

— Облиш його, Тігране! — порадив Лимон. — Хіба не бачиш, що в нього не всі вдома?

— Товаришу Девдаріані, я настійно вимагаю, щоб ви шліфували ідіотську фразеологію, адресовану мені! — зажадав Гамцемлідзе.

¹ «С о л я н а к о л и с к а» — оповідання грузинського письменника Родіона Коркія (1894—1984).

² «Т а в о ч е м о» — лірична арія з опери З. Паліашвілі «Даїсі», буквально: «Голівонько моя».

— Іди ти к чортовій матері, політику задрипаний!..— вилаявся Лимон.

— А ви не залякуйте нас! Тут вам не злодійська диктатура! — не здавався Гамцемлідзе.

— І не селянська диктатура! — підвівся на нарах Девдаріані.

— Гаразд, замовкни, ти ж знаєш, що в'язниця належить злодіям! — нагадав Чейшвілі.— Хіба не так, Чичико? — звернувся він тепер до Гоголя.

— Їхня вона, генацвале, їхня, і помагай їм боже володіти нею! — подарував Гоголь злодіям в'язницю.

Гамцемлідзе замовк, і на цілу годину запала тиша. В'язні сиділи, уткнувшись обличчям у книжку, та бог його знає, читали вони чи заглибилися в свої болі. Мені здається, що кожен думав про своє, бо я не чув, щоб перегорнулася хоч одна сторінка. Шелестіння книжки долинало тільки з місця батоні Ісідоре. Він лежав горлиць і рукою відгонив дим від цигарки Чейшвілі.

Просто дивно... Ось кілька місяців ми, раніше незнайомі, сидимо разом. Здавалося б, ми знаємо один про одного все. Здавалося б, ми відверті між собою й заглядаємо в душу один одному. Проте ми страшенно далекі. І ця віддаленість нагадає лінію горизонту: скільки кроків ти ступиш уперед, на стільки кроків вона віддаляється від тебе.

Дехто з в'язнів схожий на тюленя — гладенький, до нутра не доберешся. Дехто — як риба: тобі здається, що вже він у тебе в руках, та не встигнеш за нього взятися, як він уже вислизнув, немов форель, наче боїться, що схопиш його за зябра й викинеш на берег. Інший в'язень, ніби вовк, затаїв злобу й принишк. Ще інший, немов змія, завмер і, боячись, що ти наступиш на нього, завжди тримає напоготові отруйне жало. Дехто наляканий, немов козуля, але не має куди сховатися і змушений прикидатися то тюленем, то вовком, то рибою, то змією і ще багато ким. А в декого душа відкрита — він увесь перед тобою. Такий уже звук до свого становища і тепер чекає чогось, що має неодмінно статися. А що й коли — цього ніхто не знає. Але рано чи пізно те «щось» таки приходить.

Одного прекрасного дня постає воно перед кожним, хто він не є і чекає він чи не чекає, і називає все своїм ім'ям. Воно віддає всім належне, зважаючи з точністю до золотника. Це «щось» в'язні називають по-різному: хто — богом, хто — долею, хто — планидою, а хто — справедливістю...

Я теж в'язень і вже три місяці чекаю на цю справедливість. Чекаю, коли відчиняться двері, з'явиться вона, покладе мені на плече свою праведну руку й скаже: «Защо Накашидзе, встань і йди зі мною!»

— Гамцемлідзе, одержуй обвинувальний висновок! — оголосив наглядч і передав раптом зблідлому Гамцемлідзе кілька згорнених удвое аркушів паперу.

Гамцемлідзе взяв тремтячою рукою обвинувальний висновок, обвів камеру зляканими очима, потім швидко засунув папери в кишеню й сів на своє місце. Наглядч пішов.

У камері почулося ремствування, потім запала могильна тиша. Сталося щось незвичайне. Згідно з неписаними законами в'язниці, кожен в'язень зобов'язаний передати обвинувальний висновок старості камери, щоб той зачитав його, бо ж люди повинні знати, з ким вони сидять та за який злочин посадили їхнього товариша по камері. А Гамцемлідзе порушив цей пресвятий порядок!..

Атмосфера в камері так розпалилася, що відчувалась духота... Наші напнуті до краю нерви немовби сплелися невидимими нитками в один спільний нерв, що простягся через усю камеру, і досить було комусь із нас необережно потягти за свою нитку, щоб цей нерв лопнув, немов дротина, крізь яку пройшов струм високої напруги... Першим доторкнувся до спільного нерва Гоголь. Доторкнувся дуже обережно, бо він був староста і добре знав, до чого може призвести якась необачність.

— Гамцемлідзе, ти даруй мені, та чи не здається тобі, що твоя поведінка трохи нетактовна? — спитав він збентеженого Гамцемлідзе.

— Чого ж моя поведінка нетактовна, товаришу староста? — здивувався той.

— А того, що ми всі тут користуємося однаковими правами, Гамцемлідзе...— Гоголь зробив паузу і, глянувши на Девдаріані, додав: — Усі, крім злодіїв. І коли ти знаєш, хто за що сидить...— Гоголь зробив ще одну паузу і кинув оком на Тіграна. Той не промовив ні слова. Гулоян і Девдаріані лежали, поклавши ногу на ногу, і не втручалися в розмову.— Хто за що сидить,— повторив Гоголь,— і хто з нас який злочин учинив, то дозволь і нам знати, за що, кінець кінцем, посадили тебе і хто ти такий! — закінчив Гоголь.

— Не розумію, чого ви від мене хочете? — нервово спитав Гамцемлідзе.

— Вручи обвинувальний висновок старості, як заведено,— сказав Шошіа.

— Обвинувальний висновок? Який обвинувальний висновок?! Ще невідомо, хто тут обвинувачений, а хто обвинувач, хто винний, а хто невинний! — закричав Гамцемлідзе.

— Прочитай нам! — настійно зажадав Шошіа.

— Тут могли написати тисячу дурниць! — здійняв угору папери Гамцемлідзе. — Що таке обвинувальний висновок?! Ось ти! — звернувся він до Тіграна. — Тебе обвинувачують в убивстві. Хіба ти вбив людину?

Тігран збентежено відвернувся.

— Убив! — сказав Девдаріані.

— Звідки ти знаєш? — спитав Гамцемлідзе.

— Знаю! — відрубав Лимон.

— Ти й справді вбив? — спитав Гамцемлідзе Тіграна.

Той опустив голову.

— Ти брав хабарі? — звернувся Гамцемлідзе тепер до Мебурішвілі.

— Дивлячись що називати хабаром... — не наважився зовсім заперечити Мебурішвілі.

— А ти? — звернувся розчарований Гамцемлідзе до Чейшвілі.

— Слухай, Гамцемлідзе, — сказав Девдаріані, — тут тільки двоє не вбивали, не крали, хабарів не брали і взагалі ні в чому не винні — це батоні Ісідоре та Заза Накашидзе. Ану, хто з вас устане і скаже, що я не маю рації?

— Я, я невинуватий! — заверещав Гамцемлідзе.

— А ти ще не сказав, у чому тебе обвинувачують! — зауважив Лимон. — Віддай висновок старості!

— Нікому я нічого не віддам! У мене немає старости! Я сам собі староста! Я не папуас, щоб мені потрібні були проводирі й вожді! Це просто тиранія! І ти, будь ласка, не лякай мене! — повернувся він до Лимона. — «Я поклявся біля божого вівтаря, що завжди буду запеклим ворогом будь-якого вияву тиранії над людським розумом», — так сказав батько американської Декларації свободи Томас Джефферсон¹, і я це повторюю!

Лимон промовчав.

— Відніміть у нього обвинувальний висновок! — звелів Чичико Гоголь.

Гамцемлідзе встиг тільки розірвати аркуші надвоє і метнувся до параші, щоб укинути їх туди, та було вже пізно: Чейшвілі з Гулояном приперли його, наче розп'ятого, до стіни. Чичико Гоголь підібрав розсіпані долі клапті, потім заліз на верхні нари й приготувався читати обвинувальний висновок.

— Відпустіть його! — гукнув він, перш ніж почав читати.

Чейшвілі й Гулоян відпустили Гамцемлідзе. Той там же, під стіною, осів на цементову підлогу і втупився у свої ноги.

¹ Томас Джефферсон (1743—1826) — американський державний діяч, філософ, автор проекту «Декларації незалежності», що проголосила незалежність Сполучених Штатів Америки.

— Коли Томас Джефферсон говорив ті слова, що ти, Гамцемлідзе, їх повторив, він був президентом, мав двомільйонну армію, до того ж його підтримували двісті мільйонів чоловік! — нагадав йому Гоголь і взявся читати обвинувальний висновок, що являв собою зафіксований на папері неперевершений взірць красномовства і був шедевром обвинувачень.

«ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК

по обвинуваченню Вячеслава Ражденовича Гамцемлідзе у злочині, передбаченому 118 статтею Кримінального кодексу Грузинської РСР.

Справу порушено 20 листопада цього року в прокуратурі Орджонікідзевського району м. Тбілісі.

Проведеним у справі слідством установлено таке:

24 жовтня цього року, приблизно о 23 годині 30 хвилин, Вячеслав Ражденович Гамцемлідзе, будучи в п'яному стані, прийшов на квартиру свого друга, що перебуває тепер в ув'язненні, Вахтанга Кириловича Гамкрелідзе (проспект Чавчавадзе, № 761) і передав його дружині Елене Абібовні Гажонія гроші в сумі 100 карбованців. Слід відзначити, що, як показує потерпіла Гажонія, обвинувачений Гамцемлідзе, як найближчий друг її чоловіка, і раніше подавав їй матеріальну допомогу, але тепер замість 100 карбованців обвинувачений Гамцемлідзе запропонував потерпілій Гажонія вступити з ним у статеві зносини. Потерпіла Гажонія, незважаючи на те що вже кілька років перебувала в незаміжньому стані, категорично відмовилася вступити в статевий зв'язок з обвинуваченим Гамцемлідзе, хоч і раніше помічала небайдужі погляди обвинуваченого. Після цього обвинувачений (сімейний) Вячеслав Ражденович Гамцемлідзе накинувся, мов озвірілий бик, на потерпілу Елене Гажонія, щоб задовольнити свою статево хіть. Довго стримувалася потерпіла Гажонія, щоб лементом не привернути уваги сусідів, але обвинувачений Гамцемлідзе не відставав від неї. І тоді потерпіла Гажонія була змушена з такою силою вкусити обвинуваченого Гамцемлідзе за ліве плече, що той заревів, як звір. На те ревіння збіглися сусіди й стали свідками того, як обвинувачений Гамцемлідзе рвав сукню на потерпілій Гажонія та як він бив її, змушуючи, щоб вона вступила з ним у статевий, інтимний зв'язок...»

Гоголь перервав читання і обвів очима камеру. Онімлі в'язні дивилися на Гамцемлідзе, витріщивши від подиву очі. Все це було для них як грім з ясного неба.

Гоголь спустився з нар, підійшов до похнюпленого Гамцемлідзе і став перед ним. Той безпорадно блимнув на нього.

— Брехня! — вигукнув він і знов похнюпив голову.

Тоді Гоголь з усієї сили рвонув лівий рукав Гамцемлідзе, і на оголеному плечі всі ми побачили темно-синій шрам. То був слід укусу.

І той наш спільний нерв лопнув...

Після того я майже нічого не бачив. В'язні з галасом кинулися до того місця, де сидів Гамцемлідзе, і збилися до купи, наче гравці в лело¹. Чути було тільки, як вони пихтять, а Гамцемлідзе протяжно мурмоче.

Кров ударила мені в голову, я кинувся до гурту й почав гамселити всіх кулаками.

— Що ви робите, вбивці! Облиште його! Він же помре! Що ви робите!

Потім я кинувся до дверей і в нестямі почав гатити по них кулаками й ногами.

— Допоможіть, убили! — кричав я.

Хтось відірвав мене від дверей. Переді мною стояв знавчій Гоголь. Я знову рвонувся був до дверей, але він з усієї сили вдарив мене в обличчя своєю широчезною долонею, і я втратив свідомість.

Коли я розплющив очі, в камері стояла незвичайна тиша. Усі, крім Гоголя та Гамцемлідзе, сиділи на своїх місцях. У мене в головах примостився батоні Ісідоре.

— Хай будуть прокляті ті, хто обвинувачує тебе у вбивстві! — сказав Тігран, побачивши, що я прийшов до тями, і безнадійно махнув рукою.

— Що тут сталося, дядьку Ісідоре? — спитав я і не впізнав свого голосу.

— З оцих в'язнів, сину, більше половини залишили жінок під опікування друзів... — відповів дядьку Ісідоре.

— Убили його?

— Ні.

— А ви вірите, дядьку Ісідоре, тому, що там написано? — спитав я.

— Не знаю. Толстой говорив: «Диявол — це падший ангел!» Спочатку і він був ангелом, а потім сталося його падіння. Толстому я вірю, — промовив дядьку Ісідоре і, вставши з моїх нар, пересів на свої.

---

¹ Лело — грузинська національна гра в м'яч, учасники якої намагаються вихопити його з рук суперників.

ПОБАЧЕННЯ

Вузька та довга кімната для побачень. У ній стоїть такий самий вузький та довгий стіл, а обабіч нього — такі самі довгі лави. Під час побачення по один бік сідають в'язні, по другий — їхні нещасні родичі. В обох кінцях стола, наче тамада та його заступник, стоять наглядачі. Час від часу вони кваплять тих, що сидять за столом: годі, мовляв, кінчайте! В'язні та їхні родичі звичайно розмовляють пошепки і, звісна річ, про свої справи. Перші, як правило, говорять більше, доручають рідним щось зробити, просять і просять їх, а ті, можуть чи не можуть виконати доручення, згідливо кивають головою, все запам'ятовують і труть кулаками повні сліз очі. Через те в очах стороннього побачення дуже скидається на поминки. Так само, як і на поминках, побачивши, що люди за столом переходять із шепоту на голосну розмову й починають розмахувати руками, тамада та його заступник виголошують тости за тих, хто йде і хто залишається, родичів випроваджують у другу кімнату, а сп'янілих від зустрічі в'язнів по одному розводять по камерах, і побачення закінчується.

Побачення у в'язниці має свій час і свій порядок, а тому я неабияк здивувався, коли наглядач покликав мене на побачення, та все ж таки пішов з ним. Ще більше здивувало мене те, що, привівши в порожню кімнату для побачень, наглядач залишив мене там, а сам кудись пішов.

Я сів край довгого стола і втупився в двері навпроти. А двері не відчинялися. Від довгого чекання серце в мене нило і тріпотіло. Я мимоволі помацав пульс і аж засміявся: навіщо було перевіряти пульс, коли серце так калатало, що його, мабуть, чув і наглядач, який стояв за дверима.

Нарешті двері відчинилися, і до кімнати зайшла мама — сива, як голубка, у старому, але добре збереженому коверкотовому плащі, з синьою косинкою в білу крапочку на шиї, а в руці — невеличкий чорний саквояж і термос. Вона не кинулась до мене з голосінням, не пригорнула мене до грудей, а просто сіла на лаву з другого кінця, поставила на стіл термос, поклала саквояж і тихо промовила:

— Здрастуй, синку!

— Здрастуй, мамо!

Потім мати дістала з саквояжа сірники й сигарети. І аж коли вона, чиркнувши сірником, піднесла вогонь до сигарети, у неї раптом затремтіли рука й підборіддя.

— Тільки не плач, мамо! — попросив я, ковтаючи разом із слиною сльози.

— Не бійся, синку, не заплачу. Немає вже сліз, усі виплакала...— мовила мати й насилу прикурила сигарету. Потім підвела, взяла свої речі й пересіла до середини стола.

...Боже, як багато про що мені треба поговорити з цією жінкою! Скільки хочу я доручити їй, скільки розповісти й попросити в неї! Як мені хочеться покласти голову їй на коліна, виблагати прощення за той біль, якого я їй заподіяв, і потім довго-довго плакати, аж поки, як і вона, не виплачу всі сльози!.. Як я мріяв про цю хвилину! А тепер, коли вона, моя мати, сидить переді мною, я, мов паралізований, не можу навіть устати, пригорнути до грудей її сиву голову. І, наче зрозумівши мою скруту, вона встала з своїми речами й підсіла до мене зовсім близько. І раптом до мене повернувся той дикий, первісний інстинкт нюху, яким мати й дитя впізнають одне одного. Швидко й скрадливо оглянувшись по кімнаті, вона квапливо зняла ковпачок з термоса, поставила його переді мною і тремтячою рукою налила мені гарячої, пінявої кави. Від пари, що піднялася з посудини, в мене запаморочилась голова, і, наче спраглий бедуїн, що цілий місяць шукав у пустелі живодайної води, я припав до металевого ковпачка. Гаряча кава обпікала мені пальці, губи, язик, піднебіння, та я наче й не відчував цього. Це було блаженство, якого й не описати. І, поки я пив каву, мати мовчки гладила мене по голові своєю теплою рукою. Так ще корова лиже теля, що ссе її, і тоді для неї не існує нічого на світі. Потім до нас повернулася мова.

— Ще хочеш, синку? — спитала мати.

Я кивнув головою. Вона знов налила мені кави, і аж тепер почав я пити її по-людському.

— Добра?

— Добра!

Кава й справді була чудова. Вона розходилася по жилах повільно й плавно.

— Мамо, як тобі вдалося добитися побачення? Хіба слідство закінчене? — спитав я з острахом, бо якби слідство закінчилося на цьому етапі, то я пропав.

— Ні, слідство триває, але до тебе, мабуть, прийде новий слідчий,— сказала мати й знов погладила мене по голові.— А тебе обстригли? — усміхнулася вона.

— Звідки ти знаєш, що прийде новий слідчий?

— Була у міністра! — відповіла мати.

Мене пройняв дроз.

— У якого міністра?

— У міністра внутрішніх справ, у якого ж іще?

— Коли, мамо?

— Чотирнадцятого червня.

Диво, та й годі! Саме того дня мені приснився сон. Треба розказати його матері. Та чи встигну? Мабуть, збігла вже ціла година, час побачення скоро закінчиться, якщо вже не закінчився. Та чи й повірить вона?

— Знаєш, мамо, той міністр — то був я!

— Який міністр, синку? — перепитала мати, навіть не здивувавшись.

— Ну той, з яким ти розмовляла, — то я був! — повторив я і всміхнувся.

— Це добре, синку, що в тебе настрої до жартів! — усміхнулася й мати.

— Я кажу правду!

— Між іншим, він чимось схожий на тебе, — сказала мати. — Та як я посміла б сказати міністрові, що він схожий на мого сина-арештанта... А сином його назвала. — Мати задумалася. — Я пообіцяла йому, що ти розповіси мені всю правду, — сказала вона й, подивившись мені в очі, попросила: — Не підведи мене, синку!

У її голосі було стільки благання, що до горла мені підкотився клубок, але я стримався й проковтнув той клубок разом із слиною.

— Мамо, я і Ростом не винні! Те, що ми говоримо, — свята правда. І Харабадзе підтвердить це.

— Той окаянний Ростом Амілахварі так відлупцював Харабадзе, синку, що я сумніваюся, чи він прийде до пам'яті, а коли й прийде, то навряд чи нормально мислитиме, — сказала мати.

— Ти бачила його? — спитав я.

— Бачила, синку, та краще б і не бачити! — зітхнула мати.

— Що з ним?

— Сміється без причини, синку... А іноді кричить, що йому затикають рота.

— І того вечора він так говорив. Він усе ще там...

— Адвокат просить твою характеристику з університету.

— Була в декана мого факультету?

— Була, синку...

— І що ж?

— Послав мене до голови місцевкому.

— Чому?

— Характеристики, каже, дають місцевками.

— А далі що?

— Місцевком сказав, що не може дати тобі характеристику.

— Чому?

— Сказав, дасть після того, як я принесу довідку, що ти не вбивця.

- А ти спитала, де таку довідку взяти?
- Та спитала, а він на це: «Де хочете!»
- Ну і як?
- Дали мені твою характеристику сусіди, та він не взяв: немає, каже, круглої печатки,— всміхнулася мати.
- Ідіот! А я ще обирав його! — пошкодував я.
- Видно, синку, не твій він обранець,— мовила мати.
- Що ж нам тепер робити? — спитав я у відчай.— Характеристики немає, той чоловік не приходить до пам'яті...
- Кажуть, є ліки, якийсь японський ангінін. Вони допоможуть,— сказала мати.
- Ну? — зрадів я.
- Що ну... Два флакони, синку, на всю Грузію... Один уже віддали комусь, а другий бережуть для когось — раптом треба буде.
- А у спекулянтів немає?
- Не знаю... А якби й був, то ціна скажена.
- Мамо! Дорога моя мамо! Харабадзе треба привести до пам'яті! Розумієш?!
- Може, не варто, синку?
- Ти так думаєш? — спитав я, і серце в мене защеміло.
- Ні, я не тому, синку... Коли б він не обвинуватив у всьому вас...
- Ні, мамо, ні, дорога моя, не обвинуватить. Продай, мамо, все наше майно і дистань ліки! Інакше ми пропали!
- Ти думаєш, синку, рідні Харабадзе не шукають тих ліків? Нема їх!
- Мамо, продай усе!
- Що мені продати, синку? — спитала мати.
- А й справді, що продати? Відколи я пам'ятаю свою матір, мн тільки те й робили, що продавали. А купувати нічого не купували. То що ще є на продаж у бідолашної моєї матері? Та хіба я не знаю, що немає нічого?..
- Позич, мамо! Коли вийду звідси, сплачу з процентами!
- Добре, синку!
- Піди до когось, попроси!
- Піду, синку!
- Піди й до родичів Харабадзе...
- Піду, синку...
- Піди й скажи, що їхній дурень пляшкою убив людину!
- Скажу, дитинко, скажу!
- Скажи їм, хай як хочуть вилікують його! Інакше, вийшовши з в'язниці, убу' його, як собаку! Все одно за нізачо вважають мене вбивцею!..

— Скажу, синку, скажу!

— Ти думаєш, я боюся?!

— Ні, дитинко, ти не боїшся!

— Я не хочу, щоб мене вважали вбивцею!

— Знаю, синку!

— Скажи всім: слідчому, міністрові, судді, родичам Харабадзе, лікареві й свідкам — тим восьми чоловікам, хай пригадають, як усе було. Усім так і скажи: або хай вірять мені, або я всіх повбиваю і себе теж!

— Скажу, синку!

— Чого йому треба було від нас? Ми сиділи собі, наливши по склянці вина. Хто його кликав? Хто його зачіпав? Ну скажи, чого йому треба було?!

— Не знаю, синку, заспокойся! Я все зроблю, тільки ти заспокойся!

— Ні, ні! — закричав я і зрозумів, що це була істерика.

Мати схопилася, пригорнула мене до грудей і почала втішати.

— Заспокойся синку, заспокойся! Я все зроблю, ні перед чим не зупинюся. Як треба буде, піду жебрачити, пострижуся в черниці, принесу себе в жертву богові. Я не покину тебе! Піду за тобою хоч на край світу. Я впаду в ноги судді й попрошу дозволу бути біля тебе, на скільки б тебе не засудили і куди б тебе не заслали. Або вчиню злочин, і тоді будемо ми разом. Не бійся, синку!..

Побачивши, як мати перемінилася на лиці, я припав до її колін, почав цілувати їй руки.

— Прости мені, шені чиріме!¹ Прости!..— заблагав я і, вже не стримавшись, заплакав.

— Мовчи, синку! Не ти, а я повинна просити в тебе вибачення: прийшла, розтривожила тебе... Але не бійся, любий, усе буде добре.

Двері відчинилися, і ввійшов наглядч.

— Калбатону, час побачення минув,— промовив він, не дивлячись на нас.

— Ще хвилину, синку, одну хвилину! — попросила мати.

Наглядч мовчки вийшов.

— Устань, синку, встань! А тепер сядь і заспокойся! Ану подивися на мене! Я зроблю все, що ти просив. Не бійся!

— Дякую тобі, мамо! — промовив я.

— Завтра або післязавтра тебе викличе новий слідчий.

— Дякую, мамо!

---

¹ Шені чиріме — ласкаве звертання, буквально: твоє лихо мені.

— Не сварися з ним, синку!

— Добре, мамо!

— Постарайся бути спокійним. Може, поясниш йому все, переконаєш його...

— Постараюся, мамо!

— На все добре, синку!

— Хай буде все добре, мамо!

— Не підведи мене!

— Ні, мамо!

— А тепер підійди до мене, щоб я попрощалася...

Я встав і підійшов до матері. Вона знов пригорнула мене, і плечі в неї затремтіли.

Подивившись на її обличчя, я побачив, що вона плаче. Сльози викочувалися одна за одною з очей і стікали до підборіддя. Потім вона розридалася, і я зрадів, що мати знову плаче, що в неї ще знайшлись для мене сльози. Я посадив її на лаву, і, схилившись над столом, вона плакала.

Минула хвилина, а може, дві чи й три. Мати заспокоїлась, але наглядач не входив. Тоді я підійшов до дверей і шосили за-тарабанив у них. Вони одразу відчинились, і ввійшов наглядач.

— Відведи мене, ради бога! — попросив я.

Він глянув на матір. Вона витерла сльози хусточкою, усмінулася йому і вдячно кивнула головою.

Наглядач вивів мене з кімнати. Ми мовчки перейшли коридор. На подвір'ї наглядач зупинив мене біля крана, напився води і, витерши мокре підборіддя рукавом, звелів мені:

— Пий!

Пити мені не хотілося, та все-таки я напився, зрозумівши, що не хотілося пити й наглядачеві і зупинився він біля крана заради мене.

— Ти вмийся, а то незручно — очі попідпухали, як у жінки...

Я хлюпнув собі в обличчя холодною водою і, відчувши таке полегшення, яке відчуває вигоріла трава, коли ліне на неї дощ, усміхнувся наглядачеві на знак вдячності.

— Мати? — спитав він.

— Мати! — відповів я.

— Ось коли ти всміхнувся, став на неї схожий.

— Авжеж!

— І тобі не соромно? — спитав він.

Я зупинився й глянув йому в очі.

— Чого так дивишся? Не соромно, питаю, тобі? — повторив він.

Я нічого не відповів і, заклавши руки за спину, як належить в'язневі, пішов далі.

Злодій у в'язниці недоторканий, він має цілковиту автономію. Злодій рідко втручається у твої справи, а втрутитися в його справи не дасть тобі нізащо. Через те, хоч як це парадоксально, а сидіти у в'язниці із злодіями значно приємніше, ніж з людьми будь-якої масті, вдачі, долі, професії, освіти й національності. Камера, в якій немає злодіїв, схожа на ненаселений острів, на якому перебувають люди, що врятувалися з загиблого корабля і, чекаючи рятувального судна, поїдом їдять одне одного. Злодій є злодій, але їхня рівноправність іноді викликає подив. Злодії відрізняються один від одного лише освітою, що пояснюється відсутністю в їхній конституції статті про загальну освіту, і, незважаючи на це, освіта не дає злодієві ніякої переваги: всі злодії однаково нещасні. У них не існує ніяких цензів — ні станового, ні майнового, ні національного. Хай буде злодій з Месопотамії, Танзанії чи Чохатаурі¹, він не що інше, як злодій. Не існує для злодіїв і чорного, білого, червоного, жовтого кольорів — усі злодії чорні. Злодій не працює, отже, й не має професії, а тому серед злодіїв зовсім не можливе якесь професійне суперництво та хизування професією. Єдина професія всіх злодіїв — злодійство. Коли якийсь злодій надто поважає іншого злодія за його високої чесноти, то це суто особиста справа. Злодії їдять разом, діляться останнім шматком, підтримують один одного, і наскільки вони на волі боягузливі й ненадійні, настільки сміливі й вірні в дружбі у в'язниці. В'язниця — їхня стихія, там вони почувають себе як риба у воді. Зважаючи на все це, злодії не беруть участі в прибиранні камери, і тому у вивішеному Гоголем списку чергування є всі ми, крім Девдаріані та Гулояна.

Сьогодні чергують Шошіа й Мебурішвілі. Вони вже винесли парашу, налили в бачок води, і тепер Шошіа, невдоволено буркочучи, замітає віником камеру. Я й Тігран знову граємо в шахи, решта в'язнів сидять на нарах, підібгавши під себе ноги, щоб не заважати Шошіа замітати.

— Що, я менший за них злодій? Менше вкрав, чи що? — підвищив голос Шошіа і жбурнув сміття під ноги мені й Тіграну.

Я з самого початку зрозумів, чим невдоволений Шошіа, і не обзиваюся.

Тігран так і застиг з королевою в руці. Він подивився на мене, потім на Шошіа.

— Ти про кого це, шановний Шошіа? — спитав Тігран.

Не звернувши на нього уваги, Шошіа вів сам собі далі:

¹ Чохатаурі — районний центр у Гурії.

— Злодій ти, Мао Цзедун чи Александр Великий, чистота потрібна всім! З якої речі я маю замітати їхнє сміття? Хіба це справедливо?

— Зазо-джан! Чи ти не знаєш, про кого він веде мову? — спитав Тігран мене.

— Грай, ради бога, а то мене випустять, і партія залишиться незакінчена, — попросив я Тіграна.

— Хаш вісім! — походив він.

— Кабаб чотири! ¹ — відповів я на жарт, націлившись конем на королеву.

— Що, жартуєш? Тобі до всього байдуже?! — не втерпівши, накинувся на мене Шошіа.

— Чого тобі від мене треба, Шошіа? Хіба ж я не відчергував учора? — здивувався я.

— Та не про тебе йдеться... Є тут дехто...

— Це ти про мене? — спитав Тігран.

— Еге, про тебе! Про тебе й Девдаріані! — аж закричав Шошіа.

— Що ж ти маєш на увазі, любий Шошіа?

— Та дай їм спокій, Шошіа! Ти ж знаєш, що в'язниця їхня! — гримнув Мебурішвілі й звернувся до Гоголя як до старости: — А ти як гадаєш, батоно Чичико?

— Чого ти причепився до мене, генацвале? — підвівсь на нарах Гоголь. — Скільки тобі казати, що їхня, дай боже їм здоров'я! Якщо питаєш ще раз, я вирву тобі язика, що теліпається поза вухами, та й по всьому!

— Що я таке сказав, батоно Чичико? — почав виправдуватися Мебурішвілі. — Сказав, що в'язниця їхня...

— Як це — їхня? — зарепетував Шошіа. — Працювати, замітати, прибирати, парашу виносити, воду наливати — не їхнє діло, а їсти їхнє?!

— Шошіа, не кажи тільки, що хто не працює, той не їсть, а то осоромишся! — попередив я.

У камері розлігся регіт.

— В'язниця їхня, — почав лічити на пальцях Шошіа. — Те їхнє... це їхнє... — Не маючи більше чого лічити, він ніяково засовався.

— Ну, ну... Що ще наше? — спитав Тігран.

— А що, хіба в'язниці мало? Тоді, будь ласка, хай відділяються від нас і проголошують «Автономну республіку злодіїв Раянського Союзу!» — знайшов вихід Шошіа.

Знов зірвався регіт.

---

¹ Хаші, кебабі — національні страви. Гулоян і Накашидзе мають на увазі поля шахівниці.

— А ти забув, що я і Лимон — злодії? — спитав Тігран і змахнув із шахівниці фігури.

— Люди добрі! — звернувся Шошіа до громади. — Спитайте лишень його, що він і Лимон таке накрали, щоб докоряти нам? Один убив людину за червінця, другий на критому базарі вкрав сир у селянина. Ох, скільки грошей украв я, Гулояне! — звернувся він тепер до Тіграна. — Якби посадовити весь твій рід і плід, то вони не перелічили б їх за десять років! Мільйон дев'ятсот тисяч! Це те, на чому мене спіймали! А на чому не спіймали — треба ще десять років! Тепер скажи мені, хто більший злодій — я чи ти? Чим ти і Лимон кращі за мене? — Шошіа жбурнув віника на підлогу і, взявшись у боки, став посеред камери.

— Шошіа, — сказав зблідлий Тігран. — Я знав, що ти фурункул, та тільки не знав, коли ти прорвеш! — Він підійшов до своїх нар, витяг з роздертого матраца бритву й оголив її.

Камера припишкла. Знов напнувся той спільний нерв. Про те, що в камері була бритва, ніхто не знав. Шошіа скис, притиснувся до стіни.

Девдаріані встав і заступив дорогу Тігранові.

— Ти поводишся, Тігране, як шмаркач! Віддай бритву!

— Пусти, Лимоне, хочу побачити, який колір його гнилої крові! — попросив Тігран.

— Дай сюди бритву! — повторив Девдаріані.

Тігран простягнув йому бритву й сів навпроти мене. Тим часом Шошіа виліз на своє сідало й дивився звідти, мов злякане теля.

Девдаріані склав бритву й кинув її на нари батоні Ісідоре.

— Сховай, дядьку Ісідоре! — попросив він, потім обернувся до Шошіа і знизу пильно подививсь на нього.

Тепер Шошіа скидався на переляканого kota, що, рятуючись від собачих зубів, вискочив на дерево, а Лимон — на пса, який стоїть під тим деревом з люто роззявленою пащею, готовий у будь-яку мить стягти kota вниз і розірвати його на шматки.

— Гоголадзе! Я скажу тобі, яка різниця між нами й вами і чим ми кращі за вас...

Він уперше звертався до Шошіа на прізвище, і в мене мороз пішов поза спиною. Шошіа ще більше зіщулився і забився в куток.

— По-перше, я кращий тим, що я — Девдаріані. По-друге, я на відміну від тебе не мавпа, а людина! І по-третє, якби злодій роздобув мільйон, він більше ніколи не крав би. А ви? Що робите ви? У твого дружка Гварамадзе знайшли в землі мільйон карбованців. Були закопані під деревом... А чому? Та тому, що виріс він з гнилого насіння. Мабуть, і ти такий самий. Ти теж закопав

гроші, і коли вмреш, твої діти не знайдуть їх. Тоді твої діти прийдуть і наплюють на твою могилу.

— Чому, кацо, чому? — почав бити себе по голові Шошіа.

— Тому що ти теж — плід гнилого насіння!.. Навіщо ж закопувати гроші в землю? Хіба в тебе не було бідних родичів? Чи ніколи не зустрічав на вулиці жебрака?! Сходив би до церкви та поставив свічку на подяку за те, що носить ще тебе земля, що вона під тобою не запалася. Ховати гроші в землю!.. Щоб заридали ваші паразитки матері!.. І ти ще наважуєшся рівнятися зі мною?! Хіба ж ти знаєш ціну волі?.. Та на волі тобі нема чого робити! Ти здохнеш тут, біля вікна, як кабан, що застряв у тину.

— Ось я і здихаю! — пустив сльози Шошіа.

— Ну й здихай! Хай буде проклята і мати того, хто за тобою заплаче! Як може жити на світі людина, що втратила всяке почуття міри! Роздобув сьогодні мільйон, цього йому мало! Завтра треба два, післязавтра — три, післяпіслязавтра — чотири!..

— Я краду в держави, а ти — в бідних людей! — став виправдуватися Шошіа.

— Не в бідних, а в таких, як ти, гниляків, що потопають у власних грошах!

— Гроші я добуваю працею!

— А щойно ти говорив — «украв»!

— А ти чого крадеш у мене?

— Того, що красти в злодія сам бог велів.

— Я краду в держави, а держава — це зовсім інше.

— Ти думаєш, держава — це не люди? Що, державі гроші не потрібні? Я дивуюсь, як ще вона тримається, коли такі, як ти, вампіри ссуть з її вен кров. Я краду в держави... — передражнив його Лимон. — Ти що, гадаєш, держава — це дійна корова? Сучим сином буду, коли брешу: мені шкода держави!

Не знаю, що думав у цю хвилину сам Девдаріані, але мені й справді стало шкода бідолашної держави, коли уявив, як з неї ссуть кров Шошіа та його дружки.

— Ну годі, годі, Девдаріані, а то я вберуся в жалобу й буду оплакувати державу. Не така вже вона й нещасна, і сльози твої їй ні до чого! — заявив Шошіа.

— І навіщо, для кого вам стільки грошей! Не будете ж ви грішми обклеювати стіни!.. Ох, негідники! — процідив крізь зуби Девдаріані.

— Для дітей, Лимоне, для дітей! — заголосив Шошіа.

— Знаю, для яких дітей! Викохуєш справжніх грузинів, еге? Інтелігентів? Учиш англійської, вчиш музики, вчиш танцювати... Одна дача в горах, друга — в долині, третя — на морі. Машина, диплом, гарна посада, особняк у Тбілісі... А що ж лишається

робити дітям? Не хочеш, щоб і пальцем ворухнули? Кому потрібні такі імпотенти? Можеш ними тішитись!.. І після цього ти дивуєшся з Тіграна, який за червінця вбив людину. Тігран убив одну людину і відповідь за це! А ти з ласкою, з поцілунками, без крові вбиваєш, душиш, гнобиш тисячі людей і не хочеш відповідати? Камери прибрати не хочеш? Параші винести не хочеш?.. Хай ти тільки злізеш, і я ткну тебе головою в цю парашу й сам винесу, мавпо ти смердюча!

Девдаріані перевів дух.

— Та й ти не ангел і не з золотого насіння! — скористався з паузи Шошіа.

— Хто тобі сказав, що я ангел і плід золотого насіння? Я бездітний, і по моїй смерті обірветься рід Девдаріані. А тобі мало двох таких, як і сам, нікчем, ти, вийшовши звідси, збираєшся розлучитися з жінкою й оженитися на якійсь Сірануш, щоб їсти смачну толму та плодити нових нікчем!

— І оженюся! — вигукнув Шошіа так запально, наче та майстерниця на толму була в нього під рукою, а Лимон хотів її відібрати.

Більше терпіти несила було. Натягнутий до краю нерв мав або лопнути, або ослабнути... Останні слова Шошіа врятували нерв від розриву, він ослаб, і в камері пролунав нестримний сміх.

— Ва, я думав — перегризуть один одному горлянку, такі були скажені... А вони сидять і сміються! Ну чого вам смішно? — спитав Тігран і, незадоволений фіналом, ліг на нари. Девдаріані повернувся на своє місце.

Я підсів до батоні Ісідоре.

— Це не Лимон, дядьку Ісідоре, а сам Марат! — сказав я.

Батоні Ісідоре ствердно кивнув головою, потім задумався і раптом, немов актор, здійняв угору руки й патетично промовив:

— Незважаючи на чимало вад, грузини мають таке гаряче серце, світлу душу й благородну вдачу, що обпалили б весь світ, якби їх не охолоджували та не заспокоювали вічні сніги Кавкасіоні.

* * *

Сентименталіст (*фр.*) — м'якосердий, слізливий.

Гуманіст (*латин.*) — людинолюбець; людина, сповнена любов'ю та співчуттям до людей.

Не знаю, яке по порядку слово «гуманізм» у ряду первісних біблійних слів чи в якому тисячолітті від дня появи людства було вимовлене це дивне слово вперше, але одне мені здається безперечним: на землі перший гуманний вчинок зробив сам господь бог

у райському саду, коли вигнав із свого царства Адама і Єву, що занести свої душі, і тим самим порятував їх від безтурботного й бездіяльного вічного блаженства. Тоді цей вчинок вседержителя видався декому, навіть самим Адамові та Єві, нечувано жорстоким. А тепер, коли я дивлюся на цю подію з висоти другої половини двадцятого століття, вигнання Адама і Єви з раю, дарування їм земного, тілесного життя, наповнення їхніх жил, кожної їхньої клітини кров'ю і потом, пробудження в душі, приспаних райськими співами та гімнами, палких почуттів здається мені безприкладним актом гуманізму, людинолюбства і найбільшою божою милістю, за яку я низько кланяюся й складаю високу хвалу отцеві нашому небесному від імені мудрих нащадків Адама та Єви.

А що стосується сентиментального гуманізму, то це поняття і термін виникли пізніше. Його, як і бога, вигадали люди, і, що найбільше вражає, цей первісток людських стосунків народився у в'язниці.

У в'язниці жаліють геть усіх: Гулоян, наприклад, три години гіркими сльозами оплакував малого героя оповідання Родіона Коркія «Соляна колиска».

— Хіба це діло? Як же могли взяти в армію дитину? Як посміли стріляти в нього? Чому не підхопили його, коли він падав з коня? Чому не оглянулися, побачивши, що його нема? Ось ви які, грузини! — плаче Тігран.

— Це оповідання не про грузинів, Тігране! — нагадую я.

— Все одно! Хто б там не був, усіх треба було б поставити до стінки! Спробував би ти пролежати п'ятнадцять років у ропі! — вмивається сльозами Тігран, той Тігран, що п'ять місяців тому, як він сам сказав, убив тонетського лісничого і оком не змигнувши.

У в'язниці жаліють і небіжчиків. Мебурішвілі Лаврентій Павлович, відставний чи розжалуваний майор, колишній директор кладовища, запевняє нас, що він тричі на день обходив усі могили, проливав сльози над одними, поливав молоді саджанці на інших, а з пам'ятників майже всіх знайомих, як правило, стирив пил — оцією шовковою хусточкою, яку він випадково прихопив у в'язницю.

— Ей ти, тогосвітній директоре! Чому не розповідаєш, як у тебе виявили тридцять фальсифікованих могил, та ще й з написами, або як ховав небіжчика на небіжчику і за визначене богом вічне царство небесне безбожно брав гроші з близьких! — нагадує йому про його бездоганне минуле Шошіа.

— Фальсифіковані могили, генацвале, я тримав не для себе. Навіщо мені тридцять могил? Старався знову ж таки для друзів,

для вас старався!.. Усі ми смертні!.. Усяке майбутнє з часом стає теперішнім, потім минулим, і це минуле — наше майбутнє!.. — пояснює Мебурішвілі.

— Не зрозумів! — крутить головою Шошіа.

— Зрозумієш це тоді, коли витягнеш ноги і тіло твоє чотири чоловіки візьмуть на плечі, понесуть на Вакійське кладовище й опустять у ту саму фальсифіковану могилу! — заспокоює його Лаврентій Павлович.

— Люди добрі! — репетує Шошіа. — За яким правом цей чоловік продає фальсифіковані могили?

— А що таке фальсифікований? — перебиває його Тігран.

— Фальсифікований — це підроблений. Могила викопана, на ній залізна плита і напис: «Тут спочиває злодій Тігран Гулоян, 23041». А що насправді? В могилі нікого немає!

— Виходить, він живих людей ховає?.. — знов перебиває Тігран, вражений наведеним прикладом.

— Приблизно так. Таких липових могил він має тридцять, от і продає їх... хабарі бере... — пояснює Шошіа.

— Не вірте йому! Він же неук, темна людина! Що ти звеш хабаром? Коли тому, хто в біді, я подаю руку, і мені віддячують, — то це хабар? А скільком я дав безплатно! Аби мені стільки добра було! От коли хтось з вас прийде до мене й попросить: «Будь братом, прибережи гарне місце!», то як же мені відмовити, як не приберегти?! — запитує, дивуючись, мов ангел, Лаврентій Павлович.

— Страхітливо, але гуманно! — виголошує Чейшвілі, намагаючись щось розглядіти в тумані примруженими очима.

— Даремно ти, Мебурішвілі, думаєш, що розжалобиш тут нас. Повісив собі на груди хреста і вдаєш із себе святого! Та що б ти не вирікав, ти звироднілий, підлий і паскудний хабарник! — утрутився в розмову Чичико Гоголь. Формули Чейшвілі «страхітливо, але гуманно» він не розуміє й не хоче розуміти. Після лупцювання Гамцемлідзе Гоголя шість днів протримали в карцері, і з того дня він намагається бути з товаришами якомога стриманішим і чемнішим, але приховати своєї огиди до Мебурішвілі він ніяк не може.

— Гоголю, чи не здається тобі трохи незручним, що ти, злочинець, мене, хай теж злочинця, принижуєш перед людьми, жоден з яких не може встати і сказати, що він кращий за мене? — Мебурішвілі, пам'ятаючи, як Чичико відлупцював Гамцемлідзе, висловив усе це якнайчемніше.

— Мебурішвілі, може, мені встати? — спитав Девдаріані.

— Злодій я не мав на увазі! — швидко виправив свою помилку Мебурішвілі.

— Брешеш! Тут немає людини, бруднішої за тебе, Мебурішвілі! — заявив Гоголь.

— Чому ж так, Гоголю? Чи не плутаєш ти мене з кимось? — показав свої пазури зблідлий Мебурішвілі.

— А що, хіба ти не той Мебурішвілі, який нишком жере ночами? Не колишній член Комуністичної партії товариш Мебурішвілі? Не той, що тепер повісив на шию хреста, а донедавна ім'ям Христовим брав за могили хабарі? Чи я помиляюся? — спитав Гоголь, і я відчув, як знов натягнувся до краю наш спільний нерв.

— Не вдавай із себе наївної дитини, Гоголю! Для тебе, як і для мене, мандат партії на певному етапі був хлібною карткою. А що в мене висить на шії — хрест чи цеглина, це мое діло! — відрубав Мебурішвілі.

— Ні, не тільки твое, Мебурішвілі! — заперечив Гоголь.

— А чие ж ще? — спитав іронічно Мебурішвілі.

— І мое теж, Мебурішвілі! — відказав Гоголь.

— Хто тебе призначив посередником між мною і партією? І з якого це часу тебе почали хвилювати ідеї марксизму-ленізму?.. А я в свій час, поки мене не погубили, був справжнім партійцем!

— Як же тебе погубили, Мебурішвілі? Заборонили брати хабарі?

— Я не народився хабарником!

— Був зовсім безгрішний?

— Авжеж, безгрішний!

— Знаю, знаю! Був такий чесний, що партійні внески сплачував і з хабарів!

— Так само, як і ти! — ушпигнув Мебурішвілі.

— Ну, ти це даремно, Мебурішвілі! Для мене мандат ніколи не був хлібною карткою, бо я безпартійний! І ідеї марксизму-ленізму мене ніколи не хвилювали! Хвилює мене, Мебурішвілі, інше: коли ти продав свою партію і свій мандат за тридцять фальшивих могил, то що ти зробив би зі мною? Та продав би, мов ту козу, і мене, і всіх!

Остовпівлий Мебурішвілі не знав, що сказати.

— Ти, Мебурішвілі, занাপастив свою душу, а тепер хочеш ще й хрест опоганити?

— Вірити в бога дозволяє мені Конституція! — вигукнув Мебурішвілі.

— А потім ти і його продаси? — грізно спитав Гоголь, підвівся й попрямував до Мебурішвілі.

Той почав злякано бігати очима, видно, шукаючи чогось

важкого, і, не знайшовши нічого кращого, схопив стільця й підняв його над головою.

— Не підходь, а то рішу! — крикнув він.

— Гоголю, годі тобі! — спробував розборонити їх Девдаріані.

— Не лізь, Девдаріані! — попросив Гоголь. — Я ж не втручаюся у ваші злочинські справи.

Девдаріані прикусив язика. Тоді Гоголь повернувся до нас і застеріг:

— Хто підійде, уб'ю!

— Не наближайся до мене! — заверещав Мебурішвілі, жбурнув стілець на підлогу й кинувся до дверей. Гоголь перехопив його, зляпав своєю здоровенною рукою за комір і рвучко повернувся до себе.

— Дістань хреста! — звелів він.

Мербушішвілі засунув руку за пазуху, витяг золотого хреста.

Гоголь поклав хреста собі на долоню, якийсь час дивився на нього, потім спитав:

— Чи знаєш ти, Мебурішвілі, десять заповідей? Десять заповідей Христа!

— Тут, Гоголю, не духовна семінарія, а в'язниця! І ти відчепися від мене!

— Говори! — відкарбував Гоголь, занісши над головою кулак.

— Не вбивай! — сказав Мебурішвілі тремтячим голосом.

— Не бійся, не вб'ю, але це п'ята заповідь, Мебурішвілі. Починай з початку! — заспокоїв його Гоголь.

— Не чини перелюбу!

— Це шоста! Давай з початку!

— З початку я не знаю.

— То, може, скажеш, скільки евангелій? — екзаменував далі Гоголь.

— Чотири... — несміливо промовив Мебурішвілі.

— Це ти знаєш, чотири. — І раптом Гоголь улпив Мебурішвілі ляпаса. — Це раз, від імені проданої тобою партії!.. Це два, від імені проданого тобою бога! — Гоголь дав йому другого ляпаса й зірвав у нього з шиї хреста. — Ти не достойний носити його!.. Це три, від імені небіжчиків Вакійського кладовища! — ляснув він утретє. — А це тобі від мене... — сказав Гоголь і кулаком трахнув Мебурішвілі по голові. Той жалібно замуликав і впав на коліна. Гоголь кинув хреста поруч з ним, постукав у двері і, повернувшись до нас, сказав: — Перепрошую, шановні, дуже перепрошую, що потурбував вас, та ви вже даруйте мені... З дитинства не терплю таких гнилих людей! За те й усипав я своєму директорові господарства і в свої роки сів за хуліганство. А тепер нетямлюся від злості, що його випустять і цей сучий

син, коли я сконаю, не захоче поховати мене на своєму кладовищі...

Двері відчинилися, і зазирнув наглядяч.

— У чому річ? — спитав він.

— Спочатку винеси його, начальнику, а потім забирай мене, я всипав йому бобу! — відповів Гоголь і допоміг наглядячєві підняти Мебурішвілі.

— Сваволя! — сказав Чейшвілі, коли Гоголя повели.

* * *

Гуманізм різний буває.

Пам'ятаю, якось у неділю, до мого арешту, я і мій друг Нодар Ебралідзе пішки пішли до Бетанія¹. Дорогою здивався нам нічий, розповнілий на волі осел. Він ішов собі, хляпаючи вухами.

— А що, якби він наскочив оце замість нас на вовка? — сказав я, проводжаючи осла поглядом.

Нодар засміявся.

— Чого тобі смішно? — спитав я, і тоді він почав розповідати:

— Торік мої знайомі, не пам'ятаю вже, геологи чи археологи, вирушаючи в експедицію, купили в якомусь селі за п'ятдесят карбованців осла і, звичайно, нав'ючили на нього всі свої речі. Коли прибули на місце, отаборилися, зняли з осла вантаж і розіпнули намет, то з'ясувалося, що осел їм більше не потрібний.

«Що з ним робити?» — спитав один.

«Відпустімо!» — сказав другий.

«Що ви! У цих лісах його вовки роздеруть!» — пожалів осла третій.

«Ну, тоді лишімо тут!» — порадив четвертий.

«А хто його доглядатиме?» — спитав п'ятий.

«У такому разі вбиймо!» — після довгого роздуму вирішив шостий.

«А чим? У нас же немає рушниць!» — сказав перший.

І ось що вони гуртом придумали: прив'язали ослові до живота заряд динаміту, підпалили гніт, і від вибуху тварину рознесло на шматки. Так осел був врятований від вовчих зубів. Неймовірно, страхотливо, але гуманно.

У в'язниці жаліють навіть блощиць та вошей. А Шошіа, наприклад, переконаний, що дуст погубив людство, знищивши блощиць і нужу, які висмоктували в людей зайву і непридатну кров

---

¹ Бетанія — пам'ятка давньогрузинської церковної архітектури поблизу Тбілісі.

і цим регулювали кровообіг. До чого призвело винищення цих комах? До гіпертонії, лейкемії, атеросклерозу, інфаркту міокарда, стенокардії, згортання крові, інсульту та багатьох інших недуг, про які ми поки що й гадки не маємо.

— Хіба раніше помирали від таких хвороб? — запитує нас Шошіа.

Ми, певна річ, цього не знаємо, а тому мовчимо.

— Отож-бо й воно, дай боже вам здоров'я! — радіє Шошіа. — А хіба не так було в Китаї? Винищили горобців — і пропав урожай рису! — пояснює він далі.

— А воші? — питає Тігран.

Не знаючи цього, Шошіа замовкає.

У в'язниці жалюють усіх і все, крім своїх нервів.

Цього разу Чичико Гоголя повели з речами. Його ми всі любили, тому в камері запало гнітюче мовчання. Аж перед сном його порушив батоні Ісідоре.

— Якщо ми не побережемо своїх нервів, то державі не буде чого робити: ми самі заженемо один одного на той світ! — сказав він і відвернувся до стіни.

ЗНОВУ — А ЯКЩО?!

Мати, виявляється, правду казала. Через тиждень мене викликали новий слідчий.

Він був трохи молодший за Гауга. Коли я ввійшов, він не привітався зі мною, не запропонував сісти й не подав мені сигарет. Усе це проробив я сам — спочатку привітався, потім сів на стілець і нарешті витяг з пачки, що лежала на столі, сигарету «Іверія» і, заклавши ногу на ногу, наче мені було до всього байдуже, закурив. Чому я поведився так зухвало, я й сам не знаю. Може, хотів дати відчутти новому слідчому, що я ні в чому не винний і нікого не боюся. А може, хотів підкреслити, що я стомився, більше так не можу й на все махнув рукою: хай, мовляв, роблять зі мною що завгодно. Я добре пам'ятав материне прохання — стримуватися й бути ввічливим, проте поведився визивно. Слідчий дивився на мене ледь усміхненими, насмішкуватими очима. Очевидно, цей мій найпростіший, найпримітивніший хід, яких йому доводилося бачити тисячі, він легко розгадав і, не звернувши на нього ніякісінької уваги, просто розглядав мене. Мені стало ніяково, і я сів як слід.

— Моє прізвище Хеладзе, — сказав він. — Твою з Амілахварі справу передали для повторного слідства мені.

— Дуже приємно! — всміхнувся я.

— Чому приємно? — спитав він.

— Не знаю.

— Навіщо ж говориш, коли не знаєш?

— Просто так, з чемності.

— Це добре! — похвалив мене Хеладзе, і знов запала тиша.

Хеладзе ні про що не питав мене, а мені теж не було чого сказати. Сигарету я докурив до кінця, а взяти другу не наважувався. Помітивши, що я хочу ще курити, Хеладзе витяг з пачки дві сигарети і одну взяв у рот, а другу подав мені.

— Спасибі! — подякував я.

— Нема за що! — сказав він, простягаючи мені запалений сірник.

— Прикурить спочатку ви! — виявив я чемність.

— Я не курю! — сказав Хеладзе й кинув сигарету на стіл.— Уже п'ять років не курю... Хіба що уві сні...

— Як тільки вийду з в'язниці, я теж кину курити! — пообіцяв я.

Хеладзе всміхнувся. Я зрозумів, що ляпнув дурницю, та що було мені казати, коли він і сам городив теревені, а про справу й не згадав. Коли догоріла й друга сигарета, чаша мого терпіння переповнилась.

— Пора починати, батоно слідчий! — сказав я, роздавивши в попільниці недокурок.

— Що починати? — спитав він і поклав свою здоровенну лапу на нашу справу.

— Справу! — відповів я.

— Яку справу? Справа почата п'ять місяців тому! — сказав він, усміхаючись.

— Ну, допитуйте мене! — конкретизував я.

— Хочеш сказати щось нове? — спитав він.

— Нового нічого! — опустив я голову.

— А старе тут уже записане! — сказав Хеладзе і поклав на справу другу лапу.

Я не знав, що йому відповісти.

— Чого ж тоді ви прийшли сюди?

— Просто так. Хотів подивитися на тебе і на Амілахварі, — сказав він і глянув у вікно.

— Заради цього не варто було приходити, ви ж маєте наші фотокартки! Скільки разів нас знімали! — зауважив я і відчув, як згасає промінчик надії, що сьйнув був у мені в першу хвилину.

Хеладзе розгорнув папку, довго вдивлявся в папери, потім знову згорнув.

— На знімку ти схожий на вбивцю, Накашидзе! — сказав слідчий таким пронизливим басом, що в мене на руках і на щоках виступили сироти.— То що, вірити знімкові? — спитав він, трохи помовчавши, й пильно подивився на мене. Я з усієї сили намагався не змигнути оком, але не витримав його погляду й відвів очі.

Коли я знову глянув на слідчого, очі його не світилися радістю переможця, а тільки відбивали подив, перейнятий сумом.

— То що ж мені робити, Накашидзе?

— Те, що підкаже вам, батону, совість!

— А як бути з оцією справою?

— Керуйтеся справою і совістю!

— На твою користь, Накашидзе, говорять лише три фактори.

Я вперше почув, що, виявляється, щось говорить і на мою користь! Мені не терпілось довідатися, що ж має слідчий на увазі, які три речі. Серце в мене як не вискочить — б'ється, а він не поспішає.

— Що ж? Що говорить на мою користь? — не витерпів я.

— По-перше, показання твої й Амілахварі схожі між собою, як дві половинки розрізаного яблука, а часу й можливості змовитися між собою, як видно з ходу справи, ви не мали. По-друге, відпадає обвинувачення вас у спробі присвоїти гроші потерпілого Харабадзе в сумі тисяча п'ятсот карбованців, оскільки бұфетник сказав, що він усе давав Харабадзе наборг, довіряючи йому як давньому своєму клієнтові. А по-третє — і це головне — сьогодні вранці Амілахварі взяв провину на себе. Ось його показання! — сказав Хеладзе й поклав переді мною аркуші.

У мене пересохло в роті, і я не міг повернути язиком, щоб щось сказати. Тремтячою рукою взяв я показання Амілахварі й почав його чигати. То була нечувана, але так переконливо викладена брехня.

— Усе це неправда, батону слідчий! Амілахварі мучить совість, що він привів мене в ресторан і що вдарив Харабадзе. З його вини відібрало мову Харабадзе — єдиному свідкові, який може нас виправдати. Тому-то, аби тільки врятувати мене, Амілахварі бере все на себе! А вбивця — це Харабадзе, Харабадзе, Харабадзе! — закричав я і, подерши показання Амілахварі, кинув клапті на стіл.— Пишіть, пишіть те, що кажу вам я! Єдина правда — у моїх словах! А як ні, то відчепіться від мене! Обвинувачуйте мене, робіть зі мною що хочете! Начхати мені на вашу справедливість, на ваше слідство, на ваш гуманізм і на ваш кодекс. Це я вбив того нещасного чоловіка, хоч слід було б убити оту свиню Харабадзе! На жаль, не встиг! Та коли вийду звідси — рішу його! А якщо він сам до того часу здохне, як собака,

то так йому й треба! А ви, замість того щоб заарештовувати, повинні були дати мені й Амілахварі ордени, ордени «Знак Пошани», премії, медалі, повинні були поставити нам пам'ятники на майдані Героїв за те, що ми б'ємо таких покидьків! Та де ваша справедливість?! Ганьба, а не справедливість! Плювати я хотів на неї! Пишіть, чого ж ви чекаєте? Пишіть! Кого боїтеся? Харабадзе? Купили вас? Затиснули горлянку золотом? Доглядайте ж його, доглядайте, щоб він не дав дуба, щоб, чого доброго, не простудився! Не дайте впасти пилинці на Харабадзе! Щоб не було ускладнення після струсу мозку в того безмозкого кретина! Мірняйте тиск тричі на день! Хай привезуть йому ліки з Америки! Напишіть у посольство: гине, мовляв, совість і честь Грузії, втрачаємо опору свою, заступника! Отак і напишіть! Чуєте? А нас тут згноїте!.. Чому ж ви не пишете? Пишіть, що Накашидзе признався у злочині. Слідство закінчене, справу закрито!.. Пишіть!!!

...Я знесилено опустився на стілець, тремтячи всім тілом. Кров шугала у скронях, повіки горіли, і мене аж нудило — нудило від моєї нестриманості, від нашої судової справи, Ростовових показань, від в'язниці, слідчого, Харабадзе, від тютюнового диму й повітря, від камери, підлоги, стелі, стільця, від крові, злості, що душила мене, від сухості в роті, поту і геть усього. Зараз мені хотілося лише одного — вмерти, щоб смерть поклала всьому край, кинула мене в небуття.

Хеладзе слухав мене, не підводячи голови. Подивився він на мене аж тоді, коли я порвав показання Амілахварі і жбурнув перед ним. Він почав повільно збирати клапті, щоб склеїти їх, але, побачивши, що нічого не вийде, згріб і викинув у кошик. І тоді спитав, співчутливо хитаючи головою:

— Що з твоїми нервами, бічо? Тобі не шкода себе?

— Пробачте...— промимрив я, опам'ятавшись.

— Я не міг собі уявити, що нерви у тебе в такому стані...— промовив він, потім підвівся й заходив по кімнати.

— Пробачте, батоне слідчий, але я не винен. Ви, мабуть, судите по собі, а тут, у в'язниці, інші мірки... Нерви наші такі напружені незалежно від нас, ми просто не можемо нічого вдіяти з собою... На волі я вважав себе спокійнішим і сильнішим, але бачу, що помилявся...

— Головне, що ти не покидьок... Інший на твоєму місці міг би погубити Амілахварі.

— Але ж він не бивав! Як же я міг звалити на нього вину?! — спитав я здивовано.

— Знаєш, Накашидзе, у слідчій практиці є кілька фраз, що дуже близькі до виказу: «можливо», «не бачив, але...», «добре не

пам'ятаю», «точно не пригадую» тощо. Так ось, нібито й не виказуючи, іноді можна й виручити себе...

— Я й напишу те, що сказав!

— Я прийшов не для допиту, Накашидзе... Твоїх показань мені не треба — краще, як сказав, ти не напишеш.

— Чого ж ви тоді прийшли, батону слідчий? — спитав я.

— Щоб ти мені допоміг і дав пораду! — відказав він і знову подивився мені в очі.

Мене пройняв неприємний дроз. І цей мене обманює, подумав я, видно, немає мені порятунку. Де таке чувано, щоб слідчий просив поради у в'язня? І яким наївним має бути в'язень, щоб цьому повірити! Ще не бувало слідчого, який не обіцяв би в'язневi: «Скажи, і ми тобі простимо!», «Скажи, це полегшить твою провину!», «Скажи, про це ніхто не знатиме!», «Допоможи нам, і ми допоможемо тобі! Подай нам руку, і ми подамо тобі!..» Скільки разів доводилося все це чути й мені, і всім в'язням! І відколи існують суд і в'язниця, так воно ведеться. А щоб слідчий просив у в'язня поради,— таке я чув уперше, до того ж на власні вуха!

— Я прошу в тебе, Накашидзе, поради, як мені повестися,— повторив він, не зводячи з мене очей.

Я на мить завагався. Під його поглядом очі мої ладні були шмигнути вбік, але тепер, якраз тепер я повинен дивитися йому у вічі, повинен за всяку ціну витримати його пронизливий погляд, що сліпив мене, розпеченим залізом випікав мені очі, бо тільки так довідаюся, що він у цю хвилину думає і наскільки щирі його слова!.. Боже, дай мені сили! Якщо він бреше, хай відведе очі перший!

Я таки витримав його погляд, а він мій. І я переконався, що він і справді просить у мене поради.

— Чим же я вам можу допомогти? — спитав я, розгубившись.

— Може, пригадаєш якусь деталь... Дай мені соломину, за яку я міг би вхопитися, кинь камінець, на який я став би ногою... А то за цими показаннями,— взяв він у руки папку,— нас, бідо, понесе вода. І тебе, й мене...

— Весь час я тільки про це й думаю, батону слідчий. Єдина моя надія — це Харабадзе. Якщо прийде до пам'яті, скаже...

— А чи скаже? — засумнівався в душі слідчий.

Я нічого не відповів, бо вже ні на що не сподівався, ні в що вже не вірив і взагалі втратив усяку надію на те, що Харабадзе виживе. І я опустив голову.

— Вчора я був у лікарні... Харабадзе приходить до пам'яті, але допитувати його ще не можна...— говорив наче сам до себе слідчий.— Лікар каже, що через тиждень до нього цілком повер-

неться і мислення, і пам'ять. Та чи пригадає він ту історію? Чи захоче її пригадати? І чи скаже правду, коли дізнається, що від його руки померла людина? А може, й знає вже про це...— Слідчий задумався й глянув на мене.

— Ні, не знає, батоно слідчий! Як тільки він кинув другу пляшку, Амілахварі його вдарив...

— Чим же він ударив? Невже в того Амілахварі такий кулак? В експертизі сказано: удар по голові важким, тупим предметом!

— Ні, батоно слідчий, ударив він кулаком!

— Кажеш, не знає? — спитав він.

— Не знає, батоно слідчий.

— А що, як довідається?

— Не повинен довідатись!

— Чому?

— Не кажіть йому про це!

— Обманути?

— Це не буде обман, батоно слідчий! Адже він не хотів убити! А якщо довідається, то злякається і не скаже правди! Не кажіть йому, батоно слідчий, тквені чиріме¹, благаю вас, не кажіть! Щоб він не злякався та не став брехати! Батоно слідчий, не кажіть! — молив я.

— Гаразд, заспокойся, не скажу. Ну, заспокойся,— умовляв мене слідчий.— Не скажу... Якщо вже не сказали...

Мене охопив жах, плечі, мов перебиті, обвисли.

Хеладзе трохі подумав, потім узяв під руку папку й зібрався йти, але раптом кинув її на стіл і, схопивши трубку, квалливо набрав номер.

— Алло, Міміношвілі? Це Хеладзе. Зараз же пошли когось у швидку на вулицю Камо... Еге, міліціонера! Хай стане біля восьмої палати і до мого приходу нікого не пропускає. Зрозумів? Нікого!.. Біля восьмої палати! Там хворий Харабадзе... Лежить один... Ані душі! Ні рідних, ні лікарів...

Хеладзе поклав трубку, потім набрав новий номер:

— Якщо можна, головного лікаря!.. Здрастуйте, батоно Шалво. Турбує вас Хеладзе, слідчий Хеладзе... Здрастуйте, батоно Шалво... Я щойно послав до вас міліціонера. І вас теж прошу: не пропускайте в палату Харабадзе нікого... Ви знаєте, у восьму... Так, скоро прийду і все вам поясню... Нікого! Дякую, батоно Шалво!..

Поклавши трубку, Хеладзе полегшено зітхнув, витер рукавом спітнілого лоба й натиснув пальцем кнопку електричного дзвінка.

До кімнати зайшов наглядач.

— Відведіть! — наказав Хеладзе й пішов не попрощавшись.

¹ Т к в е н і ч и р і м е.—ласкаве звертання, буквально: ваше лихо мені.

Тігран Гулоян повернувся з допиту мов той побитий пес, у якого підібганий хвіст і обвислі вуха. Він упав ниць на нари і, щоб не чути нашої розмови, накрив голову подушкою. Із співчуття чи з солідарності ми якийсь час мовчали. Потім Чейшвілі порушив мовчання, промовивши:

— Гм, тяжка картина!

— Що таке, Тігране? — спитав я.

— Та дайте йому спокій! Хіба не бачите, що людина не в настрої? — втрутився в розмову Шошіа. — Тепер почнуть: «Ну що, Тігране?», «Що він сказав?», «А ти що відповів?», «Про що він питав?», «На скільки хочуть засудити?», «Якщо не розстріл, то п'ятнадцять років!», «Слідчому на Тіграна начхати!», «Чому ж начхати? А про що він думав, коли вбивав?», «Уже краще, як я, крав би гроші в державі! А втім, яке це має значення? Поцупити сто тисяч, то все одно розстріл...», «Що ж станеться з його сім'єю?», «Про це треба було раніше думати!», «Вай, Тігране!», «Уй, Тігране!..» Ну що, Тігране? Що сказав той сучий син? — не втерпів сам Шошіа.

— Що? «Хай заридає проклята мати Шошіа Гоголадзе!» — висунув з-під подушки голову Тігран.

— Так і сказав? — перепитав остовпілий Шошіа.

— Еге, так і сказав: «Хай заридає проклята мати того Шошіа Гоголадзе, що вкрав мільйон з чимось!» Зро-зу-мів? — повторив ко складах Тігран.

— Щоб заридала його проклята мати, і щоб повтікали всі його в'язні, й усі справи лишилися незакінчені, а йому самому Тігран Гулоян перерізав горло, мов тому лісничому! — побажав Шошіа.

— Не знаю... — знизав плечима Тігран. — Але він так сказав.

— Може, ти скажеш, що там сталося? — спитав Девдаріані.

— А хай йому грець, Лимоне-джан! Упізнала мене бабуля, серед вісімнадцяти чоловік упізнала!

— Ова! — вигукнув Чейшвілі.

— Велике діло — впізнати тебе, бічо! Голова як погнутий бідон з-під гасу! — ушпигнув Шошіа.

— Шошіа, мені не до твоїх жартів! — попередив Тігран.

Шошіа замовк.

— А далі? — спитав Девдаріані.

— Я кажу: хіба так можна, посадили сімнадцять росіян, усі руді, один я вірменин, чорний, мов тарган, і слідчий просить: «Мамо-джан, упізнай, котрий із цих хлопців Тігран Гулоян!»

— А вона що?

— Що! Підійшла й показала пальцем на мене. «Оцей!» — ка-

же. Я кажу: «Мамо-джан, не поспішай, подумай добре, знаєш же, що губиш мене!»

— А вона?

— «Знаю,— каже,— синку, що гублю, але що вдієш, коли це ти! Хіба забудеш твое обличчя?»

— А що я казав? — зрадів Шошіа.

Тігран мовчки глянув на нього і вів далі:

— Я їй кажу: «Ти все-таки подумай!» — «Добре, синку, я подумаю і вкажу на цього росіянина. Тобі не буде соромно?» — питає вона. «Ти вкажи на нього,— відповідаю їй,— а буде мені соромно чи ні, це не твое діло!..» Наче й не дурна, а не послухала мене.

— Далі?

— Що далі? Я поплескав їй у долоні: молодець, мовляв, мамоджан, що впізнала!

— Що ти тепер збираєшся робити? — спитав Чейшвілі.

— Що збираюся робити? Почну складати теплий одяг. Через тиждень суд. Мабуть, дадуть п'ятнадцять років...

— П'ятнадцять? — перепитав я.

— Еге. Я вбив ненавмисне, вона у мене вмерла, то за правилом не повинні розстрілювати! — сказав Тігран так спокійно, що в мене мороз пішов поза шкірою. Потім він нагнувся, скинув один черевик, витяг звідти устілку із згорненої в кілька разів газети й дуже обережно, майже благоговійно почав розгортати. — Украв у слідчого! Візьми, Зазо, прочитай! — простягнув він мені газету.

— Свіжа? — спитав я.

— Яке це має значення? Для нас усі газети за цей рік свіжі! — сказав Тігран, потім ліг на нари, підклав руки під голову й приготувався слухати.

Я подивився на газету, то був травневий номер. Перша, друга й третя сторінки були заповнені таблицями статистичного управління «Хід виконання плану весняної сівби в колгоспах та радгоспах». Заголовок — аршинними літерами.

— От як не пощастило! Самі таблиці! — сказав я.

— Глянь на останню сторінку! — порадив Девдаріані.

Я перевернув газету.

— «Нове в сільській техніці», — прочитав я.

— Давай, давай! — підбадьорив мене Шошіа.

— «Агроном-механік із села Теліані Гурджаанського району Гіві Іванович Батіашвілі сконструював машину, яка одночасно очищає яблука і дробить горіхи. Випробування машини пройшло успішно. Якщо раніше, для того щоб очистити тонну яблук, десяти чоловікам треба було працювати чотири дні по вісім

годин, то машина робить це за один день. Таким чином, нова машина вивільняє від важкої праці дев'ятох робітників і дає господарствам плідницьких районів мільйони карбованців економії. Як ми вже зазначали, одночасно з очищенням яблук машина також дробить горіхи. Якщо раніше дроблення однієї тонни горіхів (волоських чи ліщинових) вимагало дводенної праці восьми чоловік (дроблять горіхи переважно жінки), то тепер машина виконує цю роботу за один день. Правда, роздроблені горіхи поки що не очищаються, але Батіашвілі обіцяє, що незабаром машина буде модернізована.

За конструкцією машина досить проста. Вона складається із закріплених на станині кількох ножів для очищення яблук та двох механічних молотків для дроблення горіхів і живиться струмом у сто двадцять вольтів. Подачу яблук і горіхів поки що не механізовано. Ближчим часом машина буде широко запроваджена в районах яблуківництва та горіхівництва.

— Мабуть, автора представили на Державну премію! — сказав Чейшвілі.

— Не знаю, тут більше нічого не написано, — сказав я.

— А що ще писати! — зауважив Шошіа. — Чоловік зробив, що міг. Можна сказати, ошчасливив свій район!

— Бог не створив істоти лінивішої за людину! — втрутився в нашу розмову батоні Ісідоре. — З дня створення світу бідолашна людина працює не покладаючи рук, облягається потом, мучиться, надривається і чого тільки не придумує! Дивовижні машини-знаряддя, механічні двигуни, роботи, що пишуть музику, пишуть романи, пишуть вірші, читають книжки, чухають потилицю, миють ноги, колупають у вухах... Людина використовує фантастичну енергію, проникає у глиб землі, опускається на дно моря, піднімається до сонця... І для чого все це? Ви задумувалися над цим? А щоб потім лежати собі в холодочку й нічого не робити! Щоб не треба було працювати! Бачите, той Батіашвілі не хоче навіть дробити горіхи й очищати яблука! Ліньки йому! Машину винайшов! Якби на мене, то я не премію дав би, а повісив би ту мавпу на найвищій яблуні! — сказав розхвильований батоні Ісідоре й сів на нари.

— Що правда, то правда! Коли підійти до питання із здоровим глуздом, то логічний зв'язок подій приведе нас до того висновку, що кінець кінцем ми або виродимося й вимремо, або знищимо одне одного, або ж сам бог знищить нас, як безнадійно розбещених, і перетворить на ту саму глину, з якої нас виліпив! — підбив Чейшвілі ризику під людством.

— То ти, Чейшвілі, виліплений з глини та слини, а мене зробив мій батько! — образився Шошіа.

— Ну що говорити, батоне Ісідоре, з цим неуком, з цим чорним антрацитом! — звернувся Чейшвілі до Ісідоре.

— Це я — антрацит? — спитав остовпілий Шошіа.

— Ти, ти, бовдуре й невігласе, що не прочитав за все життя і двох книжок!

— А ти, що перечитав усього Чернишевського, чому ж ти сидиш тут, поруч зі мною? Ти, злісний неплатнику аліментів! — присоромив Шошіа Чейшвілі.

— Я стверджую, — розвивав далі свою теорію Чейшвілі, — що люди винищать одне одного, тим більше що цьому процесові вже поклали початок Тігран Гулоян та Заза Накашидзе! — І він показав на нас рукою достоту так, як під час екскурсії гіді показують у зоопарку на хижих звірів.

— Заткни пельку, Чейшвілі, бо, ти ж знаєш, для суду однаково: вбив я одну людину чи цілий батальйон! — попередив Тігран.

Переляканий Чейшвілі проковтнув слину.

— Що ж я таке сказав? Кажу, що або ми знищимо одне одного, або ж бог знищить нас. Хіба це не правда, батоне Ісідоре? — попросив він підтримки в Ісідоре.

— Бог не може знищити людство! — сказав батоні Ісідоре.

— Чому? — спитав Чейшвілі.

— Та тому, що бога відкрила людина і з того дня бог став богом. З того дня він існує у свідомості людства, матеріалізувався в людині. А якщо він знищить людство, то й сам перестане існувати.

— Не розумію, батоне Ісідоре... Адже колись уже бог знищив був людство? — знову почав сперечатися Чейшвілі.

— Коли? — спитав Ісідоре.

— А хіба не було потопу? — спитав у свою чергу Чейшвілі.

— Потоп був блефом!

— Як?

— Потоп став би судним днем у тому разі, якби був знищений і Ной. Богові начхати було на нього, але, рятуючи Ноя, він рятував себе!

— Ви не маєте рації, батоне Ісідоре! Хіба ж не існував бог до створення світу?

— А хто знав про це? — спитав батоні Ісідоре.

Чейшвілі, очевидно, не знав, чи відомо було кому-небудь про існування бога до того, як постав світ, а тому знизав плечима, відкопирив губу і розвів руками.

— Про це знав лише сам бог, і більше ніхто. Але ж одиниця, помножена й поділена на одиницю, дорівнює одиниці, через те потрібна була найпростіша арифметична дія — додавання. Спершу

додавання, а потім і множення. Бога аж ніяк не влаштувало існування лише в собі, як і співання дифірамбів собі самому. Щоб існувати вічно, йому треба було втілитися й поширитися в чомусь...

— Батоні Ісидоре каже правду! — вигукнув Тігран. — Коли я вмру, для мене не буде вже ні бога, ні прокурора, ні судді. Хоч додавай, хоч віднімай, а виходить нуль. Як ти гадаєш, Шошіа? — спитав він, дивлячись на його сідало.

— Таких дурнів, як ти, Тігране-джан, у бога три мільярди, а до двохтисячного року буде вісім мільярдів! — не згодився Шошіа.

— Таких, як я? — здивувався Тігран.

— Еге ж, таких, як ти, і ще гірших.

— Вісім мільярдів?

— Ну, коли не вісім, то половина буде!

— Півмільярда?

— Ні, половина тих восьми, чотири мільярди.

— Божечку мій! — вигукнув Девдаріані.

— Ва-а, хто ж витерпить чотири мільярди Тігранів? — здивувався сам Тігран.

— Отож я й кажу: коли весь світ перетвориться на Тігранів, то богові стане соромно за свою роботу, і одного прекрасного дня він знищить людство! — увінчав суперечку Чейшвілі.

— Чейшвілі, тобі в карантині робили укол? — раптом спитав Девдаріані.

— Який укол?

— Ну, звичайний укол, у карантині.

— Причому тут укол?

— Коли питаю, мабуть, є чого питати! — промовив Девдаріані таємничим голосом.

— Робили. Ну то й що? — спитав Чейшвілі.

— Маленький чи великий?

— Великий! — швидко відповів Чейшвілі.

— Еге-е-е... — багатозначно протяг Девдаріані.

— Що таке? — насторожився Чейшвілі.

— А тобі не сказали, який то укол? — допитувався Лимон.

— Проти епідемії... зокрема проти тифу, чорної чуми та холери.

— Ха-ха-ха! — вимушено й іронічно засміявся Девдаріані.

— В чому річ, Девдаріані? Ви щось погане вбачаєте в цьому? — рознервувався Чейшвілі.

— Виходить, тобі зробили три уколи? — перепитав Девдаріані.

— Ні, одне щеплення і два уколи, — уточнив Чейшвілі.

— Ой-ой! — схопився за голову Девдаріані.

— Та ви скажете нарешті, в чому річ? Я теж людина! — Гогос у Чейшвілі затремтів.

Девдаріані мовчав і з жалем хитав головою. Потім він глянув на Чейшвілі такими очима, що я сам розчулився і мною оволоділо передчуття чогось несподіваного й страшного, бо укол, про який говорив Девдаріані таким трагічним тоном, робили й мені, та, мабуть, і всім.

— Або вбий мене, Девдаріані, або скажи, в чому річ! — заблагав Чейшвілі.

— Відколи, Чейшвілі, тобі не сняться жінки? — спитав нарешті Девдаріані зміненим голосом.

Чейшвілі спочатку всміхнувся, потім голосно засміявся, та раптом сполотнів і щелепа в нього відвисла.

— Девдаріані, невже?! — не закінчив запитання Чейшвілі.

Кивком голови, що виражав найщиріше співчуття, Девдаріані підтвердив його підозру.

— Брехня! Брехня! Брехня! — дедалі підвищував голос Чейшвілі, оглядаючи нас переляканими очима.— Як же це? — спитав він нарешті.

— Не переживай, Чейшвілі! — почав його заспокоювати Лимон.— Мине десять років і...

— Як це десять років?!

— Так, дорогий, кожен укол розрахований на п'ять років... Осуджувати за це адміністрацію в'язниці не можна. Ми всі тут мужчини і знаємо, як важко мужчина переносить відсутність жінки... На жаль, до списку послуг, що надаються нам, в'язням, не включено обслуговування жінками, тому з метою збереження нашої нервової системи...

— К чорту нерви! — зарепетував Чейшвілі.— Кому потрібні нерви! Десять років бути кастратом, скопцем, евнухом, імпотентом!.. Та кому потрібне життя через десять років?! Яке вони мали право?! Що я, Распутін чи Чезаре Борджія, щоб робити мені гамівні уколи?! Сваюоля! Через десять років я сам зроблю собі цей укол! Я тепер збираюся створити сім'ю! На що це схоже?! Чому питання — бути чи не бути моїм нащадкам — має залежати від волі якоїсь шушвалі, аморального начальника в'язниці?! Кого, батано, непокоїть мій темперамент?! Я вас питаю, люди! Чому ж ви мовчите?! Вам хіба не робили тих уколів?! — накинувся на нас Чейшвілі.— Чого ти посміхаєшся, дурню? — звернувся він до Шошіа.— Тобі не зробили?

— А мені що? У мене двоє дітей! До того ж я сиджу за такою статтею, що якби побачив не те що жінку, а самого ангела, то навіть не зрушив би з місця! Моє життя кінчене! — позбавив його всякої надії Шошіа.

— А ви, батоне Ісідоре? — кинувся Чейшвілі до Ісідоре.

Той лише посміхнувся іронічно й провів рукою по сивій, старечій голові. Чейшвілі почервонів.

— А ти? — повернувся він тепер до мене.

— Мені зробили маленький укол! — сказав я, не задумуючись.

— Маленький?

— Еге.

— А що означає маленький, Девдаріані? — кинувся до нього Чейшвілі.

— Маленький укол — на один рік! — пояснив Лимон.

— Та це ж мій укол, мій. Мені тут бути рік. Вони переплутали. Як би вони не тягли, більше року мені не дадуть! То мені треба було дати малий укол! Що ж тепер робити?! — у розпачі розвів руками Чейшвілі.

Я вже не міг утерпіти і, щоб не розреготатись, кинувся на нари й уткнувся обличчям у подушку.

— Заяву! — слянула в когось думка.

— Яку заяву? — спитав здивований Чейшвілі.

— А щоб відновили чоловічу здатність! — відповів Девдаріані.

— Де ж ви були досі? Чим мені тепер допоможе заява? — спитав Чейшвілі приреченим голосом.

— Пиши, поки не пізно! — поквапив його Девдаріані.

— Паперу! — гукнув Чейшвілі. Йому подали папір.— Олівця!— Подали й олівець. Він сів до столу, задумався, почав гризти кінець олівця і раптом спитав: — На чие ім'я писати?

— На ім'я начальника в'язниці!

— Прокурора!

— Президента!

— Лікаря!

— Організації Об'єднаних Націй!

— Распутіна! — загукали звідусіль.

— Пиши на ім'я Мао Цзедуна, він має женьшень, кажуть, дуже допомагає! — порадив насланку Шошіа.

— Провокатор! — буркнув Чейшвілі і знову підвів очі на Девдаріані.

— На ім'я начальника в'язниці, та постарайся, щоб було якомога суворіше й категоричніше!

— О, ти людина, Лимоне! — із сльозами в голосі промовив Чейшвілі.— Людина! А то все тварюки! — обвів він нас очима і квапливо почав писати заяву.

— Зазо-джан, поки він пише, ти читай далі газету! — попросив Тігран.

Я майже перестав сміятися і взяв газету.

— *«Щоб людина була здорова!»* — почав я.

— Оце те, що нам треба! — пожвавішав Шошіа і став уважно слухати.

— «Важко знайти людину, яка не відчувала б головного болю...»

— Брехня! У мене ніколи не боліла голова! — перебив мене Тігран.

— Тут ідеться про людей, Тігране! — сказав я і читав далі:— «Здебільшого головний біль буває короткочасний, легкий. Інша річ — гострий і тривалий біль, що позначається й на працездатності. Він, як правило, є ознакою захворювання. В такому разі звертайтеся до лікаря. Звертатися до лікаря слід і тоді, коли у вас без причини виділяється піт, болять зуби, сліпа кишка, живіт, печінка, а також при серйозних переломах та інфекційних захворюваннях, як-от черевний тиф, віспа, холера. Самолікування підриває здоров'я людини. Кандидат медичних наук лікар Долгоруков».

— Ця газета останнім часом зовсім здуріла! — зауважив батоні Ісідоре.

— Чого ж? Щось і корисне пише! Якби люди цього не знали, то хіба прожили б вони на світі? — спитав Тігран Лимона.

Той кивнув головою.

— «У світі цікавого»,— прочитав я новий заголовок.

— Давай шпар! — підбадьорив мене Шошіа.

— «Досить цікаві дослідження провели орнітологи Німецької Демократичної Республіки»,— почав я.

— А що таке орнітологи, Зазоджан? — спитав Тігран.

— Не знаю, Тігране-джан,— відповів я.

— Орнітологія — наука про птахів! — сказав машинально Чейшвілі і знов схилився над заявою.

— Ва, кросворд? — здивувався Тігран.

— «Вони на прикладах довели, що не тільки міські, а й лісові птахи,— читав я далі,— використовують для будівництва гнізд, окрім традиційних, також ультрасучасні матеріали — алюміній, клапті пенонполіотерану, поліетилену, ізольовані проводи, скло-вату, нейлонові волокна».

— А цегли не використовують? — спитав Шошіа.

Я не звернув на нього уваги.

— «В одному з гороб'ячих гнізд виявлено акуратно вплетені тоненькі срібні провідки від радіодеталей».

— Вигадуєш, Накашидзе, кривляєшся, немає такого в газеті! — засумнівався Девдаріані.

— Присягаюся матір'ю, що так написано! — вдарив я себе кулаком у груди.

— Ну, тоді в того горобця має бути й телефон! Скажи, будь ласка, його номер, і я, коли вийду звідси, подзвоню йому! — сказав Девдаріані.

У камері зірвався регіт.

— Дай боже тобі радості, давно я так не сміявся. Не на добре це... — промовив Шошіа.

— «Як поводитися в гостях», — прочитав я ще один заголовок.

— Ну, це нам знадобиться! — сказав Шошіа.

— Давай, кацо! Може, станеться чудо, перекинеться світ, і нас випустять звідси! — промовив мрійно Тігран.

— «Перебуваючи в гостях, ніколи не сідайте за накритий стіл раніше господарів. Не беріть з тарілки останній шматок. Пам'ятайте, що останній шматок належить невихованим та ненажерливим. Хай візьме його інший!»

— А хто ж той інший? — спитав здивований Шошіа.

— Не знаю, дорогий мій Шошіа. Так тут написано: «Хай візьме його інший!» — щиро здивувався і я.

— Ну добре, нехай той інший невихований і ненажерливий, але ж повинен хтось узяти останній шматок? — спитав Девдаріані.

— Візьме, мабуть, той, хто не читає цієї газети, — відповів батоні Ісідоре.

— Годі! Перестаньте читати! — схопився з місця Чейшвілі.

— У чому річ? — застиг я з газетою в руках.

— Я закінчив! — сказав Чейшвілі й перевів дух.

У камері запанувала мертва тиша.

Видно було, що Чейшвілі дуже схвилюваний. Обличчя в нього побагровіло, ніс зросився потом. Рука, в якій тримав він заяву, злегка тремтіла. Його хвилювання передалося всім нам... Було так тихо, що звуки крапель води, які падали з крана бачка на дно порожнього відра, лунали, мов удари в барабан.

— Починай! — почувся тремтячий голос Девдаріані, наче це партизанський командир у нічному мороці пошепки давав наказ диверсійній групі, що залягла у ворожому тилу, і Чейшвілі почав:

— «Начальникові Ортачальського будинку ув'язнення (в'язниці) Міністерства внутрішніх справ Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки гром. А. І. Габедаві

від несправедливо, абсолютно безпідставно заарештованого, перебуваючого під слідством, тепер через родинні обставини ніде не проживаючого, повторюю, абсолютно безпідставно посадженого «в'язня» десятої камери п'ятого корпусу довіреної вам в'язниці Галактіона Варламовича Чейшвілі

Доповідаю, що 1950 року, тобто в двадцять чотири роки від роду, я, на свою біду, порушив наші грузинські вкрай архаїчні, патріархальні й узурпаторські, вкриті іржею, порослі мохом та засновані павутинням сімейні традиції і пов'язав своє майбутнє життя з миловидною на перший погляд і лагідною на вдачу особою іншої національності (свідомо утримуюся від таких святих слів, як «дівчина» чи хоч би «дама»), мою ровесницею, що прослухала курс філологічного факультету Тбіліського державного університету, внаслідок чого мені довелося порвати всякі стосунки з моїми батьками та родичами. Після цього, природна річ, з'явилися в нас діти. Слово «в нас» я вживаю умовно, бо, на моє тверде переконання, цей процес аж ніяк не можна назвати взаємним, оскільки в обох випадках проведені мною акти самозабутнього кохання жодною мірою не збігаються з часом народження двох ні в чому не винних, безгрішних істот. Отже, підкреслюю, у моєї дружини в різний час народилися два хлопчики, в появі яких я виключаю своє особисте начало, а тому не вважаю себе їхнім батьком. Вони, правда, трохи схожі на мене, та це ще нічого не означає, бо мудре грузинське прислів'я говорить: «Коли спряжеться віл з волом, то або масть перейме, або норів». Ось чому я відмовився від сім'ї, від дітей та аліментів і ось чому сиджу тепер тут. Але зараз ідеться не про це. У цю годину чи, коли хочете, в цю хвилину з цілком авторитетних і компетентних уст стало мені відомо...— Чейшвілі окинув Девдаріані гордим поглядом, той на знак згоди й підтримки поважно кивнув головою, і Чейшвілі читав далі: — Отже, з вельми авторитетних і компетентних уст стало мені відомо про нібито гуманний, а насправді нечувано жорстокий акт, варварський і людиноненависницький у своїй суті, акт, що є втіленням страхітливої теорії Мальгуса. Жертвою цього акту стали ми, а в даному разі особисто я, незважаючи на закінчення слідства і встановлення строку за мій «злочин». Річ у тому, що під час перебування в карантині мені, за вашим розпорядженням, упорнули речовину проти статевої збудливості, не враховуючи того, що строк мого покарання в крайньому разі не перевищує одного року примусових робіт, з яких половину я, завдяки, так би мовити, «енергійній» роботі ваших слідчих органів, уже провів у зовсім не підходяжих для мене умовах. Укол зробили мені великий, як для засуджених на тривале ув'язнення, тобто на десять-п'ятнадцять років. Виходить, що протягом чотирнадцяти років після відбуття покарання я буду безсилий, і через вашу необачність мені доведеться відмовитися від найвищих людських почуттів, які, не

кажучи вже про все інше, є неодмінною умовою збереження безперервності циклу природного розвитку та регулювання необхідного балансу між чоловічою та жіночою статями. Ви можете заперечувати цей жахливий факт, але незаперечний доказ перед очима: ось уже п'ять місяців, як мій організм, на моє нещастя, не виявляє ніяких емоційно-статевих фізичних імпульсів, що може призвести до трагічних наслідків. Я, як поки що цілком здоровий і повноцінний мужчина, який має намір створити справді гармонійну сім'ю, який ще не виконав свого чоловічого обов'язку перед родом своїм у розумінні генетичного продовження потомства, заявляю рішучий протест і категорично вимагаю вжити негайних і рішучих заходів щодо моєї чоловічої гідності, тобто відновлення статевої потенції, а винних осіб суворо покарати. У противному разі оголошую голодовку.

Заявник *Г. Чейшвілі*.
Тбілісі, в'язниця,
1972 р.»

У камері запала моторошна тиша, ніхто не обзивався. Усі збагнули, що сталося страшне непорозуміння, що безневинний жарт перетворився на якийсь моторошний, слізливо-наївний і трагічний цирковий номер. Трюк цей важко було пояснити, а ще важче було зрозуміти, хто тут акробат і клоун — ми чи цей ще й досі збуджений, блідий як стіна недоросток і недоумок, запалені очі якого злякано бігали по наших схилених від сорому головах.

Не пам'ятаю, скільки тривало це мовчання. Я сидів похнюплений, мені спирало дух, і здавалося, що в серце впирається цвях.

— Якби його зараз оглянули лікарі, то сказали б, що здоровий! — долинув до мене надтріснутий голос Тіграна Гулояна.

— Тігране Гулояне! — раптом промовив дуже низьким голосом батоні Ісідоре. — Ти покидьок, і я зневажаю тебе! — Тігран не обзивався, опустив голову. — Девдаріані, ти теж покидьок, і я зневажаю й тебе! — Девдаріані відвернувся до стіни. — І ти покидьок, Накашидзе, і ти, Шошіа, обох вас зневажаю. — Зблідлий Шошіа відвів очі й почав дивитися на вулицю, а я, щоб не заплакати, уткнувся обличчям у подушку. — І ти, нещасний, такий самий покидьок, і мені тебе шкода! — обернувся він до Чейшвілі. — А найбільший покидьок — це я сам, і найбільше я зневажаю себе! — вигукнув батоні Ісідоре і скрушно похитав головою.

— У чому річ, батоне Ісідоре? — спитав злякано Чейшвілі, і раптом щось дійшло до нього, обличчя його скривилося в іронічний, жалюгідний посмішці обдуреної людини, руки обвисли, маленька голова втяглася в плечі, і він сів на нари. Якийсь час сидів у такій позі, потім почав повільно, знехотя рвати на

клаптики свою заяву і байдужим голосом спитав:— Що це таке? Як це зветься?!

— Ніяк. Цьому назви немає! — відповів батоні Ісідоре.

Потім клацнув засув, відчинилися двері і ввійшов наглядач. Він приніс нам харчо без м'яса і, як завжди, поставив казан посеред камери. Ми не кинулися до страви, і наглядач здивувався, але нічого не сказав. А ввечері, прийшовши по казан і побачивши, що суп неторкнутий, він здивувався ще більше.

— Ви що ж це, голодовку оголосили? — спитав він злякано.

— Не бійся! Забери й скажи кухареві, що він забув покласти м'яса! — заспокоїв його Девдаріані.

Наглядач полегшено зітхнув.

— А якого м'яса ви бажаєте? Телятини чи ягнятини? — спитав він з усмішкою в Девдаріані.

— Чоловічини! — відповів той.

Наглядач мерщій зачинив за собою двері.

ЗАПЕЧАТАНЕ ДЖЕРЕЛО

Тиждень тому покликали Чейшвілі з речами. Після того випадку він ні з ким з нас не розмовляв. Коли наглядач відчинив двері і, дивлячись у книгу, зачитав його прізвище, Чейшвілі недовірливо подивився на нас. Він подумав був, що це знову наші витівки, а коли його поквапили: бери, мовляв, речі та швидше виходь, бо нема коли з тобою возитися, він розгубився, забігав по камері, хапав і випускав з рук речі, нарешті якось зібрав їх і пішов до дверей, але раптом повернувся, підбіг до кожного з нас, поцілував, розчулив усіх до сліз і, перш ніж устигли ми щось сказати, вибіг за двері.

У камері лишилося нас п'ятеро: я, Тігран, Лимон, Шошіа та батоні Ісідоре.

Вихід в'язня з камери викликає в тих, що застаються, і радість, і невимовну тугу, і своєрідну заздрість. У цей час кожен забуває про тяжкість своєї провини і з жалем чи з доброю заздрістю думає, чому наглядач назвав чиесь, а не його прізвище. Це було б справжнє чудо, проте так думають усі, хто сидить у в'язниці, навіть засуджені на смерть, бо ніхто в світі так не вірить у чудеса, як ув'язнений.

Пішов Чейшвілі, і нас лишилося п'ятеро. Нікого більше не приводять у нашу камеру й нікого не виводять. Дивовижна, просто парадоксальна річ: чим більше в камері в'язнів, тим ти самотніший, тим безлюднішим здається тобі світ і тим більше ти від нього відірваний, губишся в ньому, мов голка серед безлічі

накиданих речей. Буває, тисячі явищ, тисячі людей проходять повз тебе, і тебе ніхто не помічає — достоту так, як ти сам, увійшовши в комору, повну всякого мотлоху, щоб розшукати кривого іржавого цвяха, сто разів перевертаєш усе догори дном і не помічаєш, що цвях той лежить у тебе перед носом. Отак і у в'язниці. А тепер, коли нас лише п'ятеро, здається, що з камери все ввнесли — і стіл, і стільці, і стінну шафу, і бачок для води, й відро, й шахи, й доміно. Більше того, наче нас самих роздягли. Ми почували себе п'ятьма рибинами, яких витягнули сіткою на берег і почепили за зябра на гаки... Ми, як ніколи раніше, відчуваємо біль, як ніколи раніше, бачимо один одного і, як ніколи раніше, читаємо думки один одного. Ми стали скупі на слова, похмурі й ненадійні. Я помічаю, що ми вже діємо на нерви один одному і що лише ціною нелюдських зусиль та нервів нам удається зберегти рівновагу. Як це не дивно, в камері, розрахованій на тридцять чоловік, нам, п'ятьом, стало тісно. І єдине, що нас стримує, не кумир, божество, святиня і гімн людства — хліб наш насущний.

Не існує на світі трапези, благословеннішої, почеснішої і жаданішої, ніж трапеза в'язнів. Поняття — разом їсти, ділити хліб тут піднесене до релігійного ступеня. Ті, що разом їдять у в'язниці, прирівнюються до людей, які дали клятву вірності. Тюремний хліб — це чара братання, це миро для освячення. Вислову «останній шматок безсовісному» за в'язничним столом не існує, як не існує й самого останнього шматка. Шматок, що залишається, їдять усі разом — ділять його надвоє, натрое, надєсятеро, потім водночас беруть і водночас з'їдають. Тому й немає у в'язниці останнього шматка. Він буває тут тільки тоді, коли в камері лише один в'язень.

Посилки від рідних в'язні раніш одержували раз на десять днів. Потім з незрозумілої причини цей інтервал збільшився до двадцяти днів. А одного прекрасного дня наглядач ознайомив нас з новим наказом адміністрації. Після глибокого аналізу та ґрунтовного вивчення його змісту ми дійшли висновку, що посилки, які приходять в'язням з дому, нічого не дають їм, окрім гірких спогадів, істерик, апатії та сліз, а особливого економічного ефекту від такої сімейної допомоги держава не бачить, тому вона визнала за доцільне, щоб віднині в'язні одержували посилки раз на шість місяців, та й то тільки з тих гуманних міркувань, щоб деякі гурмани не забули смаку страв, приготованих їхніми матерями чи дружинами. А з другого боку, за калорійністю порція, встановлена для в'язня, здається державі цілком достатньою для того, щоб їдець за час перебування у в'язниці ясно побачив си-

туацію, створену навколо нього, до кінця відчув тутешню обстановку і добре пам'ятав, за що він сидить.

Виходячи з цього, я, Шошіа й батоні Ісідоре мали всі підстави вважати посилку, що прийшла сьогодні вранці на моє ім'я, останньою в цьому році, бо фактично посилки одержували тільки ми троє. Девдаріані й Гулояна новий наказ адміністрації хвилював мало. Перший з них признався мені, що його гордовита рідня, смертельно образившись на нього, відпиляла від генеалогічного дерева Девдаріані ту гілку, на якій висіла табличка з його ім'ям та прізвищем, отож про посилку йому не було чого й думати. А Тігран... У Тіграна, виявляється, лишилася одна-єдина родичка — тітка, що вийшла заміж у Ленінакані, і якби вона послала бідоласі посилку, то поки та посилка дійшла б до Тбілісі, толма зіпсувалася б. До того ж не треба забувати й про силу звички. Треба визнати, що Тігран і Лимон вдома не їли й десятої частини того, що дають у в'язниці, і вони так звикли до тутешньої страви, що, опинившись на волі, просто скучають за цим пристановищем і не можуть дочекатися, коли їх знову посадять.

Поки я читав материну записку, Шошіа, потираючи руки, накривав на стіл. Посилку завжди супроводжувала невеличка записка, в якій, власне, нічого не було, крім списку присланих продуктів.

«Сину Зазо! — писала мені мати. — Посилаю тобі такі продукти:

- 1) хліб — 1 шт.
- 2) котлети — 8 шт.
- 3) зелень (цибуля, часник, тархун, цицматі¹, редиска — по одному пучку).
- 4) яблука — 4 шт.
- 5) ковбаса — 1 шт.
- 6) цукор — 1 пачка.
- 7) тютюн — 2 пачки.

Пробач мені, дитинко. Цілую тебе».

Лист був написаний на замасланому аркуші з зошита дитячим почерком, круглими красивими літерами, і зараз мені хотілося не їсти, а залишитися на самоті й ридма плакати.

— Прошу товариство до столу! — запросив нас Шошіа.

Я поклав записку в кишеню й підсів до столу. Підійшли і мовчки посідали й інші. Якийсь час ми, мов загіпнотизовані, дивилися на хліб-сіль, ніби чекали, щоб священник благословив трапезу, а потім, наче змовившись, усі водночас проковтнули слину.

¹ Ц і ц м а т і — грузинська назва крес-салату.

— Починай! — звернувся до мене Шошіа.

— А чому я?

— Тому що прислала твоя мати. Починай, а то я вдавлюся слиною! — благав уже Шошіа.

— Батоно Ісідоре, почніть ви! — попросив я.

Батоні Ісідоре взяв буйне, соковите стебло цицматі, обтрусив об ліву долоню, потім склав учетверо, вмочив у сіль і з хрустом почав їсти. Не тямлячи себе, ми накинулися на харч. Жували квапливо, не переводячи духу. Зробивши другий приступ, ми вже їли спокійніше й розважніше. А коли наші руки потяглися до столу втретє, то на ньому лежали тільки три котлети та маленький шматочок ковбаси.

— Швидко кінчилося! — сказав я, наче був у цьому винний, і почервонів.

— Ми візьмемо по половині, а ти з'їж цілу, — вирішив Девдаріані.

— Твоя мати думає, мабуть, що тут дадуть тобі з'їсти все самому, еге? — спитав, сміючись, Тігран.

— Мабуть... — сказав я.

— Хоч би й так, то восьми котлет і на одного мало! — зауважив Шошіа.

Серце в мене боляче стиснулося. Раптом я уявив собі, як мати, прийшовши ввечері на базар, стоїть біля прилавка у м'ясному ряду й благає товстопузого, банькатоного м'ясника із здоровним ножем за поясом віддати їй за три карбованці кістки із залишками м'яса, що валяються на прилавку.

— Шошіа, м'ясо для більш як восьми котлет коштує багато грошей! — сказав я злісно і, щоб не вихопилося в мене якесь негарне слово, поклав у рот свою пайку котлети.

— Що там гроші, дорогий мій Зазо! Ось їх скільки в одному місці! — сказав Шошіа і, наче пилкою, провів рукою поверх брів.

— Де? — поцікавився Тігран.

— У лева в заду! Треба тільки засунути руку й витягти. От і все! — пояснив Шошіа.

— Засунути руку й витягти — і все? — перепитав ображений Тігран.

— Еге ж, оце й усе! Отак засувай руку й витягай! — Шошіа закотив правий рукав аж до шиї і показав Тігранові, як добуваються гроші з лев'ячого заду.

— Ну, це якраз для тебе, шпаче, клітка, гнилятино ти така!.. — сплюнув Тігран.

Нічого не відповівши, Шошіа взяв редиску, що чудом уціліла

на столі, поклав її на ліву долоню, наче Гамлет — викинутий з могили череп, показав на неї пальцем і сумно промовив:

— Ось перед вами, друзі, та червона крапка, яка сьогодні підсумувала все моє життя. Ой лихо тобі, бідний Шошіа! Ой лихо вам, видіння та мрії моєї молодості! Ой лихо тобі, колесо моєї долі! На превелику силу викотив я тебе на гору, а ти покотилося назад, покотилося так безжально, і вже ніщо, ніякий камінь тебе не зупинить. Із сорока своїх років тридцять я давився чорним хлібом, обпікав рот цибулею, редискою та гірчицею. Ой люди, тридцять років із сорока мені снилися білий хліб, масло, ікра, чакапулі¹, шашлик з ягнятини, бастурма², полядвизя, перепілки та фазани, двоповерховий дім на вісім кімнат, з облицьованими мармуром ванною, кухнею, туалетом... Тридцять років снилися мені чорна «Волга», зелені сотенні папірці, синя дача на Чорному морі, білолиця дружина і діти з червоними, як гранат, щічками! Тридцятирічні марення я за десять років перетворив на дійсність! Та ще й яку дійсність!.. Хто з вас їв ікру трьох сортів — чорну, червону й жовту? А їли ви смажене вершкове масло? Платили перукареві за гоління червінця? А дудці в оркестрі зачихали в губи сотню? А пили шампанське з жолобка між персами циганки? Ні? Зараз цей теплень Тігран питає мене: «Звідки стілько грошей, Шошіа?» З лев'ячого заду, Тігране-джан, з лев'ячого заду! Ти хочеш сказати, Девдаріані, що ви теж тягнете гроші з лев'ячого заду? Це й справді так. Але ви тягнете руками, а я — головою! Щонайбільше, лев відкусить у вас руку, а мені він відірве голову! Так, так, голову! Знаю, батон Ісідоре питає мене: «Заради чого?» Заради того, мій батон Ісідоре, щоб через десять років мріяти про чорний хліб, редиску, цибулю, гірчицю й лобіо³, від яких у мене тридцять років бурчало й пекло в животі, щоб усі мої марення пішли за водою, щоб двоповерховий дім на вісім кімнат перетворився на чотириповерхову стокамерну квартиру і щоб жив я в десятій камері цього розкішного палацу, праворуч від параші, де, замість вродливої дружини й милих діток, бачу вас, таких потвор, мерзотників, покидьків. Коли б ви знали, як мені набридло дивитися на ваші осоружні пики!.. Чи будуть ще запитання, панове? — спитав він і всім нам низько вклонився.

— Блазень ти, Шошіа! — сказав Девдаріані.

— Ні, Девдаріані, я не блазень, а приречена на смерть людина.

¹ Чакапулі — страва з баранини.

² Бастурма — смажене шашличне м'ясо, посипане перцем та кришеною цибулею.

³ Лобіо — страва з квасолі.

— Якщо ти, Шошіа, думаєш, що серце в мене розтане і я на твоїй панахиді виплачу очі, то дуже помиляєшся. Даремно старешся, мене ти не розчулиш!

— Чому ти так, Девдаріані?

— Тому що і я, і ти, й оцей,— показав він рукою на Тіграна,— всі ми повинні вмерти.

— Лимоне-джан, ти про свій труп подумай, а про мою смертну годину подбаємо я і мій суддя...

— Стривай, Тігрane! — зупинив його Девдаріані й обернувся до Шошіа: — А ти повинен умерти трохи раніше за мене.

— Чому? — спитав Шошіа.

— Тому, що всі твої сні вже справдилися, а в мене ще жоден не справдився, а до того ж я не додивився ще й половини своїх снів...

— Хіба це причина? Мені не хочеться вмирати! — злякано запротестував Шошіа.

— Чому? — спитав у свою чергу Девдаріані.

— Я маю зробити ще стільки діла...— відповів Шошіа.

— Що ж то за діло? — поцікавився Девдаріані.

Шошіа замислився.

— Багато діла, Лимоне! — почав він після паузи.— Дуже багато!.. Будинок на Самадло закінчити,— загнув Шошіа один палець.— Другий будинок, у Марткопі¹, в тещиному селі, треба перекрити,— додав він другий палець.— Двох хлопців треба влаштувати у вуз,— загнув Шошіа разом два пальці.— Потім треба їх увести в кооператив... Батькову двокімнатну квартиру на Сололакі треба обміняти на однокімнатну наді мною. Потім мені треба перебратися в трикімнатну, що поряд з тією однокімнатною. Там живуть дві сім'ї. Одній я даю свою двокімнатну квартиру, другій — тещину ізольовану однокімнатну. Але той, що в двох кімнатах, не хоче йти вниз, у мою. Чоловік, що живе в одній кімнаті, каже, старий уже, скоро помре, його кімната залишиться мені, то чого, каже, я маю бігати вгору та вниз, краще зачекаю. Обіцяю йому телефон поставити — не хоче! Додам, кажу, десять тисяч — не хоче! Ремонт, кажу, зроблю. Не хоче! То вми, кажу, і я поховаю тебе, та й послав к бісовій матері весь рід його і друзів. А той віслок на це: «От на зло тобі не вми!» Треба ж усе це полагодити? Треба! Тепер ще таке: наш цех мають закрити, то повинен же я забрати звідти свій пай і вкласти його в інше місце?.. Далі: підходить моя черга на нову «Волгу»... Стару я тоді оформив на ім'я шурина, то треба переформити її на іншого, бо дві «Волги»...

¹ Марткопі — село недалеко від Тбілісі.

— Ти, дорогий Шошіа, виявляється, не маєш ніякого діла й можеш умирати спокійно! — перебив його батоні Ісідоре.

— Як це не маю діла, дядьку Ісідоре? А все, що я перелічив, це хіба не діло? — спитав здивований Шошіа.

— Того, що зроблять і без тебе, не можна називати ділом. Діло — це те, чого ніхто, крім тебе, не зробить, те, що створене тільки для тебе і має вийти тільки з-під твоїх рук.

— Що ж то за діло?

— Його мало, зовсім мало. Можна на пальцях порахувати. Перше — створити сім'ю, нащадків, тобто зробити своїх дітей, але не так, як Чейшвілі... Треба, щоб і час народження збігався, і щоб вони були схожі на тебе. Друге... — Дядьку Ісідоре задумався. — Друге — відсидіти свій строк у в'язниці. І третє — смерть... Це теж твоє діло, оскільки стосується безпосередньо тебе, тільки тебе і більше нікого.

— А служба? А біганина? А будівництва й руйнування? А добування грошей? А виховання дітей?

— Кажу ж тобі: те, що можуть зробити без тебе, — ніяке то не діло!

— А як же це зветься?

— Ніяк. Просто стосунки, співробітництво людей. Зрозуміло?

— Ні! — вперто покрутив головою Шошіа.

— Я так і знав! — кинув Ісідоре, підводячись із-за стола.

За ним устав і Шошіа й поліз на своє сідало.

— Виходить, що, крім смерті, більше ніякого діла в мене вже не лишилося? — промовив він сам до себе і, подивившись з вікна, важко зітхнув.

Коли я згодом глянув на нього, мені стало шкода його. Блідий якийсь, змалілий, зіщулений, сидів він на своїх нарах, наче облізлий, змерзлий і голодний птах у клітці, сумно дивлячись кудись у далину, повиту серпневим маревом.

— Не журися, Шошіа, дядьку Ісідоре жартує з тобою! Ти ж пожартував, дядьку Ісідоре? — спитав я його, просячи очима, щоб він це підтвердив.

Батоні Ісідоре гірко посміхнувся.

— Пожартував, Зазо, пожартував! — обізвався він і ліг на нари.

— Чуєш, Шошіа? — спитав я з апломбом.

— Скінчена пісня Шошіа! — відповів він, не глянувши на мене.

— Що мені робити з цим? — спитав мене Тігран, показуючи на останню котлету.

— З'їж! — дозволив я йому.

Тігран підкинув котлету в руці й поклав на місце.

Увечері двері камери раптом відчинилися і ввійшов наглядач. Ми квапливо попідводились на нарах.

— Лежите? — спитав він.

Ніхто не обізвався.

— Може, скучили за карцером?

Запитання це звучало так мляво, що я зрозумів: йому зовсім не хотілося цього казати, але він був наглядачем і мусив нагадати нам, що за лежання на нарах до відбою — карцер.

Ми так само мовчали. Тоді він розгорнув журнал, щось вичитував у ньому, потім стомлено підвів голову й спитав:

— Хто староста?

— Немає в нас старости! — відповів Девдаріані.

— Чому?

— Був раніше Гоголь, а його повели від нас. Нового ми не обирали, та й не потрібен він нам.

— Як це не потрібен? Порядок є порядок! — Наглядач хотів вимовити ці слова суворо, а вийшло в нього майже лагідно; видно було, що й це сказано тільки для годиться.

— Навіщо п'ятьом потрібен староста? — спитав я.

— Як твоє прізвище? — спитав наглядач, заглянувши в журнал.

— Накашидзе! — відповів я.

— Ось ти й будеш старостою! — призначив мене наглядач. — Ви не проти? — звернувся він до моїх товаришів.

— Якщо це необхідно, якщо він згоден, і якщо тобі так хочеться, хай буде старостою! — відповів Девдаріані.

— Тоді збери простирала й наволочки і підеш поміняєш! — звелів мені наглядач і вийшов з камери.

Я зібрав спальну білизну й пішов за наглядачем.

Постіль міняють нам через кожні десять днів одночасно з миттям у лазні. Коли я кажу: простирало і наволочка, ви не подумайте, що це білосніжні полотнища, які білим прапором лопотять на вітрі, напинаючись, немов вітрило. Наші простирала й наволочки шиють із сірої матерії, щоб бруднилися вони не так швидко. А втім, міняти їх через десять днів — це цілком нормально.

Кожен зайвий крок, кожен вихід на подвір'я в супроводі наглядача для в'язня майже те саме, що для вільної людини подорож за кордон чи принаймні прогулянка по проспекту Руставелі

з коханою дівчиною, тому я йшов за своїм провідником з великим задоволенням.

Наглядач був той самий, що раніш водив мене на допит. Ми мовчки пройшли коридор, спустилися сходами. Наглядач ні пари з уст, а я тим більше. Вийшовши на подвір'я, мизвернули до лазні, бо пральня була поряд з лазнею, в підвалі. Звідти завжди валила пара і чувся жіночий гомін, а тепер чомусь було тихо.

До пральні нам залишалося кілька кроків, коли з головного корпусу вивели в'язня.

— До стіни! — наказав мені мій наглядач.

Я зупинився й став обличчям до стіни. Другий наглядач і в'язень наближалися до нас. Того наглядача я впізнав по голосу — він минулого разу розмовляв з моїм.

— Здоров був, Арсен! — привітався він.

— Доброго здоров'я! — відповів мій.

— Ти чого не в настрої? — спитав він.

— Батько вмирає... — промовив мій, і сльози навернулися йому на очі.

— Що з ним? — занепокоївся той.

— Умирає...

— Лікар був?

— Був. І все одно вмирає...

— А що каже лікар?

— Віджив своє, каже, зносився...

— Скільки йому років?

— Вісімдесят шість, — відповів Арсен.

— Ну, кацо!.. — всміхнувся той.

— Що не кажи, батько... — виправдався мій.

— Авжеж...

— А як твій хлопець? — раптом спитав мій.

— Нівроку, видужав, такий шибеник, сучий син!.. — засвітілася у нього в очах відрада.

— Дай боже йому здоров'я! — побажав мій.

— От учора... — почав розповідати той.

— Стривай! — перебив його Арсен. — Спускайся в пральню, — обернувся він до мене, — скажи, що ти з десятої п'ятого, і тобі видадуть білизну. Цю здаси по рахунку і розпишешся. Зрозумів?

— Злодій? — спитав чужий наглядач мого.

— Ні, обвинувачують у вбивстві. А твій?

— Мій морфініст!

— То що ти розповідав? — спитав мій наглядач.

— Ага! Учора бачу, приходять він додому і ліве вухо у нього почервоніло й розпухло... Питаю його...

— Ну, чого чекаєш? Іди! — повернувся до мене Арсен.

Я пішов. Коли спустився сходами, раптом ударив мені в ніс змішаний запах кислої пари, мокрої білизни, розпеченої праски, паленого полотна і ще чогось. Я відсахнувся, а потім, трохи звикнувши до запаху, штовхнув ногою двері і вскочив усередину. Двері були на пружині й хряпнули в мене за спиною, наче пастка. В підвалі стояв туман. Спочатку я не побачив нічого, потім око поступово призвичаїлося до напівморочу. Виявилось, що підвал складається з двох кімнат. Я стояв з простиралами та наволочками в руках у першій, а друга, набагато більша, була пральня. Двері в її задній стіні, що стояли відчинені, вели в котельню, з якої чулося шипіння напівохололих казанів. Видно, прання вже закінчилося і в'язнів порозводили по камерах. У правому кутку кімнати, до якої я вступив, стояв великий довгий стіл, а на ньому лежали гірки випрасуваних простирал та наволочок. Біля стола стояла з праскою вельми вродлива, повнокровна жінка років сорока, гола до пояса, з пишними тремтливими руками, з величезними пружними грудьми, що випиналися з туго напруженого ліфа. По обличчю, обрамленому чорним волоссям, котився піт.

У мене запаморочилась голова, і, щоб не впасти, я опустився на довгу лаву. Жінка не помітила, як я зайшов, і глянула на мене аж тоді, коли рипнула лава. Не скрикнувши і не засоромившись своєї наготи, вона тільки звела на мене здивовані і вкрай зацікавлені очі. Поступово подив у її погляді змінився цікавістю, потім теплотою і нарешті радістю. Усе це сталося за одну мить — принаймні так мені здалося.

— Я з десятої п'ятого... ось приніс білизну...— видавив я з себе, насилу повертаючи язиком.

Вона нічого не відповіла, тільки так усміхнулася, що я відчув, як серце в мене запалало.

— Оце все... п'ять простирал і п'ять наволочок. Куди їх покласти?

— Поклади отам! — сказала вона й кинула оком на двері.— Ти один?

— Він чекає надворі. З товаришем розмовляє,— відповів я і поклав білизну на стілець.

— Як тебе звати?

— Заза.

— Іди до мене! — Груді в неї ходили ходором, і вона не зводила з мене очей.

Оторопівши, я оглянувся на двері.

— Іди, не бійся.

— Скажи, де наша білизна?

— Ну йди ж до мене!

— Дай білизну, і я піду!

— Ти йди сюди!

— Де білизна десятої п'ятого?

— Іди візьми!

Я підійшов до неї.

— Де ж вона? Мені треба розписатися...

— Іди до мене! — Вона поставила праску й простягла до мене руки.

Я остовпів.

— Іди, дурнику, поки не пізно, йди! — Голос у неї затремтів, груди взялися червоними плямами.— Іди, йди, швидше йди до мене!..— шепотіла вона, і я пішов.

Спочатку я відчув на плечах і на шії її тремтячі сильні руки, потім — пекучі, мов жар, пухлі вологі губи, потім — палаючі груди, все її тіло, пігне, гаряче й трепетне, відчув невимовно приємну вологість, пал, духмяність. Ще пам'ятаю, як у мене підломилися коліна, як ми обоє опустилися на мокру підлогу, як розтали в поті й важкому віддиху, в зітханні й шепоті, в ласці й сльозах, як стало все рожевим, як я плив у рожевому гарячому тумані, що вислизав у мене з рук, і як ми поквапливо, наче боялися, що не встигнемо сказати чогось важливого, поки не втекло від нас це рожеве життя, шепотіли одне одному:

— Життя моє!..

— Сонечко ясне!..

— Боже мій!.. Так би і вмерти...

— Боже, який ти хороший...

— Шені чиріме!..

— Не йди...

— Ні!..

— Справді не підеш?..

— Ні, ні, ні!..

— Боже мій, боже!..

І раптом у моему мозку з'єдналися два нерви, сильний струм прошив моє тіло, кожную його клітинку, і все стало на своє місце. Я відчув приємну прохолоду, наче звідкись повіяв вітрець. Подивившись на неї, я побачив, що вона всміхається і тремтячою рукою витирає з мого лоба холодний піт.

— Як тебе звати? — спитав я.

— Устань, поки він не ввійшов.

— Як звати тебе?

— Маро.

— За що сидиш?

— Ну вставай, зараз увійде...

— Я маю здати білизну!

- Здана вже, вставай!
- Я десь повинен розписатися!
- Розписуватися не треба. Уставай, кажу!

Я встав.

— Бери отам п'ять простирал, п'ять наволочок і йди.

— За що сидиш, Маро?

— Мило вкрала! — всміхнулася вона.

— Неправда!

— Показала міліціонерові язика...

— Скажи, за що тебе посадили?

— Ти в'язень чи прокурор?

— Мені цікаво...

— Я ж не питаю про це тебе, то й ти не питай. Бери білизну і йди!

— Я тебе більше не побачу? — спитав я.

— Скільки тобі років?

— Двадцять.

— Воно й видно! — сказала вона з усмішкою.

— А на волі? — спитав я збентежено.

— Іди! Якщо на волі скучу за тобою, то сама розшукаю, — всміхнулася вона й підвелася, випростала своє дорідне, гарне й квітуче тіло. Я підійшов до неї і поцілував її в щоку. Щока була волога й прохолодна.

Коли я вийшов з пральні, наглядачі все ще розмовляли, і мене це здивувало.

— Кінчив? — спитав мій.

— Еге! — відповів я.

— Так швидко? — здивувався він, і аж тоді я зрозумів, що все відбулося за кілька хвилин.

— Еге! — сказав я і полегшено зітхнув.

— Що з тобою, на тобі лица нема! — здивувався наглядач.

— Повітря там погане! — пояснив я.

— Це правда, — згодився він. — Мені просто гидко заходити туди! Смердить там жінками... Ну, ходімо! На все добре, Гогі, — попрощався він з другим наглядачем.

— На все добре, Арсене!

Коли я ввійшов у камеру, Девдаріані й Гулоян грали в шахи, батоні Ісідоре читав книжку, а Шошіа сидів, наче мумія, й дивився на стелю.

— Ну що? — спитав мене Девдаріані.

— Приніс! — відповів я і, кинувши білизну, знеможено ліг на нари.

— Бачив жінок? — спитав він.

— Яких жінок? — спитав я.

— Прачок!

— Ні, вони вже пішли...

— Еге-ге, якось раз і я ходив по білизну... Це жах — дивитися на майже голих жінок! Справжній онанізм, нерви не витримують... — сказав Девдаріані й підвівся.

— Куди ти йдеш? Грай! — зупинив його Тігран.

— Навіщо грати, через один хід тобі, кретине, мат! — сказав Девдаріані й завалився на нари.

* * *

Я й Девдаріані лежимо поруч. Він майже завжди лежить на нарах, підклавши руки під голову й заплющивши очі, і не зрозумієш, спить він чи ні. Я придивився, чи рухаються в нього під повіками очі. Ні, не рухаються. Отже, він спить. А мені після сьогоднішньої історії не спиться. Хочеться поговорити з кимось. Не для того, щоб розповісти про свою пригоду! О ні! Якби я розказав це хлопцям, то серця їхні, і так переповнені злістю, вже не витримали б! Та й не повірять вони. А крім того, я не люблю розповідати про таке.

Девдаріані спить. Шошіа після обіду сам не свій... Він, мабуть, не спить, але розмовляти з ним не варто. Після розмови з Шошіа мені хочеться плакати, і тоді я ненавиджу себе, хочу вмерти, мені стає до болю шкода людства... Тігран... Тігран — справжній голорізі! Про що б він не повів мову, неодмінно закінчить убивством. А про вбивство людини він говорить так, наче смерть — найзвичайніша річ. Такому треба було б працювати головним лікарем в онкологічній лікарні... От з ким розмовляти цікаво, то це з батоні Ісідоре. Але він спить, хропе на всі завертки, отож до його сну комар носа не підточить...

Я зітхнув і відвернувся до стіни, щоб не бачити тієї лампочки, що вічно мерехтить. Ніяк не можу до неї звикнути, діє на нерви...

— Що з тобою, бічо? — спитав мене Девдаріані.

Я зрадів, бо знав, що він не спить.

— Не бере сон, Лимоне!

— Закохався?

— Нічого не вдію з собою, Лимоне... Досить мені десь побачити жінку й заговорити з нею, досить їй усміхнутися до мене, і я вже закоханий!

— Нещасна ти людина!

— Гірше того: якщо стоятиму я серед сотні людей і якась гарна жінка, проходячи мимо, кине оком на всіх нас, мені вже здається, що вона глянула тільки на мене, одразу закохалася до нестями і, не роздумуючи, вийшла б за мене заміж чи при-

наймні переспала б зі мною ніч. Знаю, що я дурень, і нічого з собою не вдю.

— Ти щаслива людина! — зітхнув Лимон.

— Чому? — спитав я.

— Хоч би й тому, що знаєш про свою дурість.

— Ось сьогодні побачив прачку й закохався... Усе стоїть перед очима... — сказав я.

— А Нуну-лікарку розлюбив? — спитав Девдаріані.

— Я її кохаю, але ту явніше, Маро...

— Її звать Маро?

— Ага.

— Гарна?

— Відколи я тут, кращої не бачив. У цій клятій в'язниці всі жінки гарні.

— Це правда.

— Мабуть...

Запало мовчання. Потім Лимон заговорив і то так, наче вів балачку не зі мною, а сам з собою.

— А вона й справді була гарна, боже мій, яка гарна...

Лимон згадував своє минуле. Я затамував дух, зрозумівши, що зараз, прорвавши греблю, рине все те, що збиралося в душі роками, і що сповідь ця буде страшна.

— Боже мій, яка гарна... — повторив він. І вів далі: — На Майдані¹ жив один рудий єврей — Бабалішвілі Епрем, колишній злодій. Він разом зі мною промишляв на десятому номері трамвая, а потім почав торгувати золотом. Недавно він виїхав до Ізраїлю. Так отой єврей дав мені одне діло на Сололакі: Коджорська вулиця, квартира зубного техника, того самого зубного техника, який купував у Епрема золото. Ну, взявся я за те діло... Минуло вже десять років, а я пам'ятаю все, так наче було це вчора. Стояв червень, у затінку термометр показував сорок градусів. Усі тбілісці перебралися на дачі. А зубний техник у ту спеку сидів удома й працював. Жив він на бельетажі. Була субота, у нього — прийомний день. На діло пішов я сам. З перев'язаною щокою. У коридорі на довгій лаві сиділи, морщачись від болю, пацієнти. «Хто крайній?» — спитав я просто з чемності. На це дурне запитання ніхто не відповів, і я сів на лаву. Ніде не бувають люди такі ввічливі, як біля дверей зубного лікаря: «Ні, батоне, спершу йдіть ви!» — «Ні, ні, ви!..» Я був такий увічливий, що перепустив усіх, хто прийшов після мене. Коли підійшла моя черга, вже темніло. Аж ось виходить з кабінету такий собі недолугий чоловічок із зім'ятим обличчям. Рукава його

¹ М а й д а н — стара назва одного з районів Тбілісі.

халата закочені, і на ньому бризки крові. Засвітивши в коридорі світло, він якийсь час дивився на мене, потім кивком голови запросив мене до кабінету. Я пішов за ним і, зачинивши за собою двері, непомітно перекрутив ключа й поклав його собі в кишеню. Лікар показав рукою на крісло: сідай, мовляв. Коли я побачив бормашину і пристрій для виривання зубів, ненависні мені з дитинства, мене пройняв дроз, і на лобі виступив холодний піт, проте я сів. Лікар поправив у себе на лобі блискучу нікельовану тарілочку, зняв з мене пов'язку, кинув її на тахту, застелену білим простиралом, потім великим пальцем правої руки натиснув мені на підборіддя і, відтягнувши щелепу вниз, пильно подивився в рота.

«Котрий зуб у вас болить?» — спитав він невдовзі трохи здивовано.

«Нікотрий!» — відповів я, коли він прийняв від підборіддя великого пальця і я зміг говорити.

«То чого ж ви до мене прийшли?» — спитав він уже неабияк здивований.

«Як сказати...» — почав я.

«Товаришу, я дуже стомлений, а до того ж не маю часу! Кажіть, чого вам треба!» — зажадав він суворо й почав стягати халат.

Я підвівся з крісла. Правду кажучи, я хвилювався, в мене тремтіли і коліна, й голос, а руки я просто не знав де подіти. На таке діло я вперше вийшов сам, а ситуація розвивалась, як у детективному кінофільмі.

«Мені потрібні гроші!» — насилу видавив я з себе.

У лікаря очі на лоба полізли.

«І золото!» — додав я і обливав язиком пересохлі губи.

«Які гроші? Яке золото?» — оскаженів лікар.

«Паперові гроші і червоне золото!» — всміхнувся я.

«Чи ви при своєму розумі?» — спитав він напрочуд широко й зацікавлено.

Іншого виходу в мене не було. Я розгорнув піджак і дістав із-за пояса наган... Від несподіванки лікар зблід і, щоб не впасти, опустився в крісло, потім скопив очі на наган.

Трохи опам'ятавшись, він попросив, показуючи пальцем на скляну шафку:

«Подайте мені, будь ласка, оту пляшечку».

Перш ніж дати йому пляшечку, я понюхав з неї і мимоволі всміхнувся: то був нашатирний спирт.

Побачивши в мене на обличчі усмішку, лікар трохи підбадьорився. Він понюхав нашатирю і почав торгуватися, тягти час.

«Скільки ви хочете?» — спитав лікар.

«Я прийшов сюди не позичати! Викладайте все, що маєте, і якомога швидше!»

«Я закричу!» — пригрозив він.

«Тут крик вам нічого не дасть! Це квартира зубного техника, і всі подумують, що рвуть комусь зуба!» — пояснив я.

Лікар збентежився.

«Немає в мене ні грошей, ні золота!» — промовив він кволим голосом.

Час минав швидко. Треба було закінчувати спектакль, нічого іншого не залишалося. Я звів курок і наставив зброю на лікаря. Наган, крім того, що він безвідмовний, має ще ту перевагу над усіма пістолетами, що схожий на голу жінку: з барабана виглядають усі сім куль, і здається, на тебе дивиться сама смерть з вищиреними зубами. Ефект дивовижний! Тому я завжди йду на діло з наганом. Наган зробив своє і цього разу — лікар сповз з крісла і впав мені в ноги...

«Ні, ви не вб'єте мене!.. Яка дурниця!.. На біса мені гроші, золото, срібло, платина, мідь?.. Беріть!.. Ось гроші!»

Він підбіг до шафи й кинув переді мною пачку сотень, потім витяг шухляду і виклав кілька злитків золота.

«А ось вам золото! Беріть його! Беріть!»

Після цього він кинувся в другу кімнату.

«Ось золотий годинник мій, моєї дочки, це її браслет, сережки, брильянтовий перстень, два карати, коштує тридцять тисяч! Беріть же, беріть!..»

Я ходив слідом за знівисілим лікарем і запахав усе в кишені.

«Що ще? Що я ще маю?.. Ось кришталевий посуд, беріть! Ну беріть!..— Він розчинив дверцята буфета і, наче директор комісійного магазину, почав вихвалити товар: — Чеський криштал, ціниться на вагу золота!.. Беріть! Беріть!»

Раптом я відчув страшну огиду і до цього чоловіка, і до самого себе. Мені здалося, що цей дім повен липкого, смердючого бруду, в якому я загруз по горло і ось-ось потону.

Обернувшись до лікаря спиною, я швидко пішов до дверей, і тут сталося те, чому не вірять ніхто з моїх друзів, а якщо й вірять, то вважають це дурістю...— Девдаріані замовк.

Я не наважувався подати голос, щоб не перервати його думки, і він почав знову:

— Не те що їм, а й мені самому іноді здається, що якби не той день, то всі мої сні справилися б... Можливо, все пішло б інакше... Лікар ще щось торочив, та я його не слухав, засунув наган за пояс, застібнув піджак і вже зібрався йти, як раптом у величезному дзеркалі, що висіло біля дверей, побачив свою парсуну. Це трохи заспокоїло мене. Тобі це, мабуть, видасться

дивним, але ніщо так не заспокоює людину, як зустріч і розмова з власним двійником. Я не раз розмовляв уголос із своїм зображенням у дзеркалі, розмахував руками, сперечався і навіть лаявся. Отож і тепер, побачивши себе, я якось заспокоївся, бо з дзеркала на мене дивився чоловік, гарніший, сміливіший і сильніший, ніж був я в ту хвилину. Нежива людина, що стояла в дзеркалі, немовби доторкнулася до мого розгарацілого лоба і своєю холодною, мов дзеркальне скло, рукою внесла в мою душу спокій. Кинувши оком вище, в кутку дзеркала я побачив засунену під раму, як у напівпровінційних домах, коричневу фотографію двох дівчат з граціозно вигнутими шиями. Я придивився до картки, і в очах у мене потемніло: одна з дівчат була моя рідна сестра Лейла. Картку я витяг з дзеркала й поніс її до лікаря.

«Хто ця дівчина?» — спитав я тремтячим голосом.

«Праворуч — моя дочка, Дінара, а це її університетська подруга — Лейла Девдаріані», — відповів лікар.

Я мовчки кинув картку на кришку роаяля і став витягати з кишені награбоване. Спочатку поклав на роаяль гроші.

«В чому річ?» — збентежився лікар.

«У вас нікого не було!» — сказав я, перейшовши від грошей до золота.

«Не було, батано!»

«У вас нікого не було!» — повторив я і поряд із злитками поклав золотий браслет, а потім золотого годинника.

«Що ви, що ви...»

«Нікого!» — І поряд з годинником я поклав брильянтові сережки.

«Нікого, батано!» — прошепотів лікар.

Не пригадую вже, що я робив далі. Знаю тільки, що вивернув усі кишені — і в піджаку, і в штанях. А лікар усе щось шепотів...

«Це не наше! — лепетав він, повертаючи мені портсигар і золотий перстень. — Це вже ваше! Портсигар не мій! Я не курю!.. І цей перстень не наш, ви його стягли з свого пальця... І хусточка ваша. І сірники теж...»

Я машинально взяв віддані речі й рушив до дверей...

«До побачення, батано!.. Що ж таке? Вам погано? Може, дати вам якісь краплі?..»

Не встиг я відчинити двері, як раптом задзеленчав дзвінок. Я розгубився, глянув на вікно. Вискочити не можна було!

На вікнах, як і скрізь у Тбілісі на першому поверсі, — міцніючі ґрати.

Лікар теж затремтів і звів на мене злякані очі:

«Не бійтеся, не бійтеся! Це нічого! Ви тільки не накайте чогось. Я нічого не скажу, присягаюся честю!.. Це, мабуть, пацієнт або сусід... Ви не бійтеся! Дайте мені ключ... Ось побачите, я нічого не скажу!..»

Я дав йому ключа. Лікар уставив його в замок, повернувшись і двері відчинилися.

«Ну, я ж казав вам, це моя дочка Дінара!» — вигукнув він невимовно радісним голосом.

У білій сукні з чорним коміром і чорним поясом, з чорними браслетами на руках, у дверях стояв ангел і всміхався до мене.

«Здрастуйте!» — промовив ангел.

Девдаріані замовк. Минула хвилина, друга, третя. Він усе не подавав голосу. В камері чути було тільки посопування в'язнів. Мені кортіло дізнатися, чим ця історія закінчилась, а Девдаріані мовчав. «Чи не гадає він, що я заснув?» — подумав я і кілька разів перевернувся з боку на бік. Девдаріані все ще мовчав. «А може, заснув він сам?» — промайнуло у мене в голові, але за мить я зрозумів, що це дурниця. Терпець мені увірвався.

— А далі? Що було далі, Лимоне? — спитав я благально.

— ...На той час я вже не жив удома, — почав він трохи згодом. — Не жив цілих два роки... За ті два роки мати тричі накладала на мене анафему в Дідубійській церкві. А Лейла зустрічалася зі мною потай, то тут, то там, частіше на Ваке, біля круглого саду. Прийде, було, розцілує, а тоді лає на всі спусти й заставки, паплюжить, називає мене злодієм, убивцею матері, змією, егоїстом, людоїдом і тварюкою... А потім покладе голову мені на плече і довго-довго плаче. Не маю, каже, самолюбства, тому й приходжу на зустріч з тобою! Мати приб'є мене, коли довідається. Тобі це, мабуть, дивно, але я помічав, що Лейла дивилася на мене й на все це романтично і навіть трохи пишалася тим, що в неї такий брат. А мати — жінка горда, ой, яка горда! Вона з Інал-Іпі! Проте я здогадувався, що сестру вона до мене прислалала, а сама стояла неподалік, у якомусь під'їзді й потайки за мною стежила. Я здогадувався про це з того, що сестра ніколи не залишала мене в саду, жодного разу не пішла раніше за мене. Завжди я мав іти перший. Здогадувався я, що мати близько, ще ось із чого: сестра завжди приносила мені холодні котлети й білий хліб, а в дитинстві я страх як любив їсти холодні котлети з білим хлібом. Одного разу, коли ми сиділи в саду, я спитав сестру, чому вона не виходить заміж. Тому, відповідає, що жоден хлопець не наважується підійти до мене — тебе бояться!.. А сестра в мене була гарна, дуже гарна... Тепер вона заміжня, в неї троє дітей... Сестра моя була гарна, — повторив Девдаріані, — а Дінара мала казкову вроду...

Девдаріані знову замовк, і знов потяглися довгі хвилини чекання.

— Пожальй мене, Девдаріані! — заблагав я.— Що було далі?

— Далі? Далі, зачарований Дінарою, набрався я духу і пішов додому в день народження сестри, двадцять дев'ятого серпня, сподіваючись, що на іменинах буде й Дінара.

— Далі?

— Прийшов я вранці. Двері відчинила мені Лейла, моя сестра, і, побачивши мене, залементувала. Потім у кухні я цілу годину валявся в ногах у матері і вже не пам'ятаю, що їй говорив... Просив у неї прощення, обіцяв виправитись, почати нове життя... Одне слово, плів усякі нісенітниці, щось казав і про кохання, гаразд не пам'ятаю... Потім дивився на щасливе материне обличчя. Таке воно було до вечора... Тільки до вечора... Увечері почали сходитися гості. Та які там гості — півдесятка Лейлиних подруг та троє хлопців. Дехто з них знав, чим я займаюсь, і ті віталися зі мною якимось збентежено. А декого бачив я вперше... І раптом на дверях з'явилася вона, Дінара, убрана так само, як і в той день. Увійшла й осяяла нас, мов богиня. Поруч з нею стояв вродливий, стрункий юнак у чорному дакроновому костюмі й білій сорочці. Дінара тримала в руках якусь керамічну річ. Наші погляди зустрілися. В її чорних, як ніч, очах відбився спочатку подив, а потім невимовний жах. Вона зблідла і втупилася в мою сестру. Я онімів, оглух і нічого не бачив, крім її переляканих чорних очей.

— Знайомтеся, це мій брат Како, а це моя подруга Дінара з чоловіком, — відрекомендувала кожного сестра.

Потім я побачив, як керамічна річ випала з Дінариних рук і розбилася вщент біля її ніг. Ніякого звуку я не почув, а тільки побачив. Після цього вона затулила очі долонями, повернулася й вибігла з кімнати...

Девдаріані замовк.

— Далі? — спитав я пошепки.

— Далі був кінець... Дім спорожнів, усі порозходилися. Ніхто не зрозумів, що сталося. Про це знав тільки я та трохи здогадувалась моя сестра. Тепер уже мати валялася у мене в ногах та, квилячи, благала мене не йти з дому, а якщо піду, то спершу вбити сестру й матір і підпалити дім.

— І ти все-таки пішов? — спитав я.

— Пішов, — відповів Лимон.

— Тварюка ти, Девдаріані! — дорікнув я йому.

— Знаю, — спокійно відказав він.— Безвільнішого за злодія нема нікого в світі. Даремно люди думають, нібито в злодіїв є сила волі. Вона-то є в нас, тільки...

— Що тільки? — спитав я.

— Тільки не там, де треба! — відповів Девдаріані, повертаючись до мене спиною.

ПРОШУ ВСТАТИ, СУД ІДЕ!

У залі встала лише одна людина — обвинувачений. Головуючий сумовитими очима обвів порожній зал, відкашлявся в кулак і кивком голови запросив обвинуваченого сісти. Той сів.

— Суд наперед складає найглибше пробачення перед присутнім тут товариством і обвинуваченим за те, що він із серйозних і дуже поважних, незалежних від нього причин позбавлений можливості цілком дотримати всіх статей і пунктів Кримінально-процесуального кодексу, а отже, й повного ритуалу судового засідання.— Головуючий витер рукавом піт, що виступив у нього на лобі. В залі з самого початку панувало мовчання.

— Сьогодні,— почав він після короткої паузи,— дванадцятого серпня цього року, розглядається справа по обвинуваченню Ісідоре Йосифовича Саларідзе в злочині, передбаченому статтею сто четвертою Кримінального кодексу Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки.

Знову мовчання. Головуючий сів.

— Обвинувачений, встаньте! — звернувся він до Саларідзе.

Саларідзе встав.

— Як ваше прізвище?

— Саларідзе.

— Ім'я, по батькові?

— Ісідоре Йосифович.

— Вік?

— Народився одинадцятого травня тисяча дев'ятсот десятого року, о шостій годині ранку, в Хашурі. Освіта вища. Знаю дві іноземні мови — французьку та німецьку. За професією економіст. Працював у статистичному управлінні. Був одружений. Дружина померла тисяча дев'ятсот шістдесятого року. Лишилися дочка й онука. Жив на Вашлованській вулиці, номер сто п'ятдесят один. Член партії з тисяча дев'ятсот тридцятого року... — засипав обвинувачений, щоб якомога швидше покінчити з формальностями.

— Були членом партії! — перебив головууючий. Видно, він ніколи не поспішав.

— Був і е! — уперто повторив обвинувачений.

Головуючий не відповів йому нічого.

— Підсудний Саларідзе, чи вручили вам обвинувальний висновок і коли? — спитав головууючий.

— Так, вручили. Тиждень тому.

— Підсудний Саларідзе, суд — не ворожилльне бюро! — попередив головуючий.— Уточніть число!

Підсудний устромив очі в стелю й заворушив губами. Видно, від дванадцятого серпня відлічував про себе сім днів назад.

— П'ятого серпня,— уточнив Саларідзе.

— Чи познайомилися ви з обвинувальним висновком?

— Так, познайомився.

— Чи визнаєте ви себе винним у пред'явленому вам обвинуваченні?

— Ні!

Очевидно, ця відповідь була для головуючого несподівана. Він розгублено обвів очима людей, які сиділи поруч з ним за довгим дерев'яним столом, що був застелений сукном, і поглядом про щось запитав їх. Ті на знак згоди кивнули головою. Тоді головуючий звернувся до порожнього залу:

— Розпочинаємо судовий розгляд. Справу розглядає Верховний суд Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки в такому складі:

Накашидзе — голова,

Девдаріані — державний обвинувач,

Гулоян — народний засідатель,

Тоголадзе — народний засідатель.

Усе це голова промовляв чомусь похнюпившись. Оголосивши склад суду, він замовк, знову обвів сумними очима порожній зал і потім довго вдивлявся в підсудного, що сидів на табуретці,— найжаченого, мов змерзлий горобець, літнього чоловіка з припухлими повіками й мішками під очима. Нарешті він повільно перевів погляд на членів суду, знову відкашлявся в кулак і вів далі:

— Підсудний Саларідзе, у вас немає відводу щодо когось із членів суду?

— Ні! — підвівся підсудний.

— Маєте інші претензії до суду?

— Ні!

— Судові відомо, що під час попереднього слідства ви відмовилися від захисту.

— Так!

— Чи не бажаєте ви, щоб суд призначив вам за рахунок держави захисника?

— Ні!

— В такому разі прошу вас дати суду показання по пред'явленому вам обвинуваченню і відомих вам обставинах справи!

Голова сперся ліктями на стіл, поклав голову на долоні, заплю-

щив очі й приготувався слухати. Приготувалися й державний обвинувач та народні засідателі.

Підсудний почав:

— Близько першої години ночі мене розбудив протяжний дзвінок. Я зрозумів, що це мій зять, і не реагував. А втім, я чекав, поки встане дочка, а вона, видно, спала. Зять не приймав пальця з кнопки дзвінка. Нарешті я почув кроки. Дочка пішла відчинила йому двері. Він увійшов, щось наспівуючи.

«Спиш, еге?.. Не чекаєте мене?» — гримнув зять задержувато і трахнув чимось об підлогу.

«Не галасуй, люди сплять. Пізно вже, іди лягай!» — тихо відповіла дочка.

«Які люди! Твій татусь-економіст? Спочиває? Боронь боже збудити, еге?» — спитав зять.

«І дитина спить!» — відповіла дочка.

«Дитина моя! Хочу розбуджу, хочу — ні!» — знов задержувато сказав зять і затупотів у передпокої.

Я зрозумів: він напідпитку... Потім вони зайшли до себе в кімнату, і звідти я довгий час чув голосну розмову, але слів розібрати не міг. Дочка про щось просила його, потім уже благала, а він не вгамовувався, репетував, щось ламав. Кілька разів скрикувала дочка, потім заплакала дитина. Я зрозумів, що він б'є мою дочку, і не міг більше терпіти. Встав, увімкнув світло в коридорі і ввійшов у кімнату дочки й зятя. Дочка сиділа на ліжку, витираючи однією рукою кров, що юшила з розбитої губи, а другою заспокоюючи дитину.

«Уб'ю вас, щоб мати ваша заридала! — лементував, розіритувавшись, зять, що сидів на тахті в самій спідній сорочці, а коли побачив мене, схопився й загорлав: — Ушивайся звідси! Вшивайся, шкарбане, щоб заридала твоя проклята мати!»

Я дав йому ляпаса. Він сторопів від несподіванки, а потім, отямившись, ударив мене з усієї сили. Я впав на підлогу. Дочка скрикнула й кинулася до мене. Я мерщій підвівся, голова в мене запаморочилась.

«Звір! Тварюка!» — ридала дочка.

«Діду, не йди від нас!» — пхикала онука. Я, похитуючись, вийшов з кімнати дочки й зятя, зайшов до своєї кімнати і зняв із стіни двоствольну мисливську рушницю дванадцятого калібру... — Підсудний перевів дух і розповідав далі: — Зняв рушницю і ввійшов до зятя... Побачивши мене з рушницею, він остовпів.

«Геть з мого дому!» — сказав я.

«Кинь рушницю!» — вигукнув зять.

«Геть з мого дому!» — повторив я.

«Кинь рушницю, старий ідіоте!» — загорлав він і рушив на мене.

У народного засідателя Гулюяна набухли жили на шиї й на лобі, потім він раптом сполотнів і встав. Державний обвинувач поклав руку йому на плече й силоміць посадив. Голова кусав нігті на тремтячих пальцях.

— Я впер йому дуло рушниці в живіт і звів обидва курки! — вів далі підсудний. Народний засідатель знову підвівся, і державний обвинувач Девдаріані вже не зміг його посадити. — Він обома руками схопився за стволи й почав виривати в мене рушницю. І тоді я спустив обидва курки... — Народний засідатель Гулюян сів. — Пострілів я не почув. Я побачив лише, як упала, знепритомнівши, моя дочка та як ринула кров з рота в зятя. І побачив ще божевільні очі моєї малої онуки... Усе це здалося мені сном, і не було в ту хвилину людини на землі, яка змогла б переконати мене, що я не сплю...

— Чому? — тремтячим голосом спитав голова.

— Річ у тому, що рушниця не була заряджена!.. — Підсудний зітхнув з таким полегшенням, наче хтось зняв у нього з плечей гору.

Вражений суд не зронив ні звуку.

— Як це не була заряджена?! — прошепотів нарешті голова.

— А так! За два дні до того я власними руками чистив її! Рушниця не була заряджена!

— Хто ж її зарядив?

— Мій зять.

— Хто вам це сказав?

— Він сам. Перед смертю, лежачи в мене на руках, він сказав мені про це очима. Я зрозумів. Ніхто інший не зрозумів би, ніхто, а я зрозумів!

— Хто може це підтвердити? — спитав голова.

— Ніхто! — відповів підсудний, гірко посміхнувшись.

— Далі?

— Далі все сталося без мене. Я нічого більше не знаю.

— Ви маєте що додати до сказаного?

— Не маю нічого.

— Зовсім нічого? — здивувався суддя.

— Зовсім нічого! — підтвердив підсудний.

Суддя низав плечима й глянув на державного обвинувача. Той теж низав плечима.

— Може, згадаєте якусь деталь, обвинувачений? — попросив голова.

— Яку деталь? — здивувався обвинувачений.

— Деталь, що виправдує вас, обвинувачений!

— Немає таких деталей...— гірко посміхнувся обвинувачений.

— У такому разі,— звернувся голова до порожнього залу,— дозвольте надати слово державному обвинувачеві, старшому радникові юстиції, прокуророві Девдаріані! Будь ласка! — попросив він прокурора і, прибравши попередню позу, приготувався слухати.

Прокурор почав допит.

— Підсудний Саларідзе! За вашими словами, ви не знали, чи були в рушниці патрони. Ви гадали, що рушниця не заряджена?

— Так.

— Тоді, може, ви поясните нам, чому зайшли до кімнати вашої дочки й зятя з рушницею в руках?

— Щоб налякати зятя.

— Ви були впевнені, що ваш зять злякається незарядженої рушниці?

— Ні, незарядженою рушницею мого зятя не можна було злякати.

— То навіщо ж винесли ви рушницю?

— Зять не знав, що рушниця незаряджена.

— Отже, він мав би подумати, що рушниця заряджена?

— Ні, подумати цього він не міг!

— Саларідзе, думайте, що ви говорите! Ще не винайшли такої рушниці, щоб вона одночасно була заряджена й незаряджена! — попередив державний обвинувач.

Саларідзе задумався.

— Ви маєте рацію, зять мав бути впевнений, що рушниця заряджена.

— Яке це для вас, Саларідзе, мало значення? Ви ж знали, що рушниця без патронів? — спитав прокурор.

— Я думав, що він злякається й попросить вибачення.

— Але ж цього не сталося?!

— Не сталося...

— А якби він перепросив вас, ви простили б йому образу дочки і вас самих?

Саларідзе задумався і, довгенько помовчавши, кивнув головою:

— Простив би, але тільки в тому разі, якби побачив його на колінах!

— Саларідзе! З вашого показання з'ясувалося, що зять не злякався рушниці й пішов на вас. Чи не впливає з цього, що він був впевнений: рушниця незаряджена?

— Так!

— То навіщо ж ви звели курки? Який у цьому сенс, коли ви обидва були переконані, що рушниця не вистрілить?

— Я... Я зробив останню спробу, може, й безглузду...

— Якщо зять не боявся рушниці, то чому він зажадав, щоб ви її кинули?

— Не знаю.

— Спускаючи курки, ви були впевнені, що рушниця не вистрілить?

— Так!

— То навіщо ж ви спустили курки?

— Машинально...

— Знаючи, що рушниця не вистрілить, що ви збиралися робити далі?

— Не знаю...

— Ви допускали, що зять може відняти у вас рушницю?

Саларідзе задумався.

— Так! — відказав він по якомусь часі.

— Саларідзе! Чи спустили б ви курки, якби в рушниці були патрони?

Саларідзе попросив води. Один із засідателів налив і подав. Змочивши пересохле горло, Саларідзе заперечливо покрутив головою, але промовив:

— Не знаю...

— Саларідзе! Чи думали ви раніше, що ви здатні вбити людину?

— А хто не задумувався над цим! — відповів Саларідзе.

— І до якого ж висновку ви дійшли?

— Якщо вас цікавить результат, то факт перед очима: мій зять мертвий! — гірко посміхнувся Саларідзе.

— Факт фактом, Саларідзе, а нас цікавить: це було умисне чи невмисне вбивство,— промовив сам собі прокурор.

Саларідзе не відповів нічого.

— Ще одне запитання, Саларідзе: чи користувався зять вашою рушницею?

— Так, користувався.

— Тоді поставлю ще одне запитання: чи не попередив він вас в останню хвилину, ну в найостаннішу секунду, що рушниця заряджена?

— Ні! Ні! — вигукнув Саларідзе.— Це він сказав потім, та й то очима, розумієте? Очима... Хтось інший не зрозумів би, а я зрозумів, бо він лежав у мене на руках і ми дивилися в очі один одному.

Саларідзе ввібрав голову між плечі й затулив обличчя долонями.

— Батоно голова! Допит я закінчив, більше запитань немає,— звернувся державний обвинувач до голови.

Той кивнув головою і, в свою чергу, звернувся до засідателів:
— Чи немає у вас запитань, панове?

Зблідлий Гулоян заперечливо покрутив головою. Народний засідатель Гоголадзе ствердно кивнув.

— Будь ласка! — дозволив голова.

— Підсудний Саларідзе! Скажіть, чи й ще коли-небудь ваш зять, напившись, приходив додому так пізно, як того дня?

— Так, приходив.

— Ви сказали: «Я зрозумів, що він б'є мою дочку». Чи не хотіли ви сказати цим, що ваш зять і раніше часто бив вашу дочку?

Саларідзе мимоволі засовався.

— За биття не знаю, але останнім часом він узяв собі за звичку гидко напиватися, часто бешкетував.

— Уточніть, будь ласка: часто пив, часто бешкетував чи бив?

— Я уточняю: останнім часом часто пив і часто бешкетував! — знервовано відповів Саларідзе.

— Підсудний Саларідзе! Ви даремно нервуете! Ми шукаємо обставин, що полегшують вашу провину, тому не сердьтеся, коли ми турбуємо вас такими дріб'язковими запитаннями! Все робиться на вашу ж користь! — пояснив народний засідатель Гоголадзе.

— Дякую! — ще нервовіше відповів Саларідзе.

— Отож-то, ви повинні бути вдячні нам! — дорікнув йому турботою народний засідатель. — А тепер скажіть, що означає: «останнім часом часто пив і часто бешкетував»?

— Не зовсім зрозумів вас! — уперся Саларідзе.

— Саларідзе! Ось ви сказали: «останнім часом», а коли почався цей «останній час»? Торік, позаторік, кілька днів тому чи вчора? — розтлумачив своє запитання Гоголадзе.

— Торік, рік тому! — уточнив Саларідзе.

— Як ви гадаєте, що сталося рік тому? З якої причини ваш зять перемінився?

Саларідзе опустил голову й мовчав.

— Скажіть, Саларідзе, судові, що, на вашу думку, послужило причиною цього?

— Не знаю!

— У своїх показаннях ви немовби підкреслюєте: «кімната моєї дочки й зятя». І взагалі дивно, що ви називаєте спочатку дочку, а потім зятя.

— Так, зятя називаю потім.

— Чому?

— Тому що він приймає!

— Зрозуміло! — промовив засідатель.

— Що зрозуміло? — скипів підсудний.— А як же мені сказати? В кімнаті зятя й дочки? Це, по-вашому, було б правильніше?

— Ні, було б правильніше, якби ви казали: «їхня кімната». Саларідзе зітхнув.

— Ще одне запитання. Ви сказали шановному державному обвинувачеві, що звернулися до зятя з словами: «Геть з мого дому!» Це правда?

— Так, я це сказав!

— Підсудний Саларідзе, а раніше ви давали зятеві відчутти, що він у чужому домі? Що він у вас гість?

— Він знав і без мене, що живе в чужому домі!

— В чужому, так?

— Поки я живий, дім буде мій! А коли помру...

Саларідзе осікся, зрозумівши, що сказав щось зовсім недоречно й безглузде... А засідатель, потішений тим, що примусив його лягнути дурницю, з переможним виглядом поставив нове запитання:

— Чи не здається вам, Саларідзе, що саме це було причиною пияцтва і брутального поводження вашого зятя?

— Ні, не здається! — вперто відповів Саларідзе.

— А що ж? Може, друзі?

— Ні!

— Вино?

— Ні!

— Жінки?

— Ні!

— Розчарування в сім'ї?

— Ні.

— Завів коханку?

— Гірше.

— Що?

— Гроші!

Обличчя в народного засідателя перекривилося від подиву:

— Гроші?

— Так, гроші! — підтвердив підсудний.

— Не розумію... — розгублено промовив засідатель.

— Рік тому, — почав Саларідзе, — мій зять був лагідний, сумирний хлопець, ну просто як шовковий. Рік тому...— повторив він.— А якось він прийшов додому напідпитку, став посеред кімнати, трохи збентежений, блідий, але гордий з того, що в його житті настав цей день, і кинув на стіл пачку купюр по двадцять п'ять карбованців.

«Що це?» — спитала дочка.

«Мій пай!» — коротко відповів зять. Дочка взяла гроші й по-несла їх до своєї кімнати.

«Звідки це?» — спитав я.

«З тигрячого заду!» Отак він і відказав мені, шановний народний засідателю! — обернувся Саларідзе до Гоголадзе. Той не обізвався.— Ото з того дня й почалося руйнування нашої сім'ї... Через тиждень він звернув увагу, що на обід не подано хашла-ми¹. Потім він якось заявив, що то не сім'я, де в підвалі нема бодай тонни вина, десяти ящиків боржому та двадцяти ящиків пльзенського пива, десяти в'язок вобли й тарані. Наступного разу, коли він знову приніс гроші і я знову спитав, звідки вони, його відповідь була та сама: «З тигрячого заду!», і він ще додав, що я марно займаю місце на роботі і що взагалі мое покоління не вміє жити...

— Даруйте! — перебив його суддя.— Скажіть, підсудний, чи не запитувала ваша дочка в свого чоловіка, де він бере гроші?

— На жаль, про це жінки чоловіків не питають! — відповів підсудний.

Народний засідателю Гоголадзе кивнув обвинуваченому на знак згоди й сумно посміхнувся.

— Далі? — спитав голова.

— Далі я застеріг зятя, що одного прекрасного дня його заарештують і з нього спитають геть за все. Він відказав на це, що всі ми вже давно заарештовані й відбуваемо кару, тільки не відчуваємо цього. Коли ж я сказав йому, що не відбуваю ніякої кари і, як чесна людина, спокійно сплю, він аж качався від сміху.

— Чому? — спитав голова.

— «Тиск сто вісімдесят на сто, гостра стенокардія, відкладення солей, бронхіальна астма, емфізема, цілу ніч хрипиш... Я і твоя дочка з хвилини на хвилину чекаємо, що ти віддаси богові душу! І це спокійний сон? І це ти називаєш спокійним сном?» — отак він відказав мені,— розповідав підсудний.

Суддя мимоволі всміхнувся і, щоб цього не помітив підсудний, опустил голову, начебто шукаючи щось під столом.

— А потім...— повів далі підсудний,— потім він раптом помітив, що в моєї дочки, виявляється, низько талія, рідкуваті зуби й надто малий ніс, що вона, як і її подруги, пліткарка й провінціалка і що читає вона день і ніч тільки для того, щоб, дискутуючи в товаристві, справляти враження начитаної жінки. За весь час ні я, ні моя дочка жодного разу не нагадали йому, що він

---

¹ Х а ш л а м а — холодна відварена свинина або баранина без приправи.

прийшов у наш дім у полатаних штанях, порваних туфлях та перелицьованому піджаку і що на роботу, звідки він тепер носив оті прокляті гроші, він пішов у моїх приношених штанях.

— У людей погана пам'ять! — уставив голова.

— Навпаки, пам'ять у людей така добра, що вони не забувають забути все, абсолютно все!

— Оглядатися ніхто не любить — бояться наткнутися на щось перед собою або ступнути в яму,— промовив державний обвинувач.

— Тому, перш ніж оглянутись, треба зупинитися. Не можна дивитися назад і бігти вперед водночас! Тим більше, якщо попереду не дорога, а яма, колодязь, провалля.... Зрозуміло? — спитав підсудний.

— Підсудний Саларідзе! Запитання тут ставите не ви, а ми! — нагадав голова і сам же зник.

— Прощу вибачення! — схаменувся підсудний.

— Продовжуйте! — попросив голова.

Підсудний кивнув, потім трохи подумав,— мабуть, пригадавав, на чому зупинився,— і тоді повів далі:

— Якось він із жалем сказав, що моя дочка дуже схожа на мене. Він змінювався на гірше й вислизав у нас з рук з катастрофічною швидкістю. Приносив додому всілякі наїдки, напої, одяг, взуття. Тільки за півроку купив моїй дочці три шуби, десяток пар чобіт, чобітків та туфель, штук двадцять суконь, персні й сережки з дуже дорогими каменями... Усе це він приносив п'яний, ставав, хитаючись, посеред кімнати і кидав на підлогу, наче впольовану здобич. Я злякався не на жарт. Невдовзі сполошилася й моя дочка, і тоді... тоді він уперше побив її. Якось уночі зять раптом узяв порізав ножицями всі сукні й шуби, подаровані дружині, порубав сокирою всі принесені їй туфлі й чоботи і пішов з дому. Через місяць він повернувся з товаришами, з купою грошей і з сльозами. Дочка моя танула, мов свічка, її великі очі згасли, з неї одна тінь зосталася. Вона уникала мене, а коли ми випадково зустрічались, сидувано всміхалася, хробрувала. В такі хвилини мені хотілося плакати, хотілося заподіяти собі смерть, бо вона була схожа на отупілу, безнадійну божевільну, звиклу до свого нещастя й задоволену своєю долею... Це повторилося двічі і обидва рази закінчилося биттям. А я тоді сидів у своїй кімнаті згнаний, принижений, з обильованою душею, знищений до пня, затоптаний у багно доччиним благанням і кусав собі лікті... Я пригортав онуку до грудей, намагаючись відвернути її увагу, але дитина розуміла все, розуміла краще за мене, бо їй хотілося знати, що діється там, у кімнаті матері й батька... Отак тривало до того дня... То

був третій випадок, і тієї ночі все скінчилося... Більше я нічого не знаю...— промовив підсудний, потім сів і не вставав, аж поки не надали йому останнього слова.

Учасники судового засідання сиділи з опущеними головами й мовчали, наче змовники. Підсудний сказав усе, що знав у зв'язку з обвинуваченням, і витягти з нього ще щось було неможливо. На перший погляд здавалося, що належить з'ясувати ще чимало питань, пов'язаних з цим загадковим злочиним, але так виглядало все лише на перший погляд, а насправді всі запитання були вичерпані.

— Чи не бажають шановний державний обвинувач або шановні народні засідателі доповнити судове слідство, а якщо бажають, то чим саме? — спитав голова, не підводячи очей.

— Ні!

— Ні!

— Ні! — відповіли один за одним обвинувач і засідателі.

— У такому разі дозвольте вважати судове слідство закінченим і в ході дебатів надати слово державному обвинувачеві, старшому радникові юстиції, прокурору Девдаріані. Будь ласка! — звернувся до нього голова.

Девдаріані підвівся.

— Вельмишановне товариство! Шановний суддя! Шановні засідателі!

У прадавні часи, коли існував канібалізм, убивство людини людиною мало в очах суспільства якесь виправдання. Але тепер, коли ми більше не їмо м'яса один одного, людинуббивство здається мені нічим не виправданим і вкрай жорстоким гріхом. На нинішньому високому щаблі цивілізації, коли створено комітети й товариства захисту не тільки людей, а й котів, собак, мишей, риб, їжаків, борсуків, птахів, жуків, мух і навіть, уявіть собі, плазунів, убивцю людини можна сміливо назвати канібалом, тобто людодом! В доісторичні часи було, здається, лише три способи вбивства — кулак, дрючок та камінь. Потім, з бурхливим розвитком цивілізації, відбулося фантастичне зростання цих способів, їх еволюція і модернізація — від патефонної голки до радіоактивного дощу після вибуху водневої бомби. Все це поставлено на службу нібито такій нагальній і необхідній справі. На сьогодні існує вже стільки способів убивства, скільки й людей на цій грішній землі, і з-поміж них справді-таки парадоксальний спосіб, що став предметом сьогоднішнього судового розгляду, а саме — вбивство з незарядженої рушниці! — Прокурор обвів поглядом порожній зал, немов чекав реакції присутніх, але, зустрівши лише здивовані очі обвинуваченого, опустив голову й вів далі: — Було б наївно сподіватися, що електричний стілець,

шибениця й куля покладуть край убивствам. Убивство — це така категорія насильства, яка не поступається й самій смерті! А що стосується невмисного вбивства, то про це нема чого й казати: це явище таке саме вічне, як і природна смерть. Тому нам здається: щодо невмисного вбивці треба обмежуватися такими видами покарання, як осуд, громадська догана та інші суто моральні фактори. Та що буде, коли людина навчиться кваліфікувати всі вбивства, а надто умисні вбивства, як невмисні? Адже цим злісно користуватимуться професійні вбивці!

Я не можу сказати, що розглянутий на сьогоднішньому засіданні факт убивства — безпрецедентний, але він досить оригінальний і справді створює ілюзію невмисного вбивства. Ця форма вбивства така оригінальна, що не вкладається і в рамки відомої формули «вбився у мене». А цей випадок куди страшніший, ніж визнане злочинцем умисне вбивство. Адже при розгляді справи про умисне вбивство коефіцієнт можливості винесення судом несправедливого вироку майже зведений до нуля. Коли ж убивство невмисне, то із ста вироків п'ятдесят спірних, а для в'язня такий вирок несправедливий, згубний і фатальний. Причому допущена помилка легко може виявитися згубною і для суспільства.

Як же слід повестися в такому випадку?

Яким має бути вибір?

Суспільство чи особа?

Погляд на історію людства не допоможе нам зробити вибору, бо баланс там приблизно однаковий. Історія знає багато прикладів того, як у жертву інтересам суспільства приносилися могутні інтелекти, великі особистості, неперевершені генії й визнані всіма кумири. А з другого боку, відомо не менше прикладів і того, як жертвою пристрастей однієї особи, її тупого, замутненого розуму ставали країни, міста, села, народи й навіть цивілізації. В даному разі важко зробити вибір. Особисто я всією душею ненавиджу вбивцю вже за його перевагу наді мною: він може вбити людину, а я не можу! Все в мені так повстає проти будь-якого кривавого насильства, і я вважаю таким величезним злочином і гріхом убивство людини людиною, позбавлення її хоч би одного ясного дня з дарованого їй богом життя, що зараз можу зробити один-єдиний вибір. Я, Како Девдаріані, передусім як громадянин, а потім як державний обвинувач вимагаю: визнати підсудного Саларідзе винним і присудити його до найвищої міри покарання, передбаченої статтею сто четвертою Кримінального кодексу Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки, — до розстрілу!

Закінчивши свою промову, прокурор сів. Він був блідий. Руки в нього тремтіли, і він ніяк не міг прикурити сигарету. Нарешті

якось прикуруив. Не менше зблідлий і схвильований голова окинув поглядом засідателів. Гулоян нервово кусав нігті, а Гоголадзе, розтуливши рота, злякано дивився на державного обвинувача. І тільки обвинувачуваний Саларідзе сидів з опущеною головою й заплющеними очима. Поринувши в свої думки, він повільно розхитувався на стільці, наче заплив на човнику далеко в море і йому було байдужісінько до того, що діється на цьому світі.

— Підсудний Саларідзе! — звернувся до нього голова.

Підсудний не почув.

— Підсудний Саларідзе! — повторив голова голосніше.

Саларідзе підвів голову й розгублено глянув на нього.

— Підсудний Саларідзе, вам надається останнє слово!

Саларідзе якийсь час дивився на голову застиглими очима, потім раптом кивнув на знак згоди і, вдячно всміхнувшись, швидко встав.

— У мене немає останнього слова! — промовив він ослабленим голосом. — У мене є лише прохання. П'ять місяців тому в будинку номер сто п'ятдесят один на Вашлованській вулиці я залишив двох людей, що ридали над труною, — свою дочку Нателу та онуку Мегі. Хлопці, заклинаю вас матір'ю, заклинаю всім святим для вас на світі: якщо пощастить вам вийти звідси, догляньте отих двох людей!

Підсудний зніяковіло чи вдячно всміхнувся, потім сів і почав, як і раніше, хитатися, наче знову сів у човен і поплив далеко-далеко від берега. Голова протер очі й проковтнув змішану з сльозами слину, що підступила йому до горла.

— Суд виходить у кімнату для нарад, щоб винести вирок! — оголосив він і встав.

— Стривай, Накашидзе! — зупинив його Тігран Гулоян. — Стривай! Не буде ніякого вироку! — Він раптом обернувся до Девдаріані: — Що ж ти наробив, Лимоне? Хіба немає на світі справедливості? Хіба немає в тебе серця? Оце така твоя людяність? Оце така твоя доброта? Оце таке твоє правдиве слово? Ну що ти робиш, Лимоне?!

Занепокоєний Лимон Девдаріані здивовано глянув на Тіграна й відповів:

— Тігране, це ж усе фарс, вистава, спектакль!

— Який фарс?.. Який спектакль?! То що ж ти тоді називаєш справжнім судом?! Адже ти хвилину тому перед моїми очима вбив людину! — вигукнув Гулоян і показав пальцем на Саларідзе: — Подивись на нього!

— Ну, кінчай базар! Годі тобі блазнювати! — гримнув Девдаріані.

— Ні, не буде вироку! — твердо сказав Гулоян.

Потім він пішов поза столом до похнюпленого Саларідзе, сів перед ним навпочіпки і з хвилюванням у голосі почав його заспокоювати:

— Ти не бійся, дядьку Ісідоре! Нічого з тобою не станеться! Ти не зважай на Лимона! Лимон — божевільний. Не збожеволіє ж і суд?! Чого ж боятися, дядьку Ісідоре? А як ні, то звали на мене вбивство твого мерзотника зятя! Те вбивство я візьму на себе, щоб заридала його клята мати!.. Дядьку Ісідоре, шені чиріме, звали все на мене! Мені ж однаково — чи за одного відповідати, чи за двох! Чуєш, дядьку Ісідоре? Вбивство твого зятя я візьму на себе! Ти так і скажи на суді, що його вбив я. Чуєш, дядьку Ісідоре, так і скажи! — немов дитина, благав його на колінах розчулений Тігран Гулоян. А дядьку Ісідоре гладив по голові Тіграна, що вткнувся обличчям йому в коліна й плакав, як і сам Ісідоре. Та, власне, плакав увесь склад суду:

підсудний — Саларідзе,
голова суду — Накашидзе,
державний обвинувач — Девдаріані
й народні засідателі — Гулоян та Гоголадзе.

* * *

— Уставайте! Вставайте! Вставайте! — почув я крізь сон і спочатку подумав, що це мені сниться, а тому пропустив слова повз вуха.

— Накашидзе, вставай! Девдаріані, Гулояне, Гоголадзе, вставайте! — наполегливо повторив голос. Тоді я зрозумів, що це не сон, і швидко підвівся на нарах. Девдаріані, Гулоян та Гоголадзе вже повставали і здивовано протирали очі. Посеред камери, в самій близькі, тонкий і прозорий, мов привид, стояв батоні Ісідоре.

— Прокинулися? — спитав він.

— У чому річ, дядьку Ісідоре? — спитав я здивовано.

Батоні Ісідоре опустил голову і так простояв хвилин п'ять, які здалися мені п'ятьма годинами. Такого моторошного й приголомшливого мовчання я ще ніколи в житті не чув, і мене охопив дивний страх. Я глянув на хлопців. Вони були не менш за мене злякані й бліді. Ніхто з них не наважувався подати голос. Нарешті батоні Ісідоре підвів голову і неспізнано зміненим, проникливим, чистим і спокійним, божественним голосом почав:

— Споконвіку всі прапори були білі, білі й чисті, як сніг. Білий колір — найблагородніший з усіх кольорів на землі, а білий прапор — прапор найблагороднішого кольору. Своєю білістю й

чистотою прапор здавна символізував мир, любов, братерство й милосердя. Двадцять століть до нашої ери і двадцять нашої білі прапори вимагають і чекають свого. Немов засніжені вершини, повинні здійматися над світом білі прапори. Величезний білий прапор як символ безмежного милосердя, добра й любові повинен гордо майорити на Джомолунгмі. Один величезний білий прапор!.. А тепер,— сказав він після невеликої паузи,— лягайте і спіть, друзі мої!

Наче й не почувши цих останніх слів, ми, пороззявлявши роти, дивилися на батоні Ісідоре. Ніхто з нас не обізвався, і він сам собі кивнув головою чи то схвально, чи то невдоволено, а потім раптом повернувся, пішов до своїх нар і ліг.

Сон довго не брався. Не знаю, хто з нас коли заснув. Пам'ятаю тільки, що ніколи в житті не було в мене такого пустого, такого стомливого й безсонного сну.

Уранці мене знову розбудив крик, та це вже був Шошіа:

— Бандити, негідники, віслюки, сучі сини, душогуби, вбивці! Вставайте! Вставайте! Дивіться! — репетував він із свого сідала.

Ми посхоплювалися, мов божевільні.

Батоні Ісідоре лежав на нарах з блідим як полотно й напрочуд спокійним обличчям, з розкиданими руками. Вени на обох його зап'ястках були перерізані. Під правою його рукою лежала Тігранова бритва, а на підлозі стояла калюжа загуслої крові. Мене пройняв холодний піт, і все моє тіло зробилося наче мокра ганчірка.

— Це ми винні! — сказав Шошіа.

— Ні, винен я! — сказав Тігран.

— На його місці я повівся б так само! — сказав Девдаріані, потім підійшов до дверей і з усієї сили загупав у них кулаками.

НЕ ВІДЛІТАЙ, ШОШІА!

Три дні підряд водили Тіграна Гулояна на суд, а четвертого дня, рано-вранці, він попросив Шошіа:

— Шошіа, чує моє серце, що бачу вас востаннє... Будь другом, заспівай мені пісню Саят-Нови!

Шошіа заплющив очі й заспівав. О як жалібно співав цей сучий син! Здавалося, ось-ось заплачуть кам'яні стіни в'язниці!

Увечері Гулоян уже не повернувся до камери. Прийшов наглядач і забрав його речі. Ми зрозуміли, що суд над Гулояном закінчився, але на скільки його засудили, куди перевели і взагалі, що з ним сталося, довідатись нам не вдалося. Уночі Дев-

даріані перестукався з камерою засуджених, але там нічого не знали.

Уранці повели на суд і самого Девдаріані, а ввечері він не повернувся.

У камері zostалися тільки я та Шошіа.

* * *

Терпіння в Шошіа майже вичерпалося, майже всі нерви, що з'єднували Шошіа з головним нервом камери, обірвались, і чи не тому він розчинив сьогодні переді мною двері серця й дав мені в нього заглянути...

...Батько Шошіа, Климентій Глахунович Гоголадзе, загинув 13 січня 1925 року, о шостій годині ранку, в Самтредіа¹ внаслідок народження свого старшого і єдиного сина — Шошіа Климентійовича Гоголадзе. Так, так, саме внаслідок народження, і в цьому нічого смішного й дивного немає. О шостій годині ранку 13 січня 1925 року, коли повитуха сказала Климентію Гоголадзе про появу на світ Шошіа Гоголадзе, щасливий батько, ошалівши від радості, зняв із стіни кременівку, що роками не була в ділі, вийшов на балкон, звів курок і націлівся на зірку своєї долі, яка сиротливо сяяла на небі... Рушниця розірвалася в руках у Климентія Глахуновича, і стволом знесло йому череп...

Рівно через рік мати Шошіа, Маріам, посадивши за стіл родичів та гостей, що прийшли на поминки, непомітно вийшла на балкон, засунула двері знадвору, а потім облила оду² гасом і підпалила. Поминальники насилу встигли вискочити з палаючої хати у виломлені двері й вікна. Тієї ночі батькові родичі відвезли Шошіа до Тбілісі, а його божевільну матір — до Сурамі.

У вузі Шошіа не вчився. Не тому, що він був ледар. Ні, Шошіа був сирота. А крім того, там, де він працював, ніхто від нього не вимагав вищої освіти. Головне, що Шошіа навчився лічити — спочатку до десяти, потім до ста, потім до тисячі, а потім до мільйона й вище.

Шошіа негарний, бо він людина, а схожий на шпака. От якби він був шпак, то серед шпаків його вважали б красенем. Та після того, як Шошіа навчився лічити до мільйона й вище, він раптом і погарнішав, і порозумнішав. Він закінчив два вузи, одружився з гарною дівчиною, у них з'явилися найвродливіші в світі діти, з'явилася машина, з'явилася дача, чого не могла осилити тільки його сім'я, а потім Шошіа завів собі коханку — Сіран.

¹ Самтредіа — місто в Західній Грузії.

² Ода — західногрузинська дерев'яна хата на палях.

Що ж таке сталося?

Шошіа знайшов чарівний камінь?

Ні, Шошіа спіймав золоту рибку!

«Відпусти мене,— попросила золота рибка,— і я виконаю всі твої бажання!» — «Ні, спершу виконай, тоді відпущу»,— не повірив їй Шошіа. «Гаразд,— відповіла рибка,— називай свої бажання!» І як почав Шошіа, як почав, то в бажаннях своїх не міг уже спинитися, відмовили в нього гальма. Довго думав Шошіа, чого б його ще побажати, і забув, що треба відпустити рибку. От і здохла золота рибка у нього в руках.

Тепер у Шошіа лишилося двоє бажань, усього-на-всього двоє бажань. Фактично воно одне, а решта його бажань впливають з того першого бажання. З'явилося воно в Шошіа тоді, коли він лежав горілиць на нарах і спостерігав, як павук по своїй павутині спускався з стелі. От якби Шошіа на одну годину перетворився на павука. А втім, однієї години йому не вистачить. Адже треба по павутині спуститися з вікна п'ятого поверху, перетнути двір, увійти в адміністративний корпус. Але там снує всякий люд, і, поки він добереться до головної брами, ще, гляди, хтось наступить на Шошіа-павука ногою і роздавить, а тому доведеться повзти по стелі та по стінах. Ні, звичайно ж, однієї години не вистачить, потрібно буде дві години! От якби на дві години стати павуком, то більше нічого й не треба! За дві години він дістанеться до головної брами, вийде на вулицю... і тоді додому!.. Задумується Шошіа і над тим, що не завжди ж бути йому павуком, треба кінець кінцем стати людиною! А якщо не вийде?.. Тому Шошіа воліє перетворитися на шпака. Тоді він розпростав би крила та й полетів би куди очі дивляться!.. Бути птахом не те що бути павуком! На велику скруту можна й зовсім не перетворюватися на людину! Хай буде Шошіа птахом і хай ним залишається! Тоді він по кілька разів на день прилітатиме додому. Помилується дітками, пощобече та й знову полетить. І так літатиме, аж поки не помре... Та навіщо перетворюватися на людину? Чим погано бути шпаком?.. А якщо його в'ють?! Пальне хтось із рушниць, або свої ж діти поцілять з рогатки! Та це дурниця! Хіба ж убивають шпаків? Навпаки, їм ще будують шпаківниці, сиплють корм... Але на біса і те, й друге — ставати павуком чи птахом? Шошіа хоче залишитися людиною! Шошіа воліє людиною бути! Випустить Шошіа на волю, і він почне нове життя! Шошіа народиться заново, змінить прізвище й ім'я, і подивитесь тоді на вашого Шошіа!..

Але для того щоб народитися заново, людина спочатку має вмерти... Та ба! Шошіа не знає цього...

Я тебе вітаю, тепле місто!¹
 Не питай, якій піддався карі...
 Ти лишень послухай, як в в'язниці
 Я співаю вранішній саарі²...

О сіонський дзвоне найсвятіший!
 Скную я в тісній тюремній ніші...
 Запроторив друг мій найвірніший —
 Сам сюди ніколи не прийшов би...

О ріко Куро, як жити в світі?
 Шошіа, мов сом, піймався в сіті,
 І в його кишенях свище вітер...
 Що ж тепер робити бідоласі?..

Бачу вдалині свою могилу.
 А боргів несучи силенну силу...
 Пожалійте, люди, дайте крила!
 Пожалійте, хоч жалю й не вартий!..

Сидить Шошіа на своєму сідалі й співає. Шошіа мріє про крила, та де їх узяти, ті крила? Нині крил немає і в самих ангелів, то хто ж їх дасть Шошіа? Знає це Шошіа, та все ж таки співає... Якби тепер тут був Тігран, він, очевидно, сказав би: «Шошіаджан, та це ж вірш Етима Гурджі³, тільки в нього не так!» Шошіа це теж знає. Проте він співає, бо Етим Гурджі плакав за своїм, а Шошіа плаче за своїм.

— Шошіа, будь людиною, не плач! Заспівай або розкажи щось веселе! — прошу я.

— До арешту занадився я в одне місце на Майдані, — починає розповідати Шошіа. — З грузинів лише я та ще кілька чоловік про нього знали. Раніше я не признався б тобі, а тепер нема вже чого критися... Коли вийдеш з в'язниці, піди неодмінно! Назвеш мое ім'я — і відчинять у будь-який час...

— Хто ж мене випустить з в'язниці, Шошіа?

— Тебе випустять!

— Чому?

— Тому що немає більшого гріха і більшого злочину, як кинути за ґрати безневинну людину!

— Я не перший і не останній, Шошіа!

— Це правда, Зазо, не перший, не останній... Половина всіх в'язнів у світі сидять нізачо, принаймні — випадково. А тебе, чую

¹ Назва грузинської столиці походить від слова «тбілі» — теплий.

² Саарі — пісня, яку виконували на бенкеті вранці в супроводі зурни або дудки.

³ Етим Гурджі (1875—1940) — грузинський поет-ашуг.

мое серце, випустять не сьогодні-завтра! — сказав Шошіа так, наче документ про мое звільнення лежав у нього в кишені і він приховував його від мене лише тому, що не хотів залишитися в камері один.

— Твої слова та богові у вуха! — похвалив я його.

— Так отож до арешту занадився я в одне місце... Вище строкатих лазень. Якщо йти звідси, то ліворуч. Одноповерховий будинок, ворота пофарбовані голубим, а двір завбільшки як миколаївський п'ятак... Господаря звать Азізом. Запам'ятай: Азіз, татарин. У нього там приватна чайна з шістнадцятирічними дівчатами й жінками, яким по п'ятдесят шість. Повір мені, я ходив туди лише заради чаю. І вдень і вночі там божественний чай!.. Але тепер я не про це. Є в Азіза одна кімната, де він приймає клієнтів...

— Як же це, кацо? — здивувався я.— Має приватний духан, не духан, а бордель, і ніхто його не схопить за руку?

— Ех, дорогий мій Зазо, скільки я там бачив людей, що якраз і повинні були б ловити таких... Якби нам з тобою стільки червінців, то ми могли б купити і в'язницю...— зітхнув Шошіа.

— Не вірю! — засумнівався я.

— Побився б я з тобою об заклад, та де тебе знайдеш!.. Кажу тобі, коли вийдеш звідси, піди до нього з моім ім'ям і все побачиш на власні очі... Тільки ж Азізів чай коштує трохи дорожче за той, що в чайній навпроти університету. Зрозумів? — спитав Шошіа.

— Зрозумів...— відповів я.

— Отож про ту кімнату, де Азіз приймає клієнтів... У ній п'ять маленьких столиків. За столиками сидять лише по двоє, здебільшого він і вона. А над кожним столиком у Азіза висить клітка з канаркою. Отже, п'ять кліток... І кожна канарка бере не менше десяти октав, а деякі й дванадцять. Коштує така канарка від ста п'ятдесяти до двохсот карбованців. Ти, мабуть, знаєш, що соловей витьохкує лише три місяці на рік, починаючи з місяця троянд — травня, і потім замовкає. А канарка — чудо! Вона співає безперервно, взимку і влітку. Тепер уяви собі кімнату, наповнену ароматом міцно завареного чаю, східних прянощів та диму всіляких сигарет, теплом, коханням... Висять п'ять кліток з невгамовними канарками... І в Азіза все це приправлене солодкою турецькою мовою! Уявляєш собі? — спитав Шошіа. Я кивнув головою.— Більше такого раю я не бачив, навіть не чув, щоб він існував... Виходячи, я залишав Азізові, самому Азізові, сто карбованців... Ти тільки не питай мене, як слідчий, звідки та як діставав я гроші... Хіба віруючі не страждають? Хіба вони не мучаться все життя, щоб після смерті потрапити в рай?

Отож і я мучився, страждав заради раю, і то був мій рай. Та я не це хотів тобі сказати... Оті канарки так зникають до клітки, що коли їх випустити, то вони помруть! Помруть тому, що неспроможні прогудувати себе. Якщо й знайдеться на тисячу одна така канарка, що сама добуде собі корм, то все одно вона на волі пропаде — її з'їсть кіт. А знаєш чому? Та тому, що канарка вся віддається співові. Співаючи, вона, нещасна, заплює очі й не бачить і не чує, що діється навколо. Отоді й підкрадається до неї кіт... Одне слово, канарка і клітка — нероздільні, клітка — канарчин дім. Але і в клітці канарки помирають не своєю смертю... Азіз нарікав, що канарки зовсім його розорили: вони в нього помирають через два-три місяці. Я поцікавився, від чого. Не витримують, каже, затхлого повітря, тютюнового диму та випарів прянощів. Тільки дві канарки, каже, призвичаїлись і живуть ось уже восьмий місяць, а решта всі гинуть і гинуть... Розумієш? Канарки гинуть у раю! А ти хочеш, щоб я жив тут та ще й розповідав тобі веселі історії? Ні, не вийде, Зазо, не вийде, генацвале! — закінчив Шошіа.

— Що з тобою говорити, Шошіа, коли мозок у тебе вивихнутий! — сказав я.

— Знаю! Та хто повинен його вправити? — спитав Шошіа.

— Не знаю, Шошіа, але в того, хто візьметься за цю операцію, мають бути дуже чисті руки. Ти ж уявляєш, яка ніжна штука розум...

— Та не такий уже я безнадійний хворий, дорогий Зазо, як тобі здається! Ось коли станеться чудо, коли мені простять...

— Що тобі простять, Шошіа?

— Ну, не простять, а коли дадуть мало...

— А скільки, по-твоєму, мало?

— П'ятнадцять... Ні, п'ятнадцять — це багато!.. Десять, дев'ять... сім... п'ять! — Шошіа глянув на мене, мов побитий пес, я відвів очі. Засоромившись, Шошіа зупинився на п'яти роках.

— А що ти зробиш, Шошіа, коли дадуть п'ять? — спитав я.

— Коли дадуть п'ять? Як тільки повернуся, побачу дітей...

— А потім, Шошіа?

— Потім прожену дружину, хоч би й не вийшла заміж...

— Потім, Шошіа?

— Потім прийду до Сіран і скажу: «Сіран, ходімо до мене...»

Поринувши в мрії, Шошіа заплющив очі, мов та канарка, про яку він щойно розповідав. Я не стримався і засміявся. Шошіа, злякавшись, розплющив очі й глянув на мене.

— Чого тобі смішно? — спитав він.

— А того, що ти з своєю Сіран нагадуєш анекдот про того божевільного, який бив вікна... — відповів я.

- Якого божевільного? — спитав Шошіа.
- Це дуже старий анекдот...
- Розкажи, для мене всі анекдоти нові! — попросив Шошіа.

* * *

— Ходив вулицями Тбілісі один божевільний і вибивав шибки. Більше нічого поганого не робив, тільки ходив і вибивав шибки. А взагалі був добрий, одягався чисто й не жевбав, як інші божевільні.

— Як це — ходив і вибивав шибки? А куди дивилася міліція? — здивувався Шошіа.

— Та дай же розповісти! — попросив я.

— Ну, я слухаю! — прикусив язика Шошіа.

— Міліція його ловила, відводила в божевільню. Тримали його там якийсь тиждень, а потім, бачачи, що він спокійний і при своєму розумі, брали з нього підписку, що він більше не битиме вікон, і випускали.

— Далі? — не терпілося Шошіа.

— Далі? Як тільки виходив з божевільні, знову брався за своє. Щодня він розбивав не менше п'ятнадцяти вікон. І бив він з розумом, переходячи в інші квартали, бо в старих його вже знали.

— Ти ба! — здивувався Шошіа.

— За рік обійшов він увесь Тбілісі. Тепер рахуй: у році дванадцять місяців, у місяці тридцять або тридцять один день, тільки в лютому двадцять вісім або двадцять дев'ять, але один день можна знехтувати. Отже, разом триста шістдесят п'ять днів, на день по п'ятнадцять вікон, це буде...

$$\begin{array}{r}
 365 \\
 \times 15 \\
 \hline
 1825 \\
 365 \\
 \hline
 5475
 \end{array}$$

п'ять тисяч чотириста сімдесят п'ять вікон!

— Скажи, ради бога, чим же він розбивав стільки вікон? — поцікавився Шошіа.

— З рогатки! — відповів я.

— Ти ба! — не перестав дивуватися Шошіа. — А далі?

— Тепер, якщо врахувати, що вставити шибку коштує від трьох до п'яти карбованців, у середньому — чотири карбованці,

то легко собі уявити, якого величезного збитку завдав місту божевільний:

$$\begin{array}{r} \times \quad 5475 \text{ вікон} \\ \quad \quad 4 \text{ крб.} \\ \hline 21900 \end{array}$$

двадцять одна тисяча дев'ятсот карбованців новими грішми. Це, голубе, річний бюджет деяких районів!

Нарешті спіймали його і знову привели в божевільню. Цього разу протримали його довго. Чекав він місяць, другий, третій, рік, а його все не випускають. Нарешті пішов він до лікарів і спитав:

«Що ви збираєтесь робити зі мною далі?»

«А що ти сам збираєшся робити? — спитали лікарі. — Як ти себе почуваш?»

«Я завжди почував себе добре, а тепер тим паче!» — порадував божевільний лікарів.

Повели його до головного лікаря.

«Здрастуй, шановний божевільцю!» — привітався з ним головний лікар.

«Здрастуйте, батано лікар!» — відповів божевільний.

«Як ви поживаєте, шановний божевільцю?» — спитав головний лікар божевільні.

«Дякую, непогано. А ви як поживаєте, шановніший за мене головний лікар божевільні?» — спитав божевільний.

«Що ти робитимеш, коли ми тебе зараз відпустимо додому?» — спитав головний лікар.

«Те саме, що й ви, батано лікар!» — відповів божевільний.

«А все-таки?» — поцікавився лікар.

«Піду додому, батано!»

«Чуєте?» — звернувся зраділий головний лікар до інших лікарів.

«А далі?» — спитав він божевільного.

«Далі знайду таку роботу, щоб одержувати отак карбованців чотиреста-п'ятсот на місяць — більше мені не треба, людина я самотня. — і заживу собі спокійно!» — відповів божевільний.

«Овва! А хто ж тобі дасть таку гарну посаду?» — здивувався головний лікар.

«Чому ж, батано? — образився божевільний. — Хіба я гірший за інших божевільних?»

«Анітрохи!» — усміхнувся головний лікар.

«Потім одружуся, батано!»

«Молодець! Далі?»

«Далі справлю весілля»,

«Потім?»

«Потім... потім... — засоромився божевільний,— потім, коли порозходяться гості, візьму свою дружину за руку, заведу в спальню, погашу світло і...»

«Зрозуміло, зрозуміло!» — перебив його головний лікар.

«Що вам зрозуміло, батоно?» — спитав здивовано божевільний.

«Досить... Далі вже не цікаво!» — всміхнувся головний лікар.

«Що ви, батоно! Цікаве тільки починається!» — попередив божевільний.

«Не треба! Не треба!» — закричав головний лікар і затулив уха пальцями, злякано подивився на лікарок, що були в кімнаті. Але зупинити божевільного було вже неможливо.

— Чого ж зупиняти? Говори далі, а то я збожеволію! — кинувся до мене Шошіа.

— «Коли порозходяться гості, візьму свою дружину за руку,— вів він далі,— заведу в спальню, погашу світло, потім ми ляжемо в ліжку... Спершу покладу жінку, а тоді ляжу й сам...»

— Потім, потім?! — аж нетямився Шошіа.

— «Скину з неї сукню, потім сорочку, потім труси...— Шошіа увесь тремтів.— Витягну з трусів резинку, зроблю собі рогатку й піду вибивати шибки, щоб не лишилося в Тбілісі жодної...» — закінчив я.

— Тьху, щоб мати його заридала! Зіпсував усе діло, настроєне, як гітара! — сплюнув з досади Шошіа й подивився на мене з надією: може, все-таки знайшовся якийсь порятунок?

— Нічого, дорогий Шошіа, його повернули в палату! — розчарував я Шошіа.

— Оце й усе? — спитав Шошіа з болем у серці.

— Усе! А через рік з'ясувалося, що цей божевільний був зв'язаний із склярем.

Шошіа недовірливо глянув на мене.

— А яке відношення має цей анекдот до мене? — спитав він.

— Хіба ж не так і в тебе, Шошіа: про що б ти не повів мову, закінчуєш тим, що по виході на волю проженеш дружину й оженишся на Сіран! — пояснив я.

— Так я і зроблю! — сумно промовив Шошіа й відвернувся до стіни.

Видіння третє

Сон в'язня має скидатися на рай. І в цьому раю мають співати канарки, що беруть дванадцять октав. Сон в'язня має бути мрією, барвистою і гарною, як веселка...— хіба не так, Шошіа?

Уві сні йому має снитися кохана, красуня з красунь, що мліє, припавши до його грудей,— хіба не так, Шошіа?

Уві сні він має бути вільний, мов орел, і гордо ширяти над світом, розправивши дужі крила,— хіба не так, Шошіа?

Уві сні він має сидіти в бога на зап'ястку, мов яструб-перепелятник, і хай на місці полювання від страху перед ним завмирають усякі сорокопуди,— хіба не так, Шошіа?

Уві сні за матрац йому мають бути квіти, за ковдру — зоряне небо, а за узголів'я — місяць, оце-то сон! Хіба не так, Шошіа?

Уві сні людина має побачити таке, щоб їй не захотілось прокидатися,— хіба не так, Шошіа?

Уві сні людина має стати сонцем, щоб своєю волею зігрівати людей і землю,— оце-то сон! Хіба не так, Шошіа?

А втім, не самим сонцем, а сонце має горіти свічею в твоїй руці, так, так, свічею! Отоді ти будеш неабищо! Уявляєш собі, Шошіа?

Якби потім усе це справдилось і в тебе не потьмарився розум, то став би ти і сном, і дійсністю, і чудом, і нечудом, тим, що бачиш і чого не бачиш, тим, що дихає і не дихає, що рухається і не рухається,— усім на світі, Шошіа!

Але якщо і вві сні я сиджу у в'язниці й чую твоє скиглення, якщо і вві сні кусають мене, висмоктують з мене кров блощиці, що засіли в нарах, якщо і вві сні я бачу через вічко в дверях камери око наглядача, якщо і вві сні їм тюремну страву й чекаю, коли звістить мою долю дзвінок у руці слідчого,— то який же це сон? Та це ж та сама дійсність! Хіба ж не так, Шошіа?

Ось і тепер уві сні я бачу тебе. Ти сидиш на своєму сидалі, дивишся на місто, співаєш своїх сумних пісень і мрієш перетворитися на шпака й вилетіти звідси. А про мене ти подумав? Де твоя совість? Хочеш покинути мене самого? Не відлітай, Шошіа!

Шошіа рішуче покрутив головою.

— Не можу більше, Зазо! Більше не можу! Терпець урвався! Видихався!

— Не відлітай, бічо, не губи мене! — заблагав я.

— Мушу, Зазо, мушу!

— Не відлітай, Шошіа!

— Не можу! Завтра починається мій суд... Я його не витримаю!

— Як же ти полетиш, коли ти не птах? — засумнівався я.

— Полечу! Захочу — перетворюся на птаха й полечу!

— Ой, який ти дурило, Шошіа! — засміявся я.

— Захочу — і перетворюся на птаха! Хочеш; я й тебе перетворю на птаха? — пообіцяв Шошіа.— Полетимо разом. Хочеш?

— Навіщо мені бути птахом, Шошіа, коли я людина! — заперечив я.

— Ну, як знаєш... Дивись!

Шошіа розвів руки й став спиною до стіни, наче розп'ятий Христос. Довго-довго стояв він так, мабуть, півсну минуло, а потім почав поступово зменшуватися.

— Що ти робиш, Шошіа? — вигукнув я, охоплений жахом.

Він не сказав нічого, тільки всміхнувся і далі зменшувався.

— Шошіа, не треба! Стривай, не губи мене! Шошіа!

Я, плачучи, кинувся до дверей і з усієї сили загрюкав у них кулаками. Ніхто не обізвався. Кругом стояла така тиша, наче і ця в'язниця, і це місто, і весь світ потонули у воді. А Шошіа дедалі меншав і ось уже став завбільшки як кулак.

— Шошіа, зупинись! Не треба, Шошіа! Не покидай мене, Шошіа!..

Шошіа вже не був схожий на себе, не був уже людиною. Він більше не говорив і, мабуть, нічого не чув. І раптом Шошіа став шпаком, злетів на підвіконня і глянув на мене скоса по-шпачиному.

— Що ти наробив, Шошіа? — вигукнув я і пішов до нього.

Шпак легко проліз крізь ґрати і тепер уже знадвору дивився на мене й повертав голову, наче запрошуючи летіти з ним.

— Не відлітай, Шошіа! — попросив я востаннє, але Шошіа, вже не слухаючи мене, розгорнув крила, зірвався з вікна й полетів. Він описав коло над в'язничним подвір'ям, над адміністративним корпусом, потім шугнув повз вартового, що стояв на вищці, і взяв напрям на Арсенальну гору.

— Не відлітай, Шошіа! — гукнув я вслід, але шпак летів швидше за мій голос. Якийсь час його було добре видно, потім він зменшився до цяточки, поступово розтав і зник десь над Кукійським кладовищем...

* * *

Шошіа покликали з речами.

Коли наглядач вигукнув: «Гоголадзе, з речами!», Шошіа мало не збожеволів. Чого ж з речами? Невже випускають? Адже на суд в'язнів ведуть без речей. Крім того, кожного в'язня повідомляють, коли має бути суд. А це сказали ясно, зрозуміло, без ніяких викрутасів: «З речами!» — і край.

Шошіа не обізвався, наче слова наглядача стосувалися не його, а когось іншого, того, хто сидів не в цій камері, а в якійсь іншій і в іншій в'язниці, навіть в іншій країні.

— Гоголадзе, ти що, оглух? З речами! — повторив наглядач і вийшов, причинивши двері так, щоб вони не замкнулися. Він, мабуть, хотів дати Шошіа зібрати речі й попрощатися зі мною.

— Що він сказав? — спитав мене Шошіа, збліднувши.

— Кличуть тебе з речами, Шошіа! — усміхнувся я.
— З речами? Чудо! — ніяк не міг повірити Шошіа.
— Чудо! — підтвердив я.
— Хто сказав, що чудес не буває?
Я заперечливо покрутив головою.
— Я цього не говорив, Шошіа!
— Якщо не ти, то хтось же це сказав. Ні, є на світі чудеса! — вигукнув Шошіа, і в нього затремтіли губи.
— Є, Шошіа!
— Є на небі бог! — прошепотів Шошіа, опускаючись на коліна.
— Є і бог, Шошіа! — сказав я, і мене кинуло в дрож.
— О боже! — промовив Шошіа й замовк. Я не знаю, чи пропав у нього голос і він не міг говорити, чи він проказував хвалу богові в душі. Ще якийсь час простояв він на колінах, потім раптом підвівся й, повернувшись до мене, квапливо заговорив:
— Скажи, де ти живеш?.. А втім, я знаю, авжеж, знаю: Анагська, сорок два! А до кого я там попаду? Ага, знаю, до твоєї матері, так, так, до матері! І що їй сказати? Скажу, що ти почуваш себе добре, дуже добре, і щоб вона чекала тебе, щоб чекала!
— Хто, Шошіа?
— Таж мати твоя!
— Ну, ти божевільний!
— Нехай і божевільний! Як її звати? Ага, Аніко, тітка Аніко, калбатано Аніко... Скажу, що ти почуваш себе добре, дуже добре, так добре, що краще й не треба!.. Що ще мені зробити? До кого піти? Хочеш, піду до матері вбитого й скажу, що не ти його вбив? Піду скажу...
— Не ходи, Шошіа!
— Неодмінно піду!
— Гоголадзе, виходь!
— Ну, прощай, Зазо! До побачення, Зазо, шені чиріме! — Шошіа кинувся до мене, пригорнув до грудей, потім раптом крутнувся і, як навіжений, вискочив за двері, залишивши мене з тугою на серці, з сльозами на очах. Полетів шпак. Полетів і не повернеться...

Я зостався в камері один як палець, на самоті з дев'ятнадцятьма порожніми нарами, величезним столом, парашею, бачком з водою та думками, що роєм обсіли мені голову...

Тепер я вмощуюся на сідалі Шошіа, біля віконця, і цілими годинами дивлюся на відкритий ним шматочок Тбілісі...

Ось пивний ларьок, і в ньому стоїть здоровенний продавець, який насилу вміщається за прилавком. З вікна в'язниці він схо-

жий на вставлений у рамку початий колись, а потім кинутий, недомальований портрет. Недомальований тому, що я бачу лише його контури та габарити, а рис зовнішності звідси не розглядиш... Поряд з пивною — аптека. Іноді в аптеці нікогісінько, а іноді находить стільки людей, що черга аж на вулицю, як оце й тепер. Мабуть, у місті епідемія грипу, вона буває саме в цю пору... За аптекою — перукарня. У кожній перукарні є один або два майстри піначі¹. Є вони, видно, і тут — оті двоє, що все сидять біля дверей і про щось балакають собі, хоч відвідувачі заходять і заходять. Іноді приєднується до них жінка в білому халаті. Це або прибиральниця, або перукарка-піначка — одне з двох... У шапковому ательє людей завжди мало. Мабуть, тому, що вони не затримуються — купив готовий виріб і пішов. Про плинність відвідувачів я суджу з кількості головних уборів, виставлених у вітрині. Їх там звичайно десять, і я просто лічу, чи не стало менше — це означало б, що хтось купив. Ця кількість, як правило, коливається між п'ятьма і десятьма, а такого, щоб у вітрині зостався лише один капелюх чи кашкет або щоб узагалі було там порожньо, я не пам'ятаю, як, мабуть, і самі шапкарі! Мене не обдуриш: головні убори тепер не в моді, весь Тбілісі ходить простоволосий. Але даремно дехто думає, що раніше шапка була в чоловіків знаком честі, а з другого боку, хіба мало зустрічаємо чесних людей з непокритою головою! Ось у цей чоловік без шапки. А чим він провинився? Нічим! Зайшов у аптеку, невдовзі вийшов з якимись ліками і, ставши на вулиці, витяг таблетку, поклав її на долоню, довго дивився на неї, потім швидко затулив долонею розтуленого рота, наче мати розплаканий дитині, й витяг шию. Що, не лізе в горло? Та ось же, батоно, охолоджене пиво!.. Ага, підійшов до ларка, рукою показує продавцеві, щоб налив... Повільно, смакуючи, смочке пиво разом з піною. Випивши, витер рукавом губи, поставив кухоль на прилавок, заплатив і задумався. Що ж він робитиме далі? Ага, підійшов до перукарні, покликав одного з піначів і разом з ним увійшов у перукарню. Через п'ять хвилин він вийшов у супроводі того самого перукаря. Мабуть, він як солоний огірочок і від нього тхне дешевим одеколоном... Так... Цікаво, що він зробить зараз? А що йому робити? Прийняв ліки, випив пива, поголився... Нормальна людина після цього має йти додому. Чому ж він не йде? А ось чому: він зайшов до шапкового ательє! Дуже правильне рішення! Купить собі шапку і, надівши її, мабуть, замуликає від задоволення: «На голові й у мене шапка честі...» З ательє

---

¹ Пінач — людина, яка робить щось невміло або недбало, партач (міський жаргон).

чоловік не виходив довго, так довго, що я вже подумав був, що він там працює. Але ні, вийшов... І ви дивіться — він без шапки! А хіба я не казав, що тепер увесь Тбілісі ходить простоволосий? Хіба вже за це можна назвати людину безчесною? Звичайно ж, ні! Іди собі спокійно, чоловіче, що вийшов без шапки, ти нічим не образив мене, генацвале! Ти теж можеш сказати: «Я мужчина!»

...Тут, у цьому малесенькому шматочку Тбілісі, що його я спостерігаю з свого віконця, все відбувається точнісінько так, як і в усьому Тбілісі, та, мабуть, і в усьому світі. У вільний час ходять люди в аптеки, пивні, перукарні, ательє і так далі. Що вони роблять у закритих приміщеннях, з в'язниці не видно, але ж цього не видно й з вулиці... Отож у цьому малесенькому шматочку Тбілісі можна побачити в мініатюрі все людство, а може, і все-світ з його галактиками, квазарами та планетами, якщо й справді ще десь існує життя. Ох, яким великим я, грішний, уявляю собі світ, а він, виявляється, зовсім малий... Ох, який ти, світе, малий!..

І раптом по тілу в мене розлилося щось тепле й гірке, пройшло по всіх жилах, по всіх клітинках і потім зібралось в серці глухим, ниючим болем...

...Я тебе вітаю, тепле місто!
Не питай, якій піддався карі...

Співав Шошіа!

Ні, мені не причулося. Це не було ні привидам, ні якимось чудом. Співав Шошіа, справжній Шошіа Гоголадзе, співав у корпусі засуджених.

О сіонський дзвоне найсвятіший!
Скину я в тісній тюремній ніші...
Запроторив друг мій найвірніший —
Сам сюди ніколи не прийшов би...—

співав Шошіа, і вся в'язниця, затамувавши дух, зачаровано слухала його тужливу пісню.

Хто сказав, Шошіа, що є на небі бог? Хто сказав, Шошіа, що бувають на світі чудеса? Це сказав ти, Шошіа?

— Не буває, Шошіа, чудес!

— І бога нема на небі, Шошіа!

Я ЗАЛИШИВ КОВЧЕГ

Уранці я роздер собі руку об цвях, який стирчав з нар, і просив наглядача, щоб викликав лікаря. Через п'ятнадцять хвилин на дверях з'явилася Нуну-лікарка.

— Здрастуй, злочинцю Накашидзе! — привіталася вона, всміхаючись, мов ясне сонце.

— Здрастуй, Нуну-лікарко! — відповідаю я і відчуваю, як у грудях у мене починає відтавати.

— Що з тобою? — спитала вона, знімаючи сумку, яку потім поклала на табуретку.

— Руку пошкодив, — відповів я і показав їй поранену руку.

— Ти диви! — вигукнула Нуну-лікарка, розстібаючи сумку.

Побачивши, що діло це копітке, наглядач розчинив двері навстіж і вийшов у коридор.

— Зостався один?

— Один... Що це?

— Перекис водню. Зовсім один?

— Зовсім один.

Нуну-лікарка обмила мені долоню й дістала йод.

— І тобі не страшно одному?

— О, така величезна держава з своєю армією, судом, прокуратурою та міліцією захищає мене, Нуну-лікарко, то чого ж мені боятися?!

— Ну, квартира, можна сказати, непогана! — похвалила мое житло Нуну-лікарка, обвівши очима порожню камеру, й полила рану йодом. Запекло так, що я мало не скрикнув від болю.

— А чого, на одну душу кращої й не треба! — згодився я з Нуну.— Не маєш ніякого клопоту з меблями, і не треба нести кербудові хабара за прописку!

— А крім того, вода безплатна, світло безплатне, їжа безплатна, лікар безплатний! — підхопила Нуну-лікарка.

— Просто не хочеться йти звідси!.. — промовив я сумно.

Нуну-лікарка голосно засміялася.

— А ти не знаєш, Нуну-лікарко, чому сюди нікого не ведуть? Суточно з поповненням? Перевелися в'язні? — спитав я занепокоєно.

— Ти, Накашидзе, останній злочинець на світі! — відповіла вона, накладаючи на рану великий жмут вати.

— Ні, серйозно?

— Не бійся, у нас уже місяць карантин. Як тільки його знімуть, приведуть до тебе одразу тридцять чоловік. Радій! — сказала вона й дістала з сумки бинт.

— Якщо ти прискориш це діло, Нуну-лікарко, я буду тобі дуже вдячний! — попросив я.

Нуну знову голосно засміялася.

— Коли твій суд, Накашидзе? — Нуну-лікарка почала перев'язувати мені руку.

— Слідство ще не закінчене.

- Кажуть, і тебе скоро випустять, Накашидзе!
- Хто каже, Нуну-лікарко?
- Люди кажуть.
- А звідки людям знати, Нуну-лікарко?
- О, люди знають усе, Накашидзе! — відповіла вона, намотуючи бинт.
- Ти рада, Нуну-лікарко?
- Чому?
- Моєму звільненню?
- Чого б же я мала засмучуватися, Накашидзе? А ти сам хіба не радий?
- Ні, Нуну-лікарко!
- Чому, бічо? — здивувалася вона, і її рука з бинтом застигла.
- Тому, що я не зможу бачити тебе щодня...
- А навіщо тобі, Накашидзе, бачити мене щодня? — почервоніла Нуну-лікарка і тугенько обкрутила бинт, а потім поставила мені своє неодмінне запитання: — Болить ще що-небудь?
- Усе болить! — відповів я, не підводячи голови.
- Нуну дістала з сумки ножиці, розрізала кінець бинта надвое і міцно зав'язала.
- Коли в тебе все болить, даю тобі два люміналі! — Нуну-лікарка взяла з сумки дві таблетки й подала їх мені.
- Не йди, Нуну-лікарко! — попросив я.
- Скільки ж можу я тут бути, Накашидзе? — спитала Нуну-лікарка.
- От якби на волі мене чекала така дівчина, як ти... — промовив я і глянув на Нуну. Вона відвела очі.
- Тебе ж чекає мати, Накашидзе!
- Мати зачекає... Мати чекатиме найдовше...
- Що з тобою, Накашидзе?
- Закохався я, Нуну-лікарко! — відповів я, і серце в мене стиснулось.
- Знаєш, Накашидзе, — почала Нуну-лікарка, трохи помовчавши, — тут, у в'язниці, всі до одного закохані в мене.
- Але ж не всі однаково?
- Твої ровесники всі однаково!
- Чому так?
- Тому, що більше жінок тут немає, я одна, одна-єдина, пишна, ні з ким не зрівнянна красуня... — гірко всміхнулася Нуну. — Зрозуміло тепер? — Вона встала, поклала ліки в сумку й повісила її на плече.
- Що зрозуміло? — спитав я, хоч і зрозумів усе.
- Коли вийдеш на волю, тоді зрозумієш! — відповіла Нуну-

лікарка і швидко подалася до дверей, але раптом повернула назад, пильно подивилася на мене, а потім, опустивши очі, спитала:

— Накашидзе, як прізвище того в'язня?

— Якого? — спитав я, і в душу мені закралася страшна підозра.

— Ну того, що вірш мені читав.

— Не знаю!

— Як його звуть?

— Не знаю!

— Де він живе?

— Не знаю!

— Він одружений?

— Не знаю, не знаю, не знаю! — крикнув я і відчув, як кров припливла мені до обличчя. Нуну-лікарка зачекала, поки я заспокоївся, і тоді глянула на мене. Я відвів очі.

— Подивись мені в очі, Накашидзе! — сказала Нуну-лікарка.

Я підвів голову й побачив її очі, що двома агатами світилися на зблідлому обличчі.

— Скажи, Накашидзе, ти все знаєш!

Розслабившись, мов лук, у якому лопнула тятива, я опустився на нари.

— Скажи, Накашидзе! Заклинаю тебе твоєю матір'ю і твоїм коханням!

— Девдаріані, Лимон (Како), неодружений, бездітний, — почав я. — Має заміжню сестру, вдома чекає його мати-вдова, що живе в Тбілісі, на Мтацмінді, вулиця Арсена, номер п'ятнадцять.

— Дякую, Накашидзе!

— Він злодій! — сказав я, хоч Нуну-лікарка знала це й без мене.

— Дякую, Накашидзе!

— Він має кохану.

— Дякую, Накашидзе!

— Але вона заміжня! — сказав я, а навіщо, то й сам не знаю.

— Дякую, Накашидзе!

Нуну-лікарка глянула на мене згаслими раптом очима й виійшла за двері.

— Стривай, Нуну-лікарко! — завернув я її.

— Що таке, Накашидзе?

— Напередодні його суду, вірніше, не напередодні, а вночі перед судом я і Лимон не спали. «Чому не спиш, Лимоне?» — питаю його...

— А він що? — спитала Нуну-лікарка.

— Кохаю, каже, Нуну-лікарку. Отак сказав Лимон...— Я опустив голову.

— Дякую, Накашидзе, ти славний хлопець! — промовила Нуну-лікарка й вийшла з камери.

* * *

Ополудні відчинилися двері і ввели першого в'язня. У лівій руці він тримав зелений туристський рюкзак, а правою рукою, відведеною за спину, підпирав лівий лікоть, і через те здавалося, що він трохи зігнутий. Сам худий, чорні очі злякані, голова обстрижена наголо. Ставши посеред камери, він розгублено дивився на мене, немов чекав підказу, що йому робити далі. Я всміхнувся. Він теж усміхнувся, але якимось недовірливо. І гадки не маючи злазити з сідала, я подивився у вікно. А коли я перевів очі на нього, він усе ще стояв, тільки тепер рюкзак лежав на підлозі. Я згадав свій перший день у в'язниці. Тоді і я, напевно, мав такий самий вигляд.

— Чи ще хтось там лишився? — спитав я.

Не зрозумівши запитання, він знизав плечима.

— Чи лишився там ще хтось, питаю? — повторив я.

— Де це там? — здивувався він.

— У Тбілісі!

— Хто?

— Люди!

— Звичайно!

— Багато?

— Дуже багато!

— А буде колись кінець, не знаєш? — спитав я стурбовано.

— А чого їм має бути кінець? — здивувався він.

— Ну, карантин луснув? — спитав я тоном старожिला і знавця.

— Луснув! — відказав він, полегшено зітхнувши.

— А що нове на волі?

— Що саме вас цікавить?

— Почому на базарі м'ясо?

— Дорого!

— А солоні помідори?

Новачок зрозумів, що я кепкую з нього.

— Не знаю! — буркнув він невдоволено.

— Не чути нічого про амністію?

— В ізоляторі говорили — буде амністія!

— Коли?

— До п'ятдесятиріччя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, — відказав він.

— У політиці розбираєшся?

— А що вас цікавить?

— Усе!

— Газети я читаю рідко...— ніяково всміхнувся він.

— Як справи у В'єтнамі?

— Там війна!

— Не може бути! Коли вона почалася? — удав я здивованого. До хлопця знову дійшло, що це кепкування.

— Я читаю «Сопліс цховреба»¹ Спитай щось звідти! — попросив він, наче студент, що зривався на екзамені.

Мені стало шкода його, а він усміхнувся.

— Вас було багато в ізоляторі?

— Багато.

— Де ж поділися всі інші?

— Там були злодії, то їх спустили у «спец».

Видно, він чув, що особливо небезпечних злодіїв тримають у спеціальних підвалах, і тепер цим хизується. Я не відповів йому, та він уже розговорився.

— Сьогодні вранці у нас був шмон, причому двічі. У мене в хлібі були леза. Знайшли...

Шмон — це обшук. «Еге, та він хоче купити мене!» — подумав я.

— Як тебе звати? — спитав я.

— Сандро! — відповів хлопець.

— Прізвище?

— Замбахідзе².

— Гарне в тебе прізвище.

— Непогане,— згодився він, усміхаючись.

— Ляжеш отам, на перших нарах,— показав я рукою.

— Чому так близько до параші?

— Від страху будеш часто мочитися, і не треба буде йти далеко! — пояснив я.

— Стільки нар у камері...— промовив він боязко.

— Усі ці нари мають своїх господарів,— відповів я.

— А де ж вони? — спитав він здивовано.

— Хто розстріляний, хто засланий, хто вмер своєю смертю, хто на суді, а хто на допиті. Скоро повернуться! — сказав я.

В'язень Замбахідзе недовіжливо глянув на мене, проте вибрати собі інші нари не наважився — прилаштувався там, де я показав, а потім і ліг.

— Стомився? — спитав я.

¹ «Сопліс цховреба» («Сільське життя») — грузинська республіканська газета.

² З а м б а х і — півники (квіти) (груз.).

— Від чого ж мені стомитися? — знову здивувався Замбахідзе.
— Тоді вставай! За лежання вдень, якщо побачать,— карцер!
— А в ізоляторі нам дозволяли лежати.
— Ізолятор — одне, а камера — зовсім інше. Роби, що кажу, а то пожалкуеш! — попередив я.

Замбахідзе встав, узуся й сів.

— І весь час отак сидіти? — спитав він засмучено.

— До суду. А коли дадуть строк, тоді хоч і догори ногами ходи!

— За що ж мені строк? За що? Це ж не жарт! Хіба світ покритий соломою? — спалахнув раптом Замбахідзе.

— Де ти працював? — спитав я, коли він трохи охолов.

— На шкірзаводі! Працював і буду працювати! — відказав він так, наче це я зняв його з роботи й заарештував.

— У чому ж тебе обвинувачують? — спитав я.

— Ух, негідники, щоб мати їхня заридала! — вилаявся Замбахідзе й ударив себе кулаком у груди так, що мені стало шкода його.

— Ти про кого це? — спитав я.

— Про директора та начальника госпвідділу. Ти ж знаєш, як у них робиться! Кожен завідувач цеху виносить шкіру, продає і ділиться з директором та начальником госпвідділу.

— А ти? — спитав я.

— Та хто вони такі, щоб я їм давав?! — спитав він украй здивовано, наче тієї шкіри й у вічі не бачив.

— А що було далі?

— Що було далі? Поставили на моєму місці хрест і продали його разом зі мною.

— За скільки?

— Звідки я знаю? Покликав мене директор: пиши, каже, заяву і йди. Та хіба я дурень? Відмовився написати!

— І добре зробив! — похвалив я його.

— Що ж я зробив доброго? — здивувався Замбахідзе.

— Ну, що не написав заяви!

— Та мовчи, ради бога. Ти знаєш, що потім вони зі мною зробили?

— Знаю,— відповів я.

— А що? — спитав він.

— За тебе взялися директор і начальник госпвідділу і одного прекрасного дня тобі влаштували засаду. Тебе вперше в житті затримали в прохідній, завели до кімнати начальника госпвідділу і обшукали в присутності двох робітників. І при обшуку знайшли викроєні підшви і клапоть шкіри на переди.

— Не знайшли, а підкинули! — уточнив Замбахідзе.

— Це не має значення! — сказав я.

— Як це не має?

— Та тому, що під час обшуку були свідки — ті двоє робітників.

— Фальшиві свідки! — вигукнув Замбахідзе.

— Так, ті двоє робітників були фальшиві свідки. Потім тебе сфотографували з краденим і повели до директора. Правда чи ні? — спитав я.

— Правда! — відповів Замбахідзе.

— Хочеш, скажу, що тобі сказав директор?

— Скажи!

— Коли тебе завели в кабінет, директор удавав, що читає газету. Побачивши тебе, він підвівся й спитав: «У чому річ?» Спитав?

— Саме так і спитав, гниляк! — кивнув головою Замбахідзе.

— І начальник госпвідділу йому доповів: так, мовляв, і так. «Не вірю!» — вигукнув директор. «Не вірите? А це що таке?» Та й кинули перед ним шкіру. Директора це начебто прикро вразило. Сумно зітхнувши, він опустився в своє крісло. Довго сидів зажурений, потім підвівся й сказав тобі: «Товаришу Замбахідзе, оце ти так виправдуєш довір'я колективу заводу, довір'я партії й уряду? Ми прийняли тебе, як рідного сина, виростили, довірили тобі цех! А ти? Замість того щоб чесно служити Батьківщині й самовіддано боротися за виконання завдань п'ятирічки, замість того щоб заощаджувати кожну народну копійку й робити свій внесок у розвиток цієї галузі легкої промисловості,— що ти робиш? Крадеш? І в кого крадеш? У держави? Ні, Замбахідзе, цього ми тобі не дозволимо!» Ти хотів щось заперечити, але розхвильований директор, не давши тобі й слова сказати, рукою звелів начальникові госпвідділу вивести тебе. Так було?

— Саме так!

— Що ж лишалося робити слідству? Повірили двом свідкам, і тебе заарештували. На їхньому місці і ти вчинив би так само. Місяць протримали тебе в ізоляторі, а тепер ти сидиш тут, поруч зі мною! — закінчив я ворожіння.

— Будь другом, скажи, звідки ти все це знаєш? — спитав мене вкрай здивований Замбахідзе.

— Що ж тут мудре, підсудний Замбахідзе? В цю камеру всіх посадили нізачо: і Тіграна, й Лимона, й Ісідоре, й Чичико, й Чейшвілі, й Шошіа!.. Чи не думаєш ти, що геть усі в'язниці заповнені невинними людьми? Та, мабуть, і ти сів безневинно, нізачо? — спитав я.

— А ти? — перевів Замбахідзе мову на інше.

— І я, звичайно!

— Чому ж тебе не випускають?

— Хто тобі сказав, що не випускають?! Ось побачиш, не мине й години, як мене покличуть і скажуть: «Ти вільний!» — усмінувся я.

І сталося чудо, ще більше за те, яке чотири місяці тому зробив Мошіашвілі!

Відчинилися двері камери, мій давній знайомий наглядч переставив через поріг задерев'янілі ноги і, всміхаючись, гаркнув на повний голос:

— Накашидзе, з речами!

«Накашидзе з речами!.. Накашидзе з речами!..» — відзвучала луна в порожній камері. Я застиг на місці. Якийсь час я ще бачив Замбахідзе з роззявленим від подиву ротом, потім і він зник. Камера наповнилася рожевим туманом, густим рожевим туманом.

— Кінчився потоп на землі, — почув я оксамитовий, ласкавий і теплий голос знайомого старого. — Виходьте з ковчега й віддайте хвалу господові!.. — Потім цей голос віддалився, але став значно тепліший і ласкавіший: — Будьте плодючі, розмножуйтесь і запліднюйте землю!

...Хто сказав, Шошіа, що не буває на світі чудес? Бувають на світі чудеса! І є бог на небі, Шошіа!..

* * *

Вартовий відчинив переді мною останню, дев'яту браму і лягнув мене по плечу.

— Дружина в тебе є? — спитав він.

— Немає! — відповів я.

— Шкода! — похитав вартовий головою.

— До побачення! — сказав я.

— Прощавай! — відповів він, і в мене за спиною із скрипом зачинилася величезна залізна брама.

* * *

Вона стояла на тротуарі навпроти в'язниці з термосом у руці й чекала мене. Була в тому самому вицвілому коверкотовому дощовику, з тією самою синьою в білу крапочку косинкою на шії. Стояла й чекала...

Мені сперло в грудях і, щоб не розплакатись, я закусив нижню губу й проковтнув слину.

Вона стояла й чекала.

І я пішов до неї, перетнув бруківку й зупинився перед нею на тротуарі.

Вона забрала в мене торбу й поклала її собі до ніг, а потім узяла мене за руку й сіла прямо на тротуар. Я машинально сів поруч з нею. Вона мовчки відкрила термос, дала мені замість склянки ковпачок і налила в нього гарячої кави, точнісінько так, як під час побачення. Я ковтнув раз, ковтнув повагом, зовсім не хвилюючись. Тепла темнувата рідина розлилася в мене по тілу, пішла по жилах... І раптом усе ожило: загомонила вулиця, зарухались машини, хтось засміявся, хтось вилаявся, хтось крикнув. І я почув материн тремтячий голос:

— Як ти себе почуваєш, синку?

— Добре, мамо!

Вона поклала мою голову собі на коліна й довго гладила мене тремтячою рукою по чубу й по обличчю. Потім я відчув, як упала на мене її гаряча сльоза, одна, друга, третя, і як у душі моїй розтопилась остання крижина... Плакала мати, плакав і я. Перехожі зупинялися, здивовано позирали на нас і йшли собі далі, й нікому не спало на думку спитати, чого плачуть мати з сином на цій вулиці, сповненій сонця, тепла, гомону й радості.

А ми сиділи на тротуарі й плакали.

Плакали, не соромлячись нікого.

* * *

І знову вночі з'явилося до мене Сонце. Воно оперезало мене своїм золотим променем і притягло до себе. Чим більше я наближався до Сонця, тим прохолоднішим воно ставало. Коли, підійшовши впритул, я доторкнувся до нього рукою, воно не облекло мене. Ми почали разом підніматися по довжелезному крутоскилу — попереду Сонце, за ним я. Ми піднялися високо-високо, на снігову вершину, куди не піднімався ще ніхто і де ніколи не танув вічний сніг.

— Це Джомолунгма! — сказало Сонце й подало мені білий прапор, а потім поставило його поруч зі мною.

Я розгорнув стяг і, здійнявши його високо вгору, подивився на нього.

Над світом замайорів білосніжний прапор — символ добра, милосердя й любові.

Величезний, чистий-пречистий білий прапор маяв над світом!

ЗАКОН ВІЧНОСТІ

Роман

1

Біль почався в правому плечі. Потім ураз він поповз до самісінького серця й спинився під лівим соском. А тоді наче хтось розітнув груди, просунув мозолясту руку й почав вичавлювати серце, мов виноградне гроно. Вичавлював повільно, старанно: раз і два, два і три, три й чотири... Нарешті, коли в ньому не лишилося й кровинки, та сама рука закинула його кудись у куток, — серце зупинилося. Ні, не зупинилося, спершу воно впало вниз, як падає горобець, ударившись об шибку, забилося, затріпотіло і вже потім зупинилося. Та коли серце зупиниться — то ще не смерть, то широко розплющені від нелюдського жаху очі й нескінченне чекання: заб'ється знов чи не заб'ється кляте серце, заб'ється чи не заб'ється?!

— Серце не можна проклинати, батоне! Серце треба пестити й дмухати на нього, як на молоко, що закипає.

— «У біді зміцніться треба...»¹ — сказала фельдшерка.

---

¹ Рядки з поеми Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» подаються в перекладі М. Бажана.

— Калбатано, не до художньої літератури мені! Спасіть!

— Надю, анальгін!.. Зараз полегшає!

— Він напідпитку, лікарю!

— Кардіограму!

Хворому зв'язали ноги.

— Ну як? — спитав лікар.

— Дуже глибоко, батано! Що ж можна вдіяти?..

— Боляче?

— Або втамуйте біль, або ж убийте!

— Промедол!

Через п'ять хвилин:

— Ну що, полегшало?

Хворий хотів був розплющити очі, щоб глянути на того, хто поставив це наївне запитання, але на повіках наче лежали важкі та холодні свинцеві пластинки.

— Морфій! — гукнув збентежений лікар і кинувся до телефону.

— Це я, Антелава. Звільніть монітор і підготуйте дефібрилятор. Швидко!

— Убийте мене! — знов попросив хворий.

— Азот! — звелів лікар.

Хворий відчув, як до обличчя йому приклали вологу марлю, як його обережно підняли, поклали в човен і спустили в море...

Море ледь хвилювалося, і човен ліниво похитувався. Раптом перевізник приставив йому до грудей величезного тупого цвяха і, з усієї сили вдаривши кулаком, загнав його в лавку.

— Навіщо ти прибив мене, недолюдку? — простогнав хворий.

— Щоб не випав з човна, — відповів перевізник.

Потім він такими самими іржавими цвяхами поприбивав руки й ноги, а сам підвівся і скочив у воду.

— Не покидай мене, дорогий, бо хто ж повитягає цвяхи?! — слізно заблагав хворий.

— Витягнуть там, на тому березі! — відповів перевізник, плывучи геть. Голос його долинув здалека. Потім хворий чув глухі вигуки з берега, але він не міг зрозуміти, чи то прощалися з ним, чи застерігали його, чи підбадьорювали, чи втішали, чи оплакували.

Нарешті всі голоси стихли, розтанули, пропали. Зостався тільки пекучий біль, нестерпне чекання, безмежне море та він сам — прибитий цвяхами до човна, всіма залишений.

— Боже мій, боже мій, навіщо ти покинув мене! — вигукнув хворий, але одразу ж збагнув, що слова ці промовив не він, і де вже було сподіватися, що вони дійдуть до бога.

А човен усе так само похитувався на синявих хвилях...

Рівно через тисячу років хворий відчув поштовх і викликаний цим поштовхом нестерпний біль. Човен пристав до другого берега.

Величезна юрба оточила човна.

— Що ж це з ним зробили! Як прицвяхували бідолаху! — пожалів його хтось, витягаючи човен на берег.

— Вийміть цвяхи, а то сконаю! — попросив хворий.

— Де Яшвілі? — спитав один з тих, що зустрічали.

— Я тут, батоно!

— Витягни! — звелів він йому.

— Глибоко дуже, батоно...

— Тоді тягнімо всі гуртом! Ну, раз, два і три-и-и!..

«Господи, невже не витягнуть?» — подумав хворий і хотів допомогти.

— Не рухайся! — застеріг його хтось і знов звернувся до своїх товаришів: — Ану, ще взяли: раз, два і три-и-и!..

Минула ще тисяча років. Люди зубами витягали цвяхи.

— Піднімається? — спитав старший.

— Піднімається! — відповіли його підлеглі.

— Скільки?

— Шістдесят, батоно!

— Стривайте з тиском, стежте тепер за серцем!

— Пульс п'ятдесят.

— Здається, видряпався! — сказав той, що стояв біля монітора.

— Скотилося! — промовив хворий.

— Що скотилося? — перепитав здивований лікар і приклав вухо до голих грудей хворого.

— Колесо скотилося! — повторив той.

— Звідки? — спитав лікар тремтячим голосом.

— Ось звідки, батоно, — відповів хворий, приклавши руку до серця, і всміхнувся.

Лікар полегшено зітхнув і витер йому лоба, зрошеного холодним потом.

— Начебто врятували! — промовив він, витираючи на своєму лобі гарячий піт.

— І звідки в такого молодого інфаркт? — спитав хтось, дістаючи тремтячими пальцями цигарку з пачки.

Хворий ще раз спробував розплющити очі, щоб глянути на того, хто звернувся з цим наївним запитанням, але не зміг: до свинцевих пластинок на його повіках наче додалося ще по одній.

...А потім настало незвичайне, цілюще сп'яніння — напрочуд тепле, легке й рожеве. Біль де й дівся. Настало цілюще сп'яніння, і хворий знов подався в мандри, тільки вже не морем, а зов-

сім інакше, крутими крученими сходами, яким не було кінця. І дивно було: він опускався сходами вниз, а здавалося, наче піднімається все вище й вище...

2

На подвір'я зайшов, наспівуючи пісеньку, кульгавий Аветік Бабаянц. За мотузком, яким була підперезана чорна сорочка на-випуск, стирчав у нього виструганий з дранки ніж. Позаду йшла жінка з катеринкою на спині, а за жінкою бігла французька болонка. Крізь білосніжні пасма шерсті, що спадали їй на лоба, виблискували чорні, як вуглинки, гудзички очей, немов із-за куців визирав переляканий абрек.

Бабаянц та його театр розташувалися посеред двору.

Задоволено всміхаючись, Бабаянц обвів очима господинь, що повиставлялись, як білизна, на балконах чотириповерхового будинку, гордо сперся лівою рукою на рукоятку ножа, правою послав дамам привіт з поцілунком і оголосив репертуар свого театру:

— Шановна тбіліська публіко й аристократіе! Польовий театр публічного артиста Грузії Аветіка Бабаянца сьогодні покаже вам сучасний варіант своєї нової трагедії «Отелло». Ролі виконують:

Отелло — Аветік Бабаянц.

Дездемона — Марія Павлівна.

Яго — болонка, або Стелла.

Ціна квитка — двадцять копійок. Гроші наперед!

Увертюру на катеринці грає Марія.

— Починай, дурепо!

Марія закрутила ручку. Катеринка солодко застогнала, і Бабаянц почав:

Летить муха із Багдада,
Летить муха із Багдада,
Та-на-на, та-на-на, та-на-на, та-на-на,
Та-на-ні-на, та-на-ні-на, ох!..
Мої милі та хороші,
Кидайте хутчіше гроші!
Та-на-ні-на, та-на-ні-на, ох!..

З балконів градом посипалися дрібні гроші й забряжчали по бруківці подвір'я.

Діти накинулись на монети, мов голодні горобці на корм.

— Гей ви, злодюжки, не здумайте красти в мене!

— Тут є й мідяки, дядку Бабаянце!

— Мідяки нагрій і приліпи собі до лоба, а срібняки давай сюди!

— А ті, що впали решкою?

— Давай сюди, в кишені перевернуться.

— Ого скільки!

— Не бійся, тут не більше від платні твого батька!.. Маріє, суко, дістань грот з ліфчика!

Позбирали гроші. Бабаянц відпустив пояс, висипав дрібняки у спідню кишеню штанів, потім витяг з нагрудної кишені згорнену увосьмеро газету, розгорнув її на землі й запалив сірником. Зачекавши, поки газета згоріла дотла, він зібрав попіл на долоню, плюнув на нього й почав розтирати другою долонею. Потім обома долонями провів по обличчю, і всі ахнули — викапаний мавр.

— Стелло, виходь! — наказав Отелло.

Сученя подріботило до нього. Отелло нагнувся, наблизив вухо до блискучої чорної мордочки болонки. Собачка — Яго тричі прогавкала у вухо і стала на задні лапки.

— О! — вигукнув Отелло, звівши очі на глядачів. — Яго каже, що дружина моя Дездемона злигалася з Кассіо!

Потім з мукою на обличчі він знов нагнувся до болонки й приклав вухо до її мордочки. І знов собачка тричі гавкнула у вухо — цього разу зліше й голосніше.

Отелло спершу остовпів і так стояв якусь хвилину, оцінюючи складну ситуацію, а тоді раптом зареготав, мов божевільний:

— Ха-ха-ха! Ні, ні, сучий сину! Поки не даси мені доказів, не повірю!

Стелла підбігла до Марії, вихопила з її рук багдадську носову хусточку з намальованими на ній танцюючими кінто¹ й понесла в зубах маврові. Отелло глянув на хусточку і застиг.

— Та це ж та сама хусточка, яку я подарував тій повії торік! — вигукнув він трагічним голосом і тричі вдарився головою об акацію. Сполохані горобці, зацвірінчавши, перелетіли на друге дерево.

— Маріє, виходь! — покликав Отелло Дездемону.

Дездемона приставила катеринку до акації й підійшла до свого чоловіка, низько схиливши голову.

— Дездемоно, де та хусточка, що я тобі подарував? — спитав Отелло, дивлячись на неї допитливими очима.

— Чого ти присікався? Звідки мені знати, де твоя хусточка? Може, сам загубив або приткнув десь, а тепер мене терзаєш! — накинулась на нього Дездемона.

— Нікчемо! І ти ще звешся жінкою! Проміняла мене на троцькіста Кассіо?! — оскаженів Отелло і схопив Дездемону за горло.

---

¹ Кінто — продавці з лотка в старому Тбілісі, що носили особливе вбрання і відзначалися дотепністю.

— Помалу, дурню! — Дездемона вирвалася в нього з рук і сама обережно лягла на задалегідь розстелену шаль.

Отелло знов зареготав, потім опустився на коліна, приклав вухо до грудей Дездемони і, переконавшись, що вона мертва, почав бити себе по голові. Потім він вихопив із-за пояса дерев'яного ножа, ткнув його, наче термометр, собі під пахву й ліг поруч з Дездемоною. А Яго, улучивши мить, підняв ніжку й помочився на приставлену до акації катеринку.

Трагедія закінчилась.

— Bravo, Бабаянце! — гриміли балкони.

— Bravo, Отелло! — галасували веранди.

— Bravo, Маріє! — горлав увесь будинок.

— Bravo, Дездемоно! — репетували господині.

— Bravo, Стелло! Bravo, Яго! — верещали діти.

* * *

В ідальні горіло світло. Трое тихенько розмовляли там, майже пошепки, наче боялися розбудити когось четвертого. Настінний годинник пробив двічі. Була друга година ночі.

— Поспішіть, калбатано, нам треба ще й до інших зайти...— промовив чоловік улесливим голосом.

— Олю, покладаюся на тебе... Дитину відвези до мами в Хоні...¹

Жінка, тремтячими руками вкладаючи в чемодан білизну й теплі речі, глянула на Олю очима, повними благання.

— Не турбуйся, Аніко! — схлипнула та.

— Завтра ж!

— Навіщо, калбатано Аніко, ці заповіти і все таке. Я ж сказав, вас дещо запитають у справі вашого чоловіка й відпустять. І чим раніше вийдете, тим швидше повернетесь,— квапив чоловік.

— Пожалій хоч дитину, не бери гріха на душу! — попросила жінка й почала зачиняти чемодан. Руки в неї тремтіли, і дужка замка ніяк не входила в щілину. Чоловік допоміг, замкнув чемодан і подав його жінці.

— Поспішіть же, світає вже, калбатано Аніко!

— Яка я тобі калбатано? Якщо лишилася в тебе хоч крапля людської крові, скажи, що не застав мене вдома, а я завтра ж зникну, розтану, випаруюсь, провалюся крізь землю...— У голосі в жінки зазвучала ледь відчутна нотка надії.

— Так не вийде! — сказав чоловік.

---

¹ Хоні — стара назва міста Цулуکیدзе.

— Тоді зачекай ще хвилину, попрощаюся з сином,— попросила жінка.

— Ти вже тричі прощалася! — нагадав чоловік.

Жінка попрямувала до спальні, але чоловік заступив їй двері.

— Кінчаймо! Все має свій порядок...

— Ну, ще раз! — тремтячим голосом повторила жінка своє прохання.

— Кінчаймо! — відрубав чоловік.

— Невже немає в тебе ні жінки, ні дітей, нелюде ти такий? — спитала безнадійно жінка.

— Немає і не буде, я вільний птах! — гірко посміхнувся чоловік.

— Раб ти, а не вільний! Імпотент нещасний, блазень, комедіант і негідник! — обурилася жінка.

— Хто з нас негідник і блазень, це з'ясується там, а зараз іди, поки я...— зблід чоловік.

— Нічого ти мені не зробиш...

— Із зрадником Батьківщини інакше не поводяться!

— І що ти знаєш про Батьківщину, волоцюго?

— Запам'ятай ці слова!

— Запам'ятаю!

Чоловік узяв жінку за лікоть і повів її до виходу.

— Олю! — гукнула жінка.

— Аніко, голубонько!

Потім запало мовчання, і раптом невтримне ридання двох жінок сповнило кімнату.

— Щоб мати твоя заридала, Андрю! Куди ти послав мене!..— заскреготав зубами чоловік.— Ну, годі вам! Я теж, кінець кінцем, людина! — звернувся він до жінок, насилу проковтнувши клубок, що підступив йому до горла.— Замовкніть!!!

Дитину розбудив сильний стук дверей. Вона швидко підвелася в постелі й подивилась на материне ліжко. Воно було порожнє.

— Мамо! — покликала дитина.

Ніхто не відгукнувся.

— Мамо! — повторила вона тихо й засунула руку під материну ковдру. Постіль була ще тепла.

Страх, зародившись у ступнях, пройшов по колінах, проник у ділянку живота, потім скував легені й нарешті вгніздився в очак. Дитина злізла з ліжка й босоніж, у довгій, аж по кісточки, білій сорочці підійшла до дверей і штовхнула їх.

В ідальні, на низькій тахті¹, уткнувшись головою в руки, си-

¹ Тахта — тверда кушетка, покрита килимом.

діла тітка Оля. Плечі в неї тремтіли. Дитина зупинилася перед нею й пошепки спитала:

— Тьотю Олю, де мама?

Жінка не підвела голови.

— Тьотю Олю, де моя мама? — повторила дитина запитання, торкнувшись плеча худенькою, холодною і спітнілою рукою.

— Твоя мама, Бачано...— Жінка затнулася.

— Що зробила моя мама?!

Жінка підвелася, пригорнула дитину до грудей і затулила їй рота долонею, щоб не чути цього жахливого запитання. Голосу жінка не чула, але по тому, як ворушились губи, здогадувалася, що дитина вперто повторює одне й те саме запитання. Дитина змерзла, і з неї лився піт. Губи її вже не ворушились.

— Боже, невже ти не бачиш цього? А якщо бачиш, то де ти?!— промовила жінка й опустила перед дитиною на коліна.

* * *

— У вашого хлопця порок серця і гострий невроз,— сказав лікар.

— Звідки?— спитала розгублено тітка Оля.

— Порок набутий. Чи не переніс він якоїсь тяжкої травми?

— Ні, батоно!

— Скільки йому?

— Дев'ять.

— Просто дивно...

* * *

Поїзд, наче зелена гусениця, повз від тбіліського вокзалу. Тітка Оля роздягла Бачану, наділа на нього довгу нічну сорочку і вклала на верхню полицю, підсунувши під голову великий шкіряний чемодан, а сама вместилася внизу, біля вікна.

— Спи! — сказала вона хлопцеві. Той повернувся до стінки. Загальний вагон був переповнений, аж кишів.

— Бачано, а що треба сказати перед сном? — нагадала тітка.

— На добраніч! — усміхнувся Бачана пасажирам і знов повернувся до стінки.

— Леле, яка чемна дитина! — здивувався один з пасажирів.— А мої перед сном знай обзивають один одного сучими синами, та ще й при мені!.. Це ваш син, калбатано? — спитав він Олю.

— Так.

— О-о! — похвалив пасажир.— Тільки зовсім не схожий на вас. Мабуть, у батька вдався?

— Так.

— Недарма кажуть: яке коріння, таке й насіння...— промовив пасажир.

— Авжеж,— усміхнулась тітка Оля.

«Так-так-так. Так-так-так...» — вистукували колеса на рейках.

— Ану, опустіть штори! — просунув до них голову провідник.

— Що сталося? — спитала тітка Оля.

— ЗАГЕС!¹ — пояснив хтось.

— Ну й що?

— Боятися диверсії,— розтлумачив той самий голос.

— Диверсія, диверсія, диверсія...— повторив у півсні Бачана й подумав: «Що ж це таке — диверсія? Коли прокинуся, неодмінно спитаю в тітки Олі». А потім усе відкотилося, наче барвистий м'яч, і зникло в приемному перестуку коліс поїзда.

...Уночі прийшла мати, обережно забрала в Бачани з-під голови чемодан і підклала дуже м'яку, пухову подушку. Бачана ворухнувся. Мати завжди поправляла йому подушку, тому він навіть не розплющив очей, а навпаки, вкрився з головою.

— Ляж на подушку, дитинко, на подушку,— чує Бачана материн шепіт і слухняно підводиться голову.— Спи, генацвале, спи! — Він відчув, як рука погладила його по щоці... Але чому в мами така шершава рука? Це, мабуть, тато, і він, звичайно ж, покладе під подушку подарунок...

«Так-так-так...» — співає поїзд.

Спить Бачана солодким сном. Спить, і сниться йому кольоровий сон: у дзеркальному залі Палацу піонерів вишикувалися хлопчики й дівчатка в білосніжних сорочках та червоних галстуках, і серед них він, Бачана. Сьогодні незабутній день: Хосе Діас і Долорес Ібаррурі роздають піонерам подаровані дітьми республіканської Іспанії шапочки з китицями... Долорес Ібаррурі, смаглява, висока й надзвичайно вродлива жінка, вручає Бачані шапочку від імені баскського хлопчика.

— Будь готовий! — каже Долорес Ібаррурі.

— Завжди готовий! — відповідає, салютуючи, Бачана.

— Салют! — каже Долорес, піднімаючи над головою кулак, потім гладить Бачану по щоці і всміхається...

Поїзд шалено вирвався з Ціпського тунелю, на станції Марелісі з свистом розітнув навіл перелякану юрбу пасажирів і, не зупиняючись, помчав до Самтредія.

¹ ЗАГЕС — Земо-Авчальська гідроелектростанція на Курі, недалеко від Тбілісі.

— Якщо так ітимає, за годину будемо в Самтредіа, батоно! — промовив хрипким голосом пасажир з брудним бинтом на шиї.

— А може, він і там не зупиниться? — спитала стурбована тітка Оля.

— Якийсь дивний вагон причепили до нас у Мцхеті, — сказав той чоловік, що дивувався з Бачаниної ввічливості. — На приступках стояли військові. Я саме спустився по воду і бачив їх на власні очі.

А поїзд мчав і мчав, минаючи, мов кинутих на вулиці дітей, хвилинні й двохвилинні станції.

— Готуйтеся, за півгодини буде Самтредіа! Зупинка — три хвилини! — Провідник ішов по вагону, стукаючи ключем по полицях.

— Занадто швидко сьогодні йде ваш поїзд, — звернувся до нього чоловік, якому сподобалася Бачанина ввічливість. — Чи не доведеться нам доплачувати за квитки?

— Коли доїдеш, спитай про це начальника станції! — гаркнув провідник.

— А він зустріне мене? — з удаваною простодушністю спитав пасажир.

— Якщо уряд не забув повідомити його, то, звісно, зустріне! — насмішувато відповів провідник.

— Ну, нашого уряду в забудькуватості аж ніяк не звинуватиш... Ще й досі пам'ятає, за кого я голосував у дев'ятсот п'ятому на мітинзі, влаштованому на подвір'ї Ілорської церкви...

— Ану, прикуси язика та хвали бога, що я недочуваю! — гримнув на нього провідник.

Пасажир замовк, поїзд стихив хід.

— Калбатано, ви, здається, сходите в Самтредіа? — торкнувся рукою плеча тітки Олі, що встигла задрімати, молодий пасажир. — Калбатано!

Тітка здригнулась і розплющила очі.

— Що таке?

— Ви наче збиралися сходити в Самтредіа...

— Так. — Тітка схопилась, як ужалена, і кинулась до Бачаниної полиці. — Уже сходимо! Вставай, Бачано, сходимо!

Бачана стрепенувся, підвівся на полиці.

«Т-так... т-так... т-так...» Поїзд співав уже півголосом.

— Швидше, Бачано! — квапила тітка Оля, лаштуючи сумку.

Бачана простягнув руку до узголів'я і завмер...

— Тьотю Олю, де мама?!

— Ти про що, Бачано? — спитала тітка Оля тремтячим голосом і провела долонями по скронях.

Пасажири здивовано позирали то на хлопця, то на сплотнілу жінку.

— Тьотю Олю, мама взяла чемодан. Де моя мама?

Оля зрозуміла, що зараз повториться історія минулої ночі. Вона взяла з полиці приголомшену, роздягнену дитину, пригорнула її до грудей і, затуливши їй рота долонею, опустила просто на підлогу.

— Люди, допоможіть мені! — попросила вона.

Поїзд зупинився.

* * *

Черговий по станції Самтредіа тричі вдарив у дзвін, і, коли поїзд, що стояв на другій колії, повільно рушив і зник, рука його застигла на мотузку, прив'язаному до серця дзвона. Перед черговим на порожньому пероні стояли двоє: жінка без пальта, з розпущеним волоссям і перекошеним обличчям та здивований босоногий хлопчина в довгій, аж по кісточки, білій сорочці. Рука в руці, вони стояли нерухомо. Сторопілий черговий машинально смикнув за мотузок, потім ще раз і ще раз, і в німій тиші ночі пролився протяжний гул дзвона.

«Дзінь-бом... бом, дзінь... дзінь... бом... Дзінь... бом...»

— Зосіме,— звернувся черговий по станції до свого помічника,— піди вгамуй того попа! Знов припхався п'яний на чергування! — І з вікна висунулась голова в червоному кашкеті.

Жінка й дитина все так само стояли на пероні. А дзвін протяжно гув: «Дзінь-бом, дзінь-бом, дзінь-бом, дзінь... дзінь... дзінь...»

3

Хворий, що вирвався з лабетів смерті, схожий на приведену в цирк і посаджену в першому ряду допитливу дитину в ту мить, коли з-за чарівної завіси раптом виходить антрепренер у блискучому фракі, з напوماдженим волоссям і оголошує:

— Шановні громадяни, адміністрація цирку дуже просить у вас вибачення... Через раптову хворобу ілюзіоніста вистава не відбудеться!..

* * *

Палата була на трое ліжок. У ній стояв змішаний запах йодоформу, спирту, камфори, щойно вимитої, ще вогкої підлоги і, звичайно ж, сечі. Щоб не задихнутися, Бачана дуже обережним рухом прикрив носа ковдрою, потім повільно доніс пальці лівої руки до правого зап'ястка. Серце билось майже так, як у

дитинстві, коли, граючи в піжмурки, зажмурений Бачана прихилився головою до стіни й починав рахувати. «Раз, півтора, два, два з половиною, три, чотири, п'ять, шість, сім, сім з половиною, ві-і-сім з полови-и-ною, дев'ять і десять!»

Бачана прийняв руку з пульсу і приклав її до серця. У грудях панувала могильна тиша, і він одразу взявся за пульс. Серце працювало... Тоді він обережно висунув носа з-під ковдри. Знову вдарив гострий запах.

— Вікно! — промовив Бачана.

— Що? — спитало сусіднє ліжко.

— Він, здається, живий,— обізвалося друге ліжко.

— Тягнуть до нас усіх небіжчиків! Що це, палата чи морг? — сказало ображеним голосом перше ліжко.

— Кажуть, письменник,— відповіло друге.

— А якщо письменник, то хай несуть на Мтацмінду¹, а не сюди! — сказало перше ліжко.

Бачана все це чув, але головним для нього тепер було повітря — чисте повітря, і нічого більше.

— Вікно! — повторив він.

— Щось йому тут не подобається — чи то вікно, чи то повітря,— промовило перше ліжко до другого.

— Повітря! — сказав Бачана.

— Ми, батоно, не маємо поки що права вставати і навіть рухатися,— пояснило йому друге ліжко,— і поки не прийде сестра, вам доведеться задовольнитись тим самим повітрям, яким дишаємо я і шановний Буліка.

Бачана зрозумів, що перше ліжко звати Буліка. Тепер треба було з'ясувати особу другого.

— Котра година? — спитав Бачана.

— По-моему, саме час, отче, перехреститися і скласти хвалу господові! — відповіло перше ліжко.

Бачана зиркнув на друге ліжко й побачив чорну з сивиною бороду. «Піп, чи що?» — подумав він і знов спитав про годину.

— Десята ранку,— відповіло друге ліжко.

— А століття вас не цікавить, батоно? — спитало перше.

Хворі жартують або тоді, коли вмирають і не бачать ніякого порядку, або коли вже стануть молодцями. Бачана пам'ятав, яке тепер століття, але його зараз цікавило обличчя того молодчаги, чие ліжко стояло в ногах у нього, а через те видно було тільки лисину. Два різки білої подушки, що стирчали обабіч голови, робили її схожою на осячу або заячу.

¹ М т а ц м і н д а (буквально: Свята гора) — гора в Тбілісі, де міститься пантеон видатних письменників та громадських діячів.

Бачана мимоволі всміхнувся і, щоб не образити сусіда, все-таки спитав:

— А яке тепер століття?

— Еге, отче, цей іде з дуже далекого краю...— обізвався Буліка до другого ліжка, пропустивши повз вуха запитання.— Я так далеко не забирався...

— Так у тебе ж, бічо, була тільки ішемія задньої стінки, а в нього всі стінки зруйновані, мов храм Баграті!¹ — пояснило йому перше ліжко.

— Коли так, то це для вас, шановний, перший день першого століття нового літочислення,— встановило дату Бачани перше ліжко.

Бачана нічого не відповів. Він почав оглядати палату.

Двері, ліжко, ліжко, дві низенькі шафки, на них банки з мацони², всілякі ліки, прикриті серветкою фрукти. Білі стіни, одне велике вікно й один спільний стіл з графином для води та зів'ялими трояндами. Під ліжком № 2 білий нічний горщик з вигнутою, мов у лебедя, шийкою. А що діялося під ліжком № 1, Бачана не бачив. Сам він був № 3. Так він пронумерував ліжка. Хворий на ліжку № 1 з настобурченими різками подушки обабіч лисини тепер більше скидався на осла, ніж на зайця. А хворий, що лежав на ліжку № 2, видався Бачані досить симпатичним. Він бачив його профіль: прямий ніс, різьблене худе обличчя, яке прикрашала густа присвігла борода...

Яке ж сьгодні число і який це місяць? І навіть рік випав у Бачани з пам'яті. Безліч запитань виникали у нього в голові. На жодне з них сам він не міг відповісти і тепер сподівався, що відповідь на них дадуть йому ті двоє незнайомих чоловіків, які лежать з ним у палаті. Та хай їм чорт, усім отим запитанням, аби тільки на одне відповіли йому ці благородні люди.

— Який рік тепер? — випалив раптом Бачана, і від втоми повіки в нього заплющилися.

— Він або глузує з нас, або марить! — сказав Буліка.

— Та йому просто бракує кисню і через те підводить пам'ять. Так було й зі мною,— відповіло друге ліжко,— треба якось відчинити вікно.

Кімната знов наповнилась рожевим туманом, і Бачана знов спускався крученими сходами.

— Як вас звати, шановний? — почув він здалека Булічин голос і зупинився.

---

¹ Храм Баграті — пам'ятник старогрузинської архітектури в Кутаїсі, збудований у X—XI століттях.

² Мацоні — заквашене кип'ячене молоко.

«Звати мене Бачана, батано, а прізвище — Рамішвілі!» — хотів він відповісти, але зрозумів, що з такої відстані його не почули б, і махнув рукою. Кричати він не мав сили.

— Відчепися, він засинає! — ледве долинув до Бачани голос другого ліжка.

«Ні, я не засинаю, я спускаюся сходами! Коли можете, заверніть мені!» — хотів попросити Бачана, але рожевий туман сп'янив його, язик не повертався в роті. І, щоб зовсім не втратити зв'язку з цими людьми, Бачана сів на східець.

— Заснув! — сказав Буліка.

Бачана не спав, він усе чув.

* * *

З-під Булічиного ліжка виліз щур, задер мордочку, приплюхався й поворушив вусиками.

— Завітав! — промовив хворий № 2.

— Сам чи з родиною? — спитав Буліка.

— Поки що сам, — відповів хворий № 2.

— Подивися, чи не вмер наш письменник. Щури, знаєш, сунуть на трупний запах, — сказав Буліка і обережно підвів голову, щоб побачити під своїм ліжком щура. Ліжко закрипіло, і щур, нашорошивши вуха, шмигнув до нори. Буліка тільки встиг побачити кінчик його хвоста.

— Утік! — промовив він з жалем.

— Зараз повернеться, — сказав другий хворий, дістав із шафки грудочку цукру й кинув на середину палати. — Зараз тут буде, з родиною, — додав він.

— А ти все ж таки глянь, чи живий письменник, — знов попросив Буліка.

Другий хворий подивився на Бачанине ліжко. Бачана лежав горілиць, згорнувши на грудях безкровні руки.

— Простирано ворухитись на животі, — сказав другий хворий, — і повіки здригаються.

— Коли простирано ворухитись — значить, він дихає; коли дихає — значить, серце працює; коли здригаються повіки — значить, він не спить; коли не спить — значить, чує нас; коли чує — значить, повинен обізватися; коли не обзивається — значить, на ладан дихає, — зробив висновок Буліка. — Шановний письменнику, ви живі?

«Живий, ось сиджу тут, на сходах, і чекаю, коли ви піднімете мене нагору», — хотів відповісти Бачана, та тільки подумав про це. А думка ніяк не могла дійти до вух Буліки.

— Якщо він з цього вилізе, повірю в бога! — звернувся Буліка до другого хворого.

— Виліз! — вигукнув той. — Ось він з родиною!

Цього разу щур завітав у супроводі дружини та двох щуренят. Він зробив коло пошани кругом Булічиного нічного горщика з вигнутою, як у лебедя, шийкою і без церемонії підійшов до цукру, що валявся на підлозі. Щоб не мати мороки з перенесенням його в нору, щур підкликав домочадців, і всі по черзі взялися гризти цукор.

— Знають поганці, що ми не можемо встати. Інакше так безсовісно не повівся б з нами навіть тигр! — скрушно похитав головою Буліка.

Щур облишив цукор, став на задні лапки і з цікавістю подивився на Буліку.

— Ти ба, все розуміє, негідник! — сказав Буліка, одвівши очі від щура.

Я вірю, мова таємнича
Існує в неживому світі.
Проте і наймудрішим людям
Її несила зрозуміти...—

продекламував другий хворий.

— Це що, з «Витязя в тигровій шкурі»? — спитав Буліка.

— Ні, з «Витязя» оце:

Пісню витязя зачувши,
Із діброви вийшли звірі...

— Ну, чим щурові гірше, ніж людині? Ість, можна сказати, безплатний цукор, а ми йому вірші читаємо! До того ж не знає ні інфаркту, ні стенокардії, ні тахікардії... Бач, який він кругленький, немов те поросля!

— Авжеж, умови тут для нього розкішні, — згодився другий хворий.

— Якби побачив це якийсь іноземний кореспондент, то «Голос Америки» вже розпинався б, що в радянських хворих щури виривають з рота останню грудочку цукру! — занепокоївся Буліка.

— Ну, якщо розглядати питання в соціально-історичному аспекті й виключити антисанітарію, то, міркуючи об'єктивно й логічно, щури з'являються там, де є вдосталь продуктів. А взагалі, хоч щур і розносить чуму й сказ, він теж боже створіння, — зауважив другий хворий.

— Ти тільки не заводь знову сварки й не обзивай мене безбожником, але твоєму богові я ось що сказав би: коли ти вже створив щура, то хоч дав би йому інструкцію — що він має робити. Ну, яке його призначення на білому світі? Музику грає? Ні!

Вино п'є? Ні! Туфлі лагодить? Ні! Співає? Ні! Толму готує? Ні! А що ж він робить? Цукор гризе, підлогу гризе, землю гризе, залізо гризе, холеру розносить, сказ розносить! Що ж іще? Ага, скрізь лишає свій слід. От яке воно, твоє боже створіння! Тьху на його паскудну матір!..— плюнув Буліка й відвернувся до стіни.

— Темнота! Бог створив щура для того, щоб показати таким, як ти, неукам, який він всесильний! — пояснив йому другий хворий.— І знай: якщо ти не триматимеш язика за зубами, то бог може переселити твою душу після смерті в цього самого щура! — пригрозив він.

— То хіба для цього не вистачило б і одного щура? — злякавшись, лагіднішим голосом мовив Буліка.

— А тепер кинь йому цукру, в мене вже нема! — звелів другий хворий.

— А якщо кину «Ракову шийку», не повисакають у нього прищики? — глузливо спитав Буліка, знов повертаючись до співрозмовника.

Тим часом щури перебралися до шафки другого хворого й вивнюхували, чи нема там якогось поживку.

— Уся жива природа — боже творіння, і жити нам треба в повній гармонії,— промовив другий хворий.

Тепер щури поткнулись до Бачаниної шафки, але Бачана не встиг ще запастися продуктами, і вони вернулися до комори другого хворого, а оскільки й тут нічого не знайшлося, спересердя заходилися гризти ніжку шафки.

— А бодай щезло все ваше поріддя! — заверещав раптом другий хворий і з такою силою пожбури в щурів черевиком, що переляканий Буліка схопився за серце.

— Не порушуй гармонії, отче! — сказав він з іронією і поклав під язик таблетку нітрогліцерину.

— В чому річ? — спитала фельдшерка, що ввійшла на галас.

— Калбатано Женю,— почав схвильовано другий хворий,— або принесіть мишоловку чи мишачий цукор¹, або захистіть нас від цих мерзенних тварюк!

— Що ви маєте на увазі, батано? — спитала здивована фельдшерка.

— Звичайно ж, просимо не «Мишоловку» Важа Пшавела! Захистіть нас від щурів. Несила вже дивитися на них!

— Що ви, батано, я тут працюю тридцять років і ще не бачила жодної миші!

— Ідеться не про мишей, а про щурів! — пояснив Буліка.

---

¹ Грузини іноді називають миш'як мишачим цукром.

— Тим більше! — сказала фельдшерка.

— Кажу вам, тут шури, калбатано Женю! — наполегливо повторив другий хворий.

— Чиє це взуття? — ухилилася од відповіді фельдшерка і взяла черевик, що валявся на підлозі.

— Мое, калбатано, кинув у шура, — пояснив другий хворий.

— А як же з «не вбивай», отче? — спитала фельдшерка.

— Вам нема чого сміятися з цієї заповіді, калбатано Женю, а взагалі жінка вашого віку повинна відрізняти людину від шура! — образився другий хворий.

— До мого віку вам немає діла! — обурилася Женя. — І я фельдшерка не по шурах! Коли вам треба ліків, скажіть мені, а за мишачим цукром та мишоловками звертайтеся до завскладом!

— У нас тепер у палаті письменник, калбатано. Він, мабуть, скоро оклигає, побачить усе на власні очі й протягне вас у газети! — пригрозив Буліка.

Фельдшерка повернулася до Бачани, потім підійшла, сіла на ліжку і, взявши його безживну руку, помацала пульс.

— Ех, його ворог так простяг ноги, як він тепер протягне когось у газети... — зітхнула Женя.

— Відчиніть вікно, недавно він прийшов до пам'яті й попросив повітря, — згадав другий хворий.

Женя схопилася з ліжка й розчахнула вікно. В кімнату ринуло свіже, живлюще повітря, настояне на цвіті акації. В палаті запахло весною.

— Уставай, уставай! — почув Бачана, сидячи на сходах, чийсь дуже знайомий голос. Він підвівся й пішов у рожевому тумані вгору. Сходи вивели його на лужок, оточений цвітучими акаціями. На ньому, серед кривавих маків, стояв білосніжний, буйно-гривий лошак і бив копитом об землю, наче підкликаючи Бачану до себе.

— Иди! — почув Бачана знов. — Иди сядь на мене. — Він сів на неосідланого лошака і, щоб не впасти, уткнувся головою в гриву й обняв його руками за шию. Лошак помчав, і з того, як тупотіли його копита, Бачана зрозумів, що він не підкований. Добігши до білого храму, лошак зупинився й заіржав так, наче вдарили тисячі різної величини дзвонів. Розчинились ворота храму, і з'явилася мати божа з дитям на руках. «Господи боже», — подумав Бачана, опускаючись на коліна...

Розплющивши очі, Бачана побачив перед собою фельдшерку в чистому білому халаті, яка рахувала йому пульс. Він відчував, як тече по жилах кров і як десь біля серця вона натикається на

перепону, але не зупиняється, а з дивовижною впертістю проби-
ває собі дорогу, натискаючи на стінки. Тепер кров не текла, не
точилася поволі, а біла джерелом, біла так, що в Бачани болі-
ло і серце, й зап'ястки, і скроні. Та це був зовсім інший, особливий
біль. І Бачана зрозумів, що життя, яке покинуло було його,
вернулося, зайшло до кімнати, сіло до нього на ліжку й торкну-
лося рукою його грудей. Усе це Бачана спершу відчув, потім
почув, а тоді вже й побачив.

— Здрастуй! — промовив він до життя і всміхнувся.

— Здрастуйте! — вихопилось у фельдшерки та обох хворих.

І було в цьому «здрастуйте» все — несподіваність, радість,
подив.

— Здрастуйте! — повторив Бачана, всміхнувшись тепер людям.

— Повернувся,— сказав Буліка.

— Повернувся! — промовив Бачана.

— Де ж ви були? — поцікавився Буліка.

— Мабуть, у Віфлеємі! — всміхнувся Бачана.

— Та він ще й досі там! — засмутився Буліка.

— Ба ні, я справді повернувся! — заспокоїв його Бачана.—
Скільки днів, калбатано, як я тут? — звернувся він до фельд-
шерки.

— Один день і одну ніч,— відповіла вона, поправляючи по-
душку.

— Дякую, калбатано.

— Як ви себе почуваете, батано?

Бачана задумався, вірніше, замовк і немовби заглянув у свої
груди. Серце його билося з перебоями, але вже не так кволо —
він чув, як воно б'ється. Потім поворушив руками й ногами і по-
чув шурхіт простирала, а ліжка під собою не відчував. Було якесь
легке й приємне почуття вільного польоту. «Це, мабуть, і є стан
невагомості»,— подумав Бачана.

— Як ви себе почуваете? — повторила запитання фельдшерка.

— Як космонавт! — відповів Бачана так, наче все своє свідо-
ме життя провів у космосі.

— Серце не болить? — знову спитала фельдшерка.

— Болить трохи, але це не такий біль, як тоді...

— Знаю...— перебила його фельдшерка.— Я зараз зроблю вам
укол гепарину й пантопону. Тепер вам потрібен тільки сон, спо-
кій і відпочинок. Увечері прийде професор. А поки що відпочи-
вайте, багато не розмовляйте і не рухайтесь!

— Зовсім не рухатися?

— Зовсім!

— А якщо ворухнуся?

Фельдшерка задумалась, наче вона мала вирішити, чи можна рухатися хворому, і нарешті тихо, але з убивчою впевненістю й неприступністю сказала:

— Умrete, батона!

Бачана насили подав у пересохле горло слину.

Фельдшерка зробила йому два уколи й приклала до місць уколів грілку.

— Коли щось треба буде, покличете мене. А ви,— повернулася вона до решти хворих,— прийміть седуксен і спіть собі. Дещо помічають і в інших палатах, але не зчиняють через це галасу на весь світ,— дорікнула вона й пішла.

— Усе професорові розкажу! — підвищив голос Буліка, але фельдшерка не почула його.

— Тут у нас до вашого повернення на цей світ вийшла суперечка за шура,— пояснив Бачані другий хворий.

— Якого шура? — здивувався Бачана.

— Він скоро завітає, і ви познайомитеся з ним... А поки його нема, давайте знайомитися між собою. Я настоятель Ортачальської церкви святої трійці отець Іорам Канделакі. А це швець із Ваке¹ Автанділ, або Буліка Гогілашвілі.

— Чому ж Буліка? — спитав Бачана.

— Малим я замість «булки» казав «буліка», тому й прозвали мене Булікою,— пояснив він.— Ви теж називайте мене так.

— Дуже приємно... А я Бачана Рамішвілі, письменник.

— Це нам уже відомо. А від чого з вами стався інфаркт?

— Йй-богу, не знаю! — зітхнув Бачана.

— А ви не теє... не пропускаєте? — спитав Буліка і дав собі два щиглики по горлу.— Кажуть, письменники дуже любляють!

— Ні, що ви! — усміхнувся Бачана.

— Зовсім ні? — здивувався Буліка.

— Чому ж зовсім? — здивувався Бачана ще більше, ніж Буліка.

— Отож я й кажу: як же чоловік пише, коли він не п'є?! А скільки?

— Ну, одну, дві, три, чотири...

— Чарки?

— Пляшки! — сказав Бачана.

— Оце-то молодець! — вигукнув Буліка.— Але тепер нам доведеться на якийсь час перейти на компот.

— Я гадаю, не на якийсь час, а назавжди! — промовив отець Іорам.

— Не говори! Я зараз заподію собі смерть! — скрикнув Буліка.

¹ Ортачала, Ваке — старі назви районів міста Тбілісі.

— Якби ти з самого початку пив компот, то не опинився б тут! — сказав отець Іорам.

— А коли ти пив компот, то чого оце валяєшся поруч зі мною? — зловтішно всміхнувся Буліка.

— Певно, так воно й буде! — сказав Бачана.

— Авжеж... У мене був один знайомий письменник, як от і ви, туфлі я йому лагодив. Сам він називав себе поетом. То він щоразу, коли бачив мене п'яного, каркав вороною:

Ой Булік, не випивай,
Літ старих не підривай...

Та де ще ті старі літа, мені лиш тридцять, а я вже інвалід... Думав, ненормальний він, як і всі поети, і не послухався його, — зітхнув Буліка. — Та що там вино, щоночі, немов красуні, сняться мені цигарки!.. Одне слово, після цього інфаркту життя проходить мимо!!!

— Після інфаркту на людину знаходить страх, батоно, огидний страх! Ви боїтеся? — спитав Бачану отець Іорам.

— Так, дуже боюся, батоно Іораме, просто місця собі не знаходжу від страху, — признався Бачана.

— Не бійтеся, все це минеться, — підбадьорив його Буліка. — Ви поки що під наркозом. А вам нічого не привиджується? Нічого не бачите?

Бачана задумався.

— Бачу, — відповів він нарешті.

— Буває... Ще й розмовляти будете вві сні. Всі свої таємниці викажете!.. Якщо ви маєте коханку, то будьте обережні, не вивовкніть її імені при дружині, бо й таке буває.

— Дякую, що застерегли, батоно, — усміхнувся Бачана.

— Взагалі розумні люди, — вів далі Буліка, — намагаються заводити коханок, яких звать так само, як і їхніх дружин. От я, приміром, коли був у вашому становищі, себто як космонавт, то все кликав Свету: «Свето-джан! Ти мое життя...» А в моєї дружини Свети, яка в цей час сиділа біля мого ліжка, слози з очей, мов горох. «Вайме¹, — ридає, — Булік-джан, я й не знала, що ти так мене кохаєш!» А я все марю про свою коханку Свету... Якщо й по батькові однаково, тоді в тебе просто райське життя!.. Але одного разу я все ж таки сплонував... Ось отець Іорам свідок, — сказав він, трохи помовчавши.

— Як? — зацікавився Бачана.

— Раз, марячи, я, виявляється, ось що ляпнув: «Свето-джан, ти ж знаєш, перші груші, що падають з дерева, дістаються сви-

¹ В а й м е — горе мені (груз.).

ні,— під свинею я розумів свою дружину,— але не журись, якщо вийду звідси живим, неодмінно одружуся з тобою!» Почувши таке, моя справжня дружина почала битися головою об залізну спинку вашого ліжка, тоді воно було порожнє. «Вайме, мій Буліка зовсім зсунувся з глузду, не пам'ятає навіть, що ми одружені!» Знала б вона, що саме тоді був я при доброму розумі!..— Буліка раптом урвав розповідь і втупився в Бачану.

Бачана лежав із заплющеними очима, з виразом безмежного блаженства на обличчі й спокійно, розмірено дихав.

— Ва, яка ж це бржава людина, як швидко ходить туди й сюди — звернувся ображений Буліка до отця Іорама.

— Облиш його, це, видно, діє пантопон... Хай поспить,— сказав священник.

А Бачана крізь рожевий туман знов спускався нескінченними крученими сходами, але цього разу вже ясніше відчував, як піднімається вгору.

4

— Ось тобі, синку, направлення. Сходи в Чохатаурі, хай там просвіять тебе рентгеном і зроблять знімок... Не подобаються мені твої блискучі очі й рум'яні щоки!

Бачана згорнув удвоє папірець і поклав його в кишеню штанів.

— А що зі мною, дядьку Євгене? — спокійно спитав він лікаря.

— Давно в тебе температура?

— З місяць, мабуть.

— Пітнієш?

— Долоні пітніють, дядьку Євгене, а вночі просто плаваю в поту! — сказав Бачана й витер об штани змокрілі долоні.

— Кашляєш?

— Іноді, але так, як собака,— сумно всміхнувся Бачана.

— Крові не помічав у мокроті? — Лікар не зводив очей з Бачаниних пожовтілих брів і почервонілих щік.

— Була на тому тижні, зовсім мало,— відповів Бачана й показав на нігті, скільки було крові.

— Де ж ти був до цього часу, синку? — Голос у лікаря затремтів.

— Та що ж зі мною, дядьку Євгене? — занепокоївся Бачана.

— Подивлюся знімок і тоді скажу,— завагався лікар.

— Як ця хвороба називається?

— Інфільтрат, а в складнішій формі — бронхоаденіт.

— А як по-грузинському, дядьку Євгене? — не відставав Бачана.

Лікар нічого не відповів. Він сів за стіл і почав без мети ритися в паперах.

— А які проти нього ліки? — знов спитав Бачана.

— Пеніцилін і сульфідин,— відповів, не підводячи голови, лікар.

— Можна їх дістати?

— Ці ліки, Бачано, коштують у Тбілісі десять тисяч карбованців! — сказав лікар і глянув у вічі враженому хлопцеві.

— Де ж узяти такі гроші?

Лікар знизав плечима й безпорадно розвів руками.

— А ще які ліки, дядьку Євгене?

— Масло, молоко, м'ясо, риб'ячий жир, ікра, яйця, цукор, мед, тепло і Бахмаро...¹ Ось твої ліки!

У Бачани пересохло в горлі. Все, що перелічив лікар, коштувало втричі дорожче за ліки. Він довго стояв остовпілий, потім дістав з кишені направлення на рентген, обережно розгорнув його, поклав на стіл і пішов до дверей.

— Куди ти, бічо? — зупинив його лікар.

— Піду я, дядьку Євгене, сам уже якось дам раду своїй недужі,— сказав Бачана ослабленим голосом.

— Стривай! Зайди в аптеку та купи гематоген. Пий по чайній ложці тричі на день. Корисно це...— Євген дістав з кишені червінця і подав Бачані.

Бачана взяв гроші й поклав поряд з направленням на рентген.

— Гроші дасть мені дід, а вам велике спасибі, дядьку Євгене! — Бачана відчинив двері медпункту.

— Тоді скажи дідові Ломкаці, щоб він зайшов до мене.

— Хворий дід Ломкаца, не ходить,— збрехав Бачана.

— Тоді скажи йому...— Лікареві здавило в горлі.

— Що сказати? — тяг його за язик Бачана.

— Скажи, щоб...— Голос у лікаря знов урвався, але він якось пересилив себе.— Та ти не бійся, синку, ще не пізно. Ти хлопець міцний, хвороба тебе не подужає...

— Що ж сказати дідові, дядьку Євгене? — допитувався Бачана.

— А те, щоб він, нещасний, продав хату, двір, кукурудзник, душу і тіло своє та купив тобі пеніцилін! Чуєш?! — роздратувався раптом лікар, і в нього затремтіло підборіддя. Потім він кинувся до столу, схопив гроші й направлення на рентген, подер їх на клаптики й підкинув до стелі.— І після цього я людина?! І після цього ти звеш мене лікарем, бічо?! — вигукнув він, змінившись на виду.

Не витримавши погляду лікаря, Бачана вийшов з медпункту.

---

¹ Ба х м а р о — високогірний кліматичний лісовий курорт у Чохатаурському районі.

— Тітко Агрипино, дай мені дві пляшечки гематогену. В неділю продам у Чохатаурі персики й розплачуся з тобою,— попросив Бачана провізорку, коли всі повиходили з аптеки.

— Навіщо тобі гематоген, бічо? — здивувалась Агрипина.— Його п'ють сухотники.

Бачану пройняв дроз, долоні в нього спітніли, ноги ослабли. Так прямо й голосно ніхто ще не називав при ньому цієї страшної хвороби.

— Для діда мого Ломкаци. Євген-лікар йому порадив. Допомогає, каже, при слабості...

— Добре, синку, дам, хоч не знаю, що ти виручиш за свої персики...— засумнівалася провізорка.

— Що, ліки такі дорогі?

— Пляшечка коштує дев'ять карбованців шістдесят копійок.

— Тоді дай одну пляшечку. Гроші віддам у неділю.

— Що з тобою, бічо? Чого ти пожовтів, як диня? — спитала стурбована Агрипина, даючи йому гематоген.

— Та нічого, я завжди жовтий,— відповів Бачана, взяв пляшечку і, щоб не впасти в аптеці, вийшов за двері й сів на трухлявий східець.

— Здрастуй, дядьку Глахуно!

— Здоров був! Та щось я не впізнав тебе...— примружив очі завідувач ферми.

— Бачана я, онук Ломкаци Рамішвілі.

— Ух, який вигнався парубок! — здивувався Глахуна.— Як поживає бідолашний Ломкаца?

— Так собі...

— Втратити таких золотих синів... Як ще тільки та душа в ньому держиться... Ти котрого?

— Старшого.

— Акакіїв?

— Ага, Акакіїв.

— Ох, який же батько був у тебе, бічо! Таким, як ти, з голими руками ходив на ведмедя!.. То чого послав тебе Ломкаца? Без потреби ти не прийшов би до мене.

— Дядьку Глахуно, цього літа візьми мене на ферму за пастуха...

— Малий ти ще, синку, де тобі угнатися за козами та телятами.

— А ти ж казав, що батько таким, як я, на ведмедя ходив?!

— Так батько ж твій, бічо, був здоровань, не те, що ти. Кинь у тебе шапкою — і ти впадеш... Скільки тобі років?

— П'ятнадцять!

— А чи відпустить тебе твій дід?

— Якщо згодишся, то відпустить!

— Та як же мені, синку, згодиться! Хіба Ломкаца не знає, яка праця пастуха в горах!

— Прошу тебе, візьми, дядьку Глахуно!

— Не могу, синку! — покрутив головою Глахуна.

Нижню губу в Бачани потягло набік, очі його засльозилися.

— Не позбавляй надії, дядьку Глахуно!

— Та чого це тобі так притьмом захотілося, бічо, гасати по горах? — здивувало його таке настійне хлопцеве прохання.

— Сухоти в мене, дядьку Глахуно! — Бачана проковтнув сльози і витер очі спітнілою долонею.

— Замокни, бічо! Хіба можна так жартувати?! — розсердився Глахуна й затулив йому рота долонею.

— Євген-лікар сказав, що коли питиму багато молока, їстиму масло, дихатиму гірським повітрям, то здолаю свою хворобу...

— Вай, чом я не вмер! — застогнав Глахуна Керкадзе, пригортаючи до грудей Бачанину гарячу голову.

— А якщо ти простудишся в тих лісах та ярах, під дощем і снігом? А якщо умреш? Що я тоді скажу і так уже нещасному твоєму дідові? Синку мій любий! Тобі не гори та ліси потрібні, а тепла ковдра та перина!

— Не позбавляй надії, дядьку Глахуно! — Бачана ридав, обома руками, немов дитина, обіймаючи Глахуна Керкадзе.

— Добре, синку, добре, радосте моя! Візьму тебе, і будеш у мене як у бога за пазухою. Пташиним молоком поїтиму тебе, а не те що козячим! Пилинці впасти на тебе не дам!.. Ну годі, синку, годі!.. За два місяці так поправлю тебе, що гнутимеш шию трирічному бугаєві! Та перестань же, сучий ти сину! Цю недугу ми з тобою здолаємо! Двоє людей разом можуть не те що смерть, а й бога повалити з нігі!.. Кажу тобі, перестань!

Бачана давно вже перестав плакати, але тепер плакав, як мала дитина, Глахуна Керкадзе, і не було кому заспокоїти його...

* * *

Улітку 1943 року квенобанський колгосп вигнав у гори двадцять три корови, двох бичків, двадцять сім кіз та одного кабана. Це було все його поголів'я молочної і м'ясної худоби.

Ферма стояла по цей бік Бахмаро, на схилі Чхакоури. Влітку селяни вигонили сюди на випас і власну худобу, але здебільшого

ялівок та телиць, бо хто б же міг десь три-чотири місяці обходитися без дійної корови в ті голодні воєнні роки! Це жалюгідне багатство ста двадцяти дворів охороняли дві вівчарки й троє чоловіків — завідувач ферми Глахуна Керкадзе, Сіпіто Гудавадзе та Іона Орагвелідзе. Бачана був четвертий, але його ніхто за чоловіка не вважав.

Єдиний кабан, що затесався на ферму, був власністю Глахуни Керкадзе. І цього кабана сьогодні мали каструвати.

Дворічний породистий кабанюга навіть не здогадувався, що його чекає, і своїм коротким рилом копирсався біля стійла, де виливали помій та скидали сміття. Чортяка був сильнючий, і його рило проорювало такі борозни, наче тут проходив тракторний плуг. Поки кабан, задоволено рохкаючи, перевертав землю, Глахуна Керкадзе стояв у сарайчику і правив бритву на гнuzдечці, що висіла тут на стовпі.

— Шкода його, дядьку Глахуно! Не каструй! — востанне попросив Бачана.

— Йому, синку, яйця ні до чого — бродить один у цьому лісі! А коли я вичищу його, тоді в нього тільки й турбот буде, що про їжу. За два місяці роздасться втричі! — заспокоїв Глахуна Бачану.

— А хіба наш Сіпіто не бродить один по лісу? Але ж його не вихолостили! — заступився за кабана Іона Орагвелідзе.

— Нікчемний Іоно, якби тебе самого батько вчасно вихолостив, не з'явився б на світ твій головатий Біктор! Сімнадцять років бовдурові, а груші від яблука не відрізняє! — пустив шпильку Сіпіто, вийшовши з сарайчика. — Замість цуратися людей, я на твоєму місці попросив би Глахуну, щоб він пересадив тобі кабанячі...

— Сіпіто, свинячий виплодку! Мій хлопець не відрізняє груші від яблука через те, що впав з дерева. А ти ні разу навіть не спіткнувся, а дев'ять років просидів у першому класі! — нагадав йому Іона про дитинство.

— Каструй уже, Глахуно, цього беззахисного кабана, — попросив Сіпіто, — а то, бачиш, язик у цього сучого сина весь у корв'ячому кіз'яку!

— Глахуно, скажи ти, хто з нас брехун? — покликав Іона в свідки Глахуну.

— Обом вам слід повідтинати язики, і я візьмусь за це, як тільки впораюся з кабаном! — помирих їх Глахуна, потім провів по нігтю великого пальця жалом бритви, направленої на гнuzдечці, і, глянувши на кабана, що розривав землю біля повітки, звернувся до Іони: — Годі вже вам патякати, ловіть його!

— Де нам двом, Глахуно, змагатися з ним? Хіба не бачиш,

гору наскрізь прорив і вже виходить з того боку! — жакнувся Іона.

— Ану почухай йому живіт, бічо! — порадив Глахуна Бачані.

Бачана пішов у сарайчик, виніс жменю жовтої кукурудзи й почав підкликати кабана:

— Пацю, пацю!

Кабан підняв угору рило, подивився маленькими очичками на Бачану, а побачивши розсіпану на землі кукурудзу, помчав до неї, рохкаючи і хляпаючи вухами.

— Ну й дурень, сам біжить до ешафоту! — пожалів його Іона і приготував мотузок.

Сіпіто приніс із сарайчика теплу воду й попіл. Глахуна склав бритву, засунув її за пояс, витяг з підсідельної повстини здоровенну голку з просиленою шовковою ниткою, заколов її на грудях і почав закачувати рукава.

— Чого дивишся, бічо, чухай! — гукнув він Бачані.

Бачана присів перед кабаном навпочіпки і чухав йому живіт. Кабан, поки їв кукурудзу, не звертав на Бачану уваги, а коли закінчив трапезу, раптом завмер, заплющив очі й зарохкав від блаженства. Якийсь час кабан раював стоячи, потім передні ноги в нього наче підломилися, він звалився набік і простяг задні ноги.

— Ех, бідолахо, яких золотих штучок ти позбуваєшся заради кількох зернин жовтої кукурудзи! — тужно промовив Іона і накинув петлю на задню ногу кабана. Той навіть вухом не повів. Лежав із заплющеними очима й задоволено порохкував. Бачана тепер чухав йому живіт обома руками.

Коли Іона спутає кабанові й другу ногу, він рвонувся, та було вже пізно. Сіпіто сидів на кабані верхи, а Іона так учепився за кабанячі вуха, що відтягти його можна було, тільки відрубавши руки.

Бачана відступив набік і з трепетом чекав, що буде далі. Поки що кабан верещав стримано, бо Глахуна лише мив теплою водою місце наступної операції.

— Зав'яжи собі рота, Глахуно, а то, чого доброго, занесеш інфекцію! — дав розумну пораду Сіпіто.

— Не розпускай язика, а роби своє діло! Починаю! — застеріг Глахуна і провів бритвою по мошонці. Кабан закричав сильніше. А коли Іона потяг за випале яечко, коли перерізав жилу й зав'язав її вузлом, коли потім висипав на рану жменю попелу і почав зашивати її тією безбожно великою голкою, бідолаха знавіснів. Від його несамовитого вереску, здавалося, небо впаде на землю.

— Коли б цей сучий син не розвалив світу! — промовив Сіпіто і колінами з усієї сили стиснув йому живіт.

— Цікаво, що робив би ти на його місці! — сказав Іона, обливаючись потом.

— Що, знову почав? — застеріг його Сіпіто.

— Ні, ні. Та якби я був Сталінім, — переіменював тему Іона, — то після закінчення війни викликав би, добродію ти мій, Глахуну і звелів би йому так само каструвати Гітлера та його дружків! — сказав він і так потяг за вуха оскаженілого кабана, що той уткнув рило в землю.

Глахуна взявся до другого яєчка.

— За інших не знаю, а в Гітлера, по-моєму, й вирізати нема чого... Дружини й дітей у нього, виявляється, немає, і він, кажуть, не може... — виказав Сіпіто таємницю імперської канцелярії.

— Взагалі людоїдство притаманне кастратам... Он і Ага Мохаммед-хан, отой, що Тбілісі спалив¹, виявляється, теж був кастрований! — навів Іона приклад. — Думав, що сірчані лазні допоможуть, а коли це йому нічогісінько не дало, він спересердя підпалив місто, — виказав Іона тепер уже таємницю ханського шатра.

— Еге, бічо, якби сірчана вода допомагала в цьому, то Єфросинія Санікідзе ого як розбагатіла б — у неї в дворі ціле сірчане джерело! — сказав Глахуна, наклав кабанові останній шов, обрізав бритвою шовкову нитку, витер з лоба піт тильним боком закривавленої долоні й, насилу розігнувши поперек, підвівся. — Тепер відпустіть! — розпорядився він.

Пастухи відпустили кабана й відійшли набік.

Кабан спершу не повірив, що його пекельні муки скінчилися, і все ще верещав, а коли відчув волю, раптом зірвався на ноги, потоптався на місці і потім, незграбно похитуючи задом, подався до лісу.

— Якби ми були людьми, то перед операцією мали б горілкою усипити його, — сказав Бачана, зливаючи Глахуні з глека теплу воду на закривавлені руки.

— Взяв ти гріх на душу, Глахуно Керкадзе! — дорікнув йому Сіпіто. — Коли він зустрінеться в лісі з свинею, яка йому буде ганьба! — І Сіпіто подивився сумними очима вслід кабанові, що подріботів до лісу.

— Ну, годі вам скалити зуби! Подійте цю схудлу худобу, коли щось є у вим'ях, і відгоньте її! — гримнув Глахуна на пастухів. — А ти, бічо, чого втупився в зад кабана? Іди здій сьогодні

¹ Ага Мохаммед-хан — іранський шах, що відзначався надзвичайною жорстокістю. 1795 року вчинив руйнівне вторгнення в Грузію, розграбував Тбілісі.

козу Гено, твоя ж завтра має окотитися, і в неї не молоко, а молозиво. Та щоб випив з горщика до краплі, а то розіб'ю його об твою голову! Щось ти почав хитрувати останнім часом, надто осмілів із своєю недугою!

Бачана мовчки пішов дойти козу Гено.

— Дай боже тобі здоров'я на сто років, Глахуно, за твою доброту! — сказав Іона, коли Бачана зник з очей. — Бач, як розцвів хлопець — кров з молоком. Тепер може й з ведмедем боротися...

Глахуна, немов не почувши цих слів, узяв дійницю й пішов до корів.

Через годину худоба квенобанської колгоспної ферми, мукаючи й мекаючи, розсипалась по зеленому схилу гори Чхакоури.

* * *

Увечері на ферму піднявся голова колгоспу Гервасій Пацація в супроводі двох бійців ополченського батальйону, озброєних автоматами.

Вечір був прохолодний. Усі сиділи біля вогнища, розпаленого перед стійлом, і стиха розмовляли. Дрова були соснові і ялинові, а тому в повітрі стояв приємний запах скіпки та ладану. В казані, догори ногами, варилося козєня. Собаки без потреби бігали довкола з гавкотом, намагаючись догодити пастухам. У нагороду за вірну службу вони чекали смачних кісток.

— Що ще у вас нового? — спитав голову Глахуна, повертаючи згорнену вчетверо газету.

— А що тебе цікавить? — підвів очі Гервасій, який грівся біля вогню, і помацав рукоятку маузера, що лежав у нього на колінах.

— До того добра, що ми залишили в селі, ти, звісно, не додав нічого, — втрутився в розмову Іона. — Скажи, як там на фронті?

— На фронті? Ну, справи в Німеччині зовсім кепські! — відповів голова і знову помацав рукоятку маузера.

— Та прибери ти, кацо, оту поросячу ногу, а то ще пальне! — буркнув Сіпіто, відсуваючись. — Ну розповідай, що з Німеччиною?

Голова взяв з колін маузера й засунув його в кобуру.

— Що з Німеччиною? — повернувся він до Сіпіто. — Під Смоленськом наклала в штани, під Курськом наклала, під Москвою наклала... — загинав Гервасій пальці. — Де ще вона наклала? — спитав він себе і, не згадавши, махнув рукою. — Взагалі наклала в штани! Румунію, Чехословаччину й Італію насилу втримує на ланцюгу...

— Куди ж вони рвуться? — аж скрикнув Сіпіто.

— Туди! — показав голова рукою в бік Німеччини.

— Ага, скрутили собі в'язи! — заспокоївся Сіпіто.

— Коли ж кінець цій проклятій війні? Сталін по радіо нічого не казав?

— Сказав, що скоро переможемо ворога, а строку не визначив, — розвів руками Гервасій.

— Хай би визначив, хіба йому важко? — здивувався Іона.

— Чи ви не думаете, що воювати з Гітлером — це все одно, що каструвати кабана? — виправдав Гервасій Сталіна.

— Та й каструвати кабана не так-то легко, Гервасію! — став Глахуна на захист своєї професії.

— Ми тут сьогодні вранці розв'язали позитивно одне питання, товаришу Гервасію! — промовив офіційним тоном Сіпіто.

— Яке питання? — зацікавився голова.

— Маємо намір після закінчення війни каструвати Гітлера та його друзків, — пояснив Бачана.

— Чого вам, синку, чекати, поки закінчиться війна? Якщо збираєтеся робити добре діло, то робіть зараз, бо після війни хіба дасть його вам Жуков на кастрацію? — засміявся Гервасій.

Сіпіто зняв з вогню казан і за ногу витяг з окропу зварене козеня. Пара впереміш із запахом цибулі й лаврового листу вдарила в обличчя Бачані, і в нього закрутилась голова.

— Ану, хлопці, тягніть сюди того бурдюка! — звелів Гервасій бійцям батальйону й приготувався наливати вино.

Глахуна роздав череп'яні чаші. Всі по черзі підходили до Гервасія і соромливо представляли чашу під цівку ізабелли¹, що, приємно булькаючи, текла з вузької шийки. Підійшов з чашею в руці й Бачана. Гервасій запитливо глянув на Глахуну, той ствердно кивнув головою. Гервасій відняв пальця від губи бурдюка, й ізабелла, чарівно співаючи, полилася в Бачанину чашу.

Першим торкнувся устами келиха Гервасій.

— Хай благословить бог твій корінь! — вихопився в нього захоплений вигук, і його було сприйнято як тост.

— Хай благословить! — повторили всі в один голос і осушили чаші так, наче зроду не пили вина.

Коли наливалося по другій і підійшов з чашею Бачана, Гервасій знову глянув на Глахуну. Той знов кивнув.

— Чи не забагато для нього? — попередив Гервасій.

— Ще три хай вип'є! — сказав Глахуна.

— Діло твоє! — згодився голова з завідувачем ферми.

— Перший тост — за нашу партію та її Політбюро на чолі з великим Сталіним! — промовив Гервасій і вихилив чашу.

— За партію, за Сталіна! — знов повторили всі в один голос.

¹ Ізабелла — сорт винограду і зробленого з нього вина.

— Другу чашу випиймо за наш уряд на чолі з великим Сталіним! — проголосив голова новий тост.

І цього разу випили одностайно.

— А тепер — за нашу Червону Армію на чолі з великим Сталіним! — запропонував голова третій тост.

— Дай їй боже здоров'я!

— Відверни, боже, кулі, випущені в наших!

— Зроби так, господи, щоб усі повернулися живі!

— А кулі наших бійців хай усі влучають у ворога!

— Борони їх боже!

— Хай буде мир на землі!

Ці тости чомусь усі проголошували поодиночі.

— А тепер іще на чолі з великим Сталіним...

— Гервасію! — перебив голову Іона. — Я вже очманів, і, поки не звалився з ніг, випиймо за цього хлопця! Сталіну й партії не бракує благословень, і з ділом своїм вони, хвалити бога, добре справляються й без тебе!..

— Не те говориш, Іоно Орагвелідзе! — образився голова. — Якби ми не підтримували уряду...

Іона знову перебив його:

— Твоя підтримка, дорогий Гервасію, якраз і полягає в тому, щоб отаких хлоп'ят ростити державі здоровими й міцними!

— Тут ти маєш рацію, їй-богу, маєш! — здався голова. — Ну, за твоє здоров'я, Бачано Рамішвілі! Віднині повір у бога і цілуй сліди ніг оцього чоловіка! — сказав він і поклав руку на плече Глахуні Керкадзе, що сидів поруч з ним. — Ти повинен замінити йому сина, що загинув на фронті. Пам'ятника нашому Глахуні ніхто не поставить, і ордену йому ніхто не дасть — ти маєш бути і пам'ятником, і ордену його! Зрозумій, бічо: все, що ти бачиш на світі, — твоє! Мільйони людей, що вмирають зараз з кулею в грудях, нічого не понесуть із собою. Вони все залишають тобі й твоїм ровесникам. Треба доглянути залиті сльозами домашні вогнища, доглянути дітей, що zostалися сиротами, вдів і самотніх, невиполоту ниву, землю, що zostалася без господаря. Ми повертаємо собі свою сплундровану країну, та хто знає, чи вистачить у нас, старих, снаги і сили відбудувати її? Все відродити повинні ти й такі, як ти, хлопці... І ще прохання до всіх вас: ніяких місць не називайте Накалакарі чи Насопларі¹, просто забудьте ці назви! Хай покоління, яке прийде після вас, довідається про війну тільки з ваших розповідей...

Гервасій широко розвів руки й окинув поглядом осяяні місяцем гори.

¹ Накалакарі — місце, де було місто; Насопларі — місце, де було село.

— Не забуваймо цієї величі й краси! Не перетворюйте любові до Батьківщини на щось буденне, на фліртування! Батьківщина — не повія, якої ти жадаєш п'яним і тільки тоді про неї згадуєш. Батьківщина — це храм святий. Перед його вітарем треба стояти на колінах і однією рукою хреститися, а другою розмахувати мечем, щоб чорти не опоганили нашої святині... І ще одне: на цей віттар намагайтеся принести жертву першими! Більше я не маю ніяких побажань і ніяких прохань, — промовив Гервасій і благоговійно підніс до губ чашу.

— Гервасію Падація! Якщо ти не повторив чужих слів і все, що ти оце сказав, накипіло в тебе на душі, то хай відсохне моя рука, якщо я вдруге не оберу тебе головою! — не приховав свого захоплення Іона Орагвелідзе.

— Я прийшов сюди не балотуватися! — відповів Гервасій. — І ці двоє зі мною неспроста.

— У чому річ, Гервасію? Чи не збираєшся заарештувати нас? — розсміявся Сіпіто.

— Зовсім сказився той сучий син... — промовив Гервасій.

— Про кого ти, Гервасію? — спитав Глахуна.

— Та про Манучара Кіквадзе!

— Хіба не можна вгамувати його? Три роки минуло, як він утік з армії, а ви й досі його не схопили? — звернувся Іона до бійців.

— Не так легко спіймати людину в лісі! — спробував виправдатись один з них.

— До того ж останнім часом він почав кочувати, — сказав другий, — буквально щодня змінює місце. Раніше дехто прихищав його — чи то по знайомству, чи то від страху. А як закривавив він руки, всі відвернулися від нього. І в Сурєбі не може тепер поткнутися, бо там він згвалтував двох малолітніх та ще й заразив їх сифілісом... Мати однієї збожеволіла, нещасна...

— А де ж його непутящий батько? — спитав Сіпіто і вкусив себе за кулак.

— На фронті, і що з ним зробиш? — розвів руками боець.

— Оце ваша відповідь?! — Сіпіто вилив вино у вогонь.

— Не так давно він утік від нас у Квемо-Чалі, а через тиждень відрізав язика безневинному Бондойї Цкіпурішві, подумавши, що той доніс на нього. А в Амаглебі спалив хату вдови Карцівадзе, яка не впустила його до себе. Тепер він страшний і небезпечний, як скажений вовк.

— Він повинен умерти, і якщо ви неспроможні рішити його, то дайте нам зброю, і ми це зробимо! — сказав раптом Глахуна Керкадзе й чомусь глянув на Бачану. Той подивився в палаючі очі Глахуні, і в нього мороз пішов поза спиною.

— Цими днями він побував на набеглавській фермі, взяв там в'юк сиру. Не виключено, що він з'явиться й у вас, а тому, коли маєте що здавати державі, завтра ж везіть у село...— сказав Гервасій і встав.

— Так вам і треба! Навіщо відібрали в нас рушниці? — промовив Сіпіто.

— Тенер не час про це дискутувати! Дайте нам двадцять голówek сиру та двох козенят, більше ми не довеземо! — звелів Гервасій Глахуні, потім повернувся до бійців:— Пора вирушати, до ранку нам треба бути в селі...— і сам пішов до коня.

— Еге, та ти все забираєш собі! А що ж візьме Манучар Кік-вадзе? — ушпигнув Іона Орагвелідзе.

— Що ти мелеш, лихослове?! Для дитячого садка все це везу, куди ходить і твоя замурзана онучка Тінайя! Коли це було, щоб я їв колгоспне добро?! — образився голова за недоречний Іонин жарт.

— Та пожартував я, кацо! — збентежився Іона.— А втім, не гарячкуй... Голова, що був перед тобою, теж так говорив, а потім ті козенята мекали не в дитячому садку, а в його власному дворі! — відрубав він.

— Як би я хотів, Іоно, бути зараз розбійником, щоб вирвати тобі язика! — Гервасій махнув рукою і почав затягати попругу.

Пастухи приготували все, що він сказав.

— Уночі приженемо коней, а завтра відвеземо в село все, що лишилося,— пообіцяв Гервасію Глахуна.

— Ну, будьте обережні! На все добре! — попрощався Гервасій і скочив на коня.

— Гервасію! — зупинив його Глахуна.

— Що таке, Глахуно? — повернув коня голова.

— Залиш нам свій маузер.

— А як же я без зброї? — здивувався Гервасій.

— Ідете разом, то вистачить вам і двох автоматів. А маузер я привезу в неділю.

Гервасій завагався.

— Нема чого тут розмірковувати, вирішуй в одну мить! — квапив його Глахуна.

Гервасій неохоче зняв повішену через плече кобуру з маузером і подав Глахуні.

— Зваж, що не дарую! Потім повернеш! — додав він.

— Але спершу ти почувеш його, Гервасію! — сказав Глахуна і взяв маузер.— На, бічо, поклади в хурджин¹,— звернувся він до Бачани.

¹ Хурджин — особливі грузинські сакви здебільшого з килимової тканини.

Той опутив маузер у порожню половину хурджина, що висів на стовпі стійла.

Гервасій з бійцями повернули коней, пустили їх галопом униз, і троє вершників попливли в нічному тумані.

Якийсь час було чути безладний тупіт кінських копит, потім усе стихло, і слідом за вершниками полинули в долину думи, турботи й тривоги чотирьох пастухів, що залишилися на схилі Чхакоури.

— Тепер ідіть приженіть сюди коней,— звернувся Глахуна до пастухів,— уранці я їх бачив, вони перебралися в бік Зоті. Якщо наляжете на ноги, то годин за дві справитесь. І хлопця візьміть із собою. Та не забудьте скіпок!

Сіпіто Гудавадзе перекинув через плече мотузок, засунув за пояс сокиру й запалив скіпку. Глахуна зайшов у стійло.

— Слухай, Глахуно, чого так поспішати? — гукнув йому вслід Сіпіто.— Пішли б на світанку і пригнали б коней. Куди плестися в таку темряву?

— Робіть, що я сказав, Сіпіто Гудавадзе, і без мітингів! — відповів Глахуна із стійла.

— Хоч би дитину пожалів! — спробував Сіпіто розжалобити Глахуна.

— Нічого з ним не станеться! Хай звикає ходити вночі!

Пастухи мовчки повернулися й неквапливо потюпали стежкою, що вела в гори. Бачана йшов, як вовчєня, за передніми.

Із стійла почулося жалібне мекання. В Бачаниної кози почався окіт.

* * *

Повернувшись на світанку, пастухи жахнулися. Біля погаслого вогнища валялися собаки з простреленими головами й вищиреними зубами, а в хліві мукала й мекала голодна, недоена худоба. Глахуни ніде не видно було. Засмучені пастухи кинулися в один бік, у другий, але завідувача й слід пропав. У Бачани через два місяці знову виступив на долонях холодний піт. Сіпіто Гудавадзе хотів був сказати щось, але йому відібрало мову, він тільки замукав, наче німий, і осів на землю.

— Робота Манучара Кіквадзе! — вигукнув Іона Орагвелідзе і скочив на неосідланого коня.

— Куди ти? — насили вимовив Сіпіто.

— Треба випередити його! — відповів Іона і чимдуж погнав униз.

Бачана кинувся до хурджина, що висів на стовпі стійла. Маузер був на місці. Нічого не сказавши, він підійшов до Сіпіто, сів поруч і поклав холодну руку йому на коліно.

— Не ходи, бічо! — промовив Сіпіто, витираючи змокрілий лоб. Бачана відчув, як у Сіпіто тремтить коліно, і зрозумів, що Сіпіто боїться більше за нього.

— Не бійся, дядьку Сіпіто! — сказав він ослабленим голосом.

Сіпіто ніяково всміхнувся й простяг тремтячу ногу.

— Як же мені не боятися, синку! — промовив він і раптом заплавав.

* * *

З годорі¹ на спині, повним сиру, Глахуна, похитуючись, ішов попереду. Слідом за ним ступав Манучар Кіквадзе, тримаючи в руках рушницю із зведеним курком.

— Швидше переставляй ноги, Глахуно! Зі мною не жартуй! — підштовхнув його Манучар.

Глахуна прикусив губу.

Як цей нелюд підкрався? Як перед очима пристрілив собак, що їх Глахуна плекав, мов дітей? Як звалив йому на спину таку важенну ношу й примусив іти з ним? Усе це краяло душу Глахуні.

Його злякала кров, проклята собача кров! На своєму віку Глахуна бачив немало крові, але ця кров — від кулі! Стид і сором тобі, Глахуно! І навіщо тобі потрібен був маузер? Щоб ховати його в хурджині? Яка ганьба! І чому не кинувся до зброї? Але ж цей звір стояв над головою! Хіба його хто випередив би?! Ганьба, ганьба!..

Відчай, сльози і сором душили Глахуна. «Розірвися, серце!» — зажадав він. Але не розірвалося серце, і не тільки не розірвалось, а Глахуна пішов іще швидше. Яка ганьба!..

На дорозі була калюжа. Повний місяць відбивався в ній, і здавалося, що в землі провал і місяць світить з другого боку. Ось зараз Глахуна ступить у цей провал, шугне в нього разом з ношею і розіб'ється на смерть. Він ступив, сподіваючись зникнути... Але спіткнувся й сів прямо в калюжу.

— Вставай, ледарю! — гримнув на нього Манучар Кіквадзе.

Глахуна встав і подивився Манучару в очі.

— Ну що, Глахуно Керкадзе, охляв? — спитав Манучар, скалячи білі зуби. — А чого приїжджали ваш голова-жебрак і ті двоє задрипаних бійців? Хотіли мене вбити? Так я ж був там! І всіх трьох тримав на мушці, мов дроздів! А якщо вони такі герої, то чому в ліс не поткнулися? Просто знали, що їхні ж автомати я разом з дисками запхнув би їм у зад! — Манучар знову вискалив білі зуби й хрипко захихотів.

¹ Годорі — високий, циліндричної форми кошик, який носять на спині.

— Смієшся ти, Манучаре Кіквадзе, та тільки це сміх приреченого! — обізвався Глахуна.

— Про це, Глахуно, поговоримо, коли закінчиться війна, а зараз бери годорі й чеши! Валятимешся в грязі потім, коли більшовики дадуть тобі безплатну путівку в Цхалтубо!¹ За заслуги перед Радянською владою!

— Після війни, падлюко, якщо ти до того не випустиш духу, я сам тебе повішу за ноги на найвищій чинарі в Чохатаурі, своїми руками поріжу на шматки твій зогнилий від сифілісу труп і посиплю сіллю! — сказав Глахуна і плюнув йому в вічі.

Манучар остовпів, потім раптом уліпив Глахуні ляпаса, і той упав ниць у калюжу. Коли він підвівся, в нього обличчя було заюшене кров'ю.

— Хоч і вбий, паскудо, а звідси я ані руш! — сказав Глахуна й знову сів у грязь.

— Даремно розраховуєш на це, батано Глахуно! Поки не донесеш сиру до місця, про смерть і не мрій! — позбавив надії Манучар.

— Чи знаєш ти, недоноску, з ким воюєш?! — спитав Глахуна.

— Воюю з вами, батано Глахуно, з більшовиками! — глузливо відповів Манучар. — Ось уже двадцять два роки як ви хазяйнуєте на землях мого батька... Досить! Тепер настав наш час!

— Чий це, бічо, ваш?

— Мій і Німеччини!

— А де ж Німеччина?

— Прийде, Глахуно, прийде! І тоді на тій самій чинарі, на якій ти обіцяв повісити мене, ми повісимо всіх вас! І попереду виступатиме ваш секретар райкому з червоним прапором у руці!.. А тепер уставай!

— Хіба що мертвого понесеш мене звідси, Манучаре Кіквадзе, а живий я не ступлю й кроку! Досить з мене тієї ганьби, що до цього часу йшов з тобою..

Манучар Кіквадзе зрозумів, що йому треба буде пролити кров ще однієї людини.

— Ну, відвертайся й молись, якщо знаєш молитву... Тебе все ж таки створив бог, з однієї глини він нас виліпив... — дозволив Манучар Кіквадзе Глахуні Керкадзе перед смертю облегшити душу.

Глахуна став на коліна й здійняв руки до неба:

— Боже великий! Сьогодні ввечері я пообіцяв тобі, що власними руками умертвлю цього виродка, а тепер повернулося так, що доведеться мені вмерти від його кулі. Не допусти цього, боже!

¹ Ц х а л т у б о — бальнеологічний курорт у Грузії.

Життя мое належить тобі, і ти сам візьми його! Якщо ти десь є і чуєш мене, порази мені серце. А якщо я і ця тварюка й справді зліплені з однієї глини, тоді забери подароване тобою життя, воно мені ні до чого...

Три постріли один за одним пролунали в Чхакоурському лісі. Глахуна знову впав ниць у ту калюжу, де недавно побачив він місяць, що світив з другого боку землі. І, перш ніж прийшла смерть, Глахуна з дивовижною ясністю відчув, як розкрила земля груди й прийняла його в своє лоно, як потім повільно стулився отвір, як провела вона своєю величезною долонею по його повіках і як небо накрило його чорним покривалом.

* * *

Було вже далеко за північ, коли Сіпіто Гудавадзе, Іона Орагвелідзе, Гервасій Пацація та два бійці ополчення привезли труп Глахуни Керкадзе на ферму. Не було промовлено жодного слова, не було пролите жодної сльози. Із сухими очима і зціпленими зубами чекали чоловіки світанку.

І тільки коли почало розвиднятися, помітив Іона, що Бачана зник з ферми.

— Тепер лишилося ще його втратити! — вигукнув у відчаї Сіпіто, вдаривши себе обома руками по коліну.— Бачано! — гукнув він раптом.

— Бачано! — повторив Іона Орагвелідзе, і на всі боки полинув тривожний поклик:

— Бачано-о-о!.. Бачано-о-о!.. Бачано-о-о!..

Луна кинулася від схилу однієї гори до схилу другої гори, потім метнулася в ущелину, обійшла скелі й байраки, забралася в ліс і, ніде не знайшовши хлопця, повернулася на подвір'я ферми, до змучених, приголомшених і зневірених чоловіків.

* * *

Коли показалося сонце, з лісу вийшов хлопець з хурджином через плече й сів біля джерела. Скинувши зношені каламані¹, він покрутив їх у руці, відкинув набік і опустив спухлі ноги в крижану воду. Потім хлопець умився, ліг горілиць на росяну траву, підклав під голову хурджин і задивився на небо. В блакитній високості велично ширяв яструб.

«Ех, якби мені глянути звідти! — подумав хлопець.— Мабуть, видно все як на долоні...»

¹ К а л а м а н і — взуття з цілого шматка сириці, стягнутого ремінцем.

Хлопець заплющив очі й довго лежав нерухомо. Здавалося, що він спить.

Спливло багато часу. Хлопець усе ще лежав горілиць із заплющеними очима й ні про що не думав.

Раптом із схилу на стежку з шумом посипалось дрібне каміння. Хлопець швидко підвівся і глянув угору. Край укусу стояв кременезний, неголений, дуже засмаглий на сонці сухорлявий чоловік з трохи випнутою нижньою щелепою. В одній руці він тримав рушницю, а другою спирався на вільховий дрючок. У хлопця тьохнуло серце.

— Ти хто, бічо? — спитав чоловік згори.

Хлопцеві одібрало мову.

— Ти що, німий?

— З Чхакоури я! — насилу вимовив хлопець.

— Куди йдеш?

— У Зоті.

— До кого?

— До родичів.

— Ти вуркаган?

— Еге, вуркаган!

Чоловік задумався. Трохи повагавшись, спитав, утупивши в хлопця допитливий погляд:

— Навпроти нас квенобанська ферма. Ти не проходив там? — Чоловік не зводив очей з хлопця.

— Та ферма від нас далеко. Я йшов через ліс, навпростець, — відповів хлопець, облизуючи сухі губи, і в свою чергу спитав: — А ви хто будете, батоно?

— Лісник я, йду на квенобанську ферму, маю справу до пастихнів... А що в тебе в хурджині?

Хлопець сторопів, бо не знав, що лежить у хурджині. Він простяг руку до хурджина, засунув її в праву його половину, витяг заткнуту качаном пляшку й поставив її на траву.

— Що це, бічо? — спитав чоловік.

— Горілка, батоно!

— Ти що, п'єш горілку, шмаркачу?

— Потроху! — всміхнувся хлопець і дістав з хурджина загорнену в листя папороті головку козячого сиру, потім половину мчаді¹ й нарешті відварену козлятину.

— От ми з тобою й перекусимо! — сказав чоловік і почав спускатися схилом.

— Будь ласка! — запросив його хлопець і сів на хурджин.

---

¹ Мчаді — кукурудзяний корж.

— То на квенобанську ферму, кажеш, не заходив? — знову спитав чоловік і підсів до розставленого на траві сніданку, підібгавши під себе ноги й поклавши рушницю на коліна. Хлопець заперечливо покрутив головою і, щоб не показати, як тремтять у нього руки, сховав їх під себе. Чоловік мовчки почав їсти.

— Призволяйся до трапези, бічо! Не їстиму ж я один? — звернувся він до хлопця й поколотив пляшку. — Мабуть, скажена! — промовив.

— Авжеж, скажена! — відповів хлопець.

Чоловік витер долонею шийку пляшки, перекинув її в рот і раптом закашлявся.

— Чорт би взяв того, хто її гнав! — вигукнув він, відчуваючи в роті вогонь, і вткнувся обличчям у свій лівий лікоть, щоб перевести дух.

«Боже, дай мені зараз сили, а потім хоч і вбий мене!» — подумав хлопець і засунув руку в ліву половину хурджина. Потім устав і випрямив руку.

Віддихавшись, чоловік глянув на хлопця, і нижня щелепа в нього відвисла. Перед ним стояв зблідлий хлопець, наставивши на нього маузер.

— Устань, Манучаре Кіквадзе! — сказав хлопець, дивлячись йому в очі.

Встати Манучар Кіквадзе не зміг.

— Устань, падлюко! — повторив хлопець хрипким голосом.

— Хто ти, бічо, і за що хочеш мене вбити?! — спитав Манучар, здобувшись, нарешті, на голос.

— Глахуна я, Керкадзе!

Манучар знову втратив дар мови.

— Я Глахуна Керкадзе, і ти умреш від моєї руки! — повторив хлопець і підпер руку, що затерпла від ваги маузера, лівою рукою.

Манучар упав на коліна і затряс змокрілою від поту головою, наче він щойно скупався.

— Не дурій, бічо! В твоєму віці не можна вбивати людину... — Голос у Манучара затремтів. — Не стріляй!.. Як же ти потім житимеш на світі й ходитимеш по землі з тавром убивці?..

— А ти? Як ти живеш і дихаєш на білому світі?..

— Хто тобі сказав, що я живу й дихаю?!

— Ти умреш, Манучаре! — відповів хлопець, випрямляючи руки.

— Скажи хоч, як звати тебе, бічо, і хто звелів тобі стати моїм убивцею? — почав благати Манучар і закусив губу так, що з неї пішла кров.

— Я Глахуна Керкадзе! — повторив хлопець.

Манучар ще щось спитав, але хлопець нічого не чув. У вухах у нього стояв страшний шум, серце, здавалося, ось-ось вискочить з грудей, у скронях раз у раз гупали величезні залізні молоти, і хлопець раптом відчув, що разом із слухом він утрачає й зір, бо обличчя Манучара, який поповз до нього, спершу двоїлось, потім троїлось і нарешті розпливлося, мов олово. Хлопець спустив курок маузера.

Він не чув звуку пострілів і не рахував, скільки випустив куль. Відчував лише, як тремтить у його руці маузер, як він ламає обидва зап'ястки, намагаючись вирватися з пальців, що прикипили до посрібленої рукоятки. Потім, коли маузер перестав смикатися, хлопець відчув страшенну кволість, долоні його раптом розтулились, і маузер грюкнувся біля спотвореної голови Манучара Кіквадзе.

Хлопець повернувся спиною до мертвого, опустився на землю, уткнувся головою в коліна й завив, як вовчечня, що заблудило в лісі.

* * *

Опівночі Ломкаца Рамішвілі почув шалений стукіт у двері. Він устав, засвітив каганець і в самій білизні підійшов до дверей.

— Хто там?! — спитав він голосно.

— Це я, Бачана! — відповів той, що стояв за дверима.

— Ти не Бачана! — не впізнав Ломкаца онукового голосу, і серце в старого тьохнуло.

— Це я, діду, відчини! — повторив той.

Ломкаца Рамішвілі відсунув засув і відчинив двері. На балконі стояв, похиливши голову, обдертий, з закривавленими ногами Бачана.

— Заходь! — сказав Ломкаца.

Бачана не ворухнувся. Тоді Ломкаца взяв онука за плече й завів до кімнати. Каганця він поставив на круглий стіл, а сам опустився на стілець.

— Що скоїлося, синку? — спитав старий стурбованим голосом.

— Людину вбив! — промовив Бачана, і підборіддя в нього затремтіло.

У Ломкаци Рамішвілі перекривилось обличчя, він приклав руку до лівого соска. Запала могильна тиша, і хто знає, скільки часу вона тривала.

— Виходить, я даремно п'ять років читав тобі, синку, євангеліє? — спитав, ледве відводячи голос, Ломкаца Рамішвілі, коли обличчя його ожило і пройшов біль коло лівого соска.

Онук не відповів. Він стояв, похнюпившись, і витирив об штани спітнілі долоні.

— Убив безневинну людину? — знов порушив мовчанку Ломкаца і, чекаючи відповіді, затамував дух.

— Я вбив убивцю Глахуни Керкадзе, діду!

В Ломкаци від подиву розширилися очі. Він хотів устати, але коліна зрадили його.

— Ти вбив Манучара Кіквадзе? — перепитав він пошепки.

— Манучара!

Ломкаца, пересиливши себе, підвівся, подибав до дверей і зачинив їх, потім підійшов до онука і пригорнув його спітнілу голову до грудей.

— Хтось бачив це, синку? — шепнув він на вухо.

Онук заперечливо покрутив головою.

— Мав я двох богів, синку, — тебе і Глахуну. Одного бога вбив Манучар....

Онук доторкнувся гарячою рукою до мозолястої, холодної як лід дідової руки.

— Добре подумай, синку, не бери на себе пролиту іншим кров... Вельми тяжка це річ... — промовив у задумі Ломкаца і раптом відчув, як у його старечі жили з пекучої онукової руки почала вливатися кипуча кров, як вона, шумуючи, стрімливо потекла, як пройшла по всьому тілу, як гарячим струменем кинулася спершу до серця, а потім у скроні. Ломкаца заглянув онукові в очі й довго-довго вдивлявся в них. Ні, це не його хворий п'ятнадцятирічний онук. За одну ніч дитина залишила його тіло, десь поділась, а замість неї вселилася нова, затаврована кров'ю, але напрочуд сильна душа. Ломкаца не витримав пекучого онукового погляду, відвів очі й похилив голову. Він і без слів здогадався, про що запитувала гаряча онукова рука, про що запитували палаючі онукові очі, і зрозумів, що тепер тільки від його відповіді залежатиме все майбутнє життя його нащадка.

— Правильно, синку! І я його вбив би! — сказав Ломкаца і знов обійняв онука. Бачана раптом знесилів, розслабився, вислизнув з дідових обіймів і сів на підлогу.

— Боже великий, навіщо твоя помста вселилася в тіло цієї дитини! — промовив Ломкаца, опускаючись поруч з онуком.

І коли на світанку Сіпіто Гудавадзе, від якого одна тінь зосталася, прочинив двері до хати Ломкаци, дід з онуком усе ще сиділи на підлозі й плакали. Онук плакав голосно, а дід тихо, самими сльозами.

Коли професор Антелава зайшов до палати в супроводі палатного лікаря та фельдшерки, Бачана лежав із заплющеними очима й прислухався до свого серця. Тепер воно билося дужче, енергійніше гнало кров по жилах, подавало її до затуманеного мозку. Бачана розумів, що його серце, кров і мозок поступово набираються сили. Він почув, як прийшов професор, але йому так приємно було відчувати повернення до життя, що він удав, ніби спить.

— Здрастуйте! — привітався професор.

— Шановному професорові наше поважання! — трохи підвівся на ліжку Буліка.

— Доброго здоров'я, батоно! — відповів на вітання отець Іорам.

— Ну, як ви себе почуваете? — спитав професор обох разом, уважно переглядаючи історії хвороби. — Скоро переведемо вас у реабілітацію! — задоволено промовив він, вішаючи історії в головах ліжок.

— Шановний професоре, мене більше, ніж реабілітація, влаштовує амністія! Почуваю себе добре, і якщо дозволите, то я сьогодні ж піду додому. Вже третій день ходжу в туалет своїми ногами! — сказав Буліка й, демонструючи своє здоров'я, виставив з-під простирала голі ноги.

— Я ж попереджав, щоб не випускали! — звернувся професор до палатного лікаря.

— Не прив'язу ж я його, батоно! — розвів той руками.

— А чом би й не прив'язати! Зрозумійте, вставати вам поки що не можна! Чи ви не освоїлися з нічним горщиком? — спитав він Буліку і легким поштовхом поклав його на ліжку.

— Що ви, батоно, я звик! Але незручно турбувати таке шановне товариство...

— Нічого! — заспокоїв його професор.

— А крім того, совість мене мучить: через мою хворобу повинна Ваке, мабуть, уже ходить босоніж...

— Вам хочеться, щоб босоніж ходило все Ваке? — звеличив його ремесло професор.

— Пробачте, шановний, кінчаю базар! — зрозумів Буліка глибокий зміст лікарєвих слів і так обережно поклав голову на подушку, наче й справді населення всього Ваке чекало, коли він одужає.

— Сьогодні дзвонив мені католікос, розпитував про ваше здоров'я, отче Іораме. Що йому переказати? — усміхаючись, звернувся професор до настоятеля Ортачальської церкви святої трійці.

— Не приймає всевишній моєї душі завдяки його молитві й благословенню, так і перекажіть йому, батоно! — відповів свя-

щеник, зворушений увагою католікоса, і на очі йому навернулися сльози.

— А ми, виходить, тут ні при чому? — удавано образився професор.

— Вам, лікарям, доручено браму пекла, а католікосу — райські ворота, — виправдався отець Іорам і перехрестився.

— На той світ одні ворота, отче, і біля них поставлені ми, лікарі. Рай і пекло — це вже підрозділи того світу, і куди кого призначить всевишній, то його справа. А наше діло — не відчиняти воріт того світу завчасно, — відповів професор.

Отець Іорам ніяково кашлянув і промовчав.

— Усе спить? — спитав професор, намацуючи в Бачани пульс.

— Спить усі двадцять чотири години, батано! — відповів палатний лікар.

— Чим довше спатиме, тим краще! — зауважив професор і зняв історію хвороби, що висіла в головах у Бачани. — РОЕ сповільнюється і холестерину менше! — сказав він задоволено. — А екстрасистоли все-таки є. Що даєте?

— Найбільший ефект дав еральдин, — відповів палатний лікар.

— Біль?

— Слабкий.

— Періодичність?

— Раз на півгодини, коли не спить.

— Не припиняйте пантопону!

Професор обережно відкинув з грудей простирано й почав пильно розглядати їх вище лівого соска. Вдивлявся довго, потім полегшено зітхнув:

— Яке щастя, що не розвинулась аневризма!

Бачана розплющив очі.

— Здрастуйте, шановний професоре! — промовив він.

— Ви не спите? — здивувався професор і сів на підсунуту фельдшеркою табуретку.

— Я взагалі не сплю, батано Нодаре.

— Як?

— Наяву бачу сни.

— І що ж то за сни?

— То погані, то гарні.

— Постарайтеся перед сном думати про щось гарне, тоді й сни будуть гарні, — порадив професор.

— Як ви гадаєте, батано професор, я врятувався? — спитав Бачана.

— Саме про це я прийшов спитати вас! — відповів той.

Бачана розгубився.

— Мені здається... Начебто мені краще...

— Тоді можна сподіватися,— сказав професор і приклав йому до голих грудей фонендоскоп.

— Ну як, лікарю? — спитав Бачана тремтячим голосом.

— Головне, що чую, а вчора не чув,— відповів професор і встав, збираючись іти.

— Якщо я виживу, замовлю два ваші золоті бюсти! — сказав, усміхаючись, Бачана.

— А чому два?

— Один піднесу вам, другий поставлю на своєму письмовому столі й молитимусь на нього.

— Гогілашвілі практичніший за вас, він пообіцяв мені тільки один золотий бюст,— засміявся професор.

— І дві брильянтові сережки для вашої дружини. А крім того, безплатний ремонт взуття на все життя! — додав Буліка.

— Дай боже вам здоров'я! Зараз піду попереджу дружину — хай проколює собі вуха... А що обіцяєте ви, отче Іораме?

— Свічку заввишки як ви та мої благословення!

— Тільки не забудьте, що після інфаркту притуплюється пам'ять... А ще які у вас скарги? — спитав професор з обов'язку служби.

— Та ось хотіли сказати вам за шурів, але так зраділи, побачивши вас, що й забули про них...— поскаржився Буліка і скоса глянув на фельдшерку.

— Які шури? — спитав здивований професор.

— Це йому від хронічного алкоголізму привиджується, шановний професоре! — Від переляку очі в фельдшерки полізли рогом.

— Гаразд, у мене біла гарячка, і мені привиджується. А йому?! — Ображений Буліка показав рукою на священника.

— Бачить бог, ніякої шкоди вони не роблять... Вийдуть собі, погризуть цукру...— почав пояснювати священник.

— Зараз же викликати санінспектора! — розпорядився професор.

— Він пішов по мишачий цукор, батоно! — сказав патлатий лікар.

— Що за чортівня — мишачий цукор?! Що це, в республіканській лікарні стільки мишей розвелось, що в них навіть свій раціон?! — розлютився професор.

— Мишачий цукор — це отрута, батоно! — пояснив патлатий лікар.

— Миш'як! — переклала фельдшерка.

— Яка ганьба, неподобство! — вигукнув професор і, не попрощавшись, вийшов з палати.

— Може, не слід було казати? — занепокоївся Буліка.

— Хоч кажи, хоч не кажи — ось тобі факт. Якби трохи зачekaв, побачив би на власні очі,— відповів отець Іорам і кинув грудочку цукру шурові, що виліз з-під Булічиного ліжка.

Через годину до палати зайшли головний лікар лікарні, завідувач господарської частини, начальник санітспекції, два санітари, палатний лікар та фельдшерка Женя.

— Де щур? — суворо спитав начальник санітспекції.

— Отут! — відповів Буліка, вивертаючи пальцем нижню повіку правого ока.

— Провокуеш, еге? — звернувся до нього завідувач господарської частини.

— А цей цукор я кусав?! — показав Буліка на обгризену грудочку цукру, що валялася посеред кімнати.

Санітари кинулися під ліжку й насипали в усі кутки мишачого цукру.

— Цей цукор трохи застарів, та це нічого. Зачекаємо до завтра і, якщо не подіє, приведемо kota,— заспокоїв хворих начальник санітспекції, потім обернувся до санітарів: — Посипте і в моєму кабінеті, там теж погризли, клятї, шафу!.. На що ще скаржитесь? — звернувся він до хворих.

— Чому Америка не виводить своїх військ з Південної Кореї?! — поскаржився Буліка.

— Сексот, анонімник! — відповів начальник санітспекції і вийшов, грюкнувши дверима.

— Сексот і анонімник — твій батько, а ти сам — щур! — гукнув навздогін йому Буліка.

* * *

Невдовзі до палати зайшла Женя із шприцом у руці. Вона підступила до Бачаниного ліжка й відкинула із стегна простирало.

— Треба було б декому з хворих зробити укол пантопону в язик, щоб він не молів зайвого! — промовила вона сама до себе.

— Якщо ти, Женю, маєш на увазі мене, то для пантопону в мене є інше місце! — підказав їй Буліка.

Женя нічого не відповіла. Вона зробила Бачані укол у м'яз ноги, помасажувала місце уколу й мовчки вийшла.

Трохи згодом вона повернулася.

— Батоно Бачано, прийшов провідати вас якийсь чоловік.

— Хто він?

— Каже, близький родич.

— Якщо ви нічого не маєте проти, хай зайде,— сказав Бачана.

Женя вийшла й завела невисокого веснянкуватого блондина з короткими руками.

— Тільки п'ять хвилин! — попередила Женья гостя.

— Змиг ока! — відповів той і, не чекаючи запрошення, сів на стілець, що стояв біля Бачаниного ліжка.

— Здрастуйте, шановний Бачано! — привітався незнайомий і турботливо поклав руку йому на коліно.

— Здрастуйте! — відповів розгублений Бачана.

— Не впізнаєте? — спитав незнайомий.

Бачана напружив пам'ять, але блондина не впізнав.

— А тепер? — Незнайомий повернувся у профіль.

Бачана ніяково всміхнувся.

— Може, якимось нагадаєте мені, — попросив він.

— Сухумі, Чернявка, Венеціанський міст, тринадцята школа. Ваші тітки Маро, Ніна, Тамара, двоюрідні сестри Неллі, Зулейка, Додо, двоюрідний брат Кока... — загинав пальці незнайомий.

— Нагадайте про себе, батоно, а своїх тіток та їхніх дітей я пам'ятаю добре, — сказав Бачана.

— Я Нугзар Дарахвелідзе! Пам'ятаєте, ваша тітка Ніна хрестила мою сестру й назвала її Луїзою...

— Хоч убийте, не пам'ятаю, — збентежився Бачана.

— Відтоді так сестру і звать Луїзою.

— Дуже приємно! — сказав Бачана й почав ритися в пам'яті, шукаючи Луїзу, але такої не знайшов і в душі махнув рукою.

— Отож я брат її, Нугзар Дарахвелідзе! — вніс ясність незнайомий.

— Чого ж вам треба, батоно Нугзаре? — спитав Бачана.

— Як ви себе почуваете, батоно Бачано? Весь народ стурбований...

— Та так... — зітхнув Бачана.

— Вигляд у вас чудовий, дай боже вам здоров'я! Колір обличчя гарний... Правда, схудли трохи... Недавно бачили вас по телевізору, так весь наш актив боки рвав, сміючись!.. Ну ж і язик у вас!.. Особливо коли ви торкнулись антиподів... Ага, тоді ви здалися мені трохи повнішим... Тьху, тьху, щоб не зурочити, тепер ви виглядаєте ще краще, на радість друзям, на зло ворогам! — Незнайомий знов поплескав його по коліну.

— А як ви, як сестра ваша Луїза? — спитав Бачана з чемності.

— Дуже погано! Так погано, що гірше й не може бути! — Нугзар Дарахвелідзе витер піт з лоба.

— Що таке? — занепокоївся Бачана.

— Та якимось незручно при них... — сказав Дарахвелідзе і глянув на Буліку й Іорама.

— Вставати вони не мають права, а я тим паче, отож, коли у вас є що сказати, говоріть при них, — пояснив Бачана ситуацію.

— Ми з дорогою душею! — сказав Буліка і, натягнувши простирало на голову, відвернувся до стіни. Те саме зробив і отець Йорам.

Нугзар Дарахвелідзе якийсь час вагався, нарешті зважився: — Нічого особливого, батоно Бачано, один лише ваш красивий підпис...

— Кажіть швидше, бо мені ввели пантопон, і я скоро засну, — попередив Бачана.

Дарахвелідзе ще раз глянув на Буліку й священника, чи вони не слухають, і почав:

— Ну, ви знаєте, яке в республіці напружене становище. Там оперу спалили, тут універмаг, кинули бомбу там у вас, тут у нас і в Кутаїсі... Той, кажуть, застрелився, цей вени собі перерівав... Дуже нервова атмосфера в республіці в зв'язку з цим питанням добору кадрів... Та й м'яса нема на базарі... І все ж таки...

— А як із сиром? — усміхнувся Бачана.

— Ви жартуєте, батоно Бачано, це ваша професія, а і м'ясо, і сир дає корова.

— Ви, може, вивели якусь нову породу? — спитав серйозно Бачана.

Дарахвелідзе якийсь час дивився на нього, думаючи, що той кепкує, але Бачана і бровою не повів.

— Ні, я прийшов до вас зовсім з іншим питанням!

— А що, у вас є проєкт вогнестійкої опери й універмагу, і його не затверджують? — звернув на інше Бачана.

В Дарахвелідзе знову виступив піт на лобі. Він ще раз недовіркою подивився на хворих і витяг з кишені два конверти.

— Треба поклопотатися перед керівництвом Абхазії, батоно Бачано, тобто написати листа секретареві Сухумського райкому...

— А причому тут я? — здивувався Бачана.

— Ви гуманний письменник, батоно, депутат і член Цека! До кого ж мені звертатись, як не до вас? — здивувався Дарахвелідзе ще більше, ніж Бачана.

— Де ви працюєте? — спитав раптом Бачана.

— В Абхазії, відаю заготовівлею тютюну.

— А про що я маю написати секретареві райкому?

— Все місто знає, що ви не сядете їсти один без одного, в школі вчилися разом...

— Хто вас послав до мене?

— Той, хто бажає добра секретареві... Один конверт ваш, а другий передайте тому, хто зробить вам послугу, — сказав Дарахвелідзе й підсунув під подушку обидва конверти, в кожному з яких лежала ошадна книжка.

— А що, вас зняли з роботи?

— Зняти мене не так-то просто, батано Бачано, але легенький поштовх потрібен усім... І навіть тому, хто тепер хоче зштовхнути мене!..

Пантопон почав діяти, в Бачани обважніли повіки, розпитувати він уже не міг і волів слухати родича, що впав з неба.

— Що ж таке сталося? — спитав він Дарахвелідзе, приплюсуючи очі. Той зрозумів, що марнує золотий час, і заквапився:

— Як це, що сталося, батано Бачано? Він прислав ревізію!..

В палату просунула голову фельдшерка Женя.

— Між іншим, минуло вже двадцять хвилин! — нагадала вона Дарахвелідзе.

— Хай побуде ще, калбатано Женю, він розповідає цікаві речі! — попросив Бачана.

— Отже, прислав ревізію!.. — вів далі Дарахвелідзе. — Ось уже двадцять років працюю в цій галузі, і ще ніхто не наважувався присилати до мене ревізію!.. Спершу я думав, що він жартує, потім бачу: вони це серйозно...

— А що ревізія? — вставив запитання Бачана.

— Що! Вони, сволоцюги, поштучно підраховували, скільки цигарок викурено в Абхазії і Грузії. Потім сказали, що цього року до трьохсот тонн тютюну ми нібито додали сто тонн сухої трави!.. Тільки той, хто не висуває носа з кабінету, не знає, що тютюн росте в полі, і що ж такого, коли в нього попаде трохи трави? І потім, хіба трава вбиває людину? Де ж тут шкідництво? І хіба корова не їсть усе життя траву? Чи, може, годувати її тютюном?.. Шкідництво саме в тому, що начиняють і трують нікотином людей, як-от і вас!.. Це ще нічого! Тепер вони закинули нам, що ми, мовляв, ту траву збуваємо по ціні тютюну й загібаємо мільйони... А тонна трави коштує десять карбованців, то звідки ж мільйони?! І до цього приточують, що тютюн ми продаємо мокрим, від чого він важчає вдвічі!..

— Скільки ж усього мільйонів? — поцікавився Бачана.

— Приписок чи реалізації? — спитав Дарахвелідзе.

— Разом!

— Багато мільйонів, дуже багато.

— А все ж таки?

— Коли я скажу, ви злякаєтеся, — не розкривав Дарахвелідзе своїх приборків.

— Що ще зауважила комісія?

— Та бачите, пішли до мене додому й почали оглядати хату. Чому, кажуть, у вас двоповерховий будинок? А коли б я їх спитав, як же це так: наш уряд, мов добрий композитор, весь час шле ноти Америці, щоб не втручалася в наші внутрішні справи,

а ви просто вдираєтеся в мій дім?! Ну що таке два поверхи? Норма висоти поверху — два з половиною метри, а в моєму першому поверсі два метри й сорок вісім сантиметрів.

— Яке мають значення два сантиметри? — розсміявся Бачана.

— Що ви, батано Бачано! Куля он всього два сантиметри, а вбиває буйвола! І та куля, що звалила торік одного секретаря райкому, не називатиму прізвища, теж мала два сантиметри... Тільки про це не кажіть вашому другові, я просто так згадав, до слова прийшлося... Потім нарахували вісім кімнат на верхньому поверсі. Ну що говорити з таким дріб'язковим грузином, який залу вважає за кімнату! Добре, що хоч не долучили до них лоджію та більярдну. І за те спасибі... Батано Бачано, я кристал, і хай секретар не топить мене... Ваше слово для нього закон! Тільки двоє слів... Знеславити мене означає образити і вас...

— Чому ж мене? — розплющив очі Бачана.

— Як? Коли б про вас, мого близького родича, хтось пустив поговорі, хіба я не почував би себе ображеним?! — вигукнув Дарахвелідзе.

Бачана знов перебрав у пам'яті всіх своїх родичів і, не знайшовши серед них нікого, схожого на Дарахвелідзе, відчув полегкість.

— Цей сучий син за червінця людину заарештовує, а моє місце продає за мільйон! — спалахнув раптом Дарахвелідзе.

— За скільки? — здивувався Бачана.

— За півмільйона! — зменшив ціну Дарахвелідзе.

— Ви так добре заробляєте?

— З того, що я заробляю, батано Бачано, половину забирають товариші, що з ангельськими очима сидять на бюро райкому. Порийтеся в них у кишнях, і ви почувете, який запах нікотину піде від тих грошей. Даремно думають, що гроші не пахнуть. Вони так пахнуть, що хоч поклади їх під подушку, все одно чути їх запах.

Бачана засунув руку під подушку й намацав конверти. Дарахвелідзе відвів очі.

— Ось одужаю, тоді й поговоримо! — сказав Бачана.

— Де вже вам одужати?! — вихопилося в Дарахвелідзе. — Тобто одужаєте ви не так скоро, батано Бачано, а моє питання післязавтра вранці виносять на бюро. І, може, на тому бюро й візьмуть мене... Не губіть, батано Бачано!.. — В Дарахвелідзе знову виступив піт на лобі. — Двоє слів, написаних вашою рукою...

Бачана дістав з-під подушки конверти й поклав їх собі на груди.

— Скільки тут? — спитав він раптом.

Дарахвелідзе просяяв.

— Півтора лимона! — сказав він тремтячим голосом. — Без паїв!

Бачана дуже довго думав. Дарахвелідзе совався на стільці.

— Батоно Нугзаре, отут, під моїм ліжком, стоїть судно, то ви, будь ласка, подайте його, бо вже не терпиться... — попросив Бачана, щось надумавши. Дарахвелідзе завагався. — Не бійтеся, воно чисте, — мовив Бачана.

Дарахвелідзе покійно нагнувся, дістав з-під ліжка судно й подав його Бачані. Той ослаблюю правою рукою взяв посудину за лебедину шию.

— А тепер відсуньтеся трохи! — попросив він Дарахвелідзе. Той разом із стільцем подався назад. Бачана на око прикинув відстань між собою і гостем, потім, зібравши всю свою силу, розмахнувся і опустив судно на голову Дарахвелідзе.

Судно розкришилося на тім'ї, мов грудка солі. А в самого Дарахвелідзе раптом потемніло в очах, на здивованому обличчі майнула усмішка, і він сповз із стільця й нараз горілиць перекинувся на підлогу.

— Порожне було? — спитав Буліка.

— Порожне! — відповів Бачана.

— Шкода! — промовив отець Іорам і покликав фельдшерку Женю.

6

Сім днів і сім ночей пробирався Бачана випаленою сонцем пустиелею. Перші два дні він ішов пішки, потім, до п'ятого дня, ліз на колінах, а останні два дні плазував на животі. І коли, знесилений, змарнілий, з потрісканими губами, вткнувся обличчям у жовтий пісок і відчув, що наближається смерть, він перевернувся на спину, глянув згаслими очима на нещадне сонце і вперше в своєму житті кинув йому докір:

— Навіщо ти так мене губиш?

І раптом постать людини заступила сонце, і тінь її впала на обличчя Бачані.

— Хто ти? — спитав Бачана.

Худорлявий, голубоокий і, як і він, босий юнак дивився йому в вічі, і Бачана не міг зрозуміти — стояло сонце за юнаком чи сяяв над головою в нього німб.

— Я володар твій і бог твій! — відповів юнак.

— Якщо ти володар мій і бог мій, то чимось доведи це! — сказав Бачана.

— А те, що я стою перед тобою, хіба не доказ?

— Ні, ти галюцинація спраглого в пустелі,— відповів Бачана й став пильно вдивлятися в нього.

Він довго чекав, коли цей привид зникне, а юнак стояв перед ним — спокійний, усміхнений, милосердний і напрочуд рідний. Тоді Бачана підповз до нього й обережно доторкнувся рукою до босої ноги в тому місці, де блідо-рожевим маком полум'яніла залягнута рана від цвяха.

— Не будь Хомою невірним,— усміхнувся юнак.

— Я невіруючий і через те зараз не вірю тому, що бачу й відчуваю. Все це дуже далеко від мене. Підійди й поясни мені де-що. Скажи, чи був ти на землі, а якщо був, то чому зрікся людини? — спитав Бачана.

— Люди самі зреклися мене, а я не покидав людини...— тихо промовив юнак.

— Чимось доведи мені це! — знов попросив Бачана.

— А те, що я стою тут, не доказ? — повторив юнак.

Бачана нічого не відповів, тільки ще раз доторкнувся рукою до босої його ноги.

— А якщо ти господь, то скажи, що ти є?

— Я є віра, надія, сила, доброта, талант любові й свобода!— відповів юнак.

— Як же Іуда продав тебе за тридцять срібняків?! — спитав украй здивований Бачана.

— Іуда не продавав господа, він сам продався фарисеям за тридцять срібняків. Така була його ціна, і його купили за цю ціну. Гроші, що лежали в тебе під подушкою, не були твоєю ціною, і тому ти не продався сьогодні... А раз не продався сьогодні, завтра й післязавтра запропонують тобі справжню ціну.

— А якщо я все одно не продамся?

— Тоді ти возвисишся, і здійснишся те, заради чого я витерпів муки на землі...

— Чи знав ти, що Іуда зрадить тебе?

— Знав сатана. Бог не спокушає людини. Бог випробовує її. Іуду спокусив сатана, купивши його за тридцять срібняків. А я випробував Іуду, давши йому в руки мотузок.

— І ти не прокляв Іуди?

— Ні!

— Чому?

— Іуда спас від погуби душі одинадцяти чоловік.

— То чому ж ти не знімеш з Іуди довічного тавра?

— Тому що Іуда був від сатани, а не від бога.

— Тоді виходить, що сатана переміг тебе?

— Було б так, якби Іуда не заподіяв собі смерті.

— Чи вірив ти, коли йшов на Голгофу, що люди розіпнуть тебе на хресті?

— Ні!

— На що ж ти надіявся?!

— На народ!

— Хіба не народ проміняв тебе на розбійника?!

— Народ!

— Виходить, що й тут сатана перемиг тебе?

— Ні, бо це не було спокушення, а було випробування.

— І народ не витримав цього випробування?

— Ні!

— Чому?

— Народ чекав від мене чуда, а тому проміняв мене на розбійника, від якого він не чекав нічого... Це було друге, передчасне випробування мною дітей Адамових і друга помилка моя.

— А коли було перше?

— Коли я дав людині дім і дачу в раю. Не волею іншого, а потом своїм, кров'ю своєю і вірою своєю має прийти в рай людина!

— Коли ж ти повірив, що розп'яття твоє і смерть неминучі?

— Коли побачив з хреста, що стоять переді мною мати моя й учень мій улюблений. І мовив я матері своїй: «Жінко, ось син твій!» А потім мовив я учневі своєму: «Ось мати твоя!» І зостався він з матір'ю моєю замість мене, а мати моя стала йому духом святим, духом божественним!..

— Яка воля божя?

— Встань!

Бачана встав.

— Скажи, що не мучить тебе, безбожного, спрага!

— Не мучить мене, безбожного, спрага! — повторив Бачана, і зникла спрага пекельна.

— Скажи, що не палить тебе сонце безбожно!

— Не палить мене сонце безбожно! — сказав Бачана, і спека спала й перетворилася на живлющу прохолоду.

— Скажи, що відчуваєш життя і божество.

— Відчуваю життя... — сказав Бачана і не промовив слова «божество», ще й досі все це здавалося йому галюцинацією.

І мовив тоді юнак:

— Вислови своє палке бажання!

— «Чому створив мене людиною? Чому дощем я не полився?» — висловив Бачана бажання Важа Пшавела. І раптом Бачана полився дощем...

Полився Бачана дощем, і виросла у випаленій пустелі трава — свіжа, зелена, молочна...

Полився Бачана дощем, і вирости у випаленій пустелі квіти — гарні, барвисті, запашні...

Полився Бачана дощем, і в випаленій пустелі забило з землі джерело — прохолодне, прозоре, живлюще...

Полився Бачана дощем, і забуяло життя у випаленій пустелі, і перетворилася пустеля на оазу.

Полився Бачана дощем і раптом сам обернувся на величезного крислатого дуба серед посталої з пустелі оази, який охоплював своїм корінням усю земну кулю, а головою вперся в небо... І прилетіло з усіх країв безліч усяких співочих птахів, посідали вони на могутніх Бачаниних вітах, помостили гнізда, вивели пташенят, і великий гімн життю залунав по всьому світу...

Опустився тоді Бачана на коліна, вклонився юнакові й сказав: — Я побачив тебе й увірував.

І мовив йому Ісус:

— Ти увірував, бо лицезрів мене. Блаженні ті, що вірують, не лицезрівши мене...

7

Бачана розплющив очі. Буліка сидів на ліжку, підібгавши під себе ноги. З подушкою під спиною, він прихилився до стіни і слухав отця Іорама, який тягучим голосом, наче співав «алілуя», читав газету.

— «Тільки в умовах Радянської влади з'явилася можливість здійснити такі заходи партії та уряду, як-от: безплатне навчання, безплатний відпочинок, безплатне медичне обслуговування...» Що правда, то правда! — додав до прочитаного отець Іорам і глянув на Буліку.

— Ва-а-а, вітання тому, хто прийшов до нас! — зрадів Буліка, побачивши, що Бачана прокинувся.

— Як ви себе почуваєте, батоне Бачано? — спитав отець Іорам, відкладаючи газету.

— Так, як молодий Адам у раю до появи Єви.

— І ви не нудитесь на самоті?

— Навпаки, весь рай мені здається тільки моїм! — усміхнувся Бачана.

— Он ви який молодець, батоне Бачано! — сказав захоплено Буліка. — Такого нокauta я ще не бачив: полічив до трьохсот, а він усе не розплющував очей!

— Хто? — спитав Бачана.

— Мало не спровадили людину на той світ без сповіді і ще питаєте хто? — здивувався священник.

— А хіба вас не було тут, отче? — спитав Бачана, і серце в

нього защеміло. Під дією пантопону поринувши в дрімоту, він майже забув про інцидент з Дарахвелідзе, і коли тепер нагадали йому про це, по тілу в нього пробіг неприємний дроз.

— Відверто кажучи, я навіть не пам'ятаю добре, що тут сталося,— сказав він, витираючи з лоба піт.

— Не турбуйтеся, батоно Бачано, і ми не пам'ятаємо нічого: я спав, а отець Іорам молився. Чи не так, отче? — спитав Буліка священика.

— Воистину так! — підтвердив той.

— Так що в свідки ми не підемо,— додав Буліка.

— А все ж таки, що сталося? — щиро поцікавився Бачана.

— Ну, коли судно розбилось об його голову і він упав, прибігла Женя. Поки він не очуняв, вона, впорскуючи йому камфору і змазуючи голову йодом, теж трохи надавала йому. Потім він раптом зірвався на ноги й почав лягаться.

— Як?

— Кричав, що, коли вам мало, то чому ви спочатку взяли...— розповідав Буліка.— А ще закинув вам, що ви призначили Бацалашвілі директором ресторану «Імеретія» і змахлювали півмільйона карбованців.

— Що? — здивувався Бачана.

— Ну взяли,— пояснив Буліка.

Бачана розреготався.

— Чого вам смішно? Він так і заявив.

— Та сміюсь я не з того. Я й справді допоміг своєму співробітникові в призначенні Бацалашвілі. Він сказав, що то його родич.

— А-а-а...— вихопилося в Буліки.

— Виходить, батоно Бачано, хтось і справді взяв хабара? — спитав отець Іорам.

— Виходить! — згодився Бачана.

— Є і в мене один такий гнилий товариш,— згадав Буліка.— Влаштував він у торговий технікум мого небожа, сироту. І каже: треба дати півтори тисячі карбованців директорові, тисячу — секретареві парткому, триста — голові профкому, а двісті, мовляв, мені за труди. Що було робити? Витяг я і дав. Хто ж знає мого небожа краще за мене! Оце недавно питаю його, скільки залишиться, якщо від п'ятдесяти п'яти відняти п'ять. Відповідає: п'ять.

— Правильно! — розсміявся Бачана.

— Оце «правильно» обійшлося мені в три тисячі карбованців,— зітхнув Буліка.— Взяв гроші, і тільки його й бачили!..

— Обманув? — спитав отець Іорам.

— Ні, влаштувати влаштував, але гроші взяв собі.

— Чого ж ти ще хочеш від нього? — заспокоївся отець Іорам.

— Як це чого! В грудні викликає мене директор отого торгового технікуму і запитує: «Громадянині Гогілашвілі, ви віддали три тисячі карбованців громадянині Гваладзе?» Чого тут криється? «Відав», — кажу. Почувши це, директор ляснув рукою по столу і вилаявся по-російському: «Ты смотри, какой мерзавец!»

— Це він про тебе? — засмутився отець Юрам.

— Чому про мене! Про мого гнилого друга Гваладзе!

— Заплямував чесну людину?! — обурився священик.

— Ні, не те! Напався на мене: «Чи не думаєш ти, що торговий технікум — це...» Як називається той технікум на Ваке?.. Ну, де грузинський хліб випікають. Там студенти вдень і вночі в труби дивляться...

— Топографічний! — підказав Бачана.

— Ага!.. «Чи не думаєш, — каже, — що це топографічний технікум! — вів далі Буліка. — Тепер, — каже, — грудень, а в січні принесеш мені три тисячі карбованців, інакше поверну тобі твого кретина небожа, як гроші без номера».

— Хто це каже? — здивувався священик.

— Як хто? Директор торгового технікуму! — відповів Буліка зловтішним тоном.

— А далі?

— Що далі?! Радилися ми з Светою, радились, і нарешті моя Света каже мені: «Краще додати ще стільки ж, та, може, вдасться влаштувати його міністром торгівлі...»

— Отже, директор теж бандит? — спитав Бачана й засовався в ліжку.

— Бандит, батоно Бачано... Може, вам судно потрібне, то, поки принесуть нове, можете скористуватися моїм, — запропонував Буліка, побачивши, що сусід його совається.

— Дякую! — відповів Бачана. — Так верчусь я від думки, що, може, варто було взяти ті гроші, га? — спитав він Буліку.

— Не знаю... Взагалі гроші — річ брудна... — промовив Буліка задумливо.

— Тридцять срібняків погубили людство! — вигукнув отець Юрам. — Тридцять срібняків!

— Я, батоно Бачано... Як звуться ті, що розпізнають людей по фізіономії? — раптом спитав Буліка.

— Фізіономісти!

— Еге ж, я фізіономіст, тільки знизу... По взуттю розпізнаю людину, що вона за птах... От хоч би й той негідник, що приходив до вас... Я тільки глянув на його туфлі й одразу ж зрозумів, що він негідник.

— Як? — спитав Бачана.

— По-перше, туфлі на ньому були лакові...

— А я через це подумав був, що він професор,— перебив Буліку отець Іорам.

— Увійшовши,— вів далі Буліка,— він витер туфлі об штани, один і другий. Професор так не зробить.— Він переможно глянув на священника.— По-друге, коли він проводив туфлями по штаних, я побачив, що підшови стерті спереду, а підбори зовсім нові. Отже, ці туфлі в нього парадні, і надіває він їх тільки тоді, коли робить візити до начальства. А підшови стерті тільки спереду через те, що він намагається ходити на носках... Це перша ознака гнилої. Далі таке: коли він сів, то витяг п'яти з туфель. Отже, туфлі тиснуть. А навіщо носити тісне взуття? Та для того, щоб обличчя мало страдницький вираз. Ось, мовляв, дивіться, які я терплю муки! Це вже друга ознака гнилої. А третє й головне — підбори в нього були на три-чотири сантиметри вищі за звичайні. Отже, він хоче здаватися вищим, ніж є насправді. Чому? Та щоб піднятися над своїми ровесниками. І це ще один доказ гнилої. Що ще? Ага, найголовніше, тільки це вже взуття не стосується, ось що: коли тобі на голову хтось перекидає судно і ти не перегризаєш йому горла, то ти гнилятина! — закінчив Буліка характеристику Дарахвелідзе.

— Яке ж, на твою думку, взуття хорошої людини? — спитав отець Іорам, засумнівавшись у міркуваннях Буліки.

— Взуття порядної людини на обох ногах стерте злегка по краях — праворуч і ліворуч. І воно на номер більше за розмір ноги. Чому? Та щоб ходити вільно, легко й не намулювати собі ніг. І ще одне: якщо задник на взутті людини зім'ятий і продавлений, то вона або дуже бідна і носить чуже взуття, або зовсім гнила й неохайна.

— А як же з дітьми? — спитав Бачана.

— Діти дуже багато рухаються, кістка в них не зміцніла, щиколотка ходить туди й сюди, через те вдачу дитини визначити важко...

— А як ти сам стираєш взуття? — несподівано спитав отець Іорам.

Такого запитання Буліка не чекав і розгубився.

— Я-а?

— Еге, ти!

Буліка перегнувся, витяг з-під ліжка туфлю з досить продавленим задником і здивовано повертів її в руці.

— Виявляється, я теж добрячий паскуда! — промовив він на-решті невдоволено і зашпурнув туфлю під ліжко.

Усі трое голосно засміялися.

— Батоно Іораме, вам доводилося бачити вві сні Христа? — раптом спитав Бачана священника, що заливався від сміху.

Від подиву отець Іорам аж рота роззявив. Він довго дивився на Бачану і нарешті сказав, заїкаючись:

— Батоно Бачано, такого не існує — бачити вві сні господа нашого. Лицезріння бога — це явлення його. Я поки що не удостоївся такого щастя.

— І голосу його не чули?

— А це так само боже явлення!

— Чому ж ви служите?

— Саме тому, щоб наблизитися до нього, почути його голос і лицезріти його.

— Тоді нам доведеться помінятися професіями, отче,— сказав Бачана.

— У чому річ? — спитав настороженим голосом отець Іорам.

— Годину тому він явився мені!

— Хто?

— Спаситель наш, Ісус Христос...

В Іорама пересохло в роті.

— Одна із заповідей Христа: «Не збреш!» — застеріг він Бачану тремтячим голосом.

— Чоловік каже, що бачив, а ти можеш повірити чи не повірити йому! — втрутився в розмову Буліка і рукою зробив знак отцеві Іораму — мовляв, не заважай, хай розповідає.

Бачана мовчав.

— А далі що? — спитав з нетерпінням Буліка.

— Він воскресив мене з мертвих, його волею я полився дощем на пустелю, пустеля та перетворилась на оазу, а я на могутнього дуба в тій оазі, і птахи на моїх вітах заспівали гімн життю...

— Боже мій! Владико небесний! — вигукнув отець Іорам.

— Ці слова вихопились і в мене, Хоми невірного, коли я побачив усе на власні очі,— всміхнувся Бачана.

— І ти не увірував?! — підвівся в ліжку отець Іорам.

— Уві сні я впав йому в ноги, а коли розплющив очі й побачив вас і Буліку, взяв мене сумнів.

— Невже ти не відчуваєш, що возвисився? — аж зблід Іорам.

— Ваша релігія, батоно Іораме, дуже містична, відірвана від землі, їй бракує реальності, вона невідчутна. От якби від мого сну лишилося щось відчутне...

— Грішнику! Він воскресив тебе, чого ж тобі треба реальнішого?! — здивувався священик.

— Не розумію, з якою метою мене повернуто до життя, отче,— сказав Бачана.— Невже тільки для того, щоб завтра все повторилося спочатку? Для того, щоб завтра знову вмерти? Адже смерть неминуча?

- А час! — скрикнув священик.
- Який час? — здивувався Бачана.
- Час існування, який господь тобі продовжив!
- Хіба мені не однаково, коли я вмру, якщо мушу вмерти?
- Однаково для тебе, а для інших — ні, — відповів священик.
- Для кого ж?
- Для тих, чие життя залежить від твого. От саме той час і повернув тобі спаситель.
- У цьому випадку час не має ніякого значення... Скільки людей померло в ранній молодості, а життя на землі триває.
- Як це час не має значення! — обурився отець Іорам. — А якби Руставелі, світла йому пам'ять, помер у колісці?
- Прийшов би інший.
- Коли?
- Коли-небудь.
- Атож, коли-небудь! А скільки минуло б часу? Якою була б доба від Руставелі до наших днів, якби не він?
- Але ж був час, коли Руставелі не було! — сказав Бачана.
- Тоді люди жили без бога в душі! — В отця Іорама пересохло в роті, і він ковтнув з глечичка молока.
- Час — бог! Ви, комуністи, не віруєте в бога, тому не знаєте ціни часові й марнуєте його як попало. Увіруйте в час, поклоніться часові, бо час — це бог! І якщо ви хочете створити якусь нову віру й релігію, почніть з часу! Інакше нічого у вас не вийде...
- А сказано, батоне Іораме, що бог — це слово! — поправив Бачана священика.
- Слово, діло і час є неподільна трійця! — промовив отець Іорам благоговійно.
- Якщо це й справді бог, то й ми, комуністи, визнаємо його, отче! Ми цінуємо і час, і діло, і слово. І, між іншим, не менше, ніж церква, — сказав, трохи дивуючись, Бачана.
- Неправда! Стільки охочих відкладати справи на завтра, як розвелось у вас, ще не бувало, відколи й світ стоїть! — засміявся священик.
- Е, ні, отче, хто ще так відкладає справи, як ви! Сам господь бог пообіцяв людям спасіння тільки після смерті! — пустив шпильку Бачана.
- Спасіння душі — безцінний скарб, і його треба виборювати все своє життя, — пояснив священик.
- Що ж ви, отче, виборене людиною називаєте божою милістю? Ваша релігія любить мучити людину, вимагає від неї надто вже великої жертви...

— Гріх так казати, батоно Бачано! — образився отець Іорам.— Основний закон нашої релігії — віддавати, а не брати, служити, а не панувати.

— Усе це красиві слова, отче. Морок, релігійний фанатизм, догматизм, хрестові походи, інквізиція...— загинав пальці Бачана, перелічуючи гріхи церкви.— І все це ім'ям спасителя...

— Я не стверджую, що наша релігія досягла досконалості...— завагався отець Іорам.

— Молодець, отче! — від душі розсміявся Бачана.— Вперше чую такі слова від священника. І як у вас називається така думка? Лівим чи правим ухилом?

— У християнській релігії не існує ні ухилів, ні центру, є тільки зеніт,— промовив отець Іорам і здійняв очі до стелі.

— Де ж він, той зеніт? — спитав Бачана й теж подивився на стелю.

— У світлі. І коли людина вступить у світло, вона подолає всякі обмеження і здобуде свободу. Але це настане з удосконаленням душі, і тому смерть людини є наближення до бога...— сказав отець Іорам і згорнув руки на грудях.

— А коли тебе привезли сюди посинілого, то як ти тоді благав лікарів, щоб допомогли тобі? — втрутився в розмову Буліка.

— Страх перед смертю є страх наближення до бога! — промовив священник, не дивлячись на Буліку.

— Щось не в'яжеться, отче. Може, й інфаркт у тебе від того страху? — спитав Буліка й підморгнув Бачані.

Священик знову ковтнув з глечичка молока і метнув на Буліку такий погляд, що Бачана щиро пожалів шевця.

— Твоя релігія, нещасний, починається в шлунку й закінчується в нужнику. Такого грішника, як ти, і в пекло не приймуть!

— Якщо я прийду туди з твоєю характеристикою, то, звісно, не приймуть. А втім, я віддаю тобі і рай, і пекло. Мені хочеться ще побачити комунізм, який він...— засміявся Буліка.— Це рай комуністів, чи не так, батоно Бачано? Я-то безпартійний, але сподіваюся, що з вашою протекцією мене приймуть...

— Будь ласка, Буліко! — запросив Бачана шевця в комунізм.— Ми люди такі добрі, що приймемо не тільки тебе, а й отця Іорама.

— Ідїть самі в ту імітацію раю, а я діждуся божої волі,— відмовився той від запрошення.— Ваш зеніт надто земний... Цікаво, що ви будете робити після того, як прийдете до комунізму?

— Коли прийдемо, буде видно, отче! — відповів Бачана.

— А що, як нічого не побачите? — ущипливо спитав Іорам.

— Батоно Іораме, скільки років вашій релігії? — відповів запитанням на запитання Бачана.

— Дві тисячі! — гордо відказав священик.

Бачана щиро розсміявся:

— А моїй релігії, батоно Іораме, поки що немає і ста років. А послідовників у неї стільки, що вашій релігії і не снилося. Тобі, старче, дві тисячі років, і ти тягнешся зі мною, столітнім юнаком? Ну, як тобі не соромно? Зачекайте, поки і нам буде дві тисячі років, отоді й глянете на нас з вашого zenіту. Отоді побачимо, хто з нас піднявся вище,— сказав Бачана.

— Важко сперечатися з людьми, які ні в що на світі не вірять,— сказав отець Іорам і відвернувся до стіни.

— Що дає, отче, ваша релігія народові? — не відставав Бачана.

— Духовну поживу! — відповів священик, не повертаючись, і раптом запитав: — А ваша?

— Наша і духовну, й матеріальну, але спершу — матеріальну. Людині, що йде до zenіту, треба мати в торбі хліб, сир, масло, картоплю, помідори і м'ясо, отче!

— А де те м'ясо? — Священик швидко повернувся обличчям до Бачани.

— Це вже не суперечка, отче. Немає сьогодні, буде завтра.

— Наша релігія не забороняє людям ні їсти, ні виробляти м'ясо, і мені незручно якось говорити, але за Миколи м'яса було більше, ніж сьогодні,— сказав священик.

— За Миколи людей на землі було півмільярда, отче, а тепер чотири мільярди! — сказав Бачана.

— Ех, жаль, що люди так рано відмовились їсти один одного! — зауважив Буліка.— Було б тепер і м'яса вдосталь, і людей менше!

— Ось на яких циніків перетворила людей ваша релігія! — промовив отець Іорам, рукою показуючи на Буліку. Той хотів щось відповісти і вже розтулив рота, але одразу й стулив його: з-під ліжка виліз щур із своєю родиною і сів навпочіпки посеред палати.

* * *

— Ось тобі й мишачий цукор! — сказав Буліка.

Коли Бачана побачив щура, замість огиди ним оволоділа якась дивна цікавість. Щур обійшов усі три шафки, наче шукав поживи, потім, не знайшовши нічого, подивився на кожного з хворих. Та коли Буліка кинув йому грудочку цукру, він навіть не глянув на нього.

— Що за диво! — сказав отець Іорам.— Або він оголосив голодовку, або вже поснідав.

— Покличмо Женю, хай приведе того кретина — начальника санепідстанції, щоб він на власні очі побачив, яке порося розгулює по нашій палаті,— запропонував Буліка.

Щур знов обійшов шафки, потім вернувся до родини, сів на задні лапи і, смішно ворухачи передніми лапами й вусами, щось сказав шурисі. Шуриха й двоє щуренят якийсь час уважно слухали голову сім'ї, потім мати повела малят під Булічине ліжко, видно, вирідила їх через щілину додому й хутко повернулася до чоловіка. Між ними зав'язалась гаряча розмова.

— Мабуть, якась сімейна неприємність, і при дітях не хотіли говорити,— засміявся Буліка.

Раптом зляканий щур відскочив набік, зірвався з місця і з шаленою швидкістю пробіг кілька кругів по палаті. Потім кинувся до шурихи, зупинився перед своєю дружиною і втупився в неї очима. Він важко дихав. Тепер так само закружляла по палаті шуриха. Підбігши до чоловіка, вона раптом застигла, мов заіпнотизована. І так вони обоє довго стояли одне перед одним.

Страшне передчуття оволоділо Бачаною, і серце в нього затрепетало. З-під Булічиного ліжка знову вибігли двоє щуренят і кинулися до батьків. А батьки й не ворухнулися, все стояли в такій самій позі й дивились одне на одного, наче смертельні вороги. Тоді щуренята ткнулися мордочками спершу в одного, потім у другого. І коли батьки не звернули на них уваги, вони поприсідали перед ними й почали лапками нетерпляче термосити їх. І раптом обоє щурів зірвалися з місця й так само шалено забігали по палаті, тільки тепер безладно, натикаючись то на шафки, то на двері, то на ніжки ліжок. Кілька разів налітали одне на одного й падали, але схоплювались і знову бігли.

— Та що це найшло на них? Чи не показалися? — перехрестився отець Іорам.— Буліко, поклич, ради бога, Женю! — попросив він, але зблідлий Буліка сидів на ліжку і не спускав очей із знавіснелих щурів.

— Вони наїлися мишачого цукру... Тепер шукають води, але вода лише прискорить їхню смерть,— сказав Бачана.

— А молоко? — спитав схвильованим голосом Іорам.

— Постає, отче! — попросив Бачана, та коли отець Іорам тремтятьми руками налив молока в блюдце й поставив його на підлогу, було пізно. Шури вже нічого не бачили.

— Дивно просто, малята виявилися бравішими,— промовив Бачана, й одразу, наче спростовуючи його слова, одне щуреня, мов підкошене, перекинулось набік і задрігало задніми лапками, а невдовзі впало й друге.

— Не можу дивитися на них! — сказав Буліка й, поклавши під язик таблетку нітрогліцерину, затулив очі долонею.

— Господи помилуй! — вихопилося в священника...

І, наче відчувши нещастя, щури раптом опритомніли, хитаючись, підійшли до трупів своїх малят і поставали перед ними на коліна.

— Женю! — заволав Бачана й мимоволі підвівся в ліжку. Почувши це волення, щури попіднімали голови, і Бачана побачив у їхніх малесеньких зляканих очах стільки болю, подиву й відчаю, що серце в нього завмерло.

— Женю! — закричав він знов і відкинувся на подушку.

— Батоно Бачано! Батоно Бачано! — Отець Іорам хотів щось сказати, але слова застряли в горлі.— Буліко, подивися, що з ним! — крикнув він раптом, але Буліка уткнувся головою в подушку й нічого не чув.

— Гей, хто там, допоможіть! — зарепетував отець Іорам і хотів був устати, але відчув у серці такий біль, наче його прокололи списом, і в нього вирвався страшний стогін.

Запала могильна тиша. Серед палати на підлозі валялися бездиханні щури. А в головах у кожного хворого сиділа бліда смерть і страшними очима вдивлялася в їхні душі.

Ніхто не чув, як розчахнулися двері, як у палату ввірвалися перелякані фельдшерка Женя й палатний лікар.

Тільки Буліка почув спершу невдоволений Женин голос:

— Ну що, заспокоїлись? — а потім розпорядження вкрай переляканого палатного лікаря:

— Швидко пантопон! Усім трьом!

8

Ласайя Басілія знайшов Тамару на станції Озургеті¹. Дівчина спала на голій лаві, підклавши під голову невелику сумку. Коли Ласайя сів поруч, вона прокинулась. У дівчини були величезні голубі голодні очі, біле як полотно обличчя, гарні, припухлі червоні губи і пшеничні коси, що спадали на високі, пружні груди. Як вона схопилася, Ласайя окинув поглядом її гнучкий стан і обімлів...

З того дня в їдальні Ласайї Басілія з'явилася нова офіціантка, і тепер чоловіки з усього села днювали тут і ночували. Вони пили до очманіння кислу Ласайїну ізабеллу, і, поки жінки й батьки не витягали їх з їдальні, ніяка сила не відірвала б від стільців цих одурілих гультьяїв.

— Тамаро, сонце ясне, ще десять пляшок!..

---

¹ Озургеті — стара назва міста Махарадзе, що нерідко вживається й тепер.

— Тамаро, хто тебе обдарував такою вродою? Просто мати божа, хай тобі грець!..

— Не треба, дівчино, ніякої здачі, один твій погляд коштує мільйон!..

— Тамаро, навіщо руйнуєш мій дім? Усміхнися раз, а потім хоч і заріж мене Ласайіним ножем!

— Ласайє, молися на цю дівчину, бо якби не вона, то хто зайшов би в твою смердючу їдальню!

— Як поталанило тобі, Ласайє! Тепер можна збувати й собачатину. Та я заради неї й камінь гризтиму, розумієш, камінь!

— Поцілуй мене, Тамаро, і кинь потім у Супсу! ¹

— Ти диви, та в неї стегна мало не від шиї починаються!

— Той дурень погубив себе, хто дозволив тобі, дівчино, до двадцяти років бути незаміжною!..

— Зараз, бічо!..

— Не знаю, бічо!..

— Це багато! Навіщо мені твої гроші?..

— Твоя дружина вродливіша за мене!..

— Поцілую, коли протверезієш!..

— Я кохаю, бічо, іншого!..

— Прибери, бічо, руки! Ласо, вгамуй цього п'яницю!

— Схожа я на свою матір! На кого ще бути мені схожою, бічо?!

— Ласо, зачиняй уже їдальню!

* * *

Бачана зайшов до їдальні й сів за столик у кутку.

Надворі від спеки парувала земля, а в їдальні свіжовимита підлога дихала прохолодою. Ласайя був у кухні, порався коло киплячого казана. Тамара стояла біля прилавка, спиною до Бачани, й мокрою ганчіркою витирала стільницю.

Їдальня ще порожня, але годин через дві сюди наб'ється повно відвідувачів. Бачана знав про це й тому прийшов так рано. Ніхто не звертав на нього уваги, і він кашлянув. Тамара швидко обернулася. В Бачани тьохнуло серце. Тепер він закашлявся посправжньому й опустив голову. Тамара взяла з прилавка тарілку, ніж та виделку й пішла до Бачани. Похнюплений Бачана бачив лише її красиві довгі пальці, що від гарячої води ледь припухли й почервоніли. Дівчина обережно поставила на стіл тарілку, поклала біля неї ножа й виделку і майже здивованими очима розглядала Бачану. В їдальні вона бачила його вперше.

¹ Супса — назва річки.

— Що вам давати? — спитала вона хлопця і взялася рукою в бока.

Бачана підвів голову. Тамара здалася йому схожою на білу полив'яну суру¹ з лебединою шийкою.

— Хліба! — промовив Бачана, насилу проковтнувши слину.

Тамара засміялася.

— Тільки хліба?

— І сиру.

— А м'яса не хочете?

— Ні.

— Вино?

— Не можна, завтра в мене екзамен,— сказав Бачана.

— Який?

— Фізика.

— У якому ти класі?

— Цього року закінчую.

— А-а-а...— протягла Тамара.— Харчо їстимеш?

— На харчо не вистачить грошей. — Бачана почервонів.

Тамара пішла. Через хвилину вона повернулася з підносом у руках. Поставила перед Бачаною хліб, сир, зелень, харчо і склянку вина.

— Одну склянку можна!

Бачана злякано глянув на стіл.

— Порахуй, будь ласка, зараз! — попросив він.

— Десять тисяч карбованців! — усміхнулася Тамара й сіла перед ним.

— Як тебе звати?

— Бачана.

— А прізвище?

— Рамішвілі.

— А мене звать Тамарою.

— Знаю! — Бачана підняв склянку.

— Я бачу тебе вперше. Чому досі не приходив? — усміхнулася Тамара.

У Бачани серце підступило до горла, і він надпив вина, наче хотів повернути серце на місце.

— Хлопці мого віку до їдальні не ходять,— відповів він.

— Чому ж прийшов сьогодні?

— Зголоднів, то й прийшов! — відповів Бачана й знов надпив вина.

— Кисле? — спитала Тамара й так зморщила носа, наче те вино пила сама.

¹ Сура — посудина з довгою вузькою шийкою для води, вина тощо.

— Будь здорова! — промовив Бачана, вихилив склянку і, поставивши її, попросив: — Порахуй!

— Прийдеш, коли складеш фізику, і тоді порахую.

— Тамаро! — покликав з кухні Ласа.

— Іду! — озвалася Тамара і встала. — Я зараз буду! — сказала вона Бачані, а коли повернулася, то сторопіла: Бачани в їдальні вже не було. На столі все стояло неторкнуте.

* * *

— Здрастуй! — привіталася Тамара, підсідаючи до Бачаниного столу.

— Здрастуй! — відповів Бачана.

— Склав?

— Еге, склав!

— Що одержав?

— Трійку.— Бачана знехотя всміхнувся.— І то з поваги до мого діда Ломкаци.— Потім він дістав з кишені п'ять карбованців і поклав їх на стіл.— Це за вчорашній обід.

Тамара навіть не глянула на гроші.

— Скільки ще лишилося екзаменів?

— Тамаро! Чого ти возишся з тим шмаркачем? Підійди до нас! — гукнув Дутуйя Центерадзе. Він сидів за столом з чотирма товаришами й був уже напідпитку.

Тамара пропустила повз вуха поклик Дутуйї Центерадзе і знов звернулася до Бачани:

— Скільки ще в тебе екзаменів?

— Один.

— Коли?

— Післязавтра.

— Приходь післязавтра.

— Я й завтра прийду.

— Приходь. Що зараз принести?

— Тамаро! Людина розлучається навіть з груддю матері, а ти не можеш відірватися від того хлопчика? — гукнув знову Дуту.

Тамара встала й пішла до його столу.

— Що вам треба, батано?!

— І ти ще питаєш, дівчино? Я прийшов дивитися на тебе, отож ти, серденько, крутись тут поблизу, тиш мої очі!

— Не маю я часу крутитись біля вас. Коли що треба, ви скажіть.

— Принеси ще десять пляшок і сідай поруч зі мною! Хочу випити за твое здоров'я.— Дуту схопив Тамару за руку. Вона вивалася й пішла до прилавка.

— Ласо, дай мені десять пляшок вина.

Ласа виставив на стіл пляшки. Дуту встав і попрямував до прилавка. Він був під мухою, очі в нього блищали.

Дутуйя Центерадзе був міліціонер. Приземкуватий, кремезний, дужий, довгорукий, з наганом у розстебнутій кобурі на боці, він так тримався, наче весь світ належав йому. Підійшовши до прилавка, він обійняв Тамару за стан.

— Відчепися, Дутуйе, від цієї дівчини і йди до свого столу! — сказав йому Ласайя.

— Дівчина не має нічого проти, то хто тебе питає, чи тільна в сусіда корова? — огризнувся Дуту і взяв між пальці, наче іграшки, шість пляшок. — І носити вино повинен не я, а ти! — додав він з докором і повернувся на своє місце. — Знайте, хто накинє оком на цю дівчину, труну його поставлю на подвір'ї церкви архангела Гавриїла! — сказав він так, щоб усі чули, і сів.

Тамара принесла останні чотири пляшки й поставила на стіл. Дуту силоміць посадив її поруч.

— Сідай, дівчино, хочу випити за твоє здоров'я! — Він підвівся із склянкою в руці й звернувся до Ласайі: — Ласайе Басілія! І не соромно тобі примушувати цю царівну мити й носити тарілки? Віддай мені, і я посаджу її на золотий трон, мов царицю Тамару!

— На одному золотому троні вже сидить твоя дружина Таліко, то це буде другий?.. На подвір'ї твоєму жодного дерева, кури твої ночують на чужому дереві, а ти, недотепо, про що думаєш?! — дорікнув йому Ласа.

В ідальні знявся регіт.

— Ласайе, прикороти язика, щоб я, бува, не наступив на нього! — застеріг Дуту, поклавши руку на наган.

Бачана встав і попрямував до дверей.

— Стривай-но, бічо! — зупинив його Дуту. — Ти чого сунешся в цю ідальню? Оглянься, чи є тут твої ровесники?

— Я зайшов попоїсти, — сказав Бачана.

— Знаю я, чого ти прийшов! На ось, візьми випий і мотай звідси! — Дуту подав Бачані склянку вина й стегенце вареної курки. Бачана взяв склянку й м'ясо і поклав їх на стіл.

— Я не п'ю.

— Ну, тоді йди!

— Не твоє це діло — йти мені чи ні! — відповів Бачана, і обличчя в нього спалахнуло. Дуту простяг був руку, щоб схопити його за вухо, але Бачана швидко відхилився, і рука Дуту повисла в повітрі. — Дуту Центерадзе, ти п'яний! — кинув йому зблідлий Бачана й пішов до виходу.

— Чий це байстрюк? — спитав сторонілий Дуту.

— Це онук Ломкаци Рамішвілі! — відповів Ушангі Каландадзе, що сидів поруч з ним. Дуту Центерадзе закусив губу.— Манучара Кіквідзе, за ліквідацію якого твій начальник міліції одержав орден, здається, вбив він, отож дай йому спокій,— шепнув йому на вухо Ушангі Каландадзе.

— Брехня це, я теж брав участь у тій операції,— процідив Дуту кризь зуби, і обличчя в нього налилося кров'ю.— Гадючення він і син троцькіста! Даремно не знищили в тридцять сьомому весь його рід...

— Та що заподіяла тобі, Дуту, ця дитина? Ну, прийшов у їдальню, навіть не їв нічого і йде своєю дорогою... Не можна ж, кацо, дуріти через якусь бабу...— сказав Атанасе Лорія.

— Хіба вона баба, сучий ти сину?! Не баба, а богиня! Стань перед нею на коліна й молися! — Дуту так ляснув Атанасе своєю ведмедячою лапою по плечу, що той аж похитнувся.

В їдальні запала тиша, атмосфера вкрай напружилась.

— Дутуйє-міліціонере, ти ж не на облігацію виграв цю дівчину! Відпусти її, дай і нам помилуватися нею! — спробував розрядити обстановку Мамука Яшвілі, що сидів за сусіднім столом.

— Сьогодні прощаю тобі, Мамуко Яшвілі, базікання, а з завтрашнього дня щоб ноги твоєї не було в цій їдальні! — пригрозив йому Дуту.

— Коли ти такий сильний, то йшов би в армію та проганяв Гітлера! — розсміявся Мамука.

— А хто наведе тут порядок?! — спитав Дутуйя.— Хто наглядатиме за такими, як ти, дезертирами?!

— Це я дезертир, сучий ти сину?! Та в мене осколок, як твій кулак, і досі стирчить у грудях! — розхристав Мамука сорочку.— Чи тобі за нами наглядати, справжній дезертире?! Хто більше за тебе порушує порядок?! — Мамука схопив пляшку й пішов на Дутуйю-міліціонера. Той витяг з кобури наган і відступив набік.

Бачана вийшов з їдальні.

* * *

Через три місяці після того як Тамара з'явилася в їдальні, по селу пішли плітки. Вони повзли, сунули, котилися, знялись на крилах і, мов весняні ластівки, полетіли до стріх, до вікон кожної хати. На чайній плантації, в тютюні, в ліщині, в полі, у винограднику, на городі, в марані¹, на базарі, в конторі, в лазні,

---

¹ М а р а н і — приміщення для зберігання вина.

в перукарні, в клубі, в читальні — скрізь тільки й мови було що про молоду офіціантку.

— Чи ви чули, вчора Мамука Яшвілі й Дутуйя Центерадзе через ту ледачу дівку зарізали один одного в Ласайній їдальні...

— А гультай Дутуйя, виявляється, побив свою жінку й вирядив її в Мелекедурі, до батька...

— Привів нам Ласайя відьму... Кажуть, вагітна вона від нього. Підозріло розповніла...

— Ба ні, дитини жде вона не від Ласайі, а від Дутуйї-мільціонера...

— Вона, виявляється, й Мамуці Яшвілі почала пускати бісики, але жінка його Дареджан схопила її за коси та й ну тягати...

— Ця дівка перевершила й Гітлера! Розбурхала село, всіх пересварила...

— Та хіба перевелися в Гурії дівчата і світ клином зійшовся на цій хвойді?..

— Видно, зійшовся, коли цієї ночі Торніке Кінцурашвілі всадив ножа Ардаліону Гваладзе...

— А куди дивиться Дутуйя-мільціонер?..

— Куди дивиться? Та він сам перший її коханець!

— Що вже казати, коли вона й тому хлопцеві закрутила голову...

— Якому хлопцеві?

— Онукові Ломкаці Рамішвілі, Бачані. Як на мене, то тільки за це слід було б посадити її — за спробу розбестити малолітнього... Вчора я бачила, як він виходив з їдальні — очі наче в божевільного...

* * *

Тамара квартирувала в Зосіме Хінтібідзе. Вона займала малесеньку кімнатку вгорі, крайню праворуч. Її вікно дивилося на путівець.

Село спало. Бачана легенько постукав у шибку. Тамара підійшла в халаті до вікна, очі в неї були злякані. Побачивши Бачану, вона закусила губу і схопилася за щоки, потім обережно прочинила вікно й пошепки спитала збентеженого Бачану:

— І ти, бічо?

— Впусти! — попросив Бачана.

— Тільки тебе ще бракувало!..— В Тамари затремтіло підборіддя.

— Впусти! — повторив Бачана.

— Не лізь, Бачано, в цей бруд, іди додому! Чого вам від мене треба? За що ославили мене на все село? Чим я завинила перед вами? Досить уже...— Тамара заплакала.

Бачана вліз у вікно, обійшов Тамару й сів до столика. Дівчина засвітила каганця і опустила на стілець навпроти Бачани.

— Чого тобі треба, бічо? — спитала вона благально.

Бачана мовчав.

— Чого ти прийшов? — повторила вона запитання.

— Це правда, що говорить село? — спитав Бачана, тремтячою рукою знімаючи нагар з каганця.

— Що ж воно говорить, Бачано? — спитала Тамара й жалісно похитала головою.

— Та всяку гидоту...

— І ти цьому віриш, Бачано?..

Бачана знизав плечима.

— Я прийшов для того, щоб... — Голос у нього осікся.

— Не говори, Бачано, чого прийшов! Тебе одного я вважаю чистим на все село, тому не говори цього...

Бачана проковтнув разом із слиною сльози.

— Вставай, одягайся й ходімо! — сказав він раптом.

— Куди? — здивувалася Тамара.

— Не знаю... Вставай і ходімо зі мною!

— Куди ж я піду, бічо?

— Ти повинна піти з цього села...

— Такою знеславленою?..

— Вставай! Усі вони бачать у тобі тільки жінку, а я...

— А ти що бачиш?

— Кажу тобі, збирайся! Що маєш з одягу, поклади в чемодан, і ходімо! — Бачана сам не впізнав свого голосу, стільки було в ньому металу.

Мов загипнотизована, Тамара підвелася, витягла з-під ліжка чемодан і почала складати в нього свої пожитки. Бачана встав і відчинив двері, вийшов на балкон. Підійшовши до дверей Зосіме Хінтібідзе, він затарабанив у них кулаком.

— Хто там?! — почувся з кімнати зляканий голос Зосіме.

— Це я, Бачана, онук Ломкаци Рамішвілі!

— Помилівся дверима, бічо! — гукнув Зосіме.

— Ні, не помилився, дядьку Зосіме. Вийдіть на хвилинку, ти і тітка Маро!

— Якщо ти п'яний, синку, то йди додому! — гримнув за дверима Зосіме.

— Та не п'яний я! Вийдіть, будь ласка! — заблагав Бачана.

Зосіме відчинив двері і в самій білизні вийшов на балкон. За його спиною стояла перелякана Маро.

— Я забираю цю дівчину, дядьку Зосіме, і хочу, щоб ти і тітка Маро знали про це... — сказав Бачана.

— Ну й з богом... Через це ти мене розбудив? Вона нічого мені не винна, за кімнату заплатила наперед, отож веди, куди надумав...

— Скажи мені, дядьку Зосіме, чи бачив ти, щоб виходили з кімнати цієї дівчини Мамука Яшвілі, або Дутуйя Центерадзе, або Ласайя Басілія, або Торніке Кінцурашвілі?

— Чого пристав до мене серед ночі? Хіба я сторож при ній?

— Скажи, дядьку Зосіме, ти людина правдива! — наполягав Бачана.

Зосіме зам'явся, почухав потилицю.

— Гршити не буду, не бачив. Тричі приходив Дутуйя Центерадзе, п'яний як дим, ламався до неї в двері, та вона не впустила його. Двічі приходив Торніке Кінцурашвілі, теж п'яний, але й той спіймав облизня... Ти перший, хто вийшов уночі з її кімнати,— сказав Зосіме й заглянув у вічі Тамарі, що стояла на дверях з чемоданом у руці.

— За що ж ви так славили цю дівчину? — спитав Бачана.

— З наших уст, дитинко, не зійшло жодного поганого слова про неї, ми скрізь її хвалили, та хто повірив?.. — виправдалась Маро.

— Ходімо! — сказав Бачана Тамарі і взяв у неї чемодан.

— Та куди ти тягнеш її, синку, опівночі? Зачекали б до ранку, вирядила б вас у дорогу...

— Більше того, що ви сказали, нічого їй не треба,— відповів Бачана.— Бувайте здорові, дякую вам! — додав він.

— А твій дід Ломкаца знає, що ти робиш зараз? — спитав Зосіме Бачану, коли той був уже на подвір'ї.

— Знає! — відповів коротко Бачана і, взявши Тамару за руку, вивів її на сільське шосе.

* * *

Селом ішли мовчки. Коли добралися до широкого шосе, що вело на Озургеті, Бачана поставив чемодан, сів на узбіччі дороги і скрутив цигарку. Тамара сіла поруч.

— Залиш мені трохи! — попросила вона після довгого мовчання.

Бачана дав їй недокурок, вона взяла його, жадібно затяглася.

Перед Насакіральським узвозом Бачана знову сів перепочити і знов скрутив цигарку, потім ще одну — для Тамари.

— Скажи що-небудь! — попросила Тамара.

Бачана засунув руку собі за пазуху, витяг щось загорнене в носову хусточку й поклав на коліна Тамарі.

— Що це? — спитала дівчина.

— Мій аванс за трудодні... Шістсот карбованців, на якийсь час вистачить тобі, буде на півпуда кукурудзи...— Голос у Бачани тремтів.

Тамара розгорнула хусточку, глянула на гроші, знов зав'язала їх і засунула Бачані за пазуху. Потім уткнулась головою в свої коліна й гірко заридала. Бачана не втішав і не заспокоював її. Він сидів і чекав, коли дівчина виплачеться. Не дочекавшись, Бачана заговорив:

— Плакати корисно. Коли в мене щось болить або мене щось прикро вражає і серце моє кам'яніє, я біжу, мов звір, у ліс, лягаю під деревом і голосно плачу, плачу цілий день, поки не вичерпаються сльози і не відтане серце... Потім мені стає краще... Поплач і ти, і тобі відляже від серця, не може не відлягти... Інакше людина вмере... Не ображайся, ти дуже гарна, гого¹, а люди тут не винні... Чоловіки в селі перегризлися з заздрощів... Так буває в собак... Три місяці я не змикав очей... Занадто гарна ти, гого, й очі в тебе занадто ласкаві... І хто тебе створив таку?.. Хто гляне на тебе, кожному здається, що ти всміхаєшся тільки йому й голубиш очима тільки його... Мабуть, і мені так здавалось... Я знаю, що це дурниця... Знаю, але я дуже кохаю тебе й не можу уявити себе без тебе... Я умру...— Тамара вже не плакала, вона здивовано слухала Бачанину сповідь...— Мені виповнюється сімнадцять... Сімнадцять років — це не багато, але й не мало, хоч знаю, ти дивишся на мене, як на дитину... Але ти не дивуйся, ти певимовно гарна, гого, і я нічого не можу вдіяти з собою... А гроші ти візьми, я їх не вкрав, їх дав мені Ломкаца, мій дід... Для тебе дав... Дід Ломкаца — славна людина, дуже славна... Це він мене послав до тебе й порадив, що робити, він сказав, щоб я вивів тебе з села... Якби ти могла мене покохати... Але ти занадто гарна, гого, і я не знаю, як тобі бути... Малий я ще, щоб захистити тебе, піклуватися про тебе... Я дуже кохаю тебе, ось уже три місяці ночей не сплю...

Бачані здушило в горлі, він поклав голову на коліна Тамарі й завив, мов вовчєня, що заблудило в хащі, так само, як тоді, в Чхакоурському лісі.

Тамара пригорнула до серця Бачанину голову і, щоб перестав він вити, притиснула його губи до своїх грудей... І Бачана раптом відчув, як почало відтавати його серце, як воно зігрілося, розпеклося й нарешті запалало вогнем. Він мимоволі припав губами до оголених Тамариних грудей і осипав їх гарячими поцілунками, потім обома руками обійняв її за стан і цілував шию, щоки. Він відчув солоний присмак теплих сліз. Тамара тихо плакала.

¹ Гого — напівпестливе-напівзневажливе звертання, буквально: дівчино.

— Сонце моє й радосте моя...— шепотіла вона, вмиваючись сльозами.— Брате мій і сестро... Тату мій і мамо.... Боле мій і туга... Сину мій і сирітство моє... Смерте моя і життя моє... Мій хлопче, моє кохання... Моє багатство й моя бідність... Звідки ти взявся, бічо, звідки з'явився? Що привело тебе в моє життя?..

Потім їхні губи, знайшовши одні одних, замовкли, і тепер повели мову їхні серця.

У грудях їхніх розгарячених гули срібні дзвони — один великий, другий трохи менший, і гули вони так злагоджено, так велично, що їм захотілося молитися — тільки молитися й більше нічого.

— Боже всесильний, боже великий! З'єднай наші душі й тіла і перетвори на одне величезне, невичерпне життя!.. Боже всесильний і всемилостивий, дай мені її кров і віддай їй кров мою!.. Спаси нас від гріха і прийми від нас наші життя!..

— Бачано, сонце моє й радосте моя, звідки ти з'явився, бічо, звідки прийшов у моє життя... Не треба, щастя моє і нещастя... Дівчина я...

— Боже всесильний, дай мені силу і волю! Не затемни мого розуму!.. Спаси мене, боже!..

* * *

Узявшись за руки, йшли вони по шосе. В лісі прокидалися птахи й готувалися проспівати гімн ранкові. В навколишніх селах загавкали собаки. Якийсь дядько, що встав спозаранку, кричав на худобину, котра полізла в город. Небо почало світліти. Над верхівками гір порожевіли хмари. На Насакіралі зайнявся ранок.

Бачана поставив чемодан Тамарі до ніг і похилив голову.

— Іди тепер! — промовив він ослабленим голосом.

Тамара довго дивилася на Бачану. Потім дуже спокійно спитала:

— Як нам жити далі?

Бачана знизав плечима.

— Що ти скажеш, коли повернешся в село?

Бачана знов знизав плечима.

— Іди...— Слова застряли йому в горлі.

— Не забудеш мене, бічо?..

Бачана покругив головою.

— Немає на світі людини, Бачано, яку я любила б дужче за тебе...— Губи в Тамарі тремтіли.

— Не виходь заміж, того, я скоро підросту...— Бачана знов заплакав.

Тамара підійшла до нього, опустила перед ним на коліна й поцілувала в обидві руки.

— Куди ж тобі рости ще більше, бічо?..— прошепотіла вона й обійняла його коліна.

Бачана обережно визволився з Тамариних обіймів, відступив назад, повернувся й пішов.

Пройшовши з півверсти, він оглянувся. Тамара сиділа на шосе й дивилася на нього.

І раптом Бачана дивом здивувався. З такої далекої відстані він напрочуд виразно побачив повні сліз голубі Тамарині очі. Самі очі.

* * *

Ополудні Бачана прочинив двері до їдальні. Всі столи були зайняті. В залі стояв гамір. Ласайя кришив на прилавку огірки й помідори. Побачивши Бачану, він застиг з ножем у руці. В їдальні раптом запала така тиша, наче на порозі стала смерть з косою. Обличчя всіх присутніх виражали подив, радість, страх і спільне запитання, але ніхто не зважувався порушити мовчання.

— Та ось же він! — промовив нарешті Ласайя і зітхнув з таким полегшенням, наче з нього зняли десятипудову ношу. По цих словах їдальня ожила, зчинився гамір, і в цьому гаморі пострілом пролунав насмішкуватий голос Дуту Центерадзе:

— Привіт, зятю-безштаньку!

Пропустивши повз вуха слова Дутуйї, Бачана підійшов до столу, за яким сидів Торніке Кінцурашвілі, й зупинився перед ним.

— Де ти подів, бічо, дівчину? Чи не одвів до свого діда Ломкаци? — пожартував Торніке, що був уже напідпитку.

— Торніке Кінцурашвілі! Скажи людям, чи була та дівчина нечесна? — голосно спитав Бачана.

— А звідки я знаю? Про це ти спитай у Ласайї. Йому вона була і за матрац, і за подушку! — махнув рукою Торніке й захихотів.

— Дядьку Ласо, цей чоловік каже правду? — звернувся Бачана до Ласи.

— Щоб я не побачив завтрашнього світанку, і хай цей ніж проколе мое серце, коли я хоч доторкнувся до тієї дівчини або сказав щось непристойне! — заявив Ласайя і наполовину загнав ніж у прилавок.

Бачана знов повернувся до Торніке:

— Встань, Торніке Кінцурашвілі, і, якщо ти мужчина, скажи, скільки разів ти бував у Тамари? Ну, признавайся, дівчина не почує тебе, вона тепер далеко звідси...— Голос у Бачани затремтів, і руки в нього похололи.

— А ти хто такий, бічо, щоб я тобі давав звіт? — раптом обурився Торніке.

— Усе ж таки скажи людям, скільки разів вона тебе вигнала з дому? — звернувся Бачана до сумління Торніке.

— Ніхто мене не виганяв, я сам пішов, коли хміль з голови витрився. Ось сидить Зосіме, спитай його! — признався нарешті Торніке й похнюпив голову.

— Мамуко Яшвілі, ти людина правдива, скажи, чому гвоя жінка Дареджан посварилася з Тамарою? — звернувся Бачана до Мамуки, який увесь цей час сидів за столом мовчки й кусав губи.

— Здуру, синку! Жінка Дутуйї Центерадзе довела її до шаленства! — промовив напівживий Мамука.

— Ти моєї жінки тут не згадуй, телепню! — grimнув Дутуйя Центерадзе.

Мамука встав, щоб відповісти, але Бачана випередив його:

— А тепер устаньте і скажіть, хто з вас був у тієї дівчини? — спитав Бачана і втупив очі в Дутуйю Центерадзе.

Дутуйя Центерадзе підвівся. Він підвівся швидше для того, щоб витурити втришия з їдальні цього шмаркача, який здумав наводити тут правопорядок, але Бачана сприйняв це як відповідь на своє запитання і схопився за колодочку ножа, що стирчав у прилавку Ласайї.

— Встав ти даремно, гнилий Дутуйє! Тричі ти вривався до Тамири, і тричі вона виганяла тебе з ганьбою. Чванько і задавака ти, Дутуйє Центерадзе, й ославив чесну дівчину, щоб похизуватися перед людьми!.. Хіба не правду я кажу, дядьку Зосіме? — спитав Бачана чоловіка, що стояв у кутку їдальні з безсило опущеними руками й був блідий, як оці стіни.

— Правду кажеш, присягаюся богом! — відповів Зосіме.

— А ти звідки знаєш, недоноску? Чоботи з мене перед тим стягав чи лежав матрацом піді мною? — спитав Дутуйя і ехидно засміявся.

— Хлопець каже правду, богом присягаюся! — повторив Зосіме.

— Паскудна ти людина, Дутуйє Центерадзе! — сказав Бачана й відчув таку силу й полегкість, якої він ніколи раніше не відчував.

— Уб'ю, шмаркачу! Дивись, який він влаштував мені тут мітинг, як обливає нас брудом! Хто я — представник державної влади чи мавпа? — Дутуйя вихопив наган і пішов на Бачану.

— Мавпа ти, Дутуйє Центерадзе, і свій наган заткни в одне місце, його я не боюся! — сказав Бачана і сам рушив назустріч Центерадзе. Ласайя Басілія вибіг із-за прилавка і схопив Дутуйю за попереk.

— Тоді я вам скажу, люди! — раптом зупинився Бачана. — Я був учора вночі в Тамари. Дівчиною вона прийшла в наше

село і пішла з нього дівчиною! Це правда, присягаюся вам матір'ю!..

І раптом у їдальні розлігся різкий виляск, і несподівано для всіх Дутуйя Центерадзе горілиць гепнувся на підлогу. Над ним стояв Мамука Яшвілі й хукав на долоню, затерплю від сильного удару. Потім тією самою затерплюю рукою він погладив Бачану по щоці.

— Славний ти хлопець, синку! Иди тепер додому, далі подбаю про нього я...

Зачинивши за собою двері їдальні, Бачана вийшов на вулицю.

9

На двадцять другий день професор дозволив Бачані перевернутися. Тепер він лежав на боці, підперши голову рукою, і сприймав обох сусідів у всьому їхньому блиску. Призначили Бачані й лікувальну фізкультуру, яка протягом двох тижнів обмежувалася стисканням кулаків. А коли йому дозволили сідати, на двадцятий день після того, як він уперше перевернувся, двері до палати відчинились і зайшла така вродлива дівчина, що в Буліки випала з рук банка з мацоні й увесь сніданок вилився йому на коліна. Коли ж цей ангел з чорним, як воронове крило, волоссям і зеленими очима сів на Бачанине ліжко, отець Іорам перехрестився й вигукнув:

— І тепер ви не повірите в бога, батано Бачано?!

— Повірю, отче, якщо це не сон! — відповів Бачана, вражений красою і сміливістю дівчини.

— Хай буде й сон, аби лиш вона сіла на моє ліжко! — промовив Буліка і тільки після цього помітив, що ложка все ще у нього в роті.

— Підійду й до вас! — сказала кокетливо дівчина.

— Будь ласка, калбатано, чекаю вас! — запросив Буліка.

— Здрастуйте, товариші! Мене звать Кетеван, а прізвище мое — Андронікашвілі. Я головний інструктор лікувальної фізкультури у вашій лікарні! — відрекомендувалась вона хворим.

— Чи при своєму розумі наші лікарі, що від їхніх пантопонів, персантинів та інтенсаїнів сідниці аж сині?! Сама тільки поява в палаті такої, як ви, жінки рівнозначна якщо не десятком, то принаймні п'ятьом уколам! — вигукнув Буліка.

На обличчі в дівчини промайнула усмішка задоволення.

— Батано Бачано, бачите, вона всміхається. Доторкніться-но до неї: якщо вона не зникне, то все це наяву! — попросив Буліка.

— З вашого дозволу, калбатано! — сказав Бачана й доторкнувся рукою до її красивих пальців.— Радуйся, Буліці, вона жива!— відповів він Буліці, проте все ще тримав свою руку на теплій руці дівчини. Тоді вона обережно визволила пальці з-під долоні Бачани й намацала його пульс.

— О, мій сьогоднішній пульс уведе вас в оману, калбатано! Хай трохи заспокоїться, і тоді полічите,— попросив Бачана й приклав до калатаючого серця руку дівчини.— Ось бачите!

Головний інструктор лікувальної фізкультури забрала руку з голих Бачаниних грудей і припала до них рожевим, маленьким і красивим, мов черепашка, вушком.

Бачана затамував дух.

— Та ви вбиваєте мене, лікарю! — прошепотів він і так глянув на отця Іорама, наче просив висповідати його. Священик безпорадно розвів руками і, кліпаючи очима, подивився на стелю,— нічим, мовляв, не можу допомогти.

Невдовзі дівчина відняла вухо від грудей і дуже серйозно спитала:

— Біль у ділянці серця відчуваєте?

— Уже не відчуваю, калбатано, і пульс до вашого приходу був нормальний. А тепер усе почалося спочатку,— зітхнув Бачана.

— Хотіла б я знати, хто роздав усім хворим у цій лікарні однаковий текст? — промовила дівчина, якій уже набридли компліменти, і теж зітхнула.

— А що, всі так говорять? — спитав збентежений Бачана.

— Авжеж! А вам, як письменникові, годилося б бути оригінальнішим! — відповіла зловтішно дівчина.

— Якої ще оригінальності треба вам, калбатано, коли я небіжчик і розмовляю з вами! — промовив Бачана зміненим голосом.

Лікарка щиро засміялася:

— О, це й справді оригінально... А тепер займемося ділом! — сказала вона й обережно підвела Бачану.— Про хатха-йогу чули? — спитала вона раптом.

Бачана сторопів.

— Читав замолоду. Якщо не помиляюся, це індійське філософсько-релігійне вчення про досягнення досконалості волі, душі й тіла за допомогою фізичних вправ... Добре не пам'ятаю...

— Так! — згодилась інструкторка.— Але поки що ми опануємо найпростіші фізичні рухи хатха-йоги, а про досконалість вашої душі й волі подбайте ви самі, коли вийдете звідси...

— Добре, калбатано! — покірно згодився Бачана.

— Про «лотос» ви, може, й не чули, а ось Будду, що сидить, підігавши під себе ноги, сподіваюся, бачили. Оця поза і є «лотос»,— розтлумачила інструкторка.

— Ясно!

— Ану, спробуймо! — Лікарка закачала рукава халата і стягла з Бачани простирало. Бачана ніяково засовався і намагався затулити долоньями напівголі місця. Лікарка не звертала на нього уваги.— Отже, так,— почала вона,— беремо ступню правої ноги й підводимо її до стегна лівої ноги...— Бачана слухняно зробив те, що звеліла інструкторка, і раптом зрозумів, як він схуд за час хвороби, бо такого руху його раніше не примусила б зробити ніяка сила, навіть під загрозою смерті. Він зрадів, відчувши зовсім несподівану для нього легкість...

— Чудово! — похвалила лікарка.— Тепер беремо ступню лівої ноги і, просунувши її під правою, підводимо куди? До якої частини правої ноги?

— До стегна-а-а! — відповів Бачана тоном старанного учня підготовчого класу. Потім він спробував повторити продиктований рух, але ступня лівої ноги застряла десь на півдорозі, він відчув нестерпний біль у ділянці печінки, і на лобі в нього виступив холодний піт.

— Не напружуймося! — застерегла лікарка, побачивши, що лоб у Бачани зросився потом.

Бачана швидко випростав обидві ноги й полегшено зітхнув.

— Що, боляче? — спитала лікарка.

— Боляче! — засоромився Бачана.

— Нічого, звикнете,— заспокоїла його лікарка.— Тепер лягайте й розслабте тіло!

Бачана відкинувся на подушку, розслабив тіло. Лікарка помацала всі його м'язи й невдоволено похитала головою.

— Більше, більше розслабляйтесь! Розслабтеся зовсім, щоб кожен м'яз розслабився! Приберіть позу небіжчика...

— Що ви, калбатона! Його насилу вивели з пози небіжчика, а ви хочете повернути назад?! — вигукнув Буліка.

— Індія і хатха-йога — це все добре, дочко моя, та чи не знаєте ви чогось християнського? — спитав отець Іорам.

— Християнське — це молитва, батона, а самими молитвами не вилікуеш людини,— відповіла мало не ображено інструкторка.

— А хреститися — хіба це не фізкультура? — спитав Буліка.— Дивіться, хіба погана ранкова зарядка...— І він кілька разів перехрестився обома руками.

— Прокляв би я тебе, антихристе, та ти й без нічиїх проклять, своєю волею йдеш тим шляхом, що веде до пекла! — промовив отець Іорам і відвернувся до стіни.

Лікарка встала й підійшла до Булічиного ліжка.

— Прошу!.. — звільнив Буліка місце на ліжку поруч себе.

— Нічого, я постою! — сказала інструкторка й помацала пульс у Буліки. — У вас пульс кращий... Може, спробуємо, га?

— Цей «лотос», калбатону Кетеван, я вже спробував, поки ви повертали батоні Бачану в позу небіжчика, і не вийшло. Так що сидіти, як Будда, я не зможу. А якщо ви зараз не прикладете мені до серця вашого чарівного вушка, як батоні Бачані, я вб'ю вашого чоловіка й сяду у в'язницю. Для мене це легше за «лотос»! — сказав Буліка, оголюючи груди.

— Уперше зустрічаюся з такою пашекуватою палатою! Ви зовсім не схожі на хворих... Завтра пришлю фельдшерку, і робитимете вправи з нею.

— Приходьте до нас самі, і я не те що в позу «лотоса» — на розпечену сковороду сяду! — пообіцяв Буліка, проте лікарка, грюкнувши дверима, вийшла з палати.

— А казали, що жива... — зітхнув Буліка.

— То був сон! — сказав Бачана.

— Краще б я не прокидався, — мрійно промовив Буліка.

— В очах цієї жінки я побачив сатану! — повернувся священник обличчям до Бачани й Буліки. — Істинно вам кажу: в очах її сміявся сатана! — додав він і знову відвернувся до стіни.

* * *

Не минуло й п'яти хвилин після візиту головного інструктора лікувальної фізкультури, як до палати зайшла фельдшерка Женя з підносом у руці. На білосніжній ваті лежали три блискучі шприци, що, наче поросята, попритулялись один до одного боками.

— Кардіологічний привіт! — сказала Женя, загадково всміхаючись, і поставила піднос на спільний стіл.

— Вітання кардіограмі серця Грузії — нашій Женечці! — відповів Буліка.

— З доброю вісткою, Женечко? Очі в тебе аж світяться, — сказав Бачана.

— Сенсація! — відповіла Женя й ляснула рукою по газеті, що стирчала з кишені халата.

— Швидше напій спраглих у пустелі! — з надією простер до неї руки отець Юрам.

— Спершу укол, потім сенсація! — категорично заявила Женя, закочуючи рукава халата. — Ану переверніться!

Усі трое разом лягли на живіт, відкинули простирала й оголили сідницю. Женя почала з Бачани.

— «О, будь прокляте, вороння!..»¹ — продекламував Бачана, схопившись за місце уколу.

— Калбатано Женю, це обов'язково — вганяти всю голку? — спитав отець Іорам, утираючи сльози ріжком подушки.

— Пробачте, спорснула рука, — збентежилася Жєня.

— Чому ж саме на мені, калбатано Женю, схибила в тебе рука? Хіба мало в палаті безбожників і нехристів?!

— Терпінням своїм, отче... — заспокоїла його фельдшерка й підійшла до Буліки.

— Покажи спочатку голку! — став торгуватися Буліка.

Жєня показала.

— Люди добрі! — заволав Буліка. — Якщо це голка, то що ж тоді шило?!

— Перевертайся, набридло мені щодня торгуватися з тобою! — розсердилася Жєня.

— Добре тобі командувати... Перевертайся тут сама, будь ласка, і я залюбки зажену тобі це шило! — показав їй Буліка на ліжко.

— Говори повільніше, щоб не поперхнувся словом! — відповіла Жєня, протираючи ваткою, змоченою в спирті, місце для уколу.

— Щоб ти луснула від злості, я навіть не застогну! — сказав Буліка й закусив подушку. Жєня встромила шприца, наче списа.

— Усе? — спитав Буліка, коли Жєня витягла голку й почала розтирати місце уколу.

— Все! — заспокоїла його Жєня.

— Який я кретин! Треба було піти на медичний! Хіба ж я гірший за інших? — усе-таки застогнав Буліка. Жєня взяла піднос і пішла до дверей.

— А сенсація? — скрикнув священик.

Жєня кинула газету на ліжко отця Іорама. Той схопив газету й почав шукати окуляри. Він ніяк не міг знайти їх, і Бачана кинув йому свої:

— Мої теж плюс три. Читайте, отче!

— Дай боже вам здоров'я! — подякував отець Іорам і чомусь уп'явся очима в четверту сторінку. — Наше «Динамо» програло ереванському «Арату»!

— Оце така Жєнина сенсація? — здивувався Буліка. — Та я ще торік знав, що вони програють! — сказав він і махнув рукою.

— Рахунок? — спитав Бачана.

— Два — нуль! — відповів священик, знімаючи окуляри.

— Цей ереванський «Арат» зведе мене з розуму! — Буліка

¹ Рядок з вірша Важа Пшавела «Орел». Переклав А. Малишко.

ляснув себе по лобу.— Цілий рік він тільки й готується, щоб обіграти нас, а на програш іншим йому наплювати!

— Та й наші грають з «Араратом» з мандражем! — вихопилося в священика.

— Молодець, отче! Де ти навчився слова «мандраж»? — здивувався Буліка.

— «Але ми людьми зветься, цього світу діти...» — послався священик на Бараташвілі¹.

— На місці нашого уряду, знаєте, що б я зробив? Склав би одну команду з самих тбіліських вірмен! Підбрав би таких славних хлопців, що вони показали б тому «Араратові», де раки зимують...— розсміявся Бачана.

— Подивись інші сторінки, отче. Буліка правду каже: яка ж це сенсація? — розмріявся Буліка.

Отець Іорам розгорнув газету, дійшов до першої сторінки й завмер від подиву.

— Не вірю! — вигукнув він і кинув Бачані газету разом з окулярами.

— Чому не віриш, отче? — здивувався Бачана й мерщій надів окуляри.— Не може бути! — вихопилося в нього, коли він пробіг очима по рядках.

— Що не може бути? Війна?! — спитав злякано Буліка.

— Небіерідзе зняли! — сказав Бачана і знов уткнувся в газету.— Еге-е! — додав він, переглянувши статтю.

— Чи не той це Небіерідзе, що працював у Цека? — В Буліки очі полізли на лоба.

— Той самий! — відповів Бачана, не відриваючись від газети.

— Завідувач найбільшого відділу? — спитав Буліка.

— Завідувач найбільшого відділу! — підтвердив Бачана.

— Ва-а-а! — вигукнув Буліка й похитав головою.— Ну, тепер його люди заковзають, мов балет на льоду...

— Правду кажучи, не думав я...— промовив Бачана, дочитавши статтю, й відклав газету набік.

— А я все ще не вірю! Учора світ стрясав, а сьогодні зняли... Не можу збагнути! — сказав отець Іорам.

— Зняли чи звільнили? — спитав Буліка.

— Гогілашвілі, яке має значення — зняли чи звільнили? Головне — була людина, і не стало людини...

— Як це яке значення, товаришу? — повернувся до священика Буліка.— Звільняють, коли людині тяжко; коли вона хоче визволитись. Ось, приміром, Африка. Йй тяжко, і хтось її визво-

---

¹ Рядок з вірша Ніколоза Бараташвілі «Думи на березі Кури». Переклав М. Бажан.

ляє. А що означає зняти? Це коли ти міцно сидиш у кріслі, і ось тебе знімають, мов болт, або витягають, мов цвях, з отого крісла... Зрозуміло? — розтлумачив Буліка значення слів «звільняти» і «знімати».

— Тут написано, що звільнили! — сказав Бачана й поклав долоню на газету.

— Виходить, було йому сутужно, от його й виручили, тобто звільнили, — сказав Буліка.

— Звільнили і справу його передали в прокуратуру... — додав Бачана.

— Чому ж, кацо? — здивувався Буліка.

— За неправильний добір кадрів у республіці, за те, що не вживав заходів проти корупції та хабарництва, за розладнання народного господарства, за протекціонізм, за байдуже ставлення до скарг трудящих...

— Стривай, стривай, і в усьому цьому винен один тільки Небієрідзе? — перебив Буліка Бачану.

— Поки що так!

— Ну, молодець, брате, попрацював ти добряче! А де стільки часу були ми?

— А ти сам де був? — спитав священник.

— Мене питаєш? — здивувався Буліка.

— Еге ж, тебе! Ти робітничий клас, молот і серп! Я тебе питаю, де ти був, коли цей чоловік таке витворяв?

— Ти політичний неук, отче! По-перше, я не робітничий клас, а дрібний кустар, а по-друге, я в той час лагодив ваші туфлі, які ви зносили, ходячи до Небієрідзе...

— Це мене не стосується, — умив руки отець Іорам. — Я маю свого католікоса, а Небієрідзе був вашим католікосом!

— А як ти дітей секретарів райкомів хрестиш, грошву за це гребеш, то це що? — спитав Буліка.

— Це діло, дурню, вважається у нас спасінням душі! Якби я охрестив усіх комуністів, то на тому світі архангели посадовили б мене одесною отця небесного, — відповів священник збентеженому Буліці.

— Ну, гаразд, ти духовна особа, і мирські діла тебе не стосуються, а де були ви, батону Бачано? — переніс Буліка атаку на письменника.

— Хто це ми? — спитав той так, наче не зрозумів запитання.

— Ви, письменники!

— Ми, ми... Де ми були?.. — Бачані наче памороки забило. «Невже ми й справді нічого не робили?» — спитав він себе і, в ту мить не згадавши з своїх творів нічого путящого, промовив із

жалем: — Я, дорогий Буліко, теж сидів біля тебе й чекав, поки ти відремонтуєш те саме стоптане взуття...

— І я там! — зрадів Буліка. — А тепер скажи, що з ним зроблять?

— Мабуть, покарають! — знизав плечима Бачана.

— За що?

— Я ж сказав...

— Виходить, що він нічого не знав, а керував відділом? — знов спитав Буліка.

— Виходить, так! — відповів Бачана.

— Виходить чи так? — не відставав Буліка.

— Так! — згодився Бачана.

— А тепер послушайте мене. Коли все це було так, то я дав би йому похвальну грамоту, дав би ще й орден, призначив добру пенсію, висловив щиро подяку, міцно потиснув руку, розцілував в обидві щоки й відпустив з миром...

— За які заслуги? — щиро здивувався Бачана.

— Як це за які! — підвівся Буліка в ліжку. — Ось, приміром, ви, письменник і редактор, Бачана Рамішвілі, гаразд не знаєте, де північ, південь, схід і захід, і більше того — в житті своєму не бачили ні моря, ні океану, ані пароплава... Раптом вас викликають і кажуть: «Тов. Рамішвілі, ось вам пароплав із своїм екіпажем, із своїм добром, призначаємо вас капітаном цього пароплава, і доставте його з порту Одеси в Архангельськ...» І ось ви виводите пароплав з Одеси й берете курс на Архангельськ... Пливете день за днем... Пароплава кидає з одного боку на другий, люди блоюють... Нарешті на напіврозваленому пароплаві ви все-таки добираєтеся до Архангельська... Тепер я запитую вас: коли ви, кретин у цій галузі, не здатний бути капітаном, не потопили пароплава, то хіба за це ви не заслужили ордена? Заслужили! — відповів Буліка на своє запитання.

Бачана пирснув сміхом.

— Спитай його, отче Іораме, чого він сміється? — звернувся Буліка до священника.

— Ти маєш рацію, дорогий Буліко, але ж той чоловік, якого призначили капітаном, повинен був відмовитися, сказати, що в мореплаванні він нічого не тямить і хай дадуть йому спокій, — зауважив Бачана.

— Хтозна, може, він і відмовлявся, а йому, мабуть, сказали: давай, кацо, ми з тобою, гуртом допоможемо. От він і взявся. Та й не так-то легко відмовитися від поста капітана. А тим паче, що й попередник його не дуже скидався на адмірала Нельсона... А хіба у вас, письменників, такого не буває? — спитав Буліка Бачану.

— На жаль, буває, і нерідко,— згодився той.

— Що ж це виходить?

— Кожен має пильнувати свого діла й робити те, що вміє.
Писав же благословенний Руставелі:

Працівник хай знає працю,
Войовник відвагу бранну,—

промовив благоговійно отець Юрам.

— Батоно Юраме, обстрижіть цю бороду й причастіться до нашого вчення — з вас вийшов би чудовий комуніст! — жартома порадив Бачана.

— До якого вчення? До комунізму? Апофеозу обжерливості й неробства? — жахнувся священик.— До самих лише земних прагнень, черевоугодництва і заперечення душі!?

— Та ти, отче, виявляється, зовсім не знаєш, що таке комунізм! Комунізм — це якраз те, про що ти оце сказав словами Руставелі! Це та щаслива пора, коли кожна людина має змогу робити тільки те, на що вона здатна, що відповідає її душевним і розумовим можливостям, що принесе їй духовне й моральне задоволення. Якщо ми, комуністи, читаємо ваше євангеліє, отче, то й ви час від часу читайте наше євангеліє, це не завадить вам, присягаюся вашим богом! А що стосується турботи про їжу, про матеріальний добробут людини, то нам, комуністам, це потрібно для того, щоб людина була забезпечена матеріально і всі свої сили спрямовувала на те, що відповідає її талантові й духовним устремлінням, щоб на землі запанував мир, вільна праця, а не суперництво і кровопролиття! Таке, отче, наше вчення і наша релігія, такий наш бог, що ходить по землі, а не витає в небі! — закінчив Бачана промову і, щоб приховати своє хвилювання, відвернувся до стіни.

— Хай почує вас бог, батоно Бачано! — не наважився отець Юрам сперечатися далі й теж відвернувся до стіни. Трохи помовчавши, він не витерпів і сказав: — Коли хочете знати, батоно Бачано, з вас теж був би непоганий священик!

* * *

Увечері до Буліки прийшла його дружина Света, навантажена всякою провізією. Вона привіталася з усіма, роздала кожному свою пайку харчів, потім, відгорнувши ковдру в ногах у Буліки, скромно сіла на ліжко.

— Як ти себе відчуваєш, азіз? ¹ — спитала вона чоловіка, що саяв від гордошів та радості.

¹ Азіз — любий, ніжний (араб.).

— Так, як лев! — відповів Буліка і, на підтвердження сказаного, відірвав стегнище у вареної курки, поніс до рота і за мить подав дружині обгризену кістку.

— Не вдався, чорте! — злякалася Света.

— Не бійся! — заспокоїв її Буліка й відірвав у курки друге стегно. — Ну, яка в мене дружина, батоно Бачано? — спитав він з напханим ротом.

— Дуже гарна, — відповів Бачана, всміхнувшись.

— Вам доводилося бачити таку гарну вірменку?

— Дуже рідко.

— Вона була єдина, і я її взяв.

— Яка дівчина встояла б перед тобою... — посміхнувся іронічно отець Іорам.

— Та що вона? Якби ви бачили мою коханку! — повернувся Буліка обличчям до отця Іорама й підморгнув Светі, щоб не образилася за цей жарт.

— Бодай твоє серце вилікувалось, а язик відсох і очі повилазили! — побажала йому Света.

— Де ж діти? Чому вони не прийшли до свого батька?! — з явно удаваним гнівом спитав Буліка, проковтнувши шматок.

— Де ж їм бути, Автанділе-джан? Сам знаєш, сьогодні субота, і Нестан на англійській, а Таріел на фортепіано...

Буліка гордо глянув на Бачану й отця Іорама.

— Дівчина в мене росте, батоно Іораме, — міністр закордонних справ! Вірменську знає? Знає! — Буліка почав загинати пальці. — Грузинську знає? Само собою! Англійську вивчає? Вивчає! У школі французької вчать? Учуть! А ще трохи знає курдську, вчить її дочка нашого двірника Фізули — Гванца... Тепер скажіть, хто з наших міністрів володіє стількома мовами?! Що ти скажеш, отче? — звернувся він до отця Іорама.

— Дай боже їй здоров'я! — похвалив дочку священик.

— Це дівчина, а хлопець? З хлопця виросте, напевно, Паганіні.

— Паганіні на скрипці грав, азіз, а наш хлопець на піаніно, — поправила Света, занепокоєна чоловіковим нещастям.

— Не вчи! Це я краще за тебе знаю! Хіба ти не знаєш, що я поклонник Паганіні! — гримнув Буліка на дружину. — Ось візьму й на той рік переведу його на віолончель! Хіба не все одно, за що платити? Що ти на це скажеш?

— Як ти захочеш, азіз, так і буде, тільки не нервуй, — згодилася з ним дружина. — Професор сказав, що за цей тиждень поставити тебе на ноги, а на тому тижні відпустить додому, тільки, каже, якщо слухатиметься нас і сам допомагатиме...

— Як же допомагати йому, благословенному? П'ю всі ліки, приймаю всі уколи... Дивися, що вони зробили з моїх сідниць!— відкинув Буліка ковдру й показав дружині посинілий зад.

— Що ти робиш?! І вдома він такий нечема, ви вже даруйте, будь ласка...— згораючи від сорому, попросила Света вибачення в Бачани й отця Іорама.

— За що ж вибачатися, калбатано, всі ми в такому становищі! — заспокоїв її Бачана.

— Крім того, дорога моя Свето, професор не знає, а я давно вже ходжу,— повів Буліка далі почату розмову. Він опустил на підлогу голі ноги, встав і пройшовся по кімнаті.— Ось!.. Ну, що ще зробити? — спитав він і кинув оком по палаті.— Ану, Свето, встань!

Здивована жінка встала. Буліка обійняв її за талію.

— Не роби цього! Не роби! — крикнув не своїм голосом отець Іорам, та було вже пізно. Буліка нараз підняв дружину й поцілував її в шию. Света скрикнула від несподіванки, обличчя її залилося рум'янцем збентеження. Буліка ще кілька разів підкинув дружину в повітря, потім опустил на місце.

— От бачиш, який я здоровий! Не через тиждень, а завтра принесеш мені штани, і я, навіть не питаючись їх, вийду звідси! Досить мені валятися в постелі! — сказав Буліка й сів на ліжку. Він тяжко дихав, але обличчя його так і світилося радістю.

— Що ж ти робиш, дурню? — спитав з докором стурбований священник.

Буліка взявся за пульс, якийсь час сидів, затамувавши дух, потім задоволено всміхнувся й вигукнув:

— Усе, кінець моему інфарктові! Хай живе життя! — І ще раз пригорнув дружину.

— Та годі тобі, люди ж дивляться! — дорікнула Света, визволилася з чоловікових обіймів і почала поправляти волосся.

Бачана й отець Іорам відвернулися до стіни.

— Е, Свето, ти здалась мені важчою, ніж була! Чи ти не втнула якої штуки, поки я тут лежав, га? Гляди мені! — Буліка вдавано нахмурило лоба й посварився на дружину пальцем, але одразу ж підморгнув їй,— мовляв, не ображайся.

— Боже, чом не відсохли в мене вуха, а в цього негідника язик! — сплеснула руками Света.

Буліка голосно розреготався, потім звернувся до Бачани й отця Іорама:

— Поверніться, панове, комедія закінчилась!

Сонце лежало на величезному срібному ложі й важко дихало. Узголів'ям йому була вершина Казбеку, вкрита вічним снігом. Чоло світила оповивала семиколірна веселка, руки його безсило звисали обабіч ложа, і стояли тут трое оплакувальників — Бачана, отець Іорам та Буліка. Сонце конало.

Упавши на коліна перед ложем і здійнявши руки до неба, ці люди благали вмираюче світило:

— Сонце, не покидай нас! Не вмирай, Сонце велике!

Сльози з їхніх очей пінистими річками стікали по схилах Кавкасіоні, з громовим шумом спадали вниз, туди, де, повита туманом, лежала земля.

А Сонце, зовсім безсиле, лежало на величезному срібному ложі й не могло звести духу. Вранці воно піднялося над Кавкасіоні, стало навшпиньки й хотіло було злетіти в небесну блакить, як раптом відчуло страшний біль у грудях. Сонце опустилося на одно, потім на друге коліно, відкинуло голову на Казбек та так, на величезному білому ложі Кавкасіоні, й застигло.

Все людство невідривно дивилося на конаюче світило крізь чорні окуляри та закопчене скло. Як і всі, хто вмирає, перед смертю воно здавалося в тисячу разів кращим, привабливішим, сповненим світла; і спостерігати його в агонії простим оком майже неможливо було. Люди стояли на вулицях міста, на мостах, на полях, на путівцях, на дахах. Діти повмощувались на гілках дерев, мов пташенята, що чекають матерів, і з роззявленими ротами дивились, як помирає Сонце.

— Сонце, не покидай нас! — стогнало людство, але голос його не доходив до Сонця. Воно не чуло, про що просили люди, тільки бачило їхні простягнені до нього руки та повні жаху очі.

— Чого їм треба? — спитало оплакувальників Сонце, якому потемніло в очах.

— Вони благають, щоб ти не покидало їх! — відповів крізь ридання Бачана.

— Пізно!.. — промовило Сонце, й одне око його згасло.

— Не губи нас, життєдайне! — впав йому в ноги отець Іорам.

— Що з тобою, Сонце? Скажи нам, що в тебе болить? — спитав, плачучи, Буліка.

— Земля болить у мене, — відповіло Сонце, — земля!

— Та хіба ж і біль, і життя землі не в твоїх руках, благословенне?! — вигукнув отець Іорам.

Сонце кволо всміхнулось і приклало безживну руку до грудей.

— Земля — моє серце. Я давно вже вмираю, всі планети круг мене — клітини й складники мого тіла — мертві вже безліч

століть. І тільки земля ще дихає в мені, єдина частина мого тіла дихає, живе і робить мене живим... Невже ви, люди, що стільки віків зводите на мене очі й поклоняєтесь мені, не бачите, не відчуваєте й не розумієте цього? — здивувалося світило.

— Хто ж ти само, Сонце? — спитав здивований Бачана.

— Я палаючий дух людей, що померли в любові. Життя мое живиться душами померлих у любові людей... Та ось уже відколи люди частіше вмирають від ненависті, ніж від любові, вичерпалось на землі джерело життєдайної для мене любові, й настав час моєї смерті. Дайте жити любові на землі, якщо тільки можете, і я знову воскресну з мертвих... Я, Сонце, благаю вас, люди: поверніть мені життя, що постало з земної любові... Поверніть мені любов, і я повернуся до вас!..— Сонце задихало частіше, заметалося, дивлячись на світ лише одним оком.

— О Сонце, благаю тебе, не покидай нас! Ми будемо любити одне одного і віднині й повік умиратимемо в любові, тільки не покидай нас, Сонце!.. Ми зараз підемо — Автанділ, отець Іорам і я, обійдемо всіх на землі людей і твоїм ім'ям попросимо їх повернути тобі любов... Я знаю, Сонце, людство зважить на твоє прохання, забуде ненависть і знов почне сіяти любов. Дай тільки нам насіння любові й благослови нас, Сонце! — просив охопленний жахом Бачана.

І тоді Сонце поклато свою гарячу руку на Бачанину голову, і Бачана відчув, як у його жили перелилася сонячна теплінь; як він сповнився безмежною любов'ю і як умираюче світило переселилося в його тіло... Сонце востаннє здригнулось, і в нього згасло й друге око. І раптом сталося те, чого ніхто не сподівався: Буліка звівся на ноги, припав до грудей ще теплого світила й, ридючи, попросив його:

— Візьми мене з собою, Сонце! Я не можу жити без тебе... Прийми мене в своє лоно, як любов!.. Благаю тебе, Сонце!..

І Бачана, й отець Іорам з жахом побачили, як Буліка розтанув на грудях умираючого світила, як він розбризнувся промінням і влився разом із Сонцем у сяйво семиколірної веселки.

Двадцять століть до Христа і ще двадцять після Христа Бачана й отець Іорам носили по світу померле Сонце — веселку — і з кипучими сльозами на очах благали людство про любов і милосердя, щоб повернути осиротілому небу померле Сонце, а землі — світло. Примовкле людство з непокритою головою проводжало до кладовища світил власне життя — Сонце, бо на землі не знайшлося для Сонця останнього пристановища... І коли нарешті Бачана й отець Іорам принесли на кладовище срібне ложе з тілом Сонця й поклати його у вимощену з білосніжних хмар безкраю усипальню, на темному небосхилі з'явилися два чорні ди-

ски — один величезний, а другий малесенький, ледве помітний у тіні першого. Залишившись без Сонця, людство вражено дивилося на ці диски, що народились у володіннях згаслого світила... В одному Бачана впізнав померле Сонце, а в другому — Буліку, що розтанув на його грудях від любові. І, впізнавши їх, Бачана гірко заридав...

— Люди, полюбіть одне одного! — заволав він щосили і впадиць на холодну як лід землю...

Бачана не пам'ятає, як довго пролежав так, та коли відчув на спині дуже далеке, але напрочуд рідне тепло, він перевернувся горілиць і глянув на небо затуманеними від сліз очима. Чорний диск, що став тепер темно-мідним, поступово розжарювався, червонішав, жовтішав, яснішав. Відповідно перетворювався й маленький диск, а коли великий диск досяг межі яскравості, знов обернувся в Сонце й надів на себе корону, тоді маленький зірвався з неба, наче зірка долі, й полетів униз, на землю...

На землі розвиднілось. Над Кавкасіоні знов стояло Сонце — бліде, як після хвороби, але живе. Сонце дихало. В Сонця знову билосся серце.

— Слава тобі, Сонце, за те, що ти даруеш нам любов і життя! Слава тобі, життя! — складав Бачана подяку, здійнявши до Сонця обидві руки... Він плакав і сміявся.

* * *

— Батоно Бачано, батоно Бачано, прокиньтесь! — термосив Бачану переляканий отець Іорам.

Бачана розплющив повні сліз очі, якийсь час лежав, нічого не тямлячи, потім опам'ятався й сів у ліжку. Серце в нього калатало. В палату заглядав світанок, але було ще темнувато.

— Що з вами, батоно Бачано? Цілу ніч металися, то плакали, то сміялись... Приснилося щось погане?

Бачана витер рукавом сорочки сльози, що котилися по щоках, і безглуздо всміхнувся. Отець Іорам повернувся до свого ліжка й ліг.

— Бачив дивний сон, батоно Іораме, та такий, що мені позздрив би Копернік...

— Що ж ви таке бачили, батоно Бачано? — спитав отець Іорам, поправляючи подушку.

— Смерть Сонця.

— Що?! — Отцеві Іораму здалося, що він не те почув.

— Снилось, отче, що вмерло Сонце. І знаєте, хто його оплакував?

— Хто? — спитав Іорам.

— Я, ви та Буліка, більше ніхто...

Цілу годину отець Іорам слухав Бачану. Він не зронив жодного слова, нічого не спитав, і тільки коли Бачана повторив слова, промовлені Сонцем, кілька разів перехрестився. Потім він підклав руки під голову й застиглими, широко розкритими очима втупився у стелю.

— Божественний сон вам приснився, батоно Бачано! — промовив він нарешті.

— Це вже вдруге, — ствердно кивнув головою Бачана.

Отець Іорам знову замовк... І раптом він схопився з постелі й навшпиньки підійшов до ліжка Буліки. Той лежав з розплющеними очима. Обличчя його було на диво бліде й спокійне.

— Автанділе! — промовив тихо отець Іорам.

Бачана здивувався: після того як Буліка попросив не називати його Автанділом, ні він, ні отець Іорам жодного разу так до нього не зверталися. Йому не вкладалося в голову, навіщо треба було батющці називати його справжнім ім'ям тепер?

— Автанділе! — підвищив голос отець Іорам.

— Не будіть його, батоно Іораме, йому я розповім окремо, — сказав Бачана.

— Автанділе! — доторкнувся до нього рукою отець Іорам.

— Як міцно він спить! — сказав Бачана.

— Спить, батоно Бачано, міцно спить, і ви одверніться до стіни й засніть!

— Хіба тепер заснеш, отче?

— Кажу вам, одверніться! — звелів священник, не оглядаючись назад, потім поклав тремтячу руку на очі Буліці й обережно провів нею по холодному обличчю.

— Що сталося, отче? — спитав Бачана зміненням голосом, і від страшної підозри в нього запалали скроні.

— Справдився ваш сон, батоно Бачано, Сонце вмерло! — промовив священник і відчинив двері палати...

Бачана накрив голову ковдрою, уткнувся обличчям у подушку і, щоб не заревти, уп'явся в неї зубами...

— Аж дивно, який схожий небіжчик з розплющеними очима на покинуту господарем хату, в якій повибивано вікна... — сказав отець Іорам, коли Буліку винесли з палати.

Біля аптеки на вулиці Мелікішвілі стояли верійські¹ хлопці й напідпитку запекло сперечалися.

Суперечка почалася з хаші². Ціцка твердив, що серед засобів для похмілля хаші — найбільше досягнення людства. Ціцку підтримували Кока й Копліка. Копака більше схилився до чаю без цукру. Бачана вважав, що найкраще похмелятися боржомом, Бердзена ставив на перше місце набеглаві³, а Датіко — коньяк і аспірин. Коли всі пропозиції поставили на голосування, перемогу, звичайно, одержав Ціцка, бо більшість була на його боці, та це нічого не важило — кожен залишився при своїй думці.

Отже, хлопці розбилися на такі групи:

1. Хашісти — Ціцка, Кока, Копліка.
2. Чаїсти — Копака.
3. Боржомісти — Бачана.
4. Набеглавісти — Бердзена.
5. Коньякісти та аспіриністи — Датіко.

А втім, була й ще одна група хлопців, яка найефективнішим засобом для похмілля вважала сірчані лазні. Але вона була така численна, що проходила поза конкурсом, а крім того, її члени, як великі практики, і зараз перебували в сірчаних лазнях.

Коли суперечка перейшла на вина, перше місце одностайно присудили благословенному восьмому номерові⁴.

Звичайно ж, торкнулися й питань політики. Цілковитої одностайності тут не було, та все-таки розподілили місця серед живих політичних діячів і воєначальників:

1. Сталін.
2. Черчілль.
3. Ейзенхауер.
4. Де Голль.
5. Жуков.

Правда, з Жуковим конкурував Монтгомері, але за нього було подано менше на два голоси, і він з'їхав на шосте місце. В усякому разі, до п'ятірки він не потрапив.

Від політики перейшли до футболу. Тут було простіше. У всьому світі знайшовся один-єдиний, хто задовольняв спортивні й моральні вимоги верійських хлопців, і то був Борис Пайчадзе⁵.

¹ В е р е — стара назва одного з районів Тбілісі.

² Х а ш і — популярна на Кавказі рідка страва з рубців та ратиць, що дуже довго варяться.

³ Н а б е г л а в і — назва мінеральної води.

⁴ Мається на увазі кахетинське вино № 8.

⁵ Прославлений футболіст, що довгий час очолював команду тбіліського «Динамо».

Посперечались також про мистецтво, але, як завжди, тут явна перевага була на боці Бердзени: лаврами увінчали двоє переможців — Шота Руставелі та Мікеланджело, якого Бердзена пестливо називав Мікелою.

...А коли повз аптеку пройшла дочка верійського гасівника Аполлона Кавжарадзе Гуранда, похитуючи високими стегнами й лебединою шиєю і зворушуючи душі верійських хлопців, суперечка перейшла на генетику.

— А ви кажете, що породи не існує... Дивіться, хіба не джейран?!¹ А які в неї будуть діти! — захоплено вигукнув Ціцка й переступив з однієї ноги на другу.

— Не порода, а селера! Годуй і одягай мене так, як годують і одягають її, і тоді подивисься на мене... — сказав Копліка, спритним щигликом кинувши недокурок в урну на другому боці вулиці.

— От тільки трохи пахне від неї батьковим гасом, а дівчина й справді породиста! — повернувся Бердзена до основної теми, і по його ріденьких вусах пробігла іронічна посмішка.

— І хто тільки прийняв вас до вузу?! Дебіли! Невже ви не знаєте, що не існує ніяких порід і рас? Усі люди нічим не відрізняються, якщо вони живуть і виховуються в однакових умовах. Ця теорія погубила Гітлера, а ви тепер хочете повернутись до неї через оцю Гуранду?! — дорікнув Кока товаришам.

— Який же він Амїреджибі?² Справжній дебіл! — розвів руками Ціцка, кивнувши на Коку.

— Що мені Амїреджибі! Я матеріаліст!

— Не матеріаліст, а шарафіст!³ — сказав Ціцка й відібрав у Коки цигарку.

— А коли я, телепню, схожий на свого батька, той на свого, а дід мій на свого діда, то хіба це не порода? — спитав Бачана.

— Це безпородність! — захихикав Копака.

На жаль, обвинуватити Копаку⁴ в безпородності аж ніяк не можна було. Копака був схожий на гравюру Георгія Саакадзе в підручнику історії Грузії, а до того ж мав п'ять п'ядей у плечах. Він роздував ніздрі й метав іскри з очей, мов арабський скакун. Від Вере і аж до Навтлугі ніхто не міг його побороити.

— Заперечення породи найбільше влаштовує людей безпородних! — категорично заявив Ціцка.

— Виходить, що я і Копліка безпородні, еге? — образився Кока.

¹ Д ж е й р а н — степова тварина родини антилоп.

² А м і р е д ж и б і — давній грузинський князівський рід.

³ Ш а р а ф і с т — той, хто любить випивати (міський жаргон).

⁴ К о п а к і — вівчарка (груз.).

— Ти що, мішком намаханий? Сам казав, що не існує ні породи, ні раси, ні генів, а тепер на нас огризаєшся?! — гримнув на нього Кобака й махнув перед його носом своїм ручищем.

— Кінчай базар! Ось іде професор Імедашвілі, спитаймо в нього! — заспокоїв сперечальників Бердзена.

— А хто питає? — поцікавився Копліка.

— Кобака. Він найпородистіший серед нас! — сказав ущипливо Бачана.

— Чому ж я? Хай питає Бердзена! — рішуче відмовився Кобака.

— Ні, хай Ціцка! В нього морда наївного студента-відмінника, — відхилив Бердзена свою кандидатуру.

— Що ж, можу спитати! — згодився Ціцка, відділився від гурту й приготувався до зустрічі з професором, що прямував до них, тримаючи під пахвою чорний портфель.

Професор пройшов повз верейських хлопців, навіть не глянувши на них. Тоді Ціцка кинувся навперейми йому й чемно привітався:

— Добрий день, шановний професоре!

— Здрастуйте! — вклонився той.

— Дуже перепрошую, шановний професоре... Тут у нас виникла суперечка з одного питання, ніяк не можемо дійти згоди, і нас цікавить ваша думка...

— Що, тут, на вулиці? — Професор оглянувся на всі боки й середнім пальцем поправив окуляри, що сповзли на носа.

— Будь ласка, сюди! — запросив Ціцка і, взявши його під руку, підвів до хлопців. Ті шанобливо розступилися, звільнивши місце біля облупленої стіни аптеки.

— Слухаю вас! — сказав професор і перекинув портфеля під другу руку.

— Батоно Еквтіме, тут виникло питання: чи існують порода, раса й гени... — почав Копліка. — Ціцка каже, що...

— Хто? — перепитав професор, наставляючи вухо.

— Ціцка!

— А що це таке? — знов спитав професор.

— Ось Ціцка, — поклав Копліка руку на плече товаришеві. — Його ім'я Давид, а ми зємо його Ціцкою, — пояснив він.

— Зрозуміло. І що ж каже Ціцка?

— І Кобака теж...

— А Кобака, це хто?

— Ось він! — Копліка поклав руку йому на плече.

— Так і в паспорті записано? — спитав здивований професор.

— Ні, за паспортом він Тенгіз! — відповів Бердзена.

— А це хто? — спитав професор Копліку.

— Це Бердзена!

— Грек? ¹
— Ні, гурієць!
— Як?
— Грузин.
— Як його звати?
— Мераб!
— А вас?
— Мене? Копліка!
— Слава богу, нарешті я почув нормальне ім'я!.. То що ви бажаєте, Копліко?

— Я ж сказав... Ось вони кажуть, що існують раса, порода й гени, а я і Кока...

— Який же це Кока? З водою чи порожній? ² — спитав професор і сам засміявся з свого дотепу. Засміялись і хлопці — їм було приємно, що своїми іменами вони розвеселили професора.

— Отже, ви і Кока вважаєте, що породи, раси й генів не існує. Так?

— Так, шановний! — ствердно кивнув головою Копліка.

— Ви маєте рацію! — сказав професор. — Расова теорія реакційна, антинаукова і фашистська. А щодо генетики, яка вивчає спадковість і змінність організмів, то тут справа стоїть трохи інакше...

— Стривайте, професоре, — перебив його Бердзена, — а як же ми виводимо породи коней, собак? Он в Олександрівському саду навіть виставки породистих собак влаштовуються, золотими медалями їх нагороджують...

— Як вас звати? — звернувся до нього професор.

— Мераб!

— Бачите, дорогий мій Бердзено, протягом століть шляхом природного добору в світі тварин...

— А хіба людина не суспільна тварина? — зрізав професора Ціцка. — І хіба в сільському господарстві нічого не важить селекція, схрещування та виведення нових порід?

— Молоді люди, чого ж це ви, наче радіо, тільки говорите, а слухати не вмієте? — розвів руками професор, і його портфель упав на землю.

Бачана швидко підняв його, засунув професорові під пахву й соромливо промовив:

— Слухаємо вас, батоне!

— Знаєте що... Вас як звати? — раптом спитав професор Бачану, який так довго мовчав.

---

¹ Бердзени — грек (груз.).

² Гра слів: «кока» грузинською мовою — глек.

— Бачана!

— Так ось що, дорогі мої Бачани, Коки, Копліки, Бердзени, Ціцки й Копаки, цього питання на вулиці ми не з'ясуємо. Приходьте до мене на кафедру з п'ятої до шостої будь-якого дня або додому, з десятої вечора до ранку, і там подискутуємо. Влаштує? — спитав професор збентежених хлопців.

— Прийдемо до вас додому, батано! — відповів Бачана.

— От і добре!

— А впускають нас? — спитав професора Копліка, глянувши на свої черевики.

— Скажете, що ви верійські хлопці, і впускають, — відповів професор.

— До побачення, вельмишановний професоре! — попрощався Ціцка.

— Бувайте здорові! — Професор трохи підняв свій фетровий капелюх і пішов далі. Хлопці шанобливо схилили голови.

— А він хороша людина, дарма що професор! — сказав Ціцка, розвівши руками.

— Хлопці, божевільна Марго йде! — вигукнув Бердзена, дивлячись униз.

З боку Верійського базару, лівою стороною вулиці Мелікішвілі, розмахуючи руками й похитуючись, ішла Марго й наспівувала:

Ой пливи ти, пароплаве,
За далеку за границю.
Привези мені, рідненький,
Коверкоту на спідницю!..

— Хабарда! ¹ Верійська Марго йде! — вигукувала вона час від часу й знов співала свою пісню:

Попливу я пароплавом,
Обпливу навколо світу...
Всі приходьте, всі дивіться
На Марго, що краща цвіту!

Марго була п'яна. Ті, хто знав Марго, з усмішкою віталися з нею, потім, пройшовши трохи, оберталися, сумовито хитали головою і йшли собі далі. А незнайомі, уникаючи зустрічі з нею, переходили з тротуару на бруківку.

Порівнявшись з хлопцями, Марго приклала до губ обидві руки, потім розкинула їх, наче крила, і послала їм через вулицю поцілунок.

— Верійським хлопцям низенько кланяється п'яна Марго!

---

¹ «Відступися з дороги!»

— Привіт, Марго! — вітали її хлопці піднятими вгору руками.

— Ну що, соколики, на похмілля і в кишенях мишачий послід замість грошей? Ідіть до мене, тквені чиріме, йдіть, золоті мої, окрасо Верійського кварталу! Спустимося, бідолахи мої, до дядька Георгія, і він за рахунок божевільної Марго налле вам по кухлю пива! — Марго витягла з ліфа кілька тридцятків і помачала ними в повітрі. — Ну, не соромтеся, завтра ж вам доведеться частувати менел..

— Марго, йди, генацвале, додому, відпочинь... Ми вже випили, — попросив її Копака.

— Бічо-о-о, куди ж я піду, де прихилию свою голівоньку?! Візьми мене до себе! Ненормальній Марго потрібен саме такий господар! Хто, крім тебе, бічо, догляне Марго? Візьми мене за дружину! Не будь таким бездушним! Усе життя я чекаю на тебе, зоре ти моя! Дай я покладу голову на твої богатирські груди! Хіба я не гідна тебе? Дивись, який у мене стан і яка на мені білизна! — Марго одну руку поклала на стегно, а другою підняла сукню, показавши білосніжну вишиту білизну. — Завтра надіну креп-жоржетову! — Вона через вулицю підійшла до хлопців.

— Іди, Марго, відпочивати, чого тобі розчаровуватися в мені... — обійняв її за плечі Копака.

— Мені байдуже, хлопці, вийду заміж за будь-кого з вас. Усіх однаково кохаю. А ти чого смієшся, Бердзено? От за тебе я й не піду! Надто вже ти дразливий, усе життя мені отруїш! Ось Ціцка — це я розумію, інтелігент...

— А казала, що вийдеш за кожного... — промовив Бачана.

— О, і ти тут, сиротино мій? До тебе я прийду, тільки знай: викупаю, причешу тебе, випрасую тобі штани, виперу сорочки — і назад... На кого ти схожий, бічо-о-о? Подивись на себе в дзеркало!

— Ну, гаразд, годі тобі, Марго, люди збираються... Ходімо, я проведу тебе... — попросив Копака, взявши її під руку.

— Начхати мені на людей!.. Хай живуть верійські хлопці! — Звівши очі на Копака, вона всміхнулась, обійняла його, схилила голову йому на груди й заспівала:

Ходімо, любий мій, ходімо,
Всю землю разом обійдімо...

Довівши Марго до рогу вулиці Петріашвілі, Копака відпустив її. Якийсь час він дивився їй услід і, переконавшись, що вона пішла додому, повернувся до хлопців.

— Ну, ну, Копакі, без панахид! — гримнув на товариша Ціцка, побачивши його кислу фізіономію.

Марго жила в кінці вулиці Петріашвілі в напівпідвалі. Світло в її сиру кімнату проникало крізь двое загратованих віконець. Вхід був з двору. Щоб зайти до кімнати, треба спуститися по чотирьох східцях і відчинити двері. Тут стояв довгий стіл, застелений білим простиралом, залізне ліжко з поржавілими нікельованими кільцями, в головах і в ногах, два стільці та шафа. На одному стільці стояла праска, на другому лежала прасувальна дошка. Оце й усе. Знадвору на дверях було написано крейдою: «Божевільна Марго»,— робота дворових дітей. Марго не ображалась і не стирала напису.

— По-перше, це написано рукою ангела,— казала вона,— а подруге — це правда.

Марго рано втратила батька й була в матері єдина дочка. Вродлива, ставна, дівчина була гордістю Верійського кварталу. А під час повені 1936 року, яка знесла половину Нахаловки, зірвала й понесла млини з Пісок¹ і затопила людей у сірчаних лазнях, згасло сонце Марго. Того дня колесо її долі покотилося вниз, і дівчина полетіла сторч головою.

Верійські бабусі саме посватали Марго за нагуляного сина золотаря Гогії — Ваню. За тодішнім звичаєм, перед одруженням зовиця й свекруха мали оглянути наречену в лазні в чому мати народила, аби впевнитися, що дівка не має якогось ганджу, що вона не потвора.

Хай упаде гріх на голови її погубниць — зовиці й свекрухи, та й нещасної матері Марго! Хіба ще треба було перевіряти таку дівчину! Коли вона, мов злякане козуленя, збігала по вулиці Петріашвілі і йшла далі вулицею Мелікішвілі, продавці й покупці висипали з крамниць і, пороззявлявши роти, проводжали її захопленим поглядом.

У неділю вранці повели Марго у спільну жіночу лазню, і коли вона, роздягнена, стала перед тими чорними воронами, що вп'ялися в неї хижими очима, біла і струнка, як мармурова статуя, із смолянистими косами, що спадали на високі тугі груди, коли, мов ангел, розвела руки перед враженими її вродою бабусями,— тоді й ринули в підвали лазні потоки води. Перелякані жінки з несамовитим криком, рвучи на собі волосся й дряпаючи щоки, кинулися до дверей і, замість того щоб потягти їх до себе, навалились на них, закривши собі вихід. І коли каламутна мулиста вода заповнила підземелля й замовк лемент, люди, які прибігли на допомогу, зрозуміли, що в сірчаній лазні життя скінчилося...

¹ На х а л о в к а, П і с к и — старі назви районів у Тбілісі.

І тоді хтось помітив дівчину з божевільними очима, що вчепилася за грати стельового вікна. Те вікно виламали і насилу відірвали від ґрат закоцюблі руки дівчини...

Марго цілий місяць пролежала в лікарні швидкої допомоги. До неї не дійшло, що загинула мати, а також зовиця й свекруха. Взагалі та страшна повинь випала з її пам'яті. Лікарям так і не вдалося витягти з дівчини хоч слово, повернути її до пам'яті. Через місяць її перевели в психіатричну лікарню. Там Марго пробула півроку. Коли нарешті вона ожила й заговорила, всі зрозуміли, що дівчина несповна розуму. І за весь цей час негідник Ваню ні разу не провідав її, не спитав про неї, не послав бідолошній дівчині ані карбованця.

Повернувшись з лікарні, Марго цілий тиждень просиділа вдома. Не виходила з своєї кімнати й нікого не впускала — ні сусідів, ні знайомих. Потім сусіди почули пісню, що долинала з її кімнати, прочинили двері... Марго сиділа за столом, перед нею стояли дві пляшки «Сапераві», одна повна, друга порожня, і вона сама собі неголосно співала:

Ой пливи ти, пароплаве,
За далёку за границу,
Привези мені, рідненький,
Коверкоту на спідницю!..

Попливу я пароплавом,
Обпливу навколо світу...
Всі приходьте, всі дивіться
На Марго, що краща цвіту!

Сусіди й знайомі, маючи по горло власних турбот, невдовзі забули про біду Марго. І сама вона звикла до свого божевілля й самотності. Проте нещасна дівчина не пішла просити в людей милостиню і, хоч розум її потьмарився, не робила нічого поганого. Вона брала в заможних сім'ях прання, яке й прасувала, і на зароблені гроші купувала вино. Випивши, вона попервах сиділа вдома, а потім почала виходити на вулицю... Одягалась Марго завжди чисто. Щоденно змінюючи білизну, вона розгулювала з піснею на устах і задирала перед прохожими сукню — дивіться, мовляв, яка на мені білизна, й казала, хто їй це подарував.

Вино постарило Марго, очі її згасли, обличчя зів'яло, вкрилося зморшками, та коли вона напідпитку проходила по Мелікішвілі, розвівши руки, в її згаслих очах іноді з'являвся на мить колишній чарівний блиск, помітний лише людям, які бачили Марго до того, як вона збожеволіла і спилася. Поки верейці не звикли до витівок Марго, дехто поводився з нею брутально й дозволяв собі обзивати нещасну дівчину всякими паскудними словами. Отоді й навчилася Марго такої лайки, що вуха в'янули. Вийшовши на

середину вулиці, вона шпетила свого кривдника на всю губу. І що дивувало в Марго: побачивши на вулиці дитину, вона одразу ж переставала лаятись і йшла додому.

— Опоганювати слух ангела ніхто не має права, окрім бога! — казала вона.

І ще одне: за весь цей час Марго не стала повією чи блудницею. Кожен верієць, що знав Марго, міг присягнути на іконі в тому, що вона була чиста й непорочна, мов ангел...

* * *

Увечері Марго прийшла до Бачани додому.

— Сиротино мій, ти вдома? — гукнула вона і, не стукаючи, зайшла.

Бачана сидів за столом, готувався з планування народного господарства — в середу в нього екзамен.

— Що таке, Марго? — спитав він, відкладаючи конспект.

— Приготуй прання! — сказала Марго й почала розглядати конспект.

— Яке прання! Все, що маю, ношу на собі! — відповів Бачана, забираючи в неї конспекта.

— Щось знайдеться! — не відставала Марго.

Бачана відчинив шафу, кинув на підлогу дві сорочки з протертими рукавами й вичовгані ззаду штани.

— Ради бога, пери обережно, і так розлазяться, — попередив він і знову сів за конспект.

— Невже конспект такий цікавий, що ти не можеш відірватися від нього на хвилину? — спитала Марго, відчиняючи стінну шафу.

— Дуже цікавий, до того ж у мене в середу екзамен, — відповів Бачана.

— Дурню, якби було цікаво, то не платили б тобі за навчання, а ще примусили б тебе платити! — сказала Марго й невдоволено грюкнула дверцями порожньої шафки. — На біса тут тобі ця скриня, коли вона порожня, як і наш гастроном? Викинь її надвір, щоб даремно не займала місце! — порадила вона й раптом спитала: — Чогось випити в тебе не знайдеться?

— Валеріанові краплі! — відповів Бачана.

— Валеріанові краплі дай своєму професорові перед екзаменом! — сказала Марго і нагнулася, щоб узяти з підлоги прання. Випроставшись, вона скривилась і провела рукою по животу:

— Замучив мене, клятий! — Потім глянула на одну з сорочок і похитала головою: — Бічо, це сорочка чи скатерть? На ній усе меню харчевні дядька Георгія! І не соромно тобі?

— Ще й як соромно, Марго, та що мені робити?

— Женися, парубче, женись!

— А жінку чим годувати?

— Іжте одне одного! — порадила Марго.

— Гарзд, так і зроблю! — пообіцяв Бачана.

— Завтра ввечері принесу все випрасуване, приготуй п'ятірку, — сказала Марго й пішла до дверей. На порозі вона зупинилася, раптом задерла сукню, показуючи красиві креп-жоржетові труси, і спитала з усмішкою: — Ану, чи здогадаєшся, чиеї дружини білизна на мені?

Бачана низав плечима.

— Міністра культури, шляхів сполучення, закордонних справ! — гордо промовила вона й вийшла з кімнати.

* * *

«Завтра ввечері» Марго не прийшла. «Мабуть, десь загулялась і тепер спить», — вирішив Бачана і сам пішов до неї.

Двері були відчинені, в кімнаті світилося. Марго лежала в ліжку. На ній була рожева нічна сорочка, вишита на грудях. Обличчя в неї палало, очі блищали.

— Я знала, що ти прийдеш, сиротино мій! — усміхнулася Марго, потім вийняла з-під пахви термометр і подала його Бачані. — Ану подивись, скільки там? В очах самі жовті круги, нічого не бачу...

Бачана взяв термометр, глянув на нього і обімілів: ртутний стовпчик показував тридцять дев'ять і дев'ять.

— Що з тобою, Марго?

— Не знаю, Бачано... Наче хтось вертить у животі розпеченими рожнами... Не допомогли ні вино, ні горілка... До вечора терпіла, а тепер злягла... Скільки там?

— Багато! — промовив Бачана й поклав термометр на стіл.

— А все-таки?

— Тридцять вісім...

— Твої сорочки й штани лежать випрасувані на столі... Та перш ніж забрати, відчини шафу, візьми оцет, розбав водою, змочи цей рушник і приклади мені до лоба... Зовсім розтопиться мій бідний мозок...

Бачана все зробив.

— Піду приведу когось! — сказав він і пішов до дверей.

— Кого? — спитала Марго.

— Лікаря!

— Та хто з тобою піде, бічо? У них не те що божевільні, а й люди нормальні вмирають без догляду, — засміялась Марго.

Нічого не відповівши, Бачана вибіг з кімнати і стрімголов помчав униз по Петріашвілі.

Хлопці стояли біля аптеки й про щось голосно сперечалися.

— Запізнюєшся, друже! — дорікнув Ціцка Бачані, глянувши на годинника.

— Марго вмирає, хлопці! — сказав задиханий від бігу Бачана.

— Як? Учора ж вона була тут! — здивувався Тенгіз.

— Вмирає! — повторив Бачана.

— Як це вмирає? — струснув його Копліка.

— Вмирає, і все!

— А що з нею? — спитав Ціцка.

— Живіт болить, температура сорок...

— Від чого це, Датіко? — спитав Копака.

— Не знаю, Тенгізе. Потрібен лікар, хірург!

— До Шатірішвілі! — крикнув Кока.

— Шатірішвілі — кретин, без грошей не піде, до того ж, ма-
буть, уже спить, — сказав Бердзена і зневажливо плюнув набік.

— До Вахтангового батька, Егнате, він справжня людина! — вигукнув Ціцка й зірвався з місця.

Через п'ять хвилин хлопці зайшли до кімнати Марго і, мов німі, поставали біля ліжка. Марго металася в гарячці. Побачивши хлопців, вона вражено піднялася на ліктях, потім знов упала на подушку, і з очей бризнули сльози. Потім у неї прорвався сміх, нервовий, щасливий сміх.

— Любі мої хлоп'ята... Я знала, що ви прийдете до мене... Трохи розступіться, не стійте в ряд, а то наче панахида... Хай упадуть усі ваші хвороби на божевільну Марго...

Попливу я пароплавом,
Обпливу навколо світу...
Всі приходьте, всі дивіться
На Марго, що краща цвіту!

— Не бійся, Марго, зараз Ціцка приведе лікаря, — насилу вимовив Тенгіз.

— Навіщо мені лікар, бічо? Тепер я вже не вмру... Ось і температура спала, і не болить уже... — Марго зірвала з голови рушника, закинула його в куток і сплеснула долонями. Бачана змочив рушник і знов приклав їй до лоба.

— Сиротино мій, це ти налякав хлопців? Зараз же падай на коліна й проси в них вибачення!.. Ого-го! Хто з хворих, та ще й божевільний, удостоювався таких відвідувачів?! Молодець, Марго! — Вона знов заплакала. Хлопці стояли, понуривши голови, й не знали, де подіти руки й очі. Заспокоївшись трохи, Марго покликала Бачану: — Отам, на шафі, стоїть дерев'яна скринька,

то ти подай мені...— Бачана приніс скриньку. Марго поклала її собі на груди й лежала так довго, про щось напружено думала, потім піднесла скриньку до вуха й струснула її. Задоволено всміхнулася й відкинула віко. Скринька була повна дешевих перснів, браслетів, сережок, мішури та іншого блискучого дріб'язку.

— Цей коштовний камінь привезено із столиці Афганістану Кабула, для цариці Тамари...— сказала Марго й виїняла із скриньки куплений за два карбованці мідний перстень із смарагдовим скельцем.— Дарую його тобі, Копако... Коли оженишся, надінь дружині на середній палець правої руки... Скажи їй: це, мовляв, залишила тобі Марго. І ще скажи, що, якби я була трохи молодша, то не був би ти її чоловіком... Благословляю тебе! — Марго засміялася й дала Тенгізові перстень.

Той узяв, і від напруження в нього заходили жовна.

— Це твоїй дружині, князю Коко Амїреджибі, сережки з індійського коралю... Женися на білолицій, чорноволосій жінці з зеленими очима — дуже пасуватимуть... Бери, не ламайся! — Марго опустила в простягнену долоню Коки копійчані сережки.

— А це тобі, Бердзено, позолочений срібний браслет... Робота дагестанських майстрів... Він буде до лиця довгорукій, стрункій, повногрудій жінці з іскристими очима...— І Марго подала йому вирізаний з консервної банки блискучий браслет. Бердзена благоговійно взяв його і, соромлячись товаришів, вислизнув з кімнати.

— Ну, а це мені! — мовила Марго й приклала до грудей низку срібних гривеників.— Усю свою молодість я носила це намисто, тому й не можу віддати його нікому... Не ображайтеся!.. Бачано, підійди до мене!

Бачана підійшов.

— Тобі дарую цю перську бірюзу... А женися на безталанній сироті, бо інша тебе не зрозуміє... Дай боже тобі щастя! — Бачана взяв у Марго синього гудзика від сорочки з просиленою д्रोїною.— Решту роздай сам...— сказала вона й дала Бачані скриньку.

Бачана обійшов хлопців, і кожен, не заглядаючи в скриньку, діставав з неї якусь штучку.

— Стомилась я... Той клятий усе орудує рожнами...— зітхнула Марго й знесило відкинула голову на подушку.

— Не бійся, Марго, зараз приїде лікар! — промовив Копліка, рукою стримуючи тремтяче підборіддя.

— А хто тобі сказав, що я боюся? — спитала Марго.— Та я вже десять років чекаю того дня, як сходу сонця... Іди ж, бла-

гословенна, йди!..— Марго втупила очі в стелю. По її скронях і щоках котилися рясні сльози.

— Прийшов! — вигукнув хтось.

До кімнати зайшли професор і Ціцка. Кивком голови привітавшись з хлопцями, що причаїлися в кутку, професор попрямував до ліжка Марго. Хтось подав йому стілець. Він сів і помацав пульс хворої, потім поклав руку на її палаючий лоб.

Марго розплющила очі.

— Здрастуйте, калбатано! — усміхнувся професор.

Марго долонею витерла очі й подивилася на того, хто прийшов.

— Дай боже вам здоров'я, батано Егнате! — усміхнулась і Марго.

— Звідки ви знаєте моє ім'я?

— Хто ж його не знає? Половину Грузії ви повернули з того світу! — відповіла Марго.

— Трохи менше! — пожартував професор.— А тепер скажи, геннацвале, що в тебе болить?

— І як ті розбійники посміли турбувати вас опівночі! — занепокоїлася Марго.

— За це ви не хвилюйтеся, така моя професія. Я відсипаюсь удень,— заспокоїв її професор.— Розкажіть, що у вас болить?

— Вогнем горить, лікарю...

— Коли почалося?

— Зранку... Ні, раніше, вчора, позавчора... Та тоді від горілки біль ущухав, а сьогодні я злягла...

— Ану, відкиньте ковдру! — попросив професор.

Марго глянула спершу на хлопців, потім на професора.

— Я хоч і божевільна, батано, та все ж таки соромно мені... — усміхнулась Марго.

— Усі ми якоюсь мірою божевільні й нічого не соромимося,— промимрив професор і сам відкинув ковдру. Хлопці відвернулись до стіни. Обережно доторкаючись до живота хворої, професор прикладав чотири пальці й запитував: — Тут болить?.. А тут?.. Тут?..

Марго від болю кусала губи і лиш після того, як лікар прийняв руку, промовила:

— Скрізь болить, лікарю, так болить, що жити не хочу...

Тепер професор зовсім відкинув ковдру, зігнув у коліні праву ногу й обережно потяг її вгору, до живота. Марго скрикнула. Професор швидко випрямив ногу і встав.

— У кого є тут телефон? — спитав він раптом.

— Кажі, Марго! — звернувся до неї Ціцка.

— В Дугладзе,— простогнала дівчина.

— Зараз же подзвонить у швидку, скажіть, що за дорученням Егнате Джікія, хай негайно їдуть сюди!

Ціцка побіг до сусіда.

— Не жити мені, лікарю? — підвелася на ліктях Марго.

— Не рухайся, генацвале. Тобі не можна рухатися! — Професор прихилив голову Марго до подушки й легенько поплескав хвору по щоці. — Де ж ти, голубонько, була до цього часу?

— Смерть для мене — свято, батоно Егнате. Не клопочіться... — промовила Марго.

Професор підвівся й підсів до стола, але не діставав бланка, щоб виписати рецепт, просто сів і сперся головою на руки.

Кока непомітно всунув йому в кишеню гроші. Не дивлячись на Коку, професор дістав гроші й поклав на стіл. Потім витяг із спідньої кишені пачку червінців і, поклавши їх поряд з тими грішми, встав і вийшов з кімнати. Хлопці пішли за ним.

— Батоно Егнате, вона виживе? — спитав Бердзена.

Професор покрутив головою.

— Ніякої надії? — перепитав Тенгіз.

— Один відсоток. На тілі в неї вже з'явилися сині трупні плями...

— Що з нею, батоно Егнате?

— Перитоніт, третій день ходить з прорваною сліпою кишкою...

Через п'ятнадцять хвилин прийшла машина швидкої допомоги. Марго поклали на носилки й понесли до машини. Покидаючи свою кімнату, вона обернулася до хлопців:

— Прощавайте, верійці, любі, золоті мої! — Потім раптом підвелася на носилках і благально промовила: — Не ходіть, рідненькі, в сірчані лазні!.. Це мій вам заповіт.

* * *

Вносили небіжчицю у вівторок з прозекури тієї самої лікарні швидкої допомоги, куди Марго поклали в день повені 1936 року. Вся Вере, вулиці Мелікішвілі й Петріашвілі були забиті людом. Цікавих було куди більше, ніж знайомих.

Труну, що втопала в квітах, хлопці несли на великих марах по Верійському узвозу. Вісім чоловік несли мари, вісім їх змінювали. Перед труною їхала завітчана автомашини. Квітів було так багато, що машини не видно було, і здавалося, наче величезний трояндовий вінок, переставляючи ноги, сам ступає до Вакійського кладовища.

На вулиці Мелікішвілі зупинився рух. Стали трамваї, автобуси й автомашини. На розі вулиці Петріашвілі хлопці поставили труну й п'ять хвилин стояли. Раптом одна машина дала сигнал,

за нею друга, третя, і ось уже весь квартал заповнився краючим душою безперервним гулом клаксонів.

— Що за друге прищестя? — спитав, висунувши голову з кабіни, водій автомашини, що випадково опинилася в процесії. — Чого не пропусकाють?!

— Дай сигнал! — сказав йому хлопець з кварталу.

— Навіщо? — здивувався водій.

— Коли тобі кажуть, то, мабуть, треба!

— Як це треба? — вперся водій.

— А ось так... — І, показуючи, хлопець натиснув пальцем на клаксон.

— Забери руку, акумулятор сяде!

— Нічого, підштовхнемо! — відповів хлопець, не знімаючи руки з клаксона.

— Та хто цей небіжчик, щоб я сигналив?! — знову висунувся з кабіни розгніваний водій.

— Верійська Марго!

— Хто?

— Давай сигнал, поки не розтрощив тобі руку... — сказав хлопець і знов уштовхнув у кабіну голову впертого водія.

Водій зрозумів, що хлопець не жартує, і з силою натиснув на клаксон. Хлопець пішов до другої машини, яка теж не сигналізувала. Через хвилину затрубила й та машина.

— Що таке? Вона Жанна д'Арк?! — спитав другий водій, коли хлопець рушив далі.

— Верійські хлопці ховають божевільну Марго, — відповів учасник процесії і пішов за труною.

— Отак ховають божевільну?!

— Еге, отак! — сказав верієць, що стояв поруч.

— Браво, хлопці! В такому кварталі варто вмерти! — вигукнув захоплений водій і з усієї сили натиснув на клаксон.

* * *

Увечері харчевню дядька Георгія заповнили верійські хлопці. На столах було тільки вино, хліб, сіль, сир та редиска. Тамади не обирали. Коли всі посідали і в підвалі запала мертва тиша, підвівся Ціцка, налив у склянку вина, капнув кілька крапель на шматок хліба і промовив:

— За горе нашого кварталу, за сльози й любов нашого кварталу, за втрачену красу і тугу нашого кварталу!

Усі встали й мовчки вихилили склянки.

Того дня в харчевні дядька Георгія більше не сказано було жодного слова, не випито жодної склянки вина.

— Слабо ти підготувався, Рамішвілі! — сказав Бачані професор, знехотя перегортаючи його матрикул.

Бачана мовчав.

— Що з тобою, Рамішвілі? — спитав він, не дочекавшись відповіді.

— Хворів я, шановний професоре, не встиг підготуватися.

— Не хворів, Рамішвілі, а йшов учора за труною тієї божевільної, наче найближчий родич. Думаєш, я не бачив?

— Вона не була божевільна, шановний професоре! — заперечив Бачана.

— А хто ж вона? Цар Іраклій?!¹ Усе місто звели з розуму, на дві години зупинили рух!

— Вона була хвора, душею хвора! — сказав Бачана і, насилу проковтнувши клубок, що підступив до горла, встав.

— Ти куди? — спитав викладач.

— Прийду іншим разом, шановний професоре, — відповів Бачана й опустив голову.

— Вона тобі кимось доводилася?

Бачана довго мовчав, потім підвів голову й глянув на професора.

— Вона була моєю сестрою!

Професор пильно подивився Бачані в очі. Той не витримав погляду й знов опустив голову. І знову запало мовчання. Потім професор згорнув матрикул і повернув його Бачані.

— Іди, Рамішвілі! — А сам устав і пішов до вікна.

Бачана поклав матрикул у кишеню й вийшов у коридор.

— Що одержав? — оточили його студенти.

Бачана нічого не відповідав. Він пройшов коридором, спустився по сходах і в університетському саду сів на порожню лаву. Так він просидів майже цілу годину. Потім дістав з кишені матрикул і машинально розгорнув його.

То була перша п'ятірка, яку одержав Бачана за все своє життя. Він згорнув матрикул, а коли трохи згодом знову розгорнув його, то нічого не побачив. Очі в нього були повні сліз. Бачана плакав.

Після смерті Буліки, за розпорядженням професора, в палату до Бачани й отця Іорама нікого не покладали, а ліжко винесли, щоб воно не хвилювало хворих і не будило сумних думок. Проте

¹ Ідеться про грузинського царя, державного діяча і полководця Іраклія Другого (1720—1798).

виявилось, що порожнє місце гнітить набагато більше, ніж порожнє ліжко.

Тільки-но прокинувшись, Бачана й отець Іорам мимоволі звертали погляд до того місця, де стояло Булічине ліжко, і серця їхні стискалися від жалю. І потім, про щось сперечаючись, вони раптом замовкали й дивилися в бік Буліки, підсвідомо чекаючи його жартівливої репліки.

Так тривало близько двох тижнів, потім час узяв своє, і хворі поступово звикли до відсутності Буліки...

Одного ранку отець Іорам несподівано спитав Бачану:

— Батоно Бачано, вас, мабуть, поховають у Дідубійському пантеоні, чи не так?

Бачана спершу засміявся, потім занепокоївся:

— А що, ви бачили поганий сон, батоно Іораме?

— Бачив, але сон стосується не вас, а мене,— відповів сумовито священник.

— Тоді вам слід було спитати, де поховають вас. Ви щось хитруєте, отче Іораме! — засумнівався Бачана.

— Отож я й подумав: якщо вас поховають у пантеоні, то, може, й для мене знайдеться місце там же, на подвір'ї церкви...

— Ну, за таким принципом мене слід поховати на подвір'ї Спілки письменників,— засміявся Бачана.— Але якщо вас переведуть настоятелем Дідубійської церкви, то цілком можливо, що ми опинимося в могилах поруч.

— Коли ви так жартуєте, то впевнені, що поховають вас у Дідубійському пантеоні,— зробив висновок отець Іорам.

— Дуже сумніваюся,— сказав Бачана.

— Чому? — поцікавився священник.

— Не знаю, хіба поховають мене вертикально, а так, отче, в Дідубе давно вже нема місця. В одному тільки я твердо впевнений: ні вас, ні мене не залишать непохованими.

Отець Іорам глибоко зітхнув.

— Що ж вам таке приснилося, отче? — спитав Бачана.

— Усі небіжчики, яких я будь-коли виряджав на той світ і над якими відправляв похорон, зібралися на подвір'ї Ортачальської церкви святої трійці й мовчазно чекали мого виходу!

— І що ж ви зробили? Вийшли?

— Як послідувший жебрак, боягуз і страхополох, я сховався за вітварем... Як згадаю, стає так соромно, що хочеться заподіяти собі смерть...

— Самогубство, отче, є вища форма демонстрації автономії особистості. Але, на жаль, вашою релігією воно заборонене, позаяк це погибель душі й найбільший гріх,— сказав Бачана.

— Наскільки мені відомо, ви теж не аплодуєте самогубцям,— відповів священик.

— Де в чому наші міркування збігаються, отче, через те я й сказав вам, що з вас вийшов би хороший комуніст,— нагадав Бачана.

— А я, наскільки пам'ятаю, відповів вам тоді, що могло статися й навпаки,— нагадав у свою чергу священик.

— Не прагніть до цього, отче, інакше я всю вашу паству оберну в комуністів! — засміявся Бачана.

— О, від вас можна цього чекати! Комуніст, та ще й письменник, це гірше ста священиків! Єдина моя надія — на перевтілення душ. Коли ви повторно прийдете в цей світ, може, тоді повірите в істинного бога! — Отець Іорам перехрестився.

— Письменник, отче, вірний пес народу. Я не вірю в перевтілення душ, та якщо таке й справді існує, то моя душа без сумніву переселиться в собаку. Так що коли після моєї смерті ув'яжуться за вами на вулиці якийсь бездомний пес, не кидайте на нього каменем, батоно Іораме, бо хтозна, може, тим псом буду я?!

— Красно ви говорите, батоно Бачано! Та якщо душі всіх померлих письменників переселяться в собак, веселе буде життя на землі...— іронічно посміхнувся отець Іорам.

— Не таке воно буде й сумне, якщо ваші душі переселяться у вовків.

— Чому ж у вовків?!

— Навряд чи може душа того, хто ховається від своїх парафіян за вівтарем, перебратися в лева! — ушпигнув Бачана священика.

Той нічого не відповів, тільки засовався в ліжку й відвернувся до стіни.

— Але ви не хвилюйтесь, отче Іораме, вам приснився такий сон, що ви житимете сто років,— заспокоїв його Бачана.

Отець Іорам раптом повернувся обличчям до свого співрозмовника й спитав:

— Батоно Бачано, якій посаді за вашою адміністративною ієрархією відповідають мій сан і посада?

— А скільки віруючих у вашій парафії?

— Ми не ведемо обліку віруючих.

— Тоді який річний доход церкви від пожертвувань?

— Та такий, що на ремонт храму не вистачає.

— На які ж гроші ви існуєте?

— Нас фінансує держава.

— Комуністи?! — аж скрикнув Бачана.

— Еге ж, комуністи! Відібрали в нас таку парафію, то тепер платіть! — зітхнув священик.

— У такому разі ваш сан і посада, отче, за нашою адміністративною ієрархією відповідають завідувачеві сільського клубу,— розміняв Бачана священникову посаду.

— Смієтесь, батоно Бачано?

— Чому ж, отче?

— Хіба даремно я закінчив духовну семінарію?!

— Більшість наших завідувачів клубів мають якщо не вищу, то принаймні середню спеціальну освіту! А які в них звання: заслужений діяч республіки, заслужений працівник культури!.. Чого ще треба душі? А от про заслуженого священника республіки я чомусь не чув...— промовив Бачана зловтішно.

Священик явно засумував.

— Та ви не занепадайте духом, батоно Іораме! Переходьте на наш бік, і я вам даю слово: призначимо вас інструктором райкому,— пообіцяв Бачана.

— Батоно Бачано, ви прийшли сюди розстригати мене чи лікувати свій інфаркт?! — розсердився священик.— Переходьте ви до нас, і я влаштую вас дяконом, якщо захочете!

— Чого ви сердитесь, отче? Якщо ваше вчення вірне, то хіба я після смерті не буду весь у вашому розпорядженні? — сказав Бачана, сміючись.

— Ні, думаю, на тому світі нам не доведеться зустрітися, батоно Бачано! — позбавив надії отець Іорам.

— Чому ж, отче? — засмутився Бачана.

— Та тому, що, як люблять говорити комуністи, за всіма вашими анкетними даними вам доведеться сидіти в пеклі! — прирік його священик на вічні муки.

— А наша дружба нічого не важить? Невже ви не складете мені протекцію? — звернувся Бачана до сумління священика.

— Ви такий ласий шматок для сатани, що навряд чи допоможе вам моя протекція.

— Навіть якщо я висповідуюсь?

— Признаєтесь у своїх гріхах?

— А якщо їх у мене нема?

— Авжеж, де їм узятися! Світ ваш, і все, що ви робите, вам здається істиною! — махнув рукою священик.

— Блаженні віруючі, бо вони вірять... Ми віримо в нашу справу, батоно Іораме,— відповів Бачана.

До палати зайшла фельдшерка Женя. Хворі машинально повідкидали ковдри, повернулися на животи й оголили сідниці. Женя широ розсміялася з умовного рефлексу хворих.

— Укрийтесь, батоно Бачано! До вас прийшов гість, то не приймете ж ви його в такому вигляді?

— Чого йому треба? — спитав Бачана, натягуючи на себе ковдру, як і отець Іорам.

— Цікавиться вашим здоров'ям... Судно винести чи знову потрібне буде? — засміялася Жєня, глянувши під ліжко.

— Чоловік чи жінка? — поцікавився Бачана.

— Жінка. І каже, що дуже близька вам, — відповіла Жєня.

— Тоді залиште! — попросив Бачана, готуючись до візиту.

— Добре! — сказала Жєня й вийшла.

До палати вступила енергійна сивувата дама середнього віку з досить грубою папкою в руці. Вона зупинилася посеред кімнати, оглянувшись і, трохи повагавшись, попрямувала до отця Іорама.

— Здрастуйте! Я ваш близький друг Ніна Санєблідзе, — відрекомендувалася вона здивованому священникові й сіла перед ним.

— Мій друг? — перепитав Іорам.

— Так. Ваш батько Володимир і мій батько Лазар з тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого по тисяча дев'ятсот шістнадцятий рік разом училися в Бакинському індустріальному технікумі. Між іншим...

— Ви, власне, до кого, калбатано? — спитав здивований священник і глянув на Бачану. Той, приставивши руку до горла, попросив Іорама вести далі розмову.

— Як це до кого? — здивувалася дама. — До вас, батано!

— Ви знайомі зі мною? Ми зустрічалися? — спитав священник, уже ввійшовши в роль.

— Навіщо, батано, знайомитися, зустрічатись, коли Бачаную Рамішвілі всім протуркали вуха й намулили очі — і по радіо, і по телевізору... Хоч, правду кажучи, я не одразу впізнала вас, батано Бачано... Бороду відпустили...

— Так, у палаті холодно, — промовив отець Іорам, провівши рукою по бороді, і загорнувся в ковдру.

— Така хвороба — це не жарт! — згодилася дама.

— А що привело вас до мене, калбатано? — вичерпалося терпіння в отця Іорама.

— Як ви себе почуваете?

— Дякую, тепер мені краще... А ви ж як?

— Я гину, пропадаю, нищуся, тону і конаю! — перелічила свої недуги Ніна Санєблідзе.

— Чим же я можу вам допомогти? — запропонував отець Іорам свої послуги.

— Ви повинні не допомогти, а врятувати мене! — категорично заявила дама.

— А чи зумію? — спитав священник.

— Ви?! Бачана Рамішвілі?! Ха-ха-ха! — удавано засміялася дама.— Одне ваше слово, один дзвінок, один лист...

— Може, ви скажете, калбатано, чого вам треба, в чому вам допомогти? — дорікнув їй отець Іорам і мимоволі подумав, що його розмова з цією дамою починає скидатися на розмову Бачани з тим комбінатором.

— Другого серпня, серед білого дня, у всіх на очах зарізали мого сина...

Священик змінився на виду.

— Де? Хто? — насилу заговорив Іорам.

— У сто восьмій аудиторії університету... Кретин, debil, неук і хабарник... І ви думаете, після нього щось змінилося?

— Після кого? — не зрозумів отець Іорам.

— Того! — сказала дама й подивилася на стелю.— Другого серпня вранці зарізав і мене, й мого сина! Дитину на руках вивнесли з аудиторії... Три роки готувала його з трьох предметів: грузинської, історії та англійської. Платила сімсот карбованців за кожен предмет!

— А в школі його нічого не вчили? — спитав отець Іорам і, впевнившись, що дитина жива, полегшено зітхнув.

— Ось ви вчилися в школі, а чого вас там навчили? — відповіла дама на запитання запитанням.

Нічого не сказавши на це, отець Іорам засоромлено опустив голову.

— Звелів дитині прочитати напам'ять заповіт Автанділа! ¹ Краще спитав би своїх учнів, з яких він здирав по сімсот карбованців за підготовку! Та заповіту Автанділа не те що моя дитина, а й сам Руставелі не знав напам'ять, бо чого б він записував його?

— Е, не кажіть, калбатано! — не згодився з нею священик.

— Він і сам не знає того заповіту, а йому слід було б подумати про заповіт, причастя і молебень.

— Звідки ви знаєте?

— А що ж тут знати, батано! Підіть подивіться на його морду і самі переконаєтесь! — засміялася дама.

— Не можу повірити! — рішуче покрутив головою священик.

— Побиймося об заклад! — запропонувала Ніна Санеблідзе, подаючи руку.

— На що? — спитав священик, увійшовши в азарт, і теж подав руку.

— На що хочете! І взагалі, дітей, які знають напам'ять «Витязя в тигровій шкурі», знають всесвітню історію і розмовляють

---

¹ Автанділ — герой поеми Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі».

англійською мовою, я не приймала б до вузів! Учитися, здобувати освіту треба неосвіченим і тим, кому скрутно...

— Що ж нам тепер робити? — перервав священник пропаганду нових положень про вищу й загальну освіту.

— Ви повинні допомогти мені, батону Бачано! — заявила дама.

Священик подивився на Бачану, просячи в нього допомоги, а той, щоб не засміятися, прикрив рота рушником.

— Як? — спитав у відчаї священник.

— Підіть до міністра вищої освіти.

— Але ж я хворий!..

— Напишіть йому невеличкого листа або подзвоніть.

— А що написати?

— Напишіть, що це ваш родич, відмінник, добре підготовлений, спортсмен... Що ще? — спитала вона священника, закінчивши перелік.

— Не знаю! — відповів приреченим голосом отець Іорам.

— Ось у мене довідка з школи. На спартакиаді учнів він зайняв третє місце, стрибнув у довжину на три метри й у висоту на метр і сімнадцять сантиметрів...

— Ось мій товариш, він допоможе вам. Працює в інституті фізкультури, спортсмен, знає хатха-йогу! — І отець Іорам показав на Бачану. Той, забравши з обличчя рушник, ствердно кивнув головою.

— Навіщо моему синові інститут фізкультури?! — аж скрикнула Ніна Санеблідзе і зневажливо глянула на Бачану. — Я ж виховую не цапа!

— Чому ж ви так, калбатону? — образився Бачана. — Інститут фізкультури закінчили Думбадзе, Гокієлі, Хникіна, Джугелі...¹

— Ви спортсмен? — перервала перелік дама.

— Еге, — кивнув головою Бачана.

— У вас теж інфаркт?

— Еге.

— Ну, так вам і треба! — сказала дама.

Замість того щоб образитись, Бачана засміявся.

— Дякую, калбатону! — відповів він.

Усвідомивши свою нетактовність, дама постаралася виправити помилку:

— Дай боже вам здоров'я!

— Ви вірите в бога, калбатону? — зрадів отець Іорам.

— А що добре зробив він для тих, хто вірить, щоб я в нього

---

¹ Думбадзе, Гокієлі, Хникіна, Джугелі — відомі в минулому спортсменки Ніна Думбадзе, Елене Гокієлі, Надія Хникіна, Мзія Джугелі.

вірила? — повернулася до нього дама.— Ось допоможіть мені, і ви будете і моїм богом, і моєю іконою.

— Не зможу, хоч убийте! — зітхнув отець Іорам.

— Ви, депутат, член Цека, редактор, не можете? Хто ж тоді може? — широко здивувалася дама.

— Калбатано, ви не читали постанови Цека про протекціонізм? — спитав розгніваний священник.

— Який же тут протекціонізм?! Протекція — це коли просять за когось чужого, а я ж благаю вас за свого сина! — зробила дама останню спробу.

— Ні! Тим більше, що двійку вже поставлено! — заявив твердо отець Іорам і відвернувся до стіни.

— Тоді допоможіть мені в іншому,— склала зброю калбатоні Ніна.

— В чому, приміром? — перевернувся священник.

— Нам сказали, що ви доводитеся кумом голові Першотравневого райвиконкому, то, може, допомогли б нам приєднати квартиру. Наш сусід незабаром перебирається на Сололакі, дали йому чотирикімнатну квартиру не знати за що, і ми хочемо приєднати його кімнату. Син пише, що після повернення з колонії збирається одружитись, і, знаєте, нам буде тіснувато, коли ми вчасно про це не подбаємо. Правда, на цю кімнату претендує й інший сусід, але нам вона більше підходить, бо якщо пробити двері й прибудувати бокові сходи, то лоджію тієї кімнати і нашу кухню можна об'єднати з двокімнатною квартирою другого сусіда. Тому сусідові ми вже підшукали двокімнатну квартиру на проспекті Церетелі. Далекувато, правда, від Плеханова, і площа менша на чотири метри й тринадцять сантиметрів, але ремонт робить мій чоловік, і він же безплатно поставить їм телефон. А поряд з тією квартирою в одній кімнаті живе самотня хвора жінка. Дай боже їй вік довгий, та вона, мабуть, скоро помре. Торік вона в дочерила мене і всиновила мого чоловіка. Ми доглядаємо її, бідолашну, і якщо тепер не пропишемо в неї нашого молодшого сина, то пропадуть і з горем добута кімната, і всі наші турботи й труднощі... Один ваш дзвінок, батано Бачано! Вся наша сім'я день і ніч молитиметься за вас.

— Мені незручно, калбатано, у всьому відмовляти вам, але я не знаю цього голови...— Отець Іорам витер з лоба піт.

— Зате він вас знає! — вигукнула дама.

— Сумніваюся, щоб він мене знав! — промовив отець Іорам і глянув на Бачану, вже по-справжньому просячи в нього допомоги.

Пожалівши отця Іорама, Бачана активно втрутився в розмову.

— Калбатано, я знаю достеменно, що він не знайомий з головою виконкому,— підтвердив Бачана.

— Не вірю!

— Присягаюся матір'ю! — сказав Бачана, приклавши руку до серця.

— Тоді, може, ви мені допоможете? — повернулася калбатоні Ніна спиною до Іорама.

— Я можу тільки в інститут фізкультури...— сказав Бачана.

— От і добре, батоне! Наступного року закінчує школу мій менший син. Він чудово плаває, в Кобулеті, за сто метрів від берега, камені з дна моря дістає! Зараз запишу ваше прізвище й ім'я, а наступного року я потурбую вас, — сказала дама, дістаючи з папки олівця.

— Якщо я доживу до того часу, калбатоне...— пообіцяв Бачана.

— О, в мене таке прокляте щастя, що може статися найгірше... Та все-таки я запишу. Як ваше прізвище? — спитала дама.

І тут усе провалилося. Бачана забув про інсценівку і з неприхованою гордістю відповів:

— Я Бачана Рамішвілі!

В дами олівець застиг у руці й відвисла нижня щелепа, а в Бачани виступив холодний піт.

— Як ви сказали?!

— Бачана Рамішвілі! — не хотів він уже задкувати.

— А то хто? — спитала вкрай збентежена дама, показавши очима на отця Іорама.

— Отець Іорам, настоятель Ортачальської церкви святої трійці, прізвище — Канделакі.

В дами опустилися руки й посіріло обличчя.

— І він щойно запитував мене, чи я вірю в бога?!

— Я зовсім не винен, калбатоне! — почав виправдуватись отець Іорам.

Дама встала. В палаті запало ніякове мовчання.

— Оце такий ваш гуманізм? — спитала вона Бачану.

Той нічого не відповів, тільки низав плечима й поклав під язик валідол.

— Комедіанти! — кинула дама й вийшла з палати.

— Здається, ми недобре повелися, — промовив отець Іорам.

— Навіть дуже, — визнав Бачана, — але винен в усьому тільки я, батоне Іораме. Ви вже простіть мене великодушно...

— Прощаю, бо я сам винен, а головне, мені шкода вас! Невже нема на світі людини, батоне Бачано, яку цікавило б тільки ваше здоров'я? — спитав отець Іорам і глянув на нього такими очима, що Бачані самому стало шкода себе. — Мабуть, дуже багатьом вам доводиться допомагати...

— Вам легко, отче, до вас ідуть на колінах і просять лише спання душі...— Бачана махнув рукою.

— І давно ви в такому становищі?

— Відколи став редактором газети. Якщо вийду звідси живим, махну на все рукою. Я втратив людське обличчя, отче, перетворився на голову якогось добродійного комітету... Набрид усім своїми проханнями...

— Добродійність — діло богоугодне! — сказав священник.

— Знаю, отче, і все своє життя тільки й роблю людям добро, але... Як ви думаєте: ця дама заслуговує на співчуття?

— Лицемірка! — відповів отець Іорам.

— А коли така прохачка приходить до вас і, впавши на коліна перед іконою, із свічкою в руці випрошує милості в бога, то як ви на це дивитесь?

— У нас, батоно Бачано, одна перевага перед вами: наш прохач звертається по допомогу безпосередньо до бога.

— Знаю, отче! Ви оперуєте універсальною і всеосяжною формулою, що не зобов'язує ні до якої відповідальності: «На те була божа воля!» або «Не було божої волі!» Це зручна формула... А ми керуємося дуже складними й цілком конкретними формулами, як-от: «Це незаконно!» або «Це законно!» І потім нам доводиться боротися за викорінення першого й утвердження другого... Винуватого ви передаєте судові божому, а ми — правосуддю... Легке у вас життя, отче Іораме!

Священик нічого не відповів, відвернувся до стіни і вкрився з головою ковдрою. Замок і Бачана.

— ...І все ж таки людина повинна сіяти добро... — промовив священник після довгого мовчання.

— Але не завжди можна сказати наперед, отче, який плід виросте з того насіння, що ти сієш... Якщо цікавитесь, розповім вам одну історію з свого життя, хоч вона трохи скидається на казку...

— Будь ласка! — сказав отець Іорам, виставивши з-під ковдри вухо.

* * *

— Яюсь прочинила секретарка двері мого кабінету й сказала: «Батоно Бачано, прийшла якась мавпа і хоче вас бачити». «Хай зайде!» — відповів я.

До кабінету вступила маленька примітивна мавпа. Вона подала пітну, холодну руку, як у всіх підлесників і шахраїв, поклала на стіл кілька списаних аркушів паперу, відійшла в куток і втупилася в мене повними чекання очима.

Я переглянув папери. То були афористичні дотепи. Як на мавпу, непогані.

«Може, відповідно до вчення Дарвіна, з цієї мавпи колись і вийде людина», — подумав я та й надрукував кілька її дотепів.

Один з них був такий: «У людини має бути справді висока температура, щоб шукати в наших аптеках термометр».

— Чого ж від неї ще хотіти! — вигукнув отець Іорам, широко розсміявшись і повернувшись до Бачани.

— Отож і я подумав так. Коли та мавпа прийшла до редакції знову, ніхто її не впізнав, — вів далі Бачана. — Вона була одягнена, як людина. Я сказав би, навіть краще. І знов принесла дотепи. Прочитав я їх і одразу ж за стилем визначив, що написала мавпа.

«Слухай, чи ти не та мавпа, яка була в мене недавно і дотепи якої я надрукував?» — спитав я.

«Так, батоно, я і є та мавпа, — відповіла вона. — Але мені дуже хочеться стати людиною, і прошу вас допомогти мені в цьому».

«Потерпи трохи, попрацюй! — порадив я мавпі. — Ти ж, мабуть, знаєш, що людину створила праця?»

«Знаю, батоно, — відповіла мавпа, — про все це я читала. Але я з тих мавп, що не мають терпіння. До того ж більшість людей мене вже тепер вважають за людину».

«Гаразд, надрукую, та що це тобі дасть? Ти ж усе одно залишишся мавпою!» — відповів я і взяв її дотепи.

Виходячи, вона попросила мене:

«Нікому не кажіть, батоно, що я мавпа!»

І я, добряком бувши, мовчав, тим паче що вона чудово наслідувала людську мову. Хай, думаю, мавпує собі на втіху, хіба з того якась шкода? І вийшла мавпа в люди.

— Та невже ніхто, крім вас, батоно, не розгледів, що то не людина, а мавпа? — спитав священник, що слухав, затамувавши дух.

— Легше, отче Іораме, розпізнати людину, яка перетворилася на мавпу, ніж мавпу, що стала людиною. Ось нещодавно із зоопарку втекли три мавпи. Начальник міліції одразу ж зібрав оперативну групу, і почали радитись, як швидше спіймати втікачок. Обмін думками трохи затягнувся. Тоді встає один міліціонер і каже до начальника:

«Товаришу підполковник, закругляймося, а то мавпи змішаються з людьми, і тоді дідька лисого ми їх знайдемо!»

— І що ж? — поцікавився отець Іорам.

— Двох мавп спіймали, а третю, мабуть, шукають і досі, — відповів Бачана. — Ага, розповім, що було далі... Отож вийшла моя мавпа в люди. Через кілька років вона знов прийшла до мене. І цього разу принесла кілька оповідань. Прочитав я їх і жажнувся.

«Що ж це ти, — кажу, — нещасна мавпо, понаписувала? Це ж і мавпам на сміх!»

«Чому, батоно? Мені, як критикові, мої оповідання дуже навіть подобаються!» — відповіла вона ображено.

«Як, ти вже критик?» — здивувався я.

«Еге, я критик,— сказала вона переможним тоном,— маю науковий ступінь, читаю лекції по радіо, телебаченню, по лінії товариства «Знання» і в одному вищому навчальному закладі».

Мені стало шкода мавпних студентів, та що я міг зробити? Адже я не був ні завідувачем кафедри, ні ректором, щоб витурити її з вузу. Та в мене не було й морального права на те, бо я сам вивів цю мавпу в люди!..

— Але ж ви могли хоч сказати людям, що то мавпа! — перебив Бачану священик.

— Сказав, отче, та було вже пізно... «Сам ти мавпа!» — ось що мені відповіли.

— Так вам і треба! — вдарив себе кулаком у груди священик.

— Знаю,— відповів Бачана.

— Що ж ви зробили? — ворухнувся в ліжку отець Іорам.

— Те, що міг зробити: повернув їй оповідання...

— А вона що?

— Не друкуєш, каже, через те, що я не член Спілки письменників! Але я, каже, скоро стану членом Спілки, і тоді я покажу тобі! — пригрозила вона. Мені хотілося сказати їй, що таким, як вона, не місце в Спілці письменників, але я стримався...

— Чому? — підвищив голос отець Іорам.

— Тому, батоно Іораме, що ще раніше я не раз давав рекомендації і свій голос мавпам, сильнішим за ту... — сказав Бачана й замовк.

— А більше ви ніде не зустрічалися? — спитав отець Іорам.

— Чому ж не зустрічалися! Вона стала членом Спілки письменників і навіть подружилася зі мною. Випиваючи за моє здоров'я, все називала мене своїм хрещеним батьком. А кілька років тому, коли мою кандидатуру виставили для обрання в депутати, спеціально пішла, виявляється, до секретаря райкому, щоб подякувати йому.

— Не зводьте мене з розуму, батоно Бачано!

— Справді. Прийшла, виявляється, до секретаря й каже: «Від імені грузинських письменників, читацької громадськості, редакції газети та друзів я хочу висловити вам, батоно Ніколозе, подяку за висунення кандидатури товариша Бачани Рамішвілі. Тільки такий принциповий, сміливий і благородний комуніст, як ви, може судити про Бачану Рамішвілі лише за його особистими якостями, не звертаючи уваги на його минуле...»

«Яке минуле?» — спитав, виявляється, трохи здивований секретар райкому.

«Та нічого особливого, батоне Ніколозе! От, скажімо, ви не берете до уваги такі незначні факти, як те, що батьки його були репресовані, що сам він у молодості був під арештом, правда, через непорозуміння, але, самі знаєте, анкета є анкета... І коли ні на що не зважати, навіть на те, що недавно в його газеті замість «більшовики» було надруковано «меншовики»... Саме в тому й полягає людяність, щоб заплющити очі на все це й виявити таке високе довір'я ще зовсім молодій і не вельми заслуженій людині. Піти на такий ризик може тільки подібний до вас керівник, і мені бракує слів, щоб належно подякувати вам. Спасибі, батоне Ніколозе, і ще раз спасибі!» — закінчив Бачана свою розповідь.

— Де ж тепер та мавпа? — спитав отець Іорам, насилу повертаючи пересохлим язиком.

— Не знаю... Не виключено, що завтра прийде провідати мене,— засміявся Бачана.

— Батоне Бачано! — промовив після довгого мовчання отець Іорам.— Може, ви пам'ятаєте, в «Картліс цховреба» є одна дуже неприємна для нас згадка. Історик Давида Будівника пише: «Грузинам притаманна віроломна натура, а найпаче володарям, бо коли вони здобувають силу, знатність і спокій, то оволодівають ними лихі помисли».

Бачана пригадав ці слова Давидового історика і, нічого не відповівши отцеві Іораму, випив седуксен і відвернувся до стіни.

13

До того як винести на бюро райкому питання про прийняття Бачани кандидатом у члени партії, його покликали на співбесіду. Ніхто з парткому не супроводжував його. До райкому пішов він сам.

Бачану запросили до парткабінету. Він зайшов, привітався до всіх і сів у кінці довгого стола. За столом сиділи троє — двоє з одного боку і третій навпроти них.

— Наша сьогоднішня розмова, товаришу Рамішвілі, має формальний характер. Мета її, звичайно, одна: партія повинна добре знати, кого вона приймає до своїх лав. Тому, якщо ви не заперечуєте, ми трохи поговоримо. Може, і у вас будуть якісь запитання до нас, — сказав один з чоловіків, який сидів за столом праворуч і перед яким лежала Бачанина особова справа.

— Добре, батоне, як треба, так і робить,— відповів Бачана, і в нього прискорено забилося серце. Ця розмова дуже скидалася на екзамен, але не звичайний, а такий, коли не знаєш, з якого предмета тебе екзаменують.

— Перш за все познайомимось. Ми — старі більшовики. Мене звуть Александре, прізвище мое Іорданішвілі,— відрекомендувався чоловік, перед яким лежала Бачанина особова справа.— А це мої друзі: Вано Бандзеладзе та Давид Манагадзе.

— Дуже приємно, здрастуйте! — Бачана підвівся.

— Сідайте, будь ласка! — попросив Іорданішвілі. Обличчя в нього було в рьботинні, голос басистий, очі карі, а ніс ледь горбоватий і красивий.— Товаришу Рамішвілі, мене цікавить, чому ви до цього часу не вступили до партії?

Бачана чекав цього запитання і мав наготові шаблонну відповідь: мовляв, раніше не вважав себе достатньо підготовленим і гідним узяти на себе таку почесну місію, а тепер, коли відчув у собі досить сили й енергії, коли ґрунтовно оволодів... і так далі... Але язик у нього не повернувся так відповісти.

— Раніше мене не приймали, батоно! — коротко сказав Бачана.

— Чому? — спитав Бандзеладзе. Обличчя в нього було кров з молоком, ніс плескатий, а очі маленькі й такі рухливі, що Бачана ніяк не міг визначити їх колір.

— У мене все написано в заяві,— показав Бачана поглядом на свою особову справу.

Іорданішвілі розгорнув папку, пробіг очима Бачанину заяву, але нічого не сказав.

— Батьки в мене були репресовані,— пояснив Бачана.

— Тепер обох реабілітовано! — додав Іорданішвілі, глянувши на своїх друзів.

— Як же вас прийняли до комсомолу? — спитав Давид Манагадзе. В нього була величезна волохата, наче в кавказької вівчарки, сива голова й напрочуд ласкавий погляд.

— Я приховав, що батьки мої репресовані,— відповів Бачана. Старі більшовики здивовано переглянулися.

— Хіба про це в школі не знали? — спитав Манагадзе.

— Знали. І секретар комітету комсомолу знав.

— І він не викрив вас?

— Ні!

— Чому?

— Він був моїм другом... — Запала мовчанка.— То були роки війни, дуже тяжкі роки. Тоді так просто, для показу, до комсомолу не вступали... Про це знав мій друг...— промовив Бачана.

— А хто ще? — спитав Бандзеладзе.

— Майже всі, не знав тільки райком.

— І ніхто не сказав?

— Так, ніхто не сказав! — відповів Іорданішвілі й, згорнувши Бачанину особову справу, відклав її набік.

— А як ви думаєте, чи прийняли б вас, якби знали?

— Ні, не прийняли б! — сказав Бачана.

— Чи є або чи було у вас якесь почуття образи на партію за батьків? — спитав Бандзеладзе.

Бачана знав, що треба відповісти заперечно: мовляв, що ви, батону, яка може бути образа! Але він визнав за краще сказати правду:

— Було! — і тремтячою рукою дістав з пачки цигарку.

— Дайте, будь ласка, й мені! — попросив не менше схвильований Манагадзе і простяг руку. Бачана передав йому цигарки разом із сірниками.

— А потім пройшла ця образа чи?.. — спитав Бандзеладзе, дістаючи цигарку з Бачаниної пачки.

Знову запала мовчанка.

— Пройшла... Але потім, через багато років, те почуття з'явилося знову. — Бачана закурив.

— Коли?

— Після реабілітації. Несподівано для себе я замість радості відчув образу... — Бачана погасив цигарку, роздушивши її в сірниковій коробці, потім раптом дістав нову цигарку й прикурив її. — Відчув тому, що всі ті роки ми зовсім даремно, ні за що терпіли стільки горя, приниження й нестатків.

— Де тепер ваші батьки? — спитав Йорданішвілі.

— Їх уже немає... — відповів Бачана.

— І з таким почуттям ви тепер вступаєте до партії? — спитав Бандзеладзе.

Бачана задумався, не знаючи, що відповісти. Бандзеладзе почав нервово жувати цигарку.

— Я знаю, — нарешті заговорив Бачана, — я знаю, що історія повна парадоксів, що люди часто помиляються — своєю волею чи мимоволі. Потім вони виправляють свої помилки — хто раніше, хто пізніше. А дехто йде з життя, впевнений у правильності всього ним скоєного. Їхні помилки доведеться виправляти майбутнім поколінням. Ті, що завдали мені болю, відповіли сповна, та їх майже й не лишилося... Тепер до керівництва державою приходять люди мого покоління, мої ровесники. І я не маю права на помсту. Навпаки, я зобов'язаний стати пліч-о-пліч з ними хоч би для того, щоб не повторилися подібні помилки... Тим більше, що я дуже вірю в їхню справу, вважаю її своєю власною справою... І ще одне, найголовніше: письменник не має права бути суб'єктивним... Якщо письменник необ'єктивний, то гріш ціна всій його творчості!

Бандзеладзе задоволено кивнув головою.

— Чи відомий вам лист Володимира Ілліча Леніна комуністам Азербайджану, Грузії, Вірменії, Дагестану та Горської республіки? — спитав Іорданішвілі.

Бачана довго думав... Нарешті відповів на запитання Іорданішвілі запитанням:

— Батоно Александре, чи приймуть мене до партії, якщо виявиться, що я не знайомий з цим та деякими іншими листами товариша Леніна?

Іорданішвілі збентежився і промовчав. Тоді Бачана поставив нове запитання:

— Ви мене питаєте тільки про те, що знаєте самі, чи про те, що обов'язково знати?

— Про те, що бажано знати, товаришу Рамішвілі... Цей лист був адресований нам і нашим друзям...

Бачана відчував себе дуже ніяково. Він устав і збирався щось сказати, але Іорданішвілі випередив його:

— До побачення, товаришу Рамішвілі! — і теж устав.

В Бачани пройшов мороз поза спиною. «Усе кінчено!» — подумав він, і в нього завмерло серце. Він раптом сів і приклав руку до лівого соска.

— Що з вами? — спитав стурбовано Манагадзе.

Бачана, зібравши всю силу, знову встав.

— Нічого, батоно Давиде, я й сам не знаю, що зі мною... Пройшло вже! — всміхнувся Бачана, почувши, що серце в нього знову б'ється.

— Завтра, о першій годині, ваше питання обговорюватиметься на бюро. Я думаю, все буде добре... А того листа ви все ж таки прочитайте, коли знайдете час... — порадив Іорданішвілі.

— Батоно Александре, — схвильованим голосом почав Бачана, — того листа товариш Ленін написав чотирнадцятого квітня тисяча дев'ятсот двадцять першого року, а восьмого травня того ж року він був опублікований у п'ятдесят п'ятому номері газети «Правда Грузиї»...

— Дивна ви людина, Рамішвілі! — відповів Іорданішвілі, всміхаючись. — До побачення!

— До побачення і велике вам спасибі! — сказав Бачана і за руку попрощався з усіма.

— Ще одне... — сказав Бандзеладзе, жестом просячи в Бачани цигарку. Той дав цигарку й обернувся на слух...

— Ще одне, Рамішвілі... Буде непогано, коли ви відвикатимете від «батоно» і звикатимете до «товаришу».

— Добре, батоно! — пообіцяв Бачана.

Усі троє щиро розсміялися. Бачана вийшов з парткабінету.

О першій годині покликали Бачану. Він обережно прочинив двері кабінету першого секретаря райкому, привітався з членами бюро, що сиділи обабіч довгого стола, не дивлячись нікому в обличчя, і глянув ліворуч на ряд стільців під стіною; не знаючи, на котрий з них сісти і чи належить взагалі сідати.

— Сідайте, будь ласка,— почув він дуже знайомий голос.

Бачана підвів голову і аж тепер побачив за письмовим столом молодого секретаря райкому. Той, примруживши праве око, з усмішкою дивився на Бачану. Бачана сів у середині ряду.

Секретар райкому встав.

— Гадаю, багато пояснювати нема потреби. Бачану Рамішвілі ми всі знаємо. Сьогодні він має стати членом нашої великої сім'ї.— Секретар знов усміхнувся.— Зараз я ознайомлю вас із завою, рекомендаціями та анкетною.

— Не треба! — сказав хтось.

Секретар відклав набік Бачанину особову справу й подивився на членів бюро.

— Є запитання?

— У мене є запитання! — несподівано сказав один з членів бюро.

Бачана відчув, як затерпають у нього ноги. Всі звернули погляди на того, хто обізвався. В очах секретаря майнув ледь помітний подив.

— Будь ласка! — промовив він після короткої паузи й сів.

На кілька секунд запала мовчанка, і ці секунди здалися Бачані годинами.

— Товаришу Рамішвілі, чому ви вступаєте до партії? — спитав член бюро.

Тепер усе бюро дивилося на Бачану. Він насилу підвівся із стільця. Знов запала мовчанка. Цього разу вона тривала досить довго. Бачана дістав з кишені носову хусточку й витер лоба. Він знав, як звичайно відповідають на це запитання. Треба сказати, що він цілком поділяє Програму і Статут партії, що він готовий неухильно виконувати всі доручення партії і навіть пожертвувати собою заради її справи, що він хоче стати активним будівником комунізму... Всі ці положення Бачана знав напам'ять, але чомусь йому раптом здалося, що висловлювати їх зараз — недоречно й смішно, бо для того, щоб здійснити це, зовсім не обов'язково бути комуністом, а що головне — тут, серед членів бюро, він не бачив нікого, хто міг би перешкодити йому... Бачана глибоко вдихнув повітря. Члени бюро, затамувавши дух, чекали його відповіді.

— Хочу, щоб у партії було якомога більше чесних людей! — сказав Бачана й, опустивши голову, сів.

У кабінеті, наче повів вітерцю, пройшов шепіт подиву і знов запала мертва тиша. Бачана нічого не бачив. Він тільки відчув, як підвівся секретар райкому.

— Товариші, я з дитинства знаю Бачану Рамішвілі. Він тілом і душею комуніст. Я вже давно вважаю його комуністом і зараз підтримую його кандидатуру. Хто за те, щоб Бачану Акакійовича Рамішвілі прийняти кандидатом у члени Комуністичної партії Радянського Союзу, прошу піднести руки.

...І тут сталося диво, якого, мабуть, не було в історії жодної партії: разом з іншими підніс руку сам Бачана Рамішвілі.

14

Два дні в Тбілісі безперестанку валив сухий лапатий сніг. У місті завмер рух транспорту, і вулиці наповнилися радісним гомоном, сміхом, зляканими вигуками громадян, що підсковзнулись на слизькому, вереском дівчат, атакованих сніжками, та басовитим галасом розчервонілих хлопців. Повітря очистилось, профільтрувалося, стало легким і напрочуд смачним. Білий Тбілісі, мов прекрасна королева, розгулював по власних вулицях, хизуючись перед городянами передчасною, раптовою сивиною.

Була дев'ята година вечора. Піднявши комір пальта й засунувши руки в кишені, Бачана йшов парком Ваке. Ішов повільно, неквапливо, ні про що не думаючи. Відхилив цю спущену з неба, розмірену божою рукою снігову завісу, що приємно поколювала обличчя, і йшов...

На розі вулиці Мосашвілі він зіткнувся з жінкою. Вона так несподівано вихопилася з-за рогу, що Бачана здригнувся. Здригнулася від несподіванки й жінка. Якийсь час вони стояли майже впритул і дивились одне на одного. Величезні сьйливі очі жінки ковзнули по Бачаниному обличчю. Бачана вибачливо торкнувся її руки й відступив набік.

— Даруйте, калбатано!

Потім йому чомусь здалося, що жінка надто молода для такого звертання, і він виправив помилку:

— Даруйте, дівчино!

— Нічого! — відповіла дівчина з усмішкою й пішла далі.

Пройшовши кілька кроків, Бачана зупинився й оглянувся назад. «Якщо існує на світі внутрішнє чуття і справедливість, вона повинна обернутися!» — подумав він. І жінка обернулася. Бачана повільною ходою рушив до неї. Те саме зробила й жінка. Коли вони підійшли одне до одного зовсім близько, Бачані чомусь

перехопило дихання, і він відчув, що те саме сталося і з жінкою.

— Здрастуйте! — промовив Бачана. Він намагався якось приховати хвилювання і, не знаючи, де подіти свої тремтячі руки, раптом дістав з кишені шкіряні рукавички й почав квапливо налягати їх.

— Здрастуйте! — відповіла жінка, подаючи руку.

Бачана швидко стяг рукавичку і схопив руку жінки. Рука була м'яка й тепла. Бачана заглянув в очі жінці й зрозумів, що вона теж схвилювана.

— Куди ви йдете? — спитав Бачана, не придумавши нічого іншого.

— Додому, — спокійно відповіла жінка, відсмикнула руку й обидві сховала в кишені козушка.

— Ви дуже гарна! — промовив Бачана, червоніючи.

— Знаю, — сказала жінка тихо.

— Мабуть, це дуже приємне почуття, коли людина знає, що вона гарна. Правда ж? — спитав Бачана.

— Як сказати! — знизала плечима жінка.

— Все-таки, мабуть, приємно! — зробив висновок Бачана. — Мені принаймні дуже приємно дивитися на гарну жінку! — розбалакався він.

— Це помітно, — всміхнувшись, згодилася жінка.

— Може, я вас затримую й турбую своїми безглуздими запитаннями?

Жінка покрутила головою й засміялася.

— Як ви схожі на Бачану Рамішвілі! — сказала вона раптом.

— Дуже схожий! — відповів, невимовно зрадивши, Бачана. І від потаємного почуття гордості серце його затріпотіло.

— Вам і інші говорять про це? — спитала жінка.

— Майже всі мої знайомі.

— Разюча схожість! — не переставала дивуватися жінка.

— Така разюча, що навіть за паспортом я Бачана Рамішвілі! — засміявся Бачана.

Жінка глянула на нього підозріливо.

— Ану, скиньте кашкета!

Бачана скинув запорощений снігом кашкет і обтрусив його об коліно.

— Боже мій! — мимоволі засміялася жінка. — Ви й справді Бачана Рамішвілі!

— А вас як звати, дівчино? — посміливішав Бачана.

— Мою дочку звать Майя, — всміхнулася жінка.

Бачана збентежився.

— Йй, мабуть, рік? — удався Бачана до жарту.

- Сімнадцять,— уточнила жінка.
- Дурите мене! — дорікнув Бачана.
- Присягаюся Майєю!
- А вас як звуть?
- Маріам.
- Ви дуже гарна, Маріам! — почав Бачана спочатку.
- І ви теж,— відповіла жінка.
- Бачана зашарівся.
- Знову дурите.
- Присягаюся Майєю! — повторила жінка.
- Або у вас немає дочки, або ваша присяга фальшива,— не повірив Бачана.
- Що я вдію, коли мені так здається,— відповіла жінка серйозно.— До побачення! — сказала вона і круто повернулася.
- Зачекайте! — попросив її Бачана. Жінка зупинилася.— Я проведу вас!
- Я живу дуже далеко.
- Де?
- Біля Воронцовського моста.
- Справді далеченько. Дозвольте провести вас...
- Ні, я хочу йти сама! — відповіла жінка й закинула голову, підставивши напрочуд гарне обличчя сніжинкам.
- Не боїтеся?

Жінка покрутила головою й пішла.

Покинутий Бачана стояв, мов заморожений, і не зводив очей з ледве помітних на сухому снігу слідів жінки, що була в короткому кофточку й високих чобітках. Ступала вона гордо, велично, граціозно, і ні старий кофточок з витертим коміром, ні стоптані чобітки не могли приховати досконалої краси її тіла. Жінка зникла за рогом.

«От кретин! Спитав би хоч прізвище!» — схаменувся Бачана. Він зірвався з місця й кинувся до проспекту Чавчавадзе, але вибіг на проспект запізно — жінки вже не видно було. Вона розтала в темряві, мов сніжинка, що впала на гарячу долоню.

Бачана повернувся додому. Струсивши сніг, знайшов під килимком для витирання ніг ключа, відімкнув двері і вперше в своєму житті відчув, що вступив у безмежну порожнечу...

Того дня Бачана прийняв двох відвідувачів. Один був геній, другий божевільний. Та це з'ясувалося згодом, а спочатку і Бачані, й секретарці обидва здалися нормальними людьми.

Першим зайшов до кабінету геній...

Бачана сидів за своїм столом і правив фейлетон для завтрашнього номера. У фейлетоні розповідалося про свавілля, розпусту й шахрайство директора комбінату хутряних виробів. Матеріал написано різко, але добре. Фейлетон був сенсаційний, а тому про його існування знали тільки Бачана та автор. У фейлетоні було описано дивовижну, майже неймовірну історію...

У поїзді, в купе міжнародного вагона, їхали дві дами, і одна з них — у соболевій шубі. Зайшовши в купе, вона скинула шубу, почепила її на вішалку й сіла на своє місце. Жінки швидко познайомились і заходилися перемивати всім кісточки. А коли вже досягли апофеозу, повісивши червоний ліхтар над дверима вельми поважаної особи, одна з дам раптом зайшлася страшним кашлем і почала задихатися. Побігли за поїзним лікарем, і той безліччю уколів та краплями насилу привів хвору до пам'яті. На запитання, що з нею сталося, знеможена дама показала очима на соболеву шубу своєї сусідки й простогнала:

— Кіт... котяче хутро! — І знову почався в неї приступ.

— Який кіт? — спитав здивований лікар.

— У мене алергія на котяче хутро! — насилу промовила дама.

— Калбатону, винесіть з купе свою котячу шубу, — попросив лікар другу даму.

Та спалахнула гнівом.

— Яке ж це котяче хутро?! Шуба в мене соболева! Я за неї заплатила чотири п'ятсот!

— Скільки б ви за неї не заплатили, калбатону, шубу на якийсь час винесіть, — повторив лікар.

Шубу винесли в купе провідника — і диво дивне: хвора на очах ожила. З цього все й почалося.

Зачеплений у поїзді за кінець нитки клубок котився, котився і привів експерта до комбінату хутряних виробів.

І тепер директор того комбінату стояв перед Бачаною і всміхався заплавленими жиром очима. Бачана ще не знав, хто ця людина, але йому чогось здалося, що відвідувач твердо впевнений у своїй безкарності. В очах його разом із самовдоволенням проглядали дивовижна самовпевненість і безмежне нахабство. Цей дебелий здоровань схожий був на грубо обтесаний пень.

— Здрастуйте! — промовив він і без запрошення сів перед Бачаною.

Бачана відклав набік фейлетон і приготувався слухати. Відвідувач мовчав.

— Слухаю вас, батону! — сказав Бачана, побачивши, що гість не збирається говорити.

— Навпаки, я вас слухаю, батону, — усміхнувся відвідувач.

— Пробачте, не розумію... — здивувався Бачана.

— Я директор комбінату хутряних виробів! — сказав відвідувач, утупивши очі в Бачану. Очі були водянисті, жовті.

«Мабуть, у нього негарзд із жовчним міхуром», — подумав Бачана.

— Як ваше прізвище?

— Я Сандро Маглаперідзе. Мое прізвище й ім'я ви мали б знати! — Голос у Маглаперідзе був низький і хрипливий.

— Уперше чую, — сказав неправду Бачана. — В якій справі ви прийшли? Я вас, здається, не запрошував...

— Я до вас з приводу ажіотажу, що зчинився навколо мого комбінату... Хотів би порадити вам: не прислухайтеся до базікання всяких блазнів. Коли вас щось цікавить, спитайте в мене самого! — сказав Маглаперідзе повчальним тоном.

— Я нічого не знаю... — відповів Бачана холодно.

— Ви все знаєте, батоно Бачано. Про це ви знаєте навіть більше, ніж слід, і в цьому винні мої співробітники. Ну, я їм покажу, — пообіцяв Маглаперідзе, і очі в нього ще більше пожовтіли.

«Як оцей нахаба зі мною розмовляє!» — подумав Бачана, але стримався й відповів спокійно:

— Я ж вам сказав, що не знаю... Може, ви поясните, в чому річ?

— Ну, тоді я скажу не те, що ви знаєте, а те, що знаю я, — усміхнувся Маглаперідзе.

— Будь ласка!

— У завтрашньому номері вашої газети, батоно Бачано, має бути опублікований фейлетон під заголовком «Витязь у котячій шкурі»... Взагалі тому кретинові, що написав його, вашому літпрацівникові, я порадив би прочитати «Витязя в тигровій шкурі». Там у благословенного Руставелі є дуже повчальні рядки:

Мусить друг заради друга
Знести горе, злиднів лють...

І далі:

От коли троянда в'яне, —
Чи в саду нема прикрас,
Чи отам не розцвітає
Юна квітка в той же час?

Я певний, що ви знаєте ці рядки, — знов усміхнувся Маглаперідзе.

— Чи не збираєтеся знімати мене з роботи, батоно Сандро? — відповів Бачана, теж усміхаючись.

— Що ви, я просто хотів попередити вас, що тій людині, яка у вищестоящих органах курирує мое виробництво, навряд чи сподобається бездарний фейлетон у завтрашній газеті.

— А звідки ви знаєте, про що йдеться в тому фейлетоні?

— Знаю, батоно Бачано, все знаю,— кивнув головою Маглаперідзе.— В тому бездарному фейлетоні сказано, що в мене є коханка, що я аферист, шахрай, і описано якусь містичну алергію, нібито викликану котячим чи соболевим хутром... Не ганьбіть себе, батоно Бачано, побережіть свій молодий авторитет! Стілець, на якому ви сидите, не такий міцний, як то вам здається... Повірте моему досвіді...

Бачана спалахнув лицем, але знову стримався. Маглаперідзе не міг не помітити Бачаниного хвилювання.

— Що ж ви мені радите, товаришу Маглаперідзе? Як мені повестися? — спитав Бачана якомога спокійніше.

— Ви зараз хвилюєтесь, батоно Бачано, але і я далеко не спокійний... Мій сьогоднішній візит до вас трохи принизливий для мене. В таких випадках я, як правило, посилаю до редакторів бухгалтера. Ви перший редактор, до якого я прийшов з проханням особисто.

— Я щасливий, що ви виявили мені честь! — шанобливо схилив голову Бачана.

— Не треба іронії, батоно Бачано. Я прийшов сюди тому, що поважаю вас. І взагалі, іронія — це моя галузь...

— Ви зовсім даремно гаєте час, батоно Сандро,— холодно промовив Бачана.

— Фейлетон треба зняти! — відрубав Маглаперідзе.

— Не вийде!

— Вам подзвонить така людина, що вийде!

— Хай хоч і господь бог! Номер уже набрано, і коли його розсипати, це завдасть державі п'ятдесят тисяч карбованців збитку. Так що цієї справи нічим ви не зарятуєте, батоно Сандро.

— Скільки карбованців збитку? — засміявся Сандро.

— П'ятдесят тисяч карбованців! — підкреслив Бачана.

— Я покрию цей збиток, щоб держава не постраждала.

— Держава не потребує вашої подачки, батоно Сандро! — відповів Бачана.

— Держава, батоно Бачано, складається з людей, таких, як я і ви, і коли ми не будемо підтримувати одне одного, держава розвалиться. Невже ви не розумієте цього?

Бачану казила самовпевнена усмішка, що не сходила з обличчя цього чоловіка.

— Якщо під взаємною підтримкою ви розумієте шахрайство й грошові махінації, то дуже помиляєтесь, батоно Сандро! Не все купується й розмінюється на гроші!

Сандро Маглаперідзе встав.

— Ви ще не досвідчений молодий півник, батоно Бачано. Ви тільки почали кукурікати і глядіть, щоб не зірвали голосу до того, як у вас з'являться шпори.

— Я візьму до уваги ваші поради.

— І ще одне, батоно Бачано. Моем каже: крім п'яти чуттів, що є в людей, існує ще одне, шосте чуття, без якого гріш ціна всім іншим...

— І що ж називає Моем шостим чуттям? — спитав Бачана глумливо.

— Гроші, батоно Бачано, гроші! — так само глумливо, з нищівною посмішкою відповів Маглаперідзе.

— І, попри все, цей фейлетон,— Бачана поклав долоню на відбиток,— буде в завтрашній газеті, і його надішлють для реагування у відповідні органи.

— І редакція чекатиме відповіді, чи не так?

— Авжеж!

— Як мені шкода вас, батоно Бачано! Коли б ви знали, як шкода!..— промовив Маглаперідзе й пішов до дверей.

Бачана хотів був крикнути йому: «Геть!», але Маглаперідзе виявився значно розумнішим, ніж думав Бачана. Він швидко зачинив за собою двері, щоб ніхто не почув Бачаниного вигуку.

* * *

Божевільний зайшов до кабінету Бачани через годину, ніби вичікував, поки редактор заспокоїться. По відвідувачеві не видно було, що він божевільний, і Бачана прийняв його з усією пошаною. Тим більше, що у відвідувача були манери надзвичайно ввічливої людини, а очі його наче випромінювали розум, спокій і доброту.

— Здрастуйте, шановний редакторе!

Бачана підвівся й подав відвідувачеві руку. Той міцно потиснув її.

— Сідайте, будь ласка! — запропонував йому Бачана стілець.

Відвідувач скинув капелюха, поклав портфель на стіл і сів.

— Я, батоно редактор, співробітник Головного статистичного управління Галактіон Мтварадзе! — відрекомендувався він Бачані.

— Дуже приємно... Чим ви стурбовані, батоно? — спитав Бачана.

— Та що мої турботи, батоно! Я тим стурбований, що вас турбую, відбираю дорогоцінний час... Проте, знаючи вашу чуйність, я дозволю собі відібрати у вас півгодини.— Відвідувач глянув на годинника.

— Будь ласка, хоч і годину! — сказав Бачана.

— Щоб не стомлювати ваш розум і слух цією дивною, дивною для вас,— підкреслив Галактіон Мтварадзе,— історією, приступлю прямо до справи... Тільки прошу вас, не перебивайте мене і не ставте запитань без особливої на те потреби. Прошу також попередити вашу особисту секретарку, щоб вона під час нашої розмови нікого не впускала до кабінету.

Бачана натиснув кнопку електричного дзвінка. Заглянула секретарка.

— Калбатано Елене, нікого не впускайте.

Секретарка кивнула головою й зачинила за собою двері.

— Я слухаю вас! — звернувся Бачана до Мтварадзе і взяв олівець.

— Нічого не записуйте! — попередив Мтварадзе.

Бачана мовчки відклав олівець.

— Отже, так,— почав відвідувач,— я гуманоїд!

У Бачани мороз пішов поза спиною і чуб став дибом.

— Як ви сказали?

— Я гуманоїд! — підтвердив Галактіон. У Бачани страх раптом змінився співчуттям, але ж він пообіцяв не перебивати Мтварадзе.— Ми, жителі планети Гомос, прийшли на Землю з Туманності Андромеди й посіяли на вашій безлюдній планеті насіння життя. Час, коли це сталося, не піддається осмисленню людським розумом, тому не обтяжуватиму вас тьмою-тьмущою цифр. Отже, ми принесли на вашу планету життя. Це був небачений експеримент, здійснений у космосі. Експеримент удався, виникло життя, і воно дало свої плоди.

— Одне запитання! — підніс руку Бачана.

— Тільки по суті! — попередив Галактіон.

— Скажіть, батоне Галактіоне, коли і чим ви особисто прибули на нашу планету?

— Я знав, що у вас виникне таке запитання. Наша цивілізація практично зупинила час і знищила відстань, звела їх до абсолютного нуля й ототожнила з бажанням. Отже, досить нам побажати, і ми без ніяких космічних кораблів, літаючих тарілок і без пального опинимося де завгодно. Я це кажу просто так, між іншим, бо ви не зможете ні збагнути цього, ні повірити цьому. Що стосується особисто мене, то я не приїжджав до вас нізвідки. Експедиція, що посіяла на Землі насіння життя, генетично запрограмувала періодичне виникнення нас, тобто гуманоїдів, з метою регулювання розвитку життя. Такий метод дозволяє організмам самим визначати шляхи свого удосконалення...

— А звідки ж вам відомо, що ви гуманоїд?

— Про це на певних ступенях розвитку нас повідомляють за допомогою біострумів та спеціальних кодів наукові установи нашої планети...

— І коли ви вперше одержали цей код?

— Зовсім недавно, минулої неділі. Я заснув як звичайна людина, а прокинувся як гуманоїд.

— Усе зрозуміло! — сказав Бачана.

— Я знаю, що нічого вам не зрозуміло і ви вважаєте мене за божевільного, та все одно дякую вам за виявлений такт, — похвалив Бачану Мтварадзе.

Бачана збентежився й схилив голову.

— Так ось, — вів далі гуманоїд, — метою нашого експерименту було встановити, чи може в космосі, на інших планетах, виникнути цивілізація, подібна до тієї, що існує на планеті Гомос.

— І до якого висновку ви прийшли?

— Може! — сказав Галактіон.

— Слава богу! — зрадів Бачана.

— Але ваша цивілізація розвивається великими зигзагами. Вона дуже схожа на кардіограму хоч би й вашого серця. Від цього ви постійно страждаєте, бо робите безліч марних і зайвих ходів. Людство хитається, і коли ваш генезис збочує, починаються війни, епідемії, голод, духовне убозтво й катастрофи.

— Чому ж ви, благословенні, не спрямовуєте нас на правильний шлях? У чому виявляється ваша гуманність?.. — знову перебив його Бачана.

— Існує загальний космічний закон невтручання. Кожен живий організм повинен самостійно досягти найвищої форми цивілізації.

— Це несправедливо, батано Галактіоне! Коли вже ви поставили експеримент, то самі ж і повинні сприяти його правильному розвитку.

— Наша допомога зводиться до перешкодження, батано Бачано. Ми не даємо людству звернути на неправильний шлях. Ми знищуємо насіння, що розвивається неправильно, — пояснив Галактіон.

— У чому ж виявляється ця ваша допомога перешкодженням? — спитав Бачана, увійшовши в азарт. Цієї хвилини він сперечався із справжнім гуманоїдом від імені знедоленого людства.

— Ми вже двічі рятували людство, що збилося з шляху: вперше, коли скоїлося лихо із Содомом і Гоморрою, і вдруге, коли обрушився на людство потоп. Ви в біблійі пояснюєте це божим гнівом, та для нас однаково — називати обід вечерею чи вечерю обідом, — усміхнувся Галактіон.

— Невже ви зовсім зреклися людства й не подаєте йому ніякої

духовної чи моральної допомоги, крім того, що судите його та не даєте йому: піти неправильним шляхом? — щиро пожалів Бачана і весь людський рід, і себе самого.

— Звичайно, цивілізація планети Гомос безпосередньо не втручається у ваш розвиток, проте на різних етапах поступу людського суспільства, незалежно від епохи й формації, пробуджуються гуманоїдні гени, які намагаються вказати людству правильні шляхи розвитку. Таке втручання ми вважаємо допустимим і доцільним.

— Чи не могли б ви, батоно Галактіоне, назвати, крім себе, ще кого-небудь з гуманоїдів? — боязко спитав Бачана.

— З дорогою душею! Всіх не перелічиш, але деякого назву. Наприклад, Гомер, Данте, Сервантес, Бах, Бетховен, Моцарт, Руставелі, Шекспір, Гете, Фірдоусі, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаель, Боккаччо, Архімед, Джордано Бруно, Галілео Галілей, Жанна д'Арк, Ван Гог, Толстой, Пушкін, цар Парнаваз¹, Давид Будівник, Авраам Лінкольн, Фолкнер, Томас Манн, Гегель, Кант, Володимир Ульянов, Блок, Пастернак, Ейнштейн, Чарлі Чаплін... Галактіон², Важа, Акакій, Ілля...³ І ще багато-багато інших.

— Як ви гадаєте, батоно Галактіоне, чи йде людство правильним шляхом?

— Тяжко тепер людству! — сказав Галактіон. — Коли б у свій час люди послухались перелічених мною гуманоїдів, то тепер їхні справи стояли б куди краще. Але після того як людина звернула погляд до космосу, у нас, гуманоїдів, з'явилася велика надія. Люди виявили в собі дивовижну енергію — допитливість. Так, саме завдяки цій скомпрометованій людсьми якості ми зуміли подолати колосальну силу земного тяжіння й вийти в космос...

— І, на вашу думку, людству більше не загрожує доля Содому й Гоморри і всесвітній потоп?

— Тільки в тому разі, якщо воно втратить інтерес до названих мною гуманоїдів, визнавши, що їхнє вчення і справа застаріли... Тільки тоді нависне над людством загроза потопу. І такий катарсис, думаю, піде вам на користь. Тому оберігайте цивілізацію, заради якої пролито стільки крові, поту й сліз! Глядіть, не погубіть її... — Галактіон глянув на годинника і встав.

— Основне я сказав вам, батоно Бачано, і безмежно вдячний за увагу! — Він шанобливо схилив перед Бачаною голову й приклав руку до серця.

¹ Парнаваз — грузинський цар, сучасник Олександра Невського.

² Галактіон — народний поет Грузії Галактіон Табідзе.

³ Важа, Акакій, Ілля — класики грузинської літератури Важа Пшавела, Акакій Церетелі, Ілля Чавчавадзе.

— Ще одне запитання, батоне Галактіоне. Чому ви прийшли з цією сповіддю саме до мене? Чому відкрили вашу таємницю мені? — спитав Бачана.

На обличчі в Галактіона промайнула світла, добра усмішка, і аж тепер у його очах Бачана вловив моторошний блиск, який буває в божевільної людини.

— Невже вам нічого не говорять мої ім'я та прізвище, батоне Бачано? Галактіон — Галактика! Мтварадзе — Місяць!¹ Завтра я повертаюся на свою рідну планету, на Гомос. На Землі я виконав свою місію. А зараз я виконую доручення жителів моєї планети. Я прийшов повідомити вас, що ви гуманоїд!

Бачані здавило в горлі й до очей підступили сльози.

— Прощавайте, брате мій і друже! Тепер ви знаєте про вашу місію! — сказав Галактіон і тремтячими руками пригорнув Бачану до грудей, потім повернувся і швидкою ходою вийшов з кабінету.

Бачана не чув і не бачив, як до кабінету зайшла секретарка й поклала на стіл листи. Він стояв біля вікна, безтямно всміхався, і з очей його ручаєм текли сльози...

* * *

Бачана не спав цілу ніч. Уранці, прийшовши в редакцію, він одразу ж подзвонив у статистичне управління. Трубку взяла секретарка начальника.

— Алло, слухаю!

— Статистичне управління?

— Так.

— Чи працює у вас Галактіон Мтварадзе?

— Галактіон Мтварадзе... Скільки можна, батоне?

— Що сталося, дівчино?..

— А хто його запитує?

— Я його друг.

— Ось уже тиждень, як Галактіон Мтварадзе безслідно зник... Трубка застигла в Бачаниній руці.

— Алло, алло!..

Бачана поклав трубку.

16

Бачана Рамішвілі народився чотирнадцятого липня. Ця дата була відзначена в усіх календарях світу, але не як його день народження, а як день падіння Бастілії й народження Французької республіки.

¹ Мтварі — місяць (груз.).

Перед Бачаною лежав календар, і він з усмішкою дивився на пам'ятну дату.

«Ті французи, що народилися чотирнадцятого липня, мабуть, відзначають свій день народження дуже бучно»,— подумав Бачана. А от про його день народження ніхто в світі не пам'ятає, вірніше, не знає. Ну, знають, напевно, у відділі кадрів, де зберігається Бачанина особова справа, та ще в паспортному відділі міліції, де Бачани недавно видали новий, безстроковий паспорт. Але одне знати, а друге пам'ятати. Востаннє день народження Бачани справили, коли йому було дев'ять років. Тоді його шкільний друг Вахтанг Елбакідзе подарував йому червоний самохідний пожежний автомобіль. Після того Бачана лише тричі почув барвисті епітети, пов'язані з його днем народження: «Будь проклятий день твого народження!», «Краще б ти й не народжувався!» і «Чом ти не згинув ще в утробі матері!»

Уперше — коли він почав курити.

Удруге — коли вперше напився.

Утретє — коли він загубив хлібну картку.

Почув це Бачана від різних людей у різний час, але ніколи не таїв у серці образи на тих людей, знаючи, що в перших двох випадках вони турбувалися про його здоров'я, а в третьому промовляв страх перед неминучим голодом. Ще й тепер Бачана згадував про них з невимовним жалем, бо тільки вони й пам'ятали день його народження, а їх уже не було в живих. Він платив цим благородним людям за зроблене йому добро тим, що кожного року регулярно ходив на кладовище і благоговійно прикрашав їхні надгробки фіалками, трояндами та гвоздиками.

Бачана з усмішкою дивився в календар на дату світового значення й думав: «Цього дня народилися, мабуть, мільйони людей, і стільки ж їх і померло. Скількома мільйонами букетів квітів прикрасяться сьогодні могили і скільки мільйонів таких букетів буде вручено ювілярам, що сяятимуть від щастя! У скількох тисяч людей сьогодні закриються очі назавжди і в скількох тисяч новонароджених відкриються...» Бачана раптом уявив собі величезну, яскраво освітлену карусель, що здіймалася над землею, мов дерево життя, і крутилася неймовірно швидко. Перед його очима мигтіла тьма-тьмуща знайомих і незнайомих облич — усміхнених, здивованих, змучених, захоплених, сумних, щасливих. Уявив, як потім карусель зупинялась, як з іграшкових кораблів, коней, автомобілів, ракет, літаків сходили, похитуючись, одурманені люди і як їхні місця на каруселі займали інші.

Бачані здалося, що він сам щойно зійшов з каруселі і що в нього паморочиться в голові. Він звівся на хитливі ноги, підійшов до вікна й легким ударом долоні розчинив його. У кімнату ввій-

нув прохолодний вечірній вітерець. Потім Бачана відчинив двері й виглянув у коридор. У редакції нікого не було. Бажаючи чимось відзначити свій день народження і не придумавши нічого кращого, Бачана сьогодні рано відпустив здивованих і зраділих співробітників. Знову сів за письмовий стіл, висунув шухляду й заглянув у кореспонденцію. «Чому кажани сплять, висячи вниз головою?» — прочитав Бачана один із заголовків, витяг цю статтю й поклав її перед собою.

Задзвонив телефон. Бачана здивувався. «Кому відомо, що я тут і які ще справи в такий час?» — подумав він і взяв трубку: — Слухаю, батоно!

Ніхто не обізвався.

— Слухаю, батоно! — повторив він і почув у трубці шерех, схожий на дихання. Не дочекавшись відповіді, поклав трубку.

«Чому ж кажани сплять, висячи вниз головою?» — подумав серйозно Бачана і подивився на статтю, але не став її читати. Йому чомусь захотілося самому, інтуїтивно збагнути це й потім перевірити себе за статтею.

...Мабуть, тому, що... В дитинстві Бачана багато разів повисав на турніку вниз головою, заслуговуючи похвалу вчителя фізкультури, але, наскільки пригадує, великого задоволення від цього ніколи не діставав. Одного разу в Кобулеті йому довелося висіти головою вниз десять чи, може, й п'ятнадцять хвилин: аджарські рибалки витягли його з моря, коли він уже наковтався води й посинів. Тоді він не тільки не дістав ніякого задоволення, а, навпаки, і жити не хотів... То чому ж кажани воліють спати в такій позі? Нічого путнього не придумавши, Бачана вирішив звернутися до статті й тільки-но зібрався читати, як двері кабінету відчинилися і ввійшла невимовно вродлива жінка з чорним волоссям, розсипаним по плечах, високими грудьми й з сяйливими очима.

— Я прийшла! — промовила вона.

Бачана не вірив своїм очам: перед ним стояла Маріам. Бачана хотів сказати: «Сідайте, будь ласка!», але язик не повертався, хотів устати, але коліна в нього підломлювалися, хотів усміхнутись, але обличчя його задерев'яніло. На мить Бачана оглух, онімів і вмер. Жінка стояла бліда, схвильована, груди в неї високо здіймалися, на шиї виступили червоні плями.

— Я дзвонила вам! — сказала вона через хвилину.

— Я чув ваше дихання! — опам'ятався Бачана.

— Вас не було вдома, тому я подзвонила сюди.

— Чим можу служити? — промовив Бачана машинально.

— Ходімо! — сказала жінка.

— Куди? — спитав здивований Бачана.

— Куди ви побажаєте!

Бачана знов оглух і онімів.

— Сідайте, будь ласка! — попросив він трохи згодом.

Жінка не сіла. З білим як полотно обличчям, з ясно-червоними губами й чорним волоссям, у зеленій кофті й білосніжній спідниці, вона була схожа на весну, що ввійшла через відчинене вікно.

— Ходімо! — повторила вона, нервово помахуючи зеленою сумкою.

Бачана підвівся і аж тепер помітив на виточених ногах у жінки зелені туфлі з тонкими підборами. Вони мовчки вийшли з кабінету.

Бачана зупинив таксі.

— Куди? — спитав водій.

— Куди хочеш! — відповів Бачана і глянув на жінку. Вона всміхнулася.

* * *

Бачана й Маріам сиділи на веранді невеликого павільйону на Комсомольській алеї. Офіціант поклав перед Бачаною меню й кудись пішов.

— Що замовити? — спитав Бачана.

— Смажену картоплю.

— А ще?

— Більше нічого.

— Яке вино?

— Байдуже!

— Коньяку хочете?

— Ні.

— Тоді п'ємо «Тібаані».

— Як хочете.

Чекаючи офіціанта, Бачана дістав сигарети, закурив і запропонував Маріам.

— Дякую, я не курю.

Знов запало мовчання. Бачана курив і час від часу крадькома поглядав на жінку. Одна думка свердлила йому мозок: що привело її до нього?.. Справа? Ота нічна зустріч?.. Чи... Та ні! Що прийшла вона не для того, щоб привітати його з днем народження, це Бачані було ясно як божий день. Що ж тоді привело її сюди?.. Від думок у Бачани розболілася голова, і він загасив у попільниці сигарету. Йому хотілося спитати в жінки, чого вона прийшла, що стурбувало її чи як вона згадала про нього, але Бачану щось стримувало. І це «щось» не було пов'язане ні з гречністю, ні з тактом, ні з етикою: Бачана боявся загасити малесеньку іскру надії, що тліла в глибині його серця від того дня, як він уперше зустрівся з цією жінкою на вулиці. Тому й мовчав

тепер Бачана. Жінка теж мовчала. Вони з усмішкою дивились одне на одного, і жодне з них не знало, про що думає другий чи друга.

Нарешті прийшов порятунок — повернувся офіціант.

— Що у вас є? — спитав Бачана й полегшено зітхнув, бо можна було говорити.

— Пташине молоко! — відрубав офіціант.

— Тоді принесіть смажену картоплю й «Тібаані».

Офіціант скис.

— Шашлик з ягняти, шашлик з теляти, смажені курчата, філе, чакапулі, абхазура, свіжа риба, мужужі, татаряхни¹, надугі², мчаді, молодий сир, маринад, горіхи... Чого бажаєте?

— А смаженого солов'їного язика немає? — всміхнувся Бачана.

— Де ви чули, батоно, щоб солов'їні язики смажили? Можу подати варений, — вискалив зуби офіціант.

— Тоді неси все! — попросив Бачана.

— Горіхи й «Тібаані», — сказала Маріам.

Офіціант слухняно схилив голову й відійшов.

— Калбатано Маріам, а чи знає ваш чоловік, що ви зараз сидите зі мною в цьому духанчику? — спитав раптом Бачана і сам здивувався з свого безглузлого запитання.

— Я знаю, батоно Бачано, що у вас немає дружини, і тому не запитую вас про те саме, — відповіла жінка з усмішкою.

— То ви не заміжня? — зробив чомусь висновок Бачана.

— Тепер я не заміжня, — сказала Маріам.

— Чому? — спитав Бачана і зрозумів, що знову звернувся з безглуздим запитанням.

Жінка не відповіла. Бачана збентежився.

— Я хотів спитати, чи є у вашої дочки батько, — спробував згладити ніяковість Бачана.

— Є батько, і є чоловік! — відповіла Маріам.

Бачана знову закурив. Повернувся офіціант з порожніми руками.

— Баранячі й телячі шашлики закінчилися, батоно... Курчата з інкубатора... Філе, виявляється, сьогодні не підвозили... «Тібаані» й шампанського у нас взагалі не буває... Є тільки сир, швейцарський і ростовський, «Саеро»³ та редиска...

Бачана сторопів.

— А пташине молоко? — спитала Маріам.

— Скисло! — відбувся жартом офіціант.

¹ А б х а з у р а , м у ж у ж і , т а т а р я х н и — грузинські національні м'ясні страви.

² Н а д у г і — молочна страва.

³ «С а е р о» — назва вина.

Маріам засміялася так голосно, що всі в павільйоні обернулися до неї.

— Де ваш директор? — спитав Бачана.

— Його зараз немає, батоно... Коли з'явиться, приведу до вас! «Або вони знають, що я редактор, і приховують закуплені на базарі продукти, або цей офіціант кретин»,— подумав Бачана.

— Ходімо звідси! — попросив він Маріам.— Не будемо ж відзначати нашу першу зустріч редискою і «Саеро»...

— Яке це має значення? Нехай несе, що є,— сказала Маріам широ.— Будемо сидіти й дивитись одне на одного, як у блокадному Ленінграді. Цей вечір запам'ятається нам назавжди...

У Бачани знов заворушився черв'як сумніву. «Чого треба цій жінці? Хто її прислав? Невже вона прийшла тільки з бажання зустрітись зі мною?..» Він підвів голову і глянув на Маріам. Вона дивилася кудись убік за його спиною. Бачана непомітно кинув туди оком. Їхній офіціант стояв, немов покірний раб, перед якимось окоренкуватим чоловіком і на кожне його слово кивав головою, наче механічна іграшка.

— Проти вас готується якась змова,— сказала Маріам.

Бачана підняв плечі.

— Якщо вони збираються відняти вас у мене, то даремна їхня затія! — розсміявся Бачана, взявши з стола погнутий алюмінієвий ніж.

— Таким ножем ви не зможете захистити мене! — усміхнулась Маріам.

— Тоді зубами,— відповів Бачана і знову зиркнув у бік офіціанта, але ні того чоловіка, ні офіціанта вже не було. І Бачана повернувся до своєї нерозв'язаної задачі. «То чого ж треба цій жінці від мене?!»

— Калбатону Маріам, від думок у мене вже голова тріщить! Скажіть, що вас привело до мене? Чого вам треба?

— Хіба я прошу у вас чогось? — здивувалася Маріам.

— Ви задали мені дуже складну задачу, Маріам... Поясніть її або вбийте мене!

— Задача ця зовсім проста, батоно Бачано. Завтра я лечу до Кутаїсі, і в мене просто такий звичай: перед відльотом попрощатися з дуже близькою для мене людиною,— пояснила Маріам.

Бачана розгубився.

— Чому ж так?

— Мені чомусь кожного разу здається, що літак розіб'ється і що я бачу дорогих мені людей востаннє,— промовила Маріам і опустила голову.

— І я належу до тих людей? — спитав здивований Бачана. Маріам, не дивлячись на Бачану, кивнула головою.

- Чому? За які заслуги?
- Якби ж то я знала!..
- І багато у вас таких людей?

У чеканні відповіді в Бачани затріпотіло серце.

— До сьогодні була тільки моя дочка Майя. Тепер з'явилися ще ви.

«Або ця жінка сатана, або ж мені все це сниться»,— подумав Бачана.

Маріам раптом підвела голову й схвильованим голосом почала:

— Я знаю, ви вважаєте мене за божевільну або за авантюристку, але все це сталося незалежно від мене. Ось уже рік я борюся з собою... Але я жінка сильна! Ось зараз я встану й піду! — Маріам устала.

— Якщо ви зараз підете, я, мабуть, помру! — сказав Бачана й рукою доторкнувся до холодних як лід пальців жінки. Вона зрозуміла, що в цю хвилину Бачана був напрочуд щирий. А Бачана зрозумів, що Маріам повірила йому, і поцілував їй руку.

— Дякую! — сказала жінка й сіла.

З'явився офіціант, навантажений, мов дід-мороз. Бачана з чудуванням дивився, як він виставляв на стіл усякі наїдки.

— У чому річ? — спитав Бачана.

— Прийшов директор, батоно, побачив вас і звелів видати з еanze! — пояснив офіціант.

— Хто ваш директор?

— Він сам підійде до вас, батоно! — усміхнувся офіціант.

— А хіба він знає мене?

— Не те що знає, а мало не звільнив був мене за вас! Пробачте, батоно! Адже в людини на лобі не написано, хто вона і звідки! — виправдався офіціант і пішов.

Бачана повеселішав. Він з ляском відкупорив шампанське й навмисно наливав його в келихи так, щоб пінилося через вінця.

— Хочу звірити вам одну таємницю, Маріам,— промовив Бачана й підняв келих.

— Ні, перший тост мій! — сказала Маріам і взяла келих.

Бачана поставив свій келих на місце й обернувся на слух.

Маріам зачекала, поки в келиху осіла піна, потім глянула крізь келих на золотий серп місяця, що піднявся над Нарікалою. Бачана зробив те саме. Місяць спершу затремтів за келихом, потім повільно вплив у янтарний трунок і розчинився в ньому. Бачані здалося, що він тримає в руці прохолодний янтарний місяць.

— Сьогодні місяцеві чотирнадцять днів...— промовила Маріам.— Усьому людству відомо, скільки йому днів, скільки годин, коли, о котрій хвилині він заходить і сходить. Але ніхто не знає,

коли місяць з'явився на світ, коли він народився... Я п'ю за здоров'я людей, про день народження яких усі забули...

Маріам цокнулася з Бачаною. Місяць у Бачаниному келиху знов затремтів, потім розчинивсь і перетворився на янтарну рідину. Обое вихилили келихи до дна, і коли Бачана знов подивився на небо, місяця вже не було. Він сховався за хмару.

— Ми щойно випили місяць! — вигукнув Бачана, радіючи, мов дитина, з цього дивного збігу.

— Дай боже вам довголіття місяця! Вітаю вас з днем народження! — усміхнулася Маріам і поставила келих.— Ви хотіли відкрити мені якусь таємницю, а я вам перешкодила,— нагадала Маріам.

Бачані раптом захотілося заплакати на грудях у цієї дивовижної жінки.

— Я хотів лише сказати, яка ви гарна, Маріам. Можна поцілувати вас?

Жінка нічого не відповіла, тільки всміхнулася. Бачана перегнувся через стіл і поцілував її величезні вологі очі. Сівши, він побачив, що до їхнього столу прямує той окоренкуватий чоловік, який недавно вичитував нотацію офіціантові.

— Здрастуйте! — сказав хрипким голосом чоловік, підійшовши до столу.

— Здрастуйте! — привітався Бачана з незнайомим.

— Якщо дозволите, батоно Бачано, я на одну лише хвилину порушу ваш спокій...

— Сідайте, будь ласка. Це моя приятелька, Маріам.

Незнайомий поцілував їй руку й сів.

— Не впізнали мене, батоно Бачано!.. — сказав незнайомий і поклав на стіл три коробки «Вінстона». Одну він залишив собі, другу підсунув Маріам, а третю — Бачані.

Бачана трохи подумав, наче щось пригадуючи, але пам'ять підвела його, і він ніяково засовався.

— Я-то впізнав, та ось ніяк не пригадаю, хто ви,— вибачився Бачана перед незнайомим.

— Я Сандро Маглаперідзе, з комбінату хутряних виробів...

— А-а-а! — широко здивувався і зрадів Бачана.— Скільки води після того сплигло!.. Як ви, де ви, що робите, батоно Сандро?

— Дякую, живу непогано...

— Якщо ви прийшли з докорами, батоно Сандро, то прошу вас не псувати мені цього щасливого дня. Сьогодні мій день народження і день народження Французької республіки! — сказав Бачана весело й подав Маглаперідзе повний келих.

— Що ви! Навпаки, я прийшов подякувати вам, батоно Бачано!.. Скільки ж вам виповнилося? — спитав він, узявши келих.

— Сорок п'ять.

— Боже мій! Скільки ви ще спізнаєте в житті кохання! Красивого кохання! — додав Маглаперідзе і глянув на Маріам. Маріам почервоніла.— Вітаю вас з днем народження! Дай боже вам щастя! Ви така людина, що не можете вчинити зла, якщо навіть дуже захочете!

— Ви так думаєте?

— Після опублікування у вашій газеті фейлетону я став дуже популярним. Уся Грузія дізналася про мене...

Бачана засміявся:

— Такої популярності я не побажав би й ворогові.

— Популярність є популярність, батоно Бачано. Хіба не вона породила комплекс Герострата?.. Ваш фейлетон допоміг перемогти істині й зірвав маску із зла.

— Не сумніваюся,— сказав Бачана, і в ньому ворухнулось неприємне передчуття. Він зрозумів, що Маглаперідзе прийшов не тільки для того, щоб висловити вдячність.

— Так, зацікавившись вашим фейлетоном, слідчі органи встановили, що та жінка була шахрайка. А той, кому ви переслали фейлетон, щоб він на нього відреагував, виявився великим патріотом.

— Яким чином? — спитав Бачана в Маглаперідзе й пожалкував, що запропонував йому сісти.

— За вашими підрахунками, якби фейлетон зняли з газети, це завдало б державі збитку на п'ятдесят тисяч карбованців, так? А він звів збиток до двадцяти п'яти тисяч...

Бачана зовсім розгубився. Маглаперідзе зрозумів це і спокійно роз'яснив йому:

— Він удався до найпростішої операції: не став реагувати на ваш фейлетон.

— Ви хочете сказати, що дали двадцять п'ять тисяч карбованців хабара?

— Що ви називаєте хабаром, батоно Бачано? Те, що людина простягає руку людині й подає їй допомогу? Хіба й сьогодні ми не керуємося моральним кодексом Руставелі? Ану, згадайте, що каже Автанділ візиріві:

Я червінців сотню тисяч хабаром тобі даю.

— Якими джерелами ви підкріплюєте розроблену вами брудну філософію! — сказав ущипливо Бачана.

— О, класична література безсмертна. Руставелі я перечитую щодня, як євангеліє... Між іншим, я читаю й ваші книжки і знаходжу в них багато корисного для себе... Яка у вас гарна подруга, батоно Бачано,— перемінив раптом Маглаперідзе тему,— вперше бачу таку гарну жінку без прикрас!

Бачана не чекав такого повороту розмови і не знайшов, що відповідати.

— У вашої дружини, мабуть, дуже багато прикрас? — спитала Маріам у Маглаперідзе і, щоб приховати хвилювання, надпила вина.

— Багатенько... Та я мав на увазі не дружин... Є жінки, що скрашують наше життя поза домом...

Маріам спалахнула на обличчі.

— І після того фейлетону вам нічого не сказали? — спробував Бачана змінити тему розмови.

— Як це не сказали, батоно Бачано! Та оскільки наше виробництво згоріло — підвела стара електропроводка, а мій візир вийшов на пенсію і тепер працює в системі торгівлі, то він узяв мене до себе. І ми з ним створили й відродили нове об'єднання ресторанів — можна сказати, на згарищі старого підприємства. Так, наше діло піднялося з попелу, мов спалений Нероном Рим.— Маглаперідзе огидно захихикав.

— Ви дуже здібний і страшний шахрай, батоно Сандро, і я ще повернуся до вашої справи. Якщо, звичайно, дозволять обставини...— сказав почервонілий Бачана.

— От уже не сподівався від вас такої відповіді, батоно Бачано! Я думав, за цей час у вас з'явилися шпори і ви навчилися співати як слід. А ви все ще кукурікаєте по-старому... Хіба ви не знаєте, що роблять з півнями, які співають невчасно? — спитав Маглаперідзе.

— Погрожуєте? — Бачана зблід.

— Як ви можете розмовляти з цим покидьком?! — спитала раптом Маріам Бачану.

Маглаперідзе підвівся й посинів. Устала й Маріам.

— Ідіть звідси! — промовив ослабленим голосом зблідлий Бачана і теж устав.

— Не піддавайтеся, батоно Бачано, жіночим примхам! Повії примусили македонських воїнів спалити найкрасивіше в світі місто Персеполіс,— сказав Маглаперідзе, втупивши в почервонілу Маріам повні ненависті пожовклі очі.

І раптом, перш ніж Бачана встиг щось збагнути, пролунав сильний виляск. Це Маріам вліпила Маглаперідзе ляпаса. Сторопільний Маглаперідзе сплотнів. Сюди обернувся весь павільйон, але все сталося так несподівано, що ніхто нічого не побачив. За Бачаниним столом запанувала могильна тиша... Бачана раптом відчув, як з того боку, де стояв Маглаперідзе, піднявся край стола. Бачана всією вагою наліг на стіл. Маглаперідзе ще раз спробував перекинути стіл, але він був наче прикований. З хвилину тривав цей безмовний внутрішній поєдинок. В обох,— і в Бачани,

і в Маглаперідзе,— очі налилися кров'ю, а жили на шиї надулись, як не розірвуться...

— Не смій! — прошепотів Бачана грізно, і Маглаперідзе раптом відмовився від свого наміру. Обличчя його набуло людського вигляду, на ньому знов з'явилась іронічна посмішка, і він відпустив стіл.

— Дякую вам, калбатону! Повік не забуду, як ви пошанували мене,— пообіцяв Маглаперідзе.

Маріам стояла бліда як стіна і не обзивалася.

— Ідіть, Маглаперідзе! — сказав Бачана спокійно і сам здивувався зі свого спокою.

Маглаперідзе крутнувся й пішов.

Бачана й Маріам ще трохи постояли, приголомшені цією розмовою, потім сіли за стіл. Довго сиділи мовчки. Порушив те мовчання Бачана.

— Маріам, покажи квиток на літак,— попросив він.

Маріам розкрила сумку, тремтячою рукою довго шукала квитка, нарешті знайшла його й віддала Бачані. Не глянувши на квиток, Бачана розірвав його навпіл, потім поклав клаптики в попільницю й підпалив їх.

— Не покидай мене самого, Маріам! — промовив Бачана, коли квиток у попільниці догорів. Маріам ледь помітно кивнула головою.

Бачана налив два келихи й підкликав офіціанта.

— Порахуй! — попросив його.

— За все заплачено, батону! — сказав офіціант.

Бачана здогадався, хто це зробив, і все-таки спитав:

— Хто заплатив?

— Наш директор, Маглаперідзе, батону!

Бачана засміявся.

— Ось тобі й день взяття Бастілії, чотирнадцяте липня! — сказав він і цокнувся з Маріам.— За твоє здоров'я, Маріам!

Маріам устала, підійшла поза столом до Бачани й поцілувала його в щоку.

— Дякую! — промовила вона й повернулася на своє місце. Потім уткнулась обличчям у руки, і плечі в неї затремтіли. Маріам плакала.

* * *

Церква Шавнабада¹, що стоїть на горі, й справді схожа на одягненого в довгу чорну бурку вівчаря, який, заслонившись від сонця рукою, оглядає отари, що пасуться на берегах Кури, Ма-

¹ Ш а в н а б а д а — назва гори; грузинською мовою «шаві» — чорний, «набаді» — бурка.

шавери, Алгеті та Храмі. А Руставі, Марнеулі, Болнісі¹, що розляглися, мов лінії вівчарки, біля підніжжя гори, видихають із своїх пащ і ніздрів пару.

Казково красива пізньої осені Шавнабада, що виринає на горі з туману і банею своєю впирається в небо.

Недільний день. Вузькою, придатною хіба що для возів дорогою, яка веде до Шавнабади, повзе автомашина. Розгойдуючись, наче п'яна людина, вона на поворотах зупиняється, немов розмірковує, відступає назад, збирає сили і знов дереться вгору.

Ось машина зупинилася на останньому перед церквою повороті. Бачана увімкнув першу швидкість і повільно витиснув зчеплення. Задні колеса заковзали по мокрому гравію, розкидаючи на всі боки пісок. Бачана вдавив до кінця педаль акселератора. Покришки шалено розметали гравій, запахло горілою гумою.

— Вийду! — сказала Маріам.

— Сиди. Вона тому й буксує, що мало навантажена,— пояснив Бачана.

Він подав машину назад, потім знов увімкнув першу швидкість, різко натиснув на акселератор, і машина рвонула вперед.

— Ось і приїхали! — сказав Бачана, поставивши машину під деревом на церковному подвір'ї.

Маріам вийшла, скинула туфлі, шпурнула їх у машину, босоніж пробігла по траві, потім зупинилася посеред двору й, розвівши руки, закружляла, мов дівча, навшпиньки. Спідниця на ній розвіялася, наче віяло.

— Ау, як ми близько до бога! — вигукнула вона, потім сіла перед церквою, підібгавши під себе ноги, й уткнулась головою в коліна, мов богомолка, що впала в екстаз.

Бачана дістав з машини снідання, розклав його на споруджений під деревом стіл, оббитий цинком, потім підійшов до Маріам і сів біля неї на землю.

— Маріам, прокажи якусь молитву! — попросив він і, сміючись, обійняв її за плечі.

Маріам стала на коліна, піднесла вгору на рівень уст складені долоні, заплющила очі й пошепки почала:

Вірна моя ти надіє,
Зведена міцно твердине,
Міста найкраща оздобо,
Радосте, щастя єдине.
Ніжна-преніжна сорочко,
Ясно-червона, шовкова,
Всіяне зорями небо,

¹ Руставі, Марнеулі, Болнісі — назви міст, поблизу Тбілісі.

Сонця проміння ранкове,
Вічна кринице безсмертя
З щирого золота трубою,—
Дай надивитись на тебе,
Дай навтішатись тобою!¹

Маріам замовкла.

Бачана чув цього вірша разів сто, але ніколи йому й на думку не спадало, що він такий схожий на молитву. А тепер Бачана розчулився і щось тепле розлилось по всьому його тілу. Він обійняв Маріам за шию і пригорнув до себе.

— Це молитва чи бажання, Маріам?

— А хіба бажання і молитва — не те саме?! — сказала Маріам і знов почала:

Виглянь, виглянь, сонце,
Не заходь за гору!
Мерзне ось красуня,
Киньсь до неї скоро!
Обійми, признайся,
Що з кохання в'янеш,
Бо тебе чекати
Дівчина не стане!

І наче природа почула благання Маріам: із-за Кавкасіоні вискотилося величезне сонце, обійняло церкву розпеченими руками й випило, як молоко, розлитий по схилах Шавнабади туман...

Маріам раптом обійняла Бачану, пригорнулася до його грудей і, немовби продовжуючи молитву, почала просити:

— Не покидай мене, Бачано мій, не покидай ніколи!.. Не покидай, надіє ти моя єдина!.. Де ж ти був до цього часу? Від скількох нещасть ти оберіг би мене, бічо!.. Не покидай, любий!.. Від того дня, як я вперше побачила тебе, я відмовилась від усього... Нічого, крім тебе, для мене не існує!.. Ти став богом моїм, і я благаю тебе: не покидай мене, не повертай назад! Не хочу, стомилась я!.. Я йду, наближаюся до тебе, Бачано... Ось-ось доторкнуся до тебе рукою... Я з тобою, і не покидай мене!..— Маріам заплакала.

Бачана, дивуючись, слухав сповідь схвильованої жінки і намагався якось заспокоїти її.

— Що з тобою, Маріам?.. Та годі, Маріам... Хто тобі сказав, що я покину тебе? Заспокойся, шені чиріме!.. Ну, перестань уже, Маріам! Я завжди буду з тобою!..

А як він побачив, що Маріам потроху заспокоюється, обережно поклав її на траву, а сам підвівся і навшпиньки зайшов у відчинену церкву.

¹ З народної поезії.

Коли його збудження, викликане несподіваним хвилюванням Маріам, трохи вляглося, він почав оглядати стіни, з'їдені сирістю та цвіллю. Жодної фрески, жодної ікони. Іконостас стояв обдертий, наче скляна галерея з повибиваними шибками й облущеною фарбою. В західному кутку — розхитаний дерев'яний столик, застелений витертою зеленою матерією. На ньому свічник на п'ять свічок та ікона матері божої, намальована рукою якогось безбожника. В свічнику блимали три свічки, що догоріли майже до кінця. На столі в'язочка тоненьких воскових свічок і поряд зім'ята троячка.

— Гей! — гукнув Бачана.

— Ге-е-е-ей! — відповіла луна.

Сполохані дикі голуби, що воркували десь під склепінням, вилетіли один за одним у вузькі віконця. Східна стіна подекуди на висоті людського зросту була закопчена недогарками свічок. Місцями потрапляли на очі повні списки екскурсантів та закоханих, написані за алфавітом, з адресами й датами побачення. На південній стіні, під єдиною фрескою спасителя з виколеними очима й напівстертим ликом, якийсь дотепник надряпав цвяхом віршик, звернений до самого господа бога:

Не вірю я в високого —
Безносого, безокого!

«Комсомолець-атеїст» — так підписався автор віршика.

А трохи нижче була надряпана відповідь всевишнього:

Як не віриш, комсомольцю,
Ні в святих, ні в бога,
То на гору цю високу
Ти забудь дорогу!

«Ісус Христос» — так підписався автор відповіді.

Бачана голосно засміявся: у віршуванні всевишній явно переважав атеїста.

Вийшовши з церкви, Бачана не побачив Маріам. Серце в нього защеміло: як же він залишив її саму?

— Маріам! Де ти, Маріам?! — гукнув він стурбовано.

— ...Де ти, Маріам?! — повторила порожня церква.

Бачана побіг навколо церкви.

Маріам сиділа за накритим столом під деревом і мирно розмовляла з якимось старим селянином.

— Де ти пропала? В мене серце перевернулося!.. — сказав їй з докором Бачана, прямуючи до столу. — Здрастуйте! — привітався він із старим.

— Дай боже тобі здоров'я! — зняв старий тушинську шапочку¹.

— Може, поснідаємо? — спитав Бачана Маріам, сідаючи поруч.

— Аякже, я так зголоділа! — усміхнулася Маріам.— І дядька запрошуємо.

— А чом би й ні! Я теж дещо прихопив,— сказав селянин, розв'язуючи сумку. Він виклав на стіл домашній хліб, сир «гуда», варене м'ясо, маринований часник, півпляшки горілки. Бачана приніс з машини пляшку вина.

— Почнемо, діти мої, з горілки! — промовив селянин, дістаючи з сумки малесенький ріг, потім дмухнув у нього, наповнив горілкою й подав Бачані:

— Ану скажи щось, синку, та покуштуй, яка вона, з шовковиць!

— Хай минає нас лихо і буде з нами радість! — проголосив Бачана, вихилив ріг і, мов досвідчений дегустатор, зачекав, поки горілка розійдеться по тілу, потім захоплено вигукнув: — Ух, справді-таки добра! — і взяв зубок часнику.

Втішений селянин налив тепер собі.

— Хай заглядає до нас і лихо, і радість, аби ми були живі й здорові! — промовив селянин.— Нема нічого кращого за життя! — Він випив і задоволено провів рукою по неголеному обличчю, потім налив Маріам.— А тепер скажи ти, дочко! Бог створив тебе такою красивою, і слово твоє має бути красиве!

Маріам узяла ріг.

— Скільки тобі років, дядьку? — спитала вона.

— Та перевалило вже за сімдесят! — махнув рукою старий.

— Дай боже тобі ще стільки ж прожити! — побажала Маріам.

— Забагато, та все одно я тобі вдячний! Дуже хочеться пожити ще! — признався старий.

Бачана засміявся.

— Як звуть тебе, дядьку? — спитав він.

— Звуть мене Георгієм, а прізвище Тушмалішвілі.

— Звідки ти?

— Он з того села.

— А тут що робиш?

— Худобину пасу,— відповів селянин і показав очима на протилежний схил, де паслися дві корови й три вівці.

— Твоя? — спитав Бачана.

— Моя.

— Дають якийсь прибуток?

---

¹ Тушинська шапочка — кругла невелика шапка з повсті.

— Та який прибуток, синку! Ці корови й вівці насилу себе прогодовують! — відповів старий, усміхаючись.

— Навіщо ж ти їх тримаєш?

— Та так, то трохи молока перепаде і зроблю з нього сир, то трохи вовни, ну й гній, а коли добрий приплід, то й м'ясо... Та скільки їх? Якби було вдвічі більше, то можна б сказати — худоба... А так і на вечерю вовкові не стане.

— А державі щось здаєш?

— Аякже!

— Звідки?

— А з того молока, м'яса та вовни, що перепадає часом...

— А якби було в тебе худоби вдвічі більше?

— Та що ж тут рахувати, синку! Було б удвічі більше, то й здавав би вдвічі більше. А втричі — то втричі. Де ж я його діну? Або здам державі, або понесу на базар...

— А в колгоспі ти не працюєш, дядьку Георгію?

— Діти мої працюють, а мені куди вже!.. Та діти й худоби пасти не дозволяють. Нащо, кажуть, ганьбиш нас, чого тобі працювати. А коли треба буде м'яса чи молока, то купимо, мовляв, у магазині або на базарі. А де воно візьметься в магазині й на базарі, про це вони не питають, сучі сини! — похитав головою старий.

— Дядьку Георгію, а церква не має господаря? — спитала раптом Маріам.

— Та є, дочко, одна сільська бабуся. Звати її, як і тебе, Маріам. Ото вона малювала матір божу. Хист їй дано... Тепер нездужає, бідолашна, й не може доглядати, як давніше. На тиждень раз підніметься сюди, і то добре...

— А хто свічки засвітив? — спитав Бачана.

— Та хто ж, як не я! — сказав Георгій ніби між іншим.

— А гроші хто поклав?

— І гроші поклав я. За свічки...

— Ти віриш у бога, дядьку Георгію? — спитала Маріам.

Георгій задумався, потім окинув поглядом церкву згори донизу, почухав голову й знову глянув на церкву.

— Просто не знаю... Коли сказати щиру правду, то не такий уже я й віруючий... Та якщо цілий день сам у пустелі, то мимоволі подумаєш про бога...

— І що ж ти про нього думаєш, дядьку Георгію? — спитала Маріам.

Георгій ще раз подивився на церкву й замислився.

— Що я думаю?.. Думаю, що коли людина руйнує чужий храм, натомість повинна будувати свій, вищий, міцніший і красивіший...

Ось церква... Чия вона — ніхто гаразд не знає. На телетобу¹ сюди з'їжджаються молитись і вірмени, й татари, і греки, й росіяни, і євреї. Про грузинів я вже не кажу... Заходять і моляться... А як на мене, то краще вже молитися в чистому полі, ніж у такій церкві. Якщо десь є бог, там він краще побачить тебе й почує... Чого він слухатиме тебе в цій руїні, коли й людині не хочеться сюди заходити... Я це веду до того, що церкву кинули без догляду, а замість неї нічого не побудували.

— Що ти маєш на увазі, дядьку Георгію? — спитав Бачана.

— А те, синку, що раніше людина, яка йшла до церкви, мала подолати підйом і через двері в огорожі входила, схиливши голову, перед церквою скидала шапку і перед образом святого повинна була поставити свічку... Та що я вчу вас, коли ви, либонь, десять вузів закінчили... А візьміть нашу сільраду, що тулиться тепер у найнятій старій хаті — чи хто схиляє голову, заходячи туди? Де там! Заходять і виходять з матюками... Як на мене, вищої і красивішої за сільраду не повинно бути хати в усьому селі. Ви як думаєте, хіба раніше селянин не міг збудувати собі хату, вищу за церкву? Міг, та не смів. А тепер у голови нашого колгоспу хата завбільшки як чотири сільради. Гараж у шофера Мітуа — і той не менший за наш клуб! Ну, от скажіть самі, чи піде людина молитися в таку сільраду? Не піде! — відповів старий сам на своє запитання. — А хіба ми жебраки? Ні! Село наше міцне, маємо і хліб, і м'ясо, і вино, і садовину, й городину! А людина чим від свині відрізняється? Що на дереві — те людині, а що впало з дерева — свині. Себто коли вчасно не доглянеш, дістанеться все свиням. Кажу Димітрі, голові нашої сільради: «Бічо, ти ж тут влада й голова! Побудуй пристойну сільраду, щоб людина прийшла, глянула і їй приємно було зайти!» — «Як же, — каже, — я її побудую, коли нема ні грошей, ні ліміту!» — «Що ж воно, — питаю, — за чортівня, отой ліміт?» — «А це, — каже, — цегла!» А я йому: «Коли нема ліміту й цегли, то з чого ж вимуровано палац голови колгоспу й гараж Мітуа?» — «Не знаю...» — каже. Ну гаразд, хоч поголися або відпусти справжню бороду й ходи, як священник, чистим, щоб люди до тебе з повагою ставились! Не хочел.. Та в моєї корови, що он пасеться, більше авторитету в селі, ніж у нього! Бо ж вона завжди чиста і молока дає вісім літрів... — Георгій налив у склянки вина і раптом спитав: — Чи я не так думаю, га? Скажіть мені, діти!

— Правильно думаєш, дядьку Георгію, — відповів Бачана, — та чи казав ти про це коли-небудь на колгоспних зборах?

— Сказав раз...

¹ Телетоба — храмове свято.

— Коли?

— Тобі скільки років?

— За сорок!

— А мені тоді було тридцять, і я мало не опинився за Сибіром...

— Тепер інші часи, дядьку Георгію.

— От нехай і скажуть інші...

— А казав, що хочеться ще пожити! — шпигнув його Бачана.

— Ох і прудкі ви на слово, теперішня молодь! А от із справами все баритесь...— відповів старий, узяв склянку й раптом спитав: — А ти часом не з райкому, синку?

Бачана розсміявся.

— Ні, я письменник, редактор газети.

— Ну, коли редактор і письменник, то візьми й напиши в своїй газеті про все те, що я тобі говорив.

— І напишу,— пообіцяв Бачана.

— Напишеш? — недовірливо подивився на нього Георгій.

— А чому б і ні? Так і напишу: ось що сказав Георгій Тушмалшвілі.

— Хочеш усе звернути на мене? — насторожився Георгій.

— Та ні! Напишу, що ти так думаєш і я частково підтримую тебе.

— Тільки частково?

— Частково.

— Отже, ти не в усьому згоден зі мною?

— Не в усьому.

— От чорт! А наполовину?

— Наполовину згоден!

— Тоді пиши,— дозволив Георгій.

— Неодмінно напишу!

— Поживемо — побачимо,— сказав Георгій, потім, засумнівавшись, звернувся до Маріам: — Справді напише?

— Напише! — підтвердила Маріам, сміючись.

— А ви одне одному хто? — спитав раптом Георгій.

Не чекаючи такого запитання, Маріам здригнулась, потім знизала плечима й запитливо глянула на Бачану.

— Ми, дядьку Георгію, дуже кохаємо одне одного й піднялися сюди, щоб повінчатись. Але священника тут немає, то хто ж нас повінчає? — відповів із сміхом Бачана.

— Навіщо вам, синку, священник? Якщо ви кохаєте одне одного, то повінчаю вас я! І миро знайдеться, і вінець,— сказав Георгій і підвівся.— Ану встаньте! — попросив він Маріам і Бачану.— Як твоє ім'я, синку?

— Бачана!

— Твоє я знаю — Маріам.

Георгій здійняв руки до неба, в правій руці він тримав повну склянку вина.

— Діти мої, Маріам і Бачано! Хай цей росяний ранок буде вам запахущим миром, це високе сонце — вінцем, ця стародавня церква й благословенна земля — свідками вашого кохання. Я, Георгій Тушмалішвілі, благословляю вас, як всевишній благословив Ноя і дітей його. Розмножуйтеся, розповсюджуйтеся по землі, і хай нащадки ваші звеличують та славлять нашу країну! Хай кохання буде вічним супутником вашого життя! Ніколи не зрадьте одне одного, милі мої! Амінь!.. Та не забудьте запросити мене на весілля!

Закінчивши благословення, Георгій випив склянку до дна, витер рукавом губи, підійшов до молодих і голосно розцілував обох у чоло.

— Хай тепер похвалиться будь-який священик, що він благословляє і вінчає краще за Георгія Тушмалішвілі! — додав Георгій, сміючись, і вдарив себе в груди.

— Спасибі тобі, дядьку Георгію! — подякував Бачана. Маріам стояла, опустивши голову, й мовчала.

— А діти у вас будуть дуже гарні! Народить їх багато! — попросив Георгій Бачану й Маріам, потім узяв порожню сумку й зібрався йти.

— Ідеш, дядьку Георгію? — засмутився Бачана.

— Піду, а то ця твар ненаситна забреде на колгоспну ниву, і сторож з'їсть мене, — сказав дядьку Георгій, глянувши на худобу. — Прощайте, діти! Коли прийдете ще раз сюди, пошукайте мене, я буду десь на пагорку...

— Прощавай, дядьку Георгію! Дай боже здоров'я кожному, хто в цій пустелі співчуває тобі — чи то чоловік, чи жінка! — сказав Бачана й подав йому руку.

Георгій міцно потис її й пішов. І раптом обернувся й ображеним голосом гукнув:

— Маріам, ти не сердишся на мене? Може, я погано тебе повінчав?

Маріам зірвалася з місця, підбігла до Георгія, обійняла його за шию і обцілувала щетинисте обличчя старого. Потім швидко повернулася й побігла в церкву.

Дядьку Георгій, усміхаючись, похитав головою і попрямував до худоби. Бачана якийсь час дивився йому вслід, потім зайшов до церкви.

Маріам стояла на колінах перед іконою матері божої. У свічнику горіли три нові свічки.

Бачана довго стояв за спиною в Маріам і прислухався до її шепоту. Він не чув слів, але зрозумів, що то була молитва.

Потім Бачана обережно поклав на стіл поряд з троячкою десять карбованців і нечутно вийшов з церкви.

17

Коли Бачана зайшов до купе, біля вікна вже сиділи двоє пасажирів і діловито розмовляли. Один з них був явно провінціал, другий, молодий, городянин. Бачана привітався з ними й розшукав своє місце, потім закинув сумку нагору, витяг з кишені газету й, сівши, почав читати. Але, читаючи, він мимоволі прислухався до розмови сусідів.

Провінціал говорив дуже голосно:

— Людини з рушницею і матері в сльозах нам не треба, батано Роланде! Хочемо чогось такого, щоб людина, якщо навіть у неї замість серця камінь, глянула й заплакала!..

— Тоді зверніться до Леонардо да Вінчі або Мікеланджело, батано Хута! — сказав молодий.

— Ніякий він не Мікеланджело і не Леонардо да Вінчі, той чоловік, котрий у Марнеулі поставив пам'ятник «Виростуть ще герої!» А коли я побачив двох голих дітлахів з мечищем на руках, то мене сльози здушили, — відповів батоні Хута.

Молодий із сумнівом похитав головою.

— Зроби нам щось таке, і ти будеш нашим Леонардо да Вінчі!

— Мій ескіз ви дивились, батано Хута, і, здається, він вам сподобався! — сказав ображено молодий.

— Там, на художній раді, я схвалив ескіз тому, що ви до того пообіцяли переробити його. Інакше вам не заплатили б! Тепер обіцяне треба виконати! Слово є слово, дорогий Роланде!.. А людина з рушницею і заплакана мати нам не підходить!

— Дзвони на висохлих деревах не підходять! Оголений юнак, що сів на лева, не підходить! Поранений орел не підходить! Заплакана мати не підходить! Солдат з гвинтівкою не підходить! Солдат, що розчавлює чоботом змію, не підходить! Не розумію, що ж вам, кінець кінцем, підходить? — розвів руками Роланд. — Як же мені розкрити тему Вітчизняної війни й загиблих воїнів?

— Скільки тобі було років під час війни, дорогий Роланде? — спитав батоні Хута.

— Мене взагалі тоді не було! — відповів Роланд.

— От ти й зобрази, що тебе не було і ти не знаєш, що таке війна! — зрадів Хута.

— Як? — здивувався Роланд.

— А так! Недавно мій онучок, маленький Хута, знайшов мою фронтову каску і полісаяв туди, сучий син! Я спершу нам'яв йому вуха, а потім соромно мені стало... Повір, цілу ніч не спав...

— На світі не існує таких пам'ятників, батоно Хута... І взагалі, чи таке було, щоб до вас прийшов скульптор і став вас учити, як сапати кукурудзу?!

— Ні, не було, та коли вчить хтось тямущий, то що ж у цьому поганого? — здивувався батоні Хута.— А ви що скажете, батоно? — звернувся він раптом до Бачани.

Бачана відклав газету.

— Пробачте, не знаю, про що йдеться,— збрехав Бачана. Він зрозумів, що жодна із сторін не здасть своїх позицій, і тому вважав за краще не втручатися.

— Річ у тому, батоно, що...— повернувся Роланд до Бачани,— я одержав від села Сакіціао замовлення, а батоні Хута Шелія там голова колгоспу. Я повинен був створити меморіал на тему Великої Вітчизняної війни. Тепер, коли роботу вже розпочато і всі гроші витрачено, вони зажадали від мене нового варіанта! Звідки? На ті гроші, що вони виділили, кращого не зробиш! Хай дадуть скільки треба грошей, і я їм Ейфелеву вежу споруджу! Все впирається в гроші! Зрештою, заради грошей Леонардо да Вінчі працював з Чезаре Борджіа — з найбруднішою в світі людиною, яка навіть рідну матір і сестру...

— Вашинерс! — вигукнув раптом Хута Шелія і зірвався на ноги.

Роланд з подивом глянув на нього, але нічого не зрозумів і вів далі:

— Мистецтво і гроші — це щось таке, що Чезаре Борджіа...

— Вашинерс! — ударив Хута Шелія рукою по столику.

— У чому річ? — спитав украй здивований Роланд.

— Вашинерс, синку, вашинерс! — промовив раптом спокійно Хута, засоромившись своєї гарячкості, й сів на лаву.

— А що означає «вашинерс»? — спитав Роланд.

— Слово це, синку, не перекладається. Вашинерс — це все те, чого не можна ні говорити, ні слухати, ні робити, ні бачити і про що не можна навіть думати. Це табу! І те, що ти зараз говориш, згадуючи про Вітчизняну війну,— вашинерс! Чезаре Борджіа — це вашинерс!

— Та що я таке сказав, батоно? — почервонів Роланд.

— Я не можу повторити тих слів, і ти їх не повторюй! — Хута дістав сигарету й закурив.

— Пробачте, батоно! — Роланд устав і вийшов з купе.

— А знаєте, батоно Хута, по-своєму цей юнак має рацію: що він може вдіяти, коли на меморіал асигновано мало грошей?

— Як ваше прізвище й ім'я, батоно?

— Бачана Рамішвілі!

— Що значить — мало грошей, батоно Бачано? Ми ж не вимагаємо від нього чогось грандіозного. Нам аби тільки гарне. Мала штучка червінчик, а ціна велика!..

— Якщо в нього не виходить, дайте йому спокій і замовте іншому! — порадив Бачана.

— Замовити іншому? — перепитав Хута Шелія.— А що я скажу людям? Гроші ж витрачено!.. Ось везу тепер його в Сакіціао, хай сам розмовляє з народом! Я або примушу його зробити те, що мені хочеться, або він працюватиме в мене, як той віл, на чайній і тютюновій плантації, аж поки не відробить повністю одержаних грошей! Що мені цей? Я зумів приборкати навіть сина Тарасія Дараселія!.. — Хута Шелія сам розсміявся із сказаного й задоволено подав Бачані сигарету. Той узяв, але не закурював.

— А який би вам хотілося мати пам'ятник, батоно Хута? — спитав Бачана.

— Такий, батоно Бачано, щоб людина, проходячи повз нього, зупинилася й не запитувала, що це таке, взагалі ні про що не запитувала, а тільки постояла в задумі. Ось чого я хочу...

— От задали ви справді важку задачу! — засміявся Бачана.

— Не все ж і легко, батоно Бачано... Побудували ми недавно тваринницький комплекс. Привів я художника, щоб оформив передне приміщення. Потім дивлюсь — уся стіна прикрашена коровами, свиньми, козами та поросятами! «Що це таке?» — спитав я його. «Вперше бачу голову колгоспу, що не впізнає свиней і корів!» — відповів він. А я йому: «Сучий ти сину, хіба мало худоби в приміщенні, що ти нею ще й стіну розмалював?» — «А що ж малювати?» — питає він. «Ти спершу зітри,— кажу,— те, що понамальовував, а потім ми поговоримо!» І він постирав, хоч це було й нелегко.

— І що ж було далі? — спитав Бачана.

— А нічого. Сказав я йому намалювати дітлахів — хлопчика й дівчинку, голеньких, із склянками в руках. На луці серед квітів діти просять у корови молока...

— А що каже корова? — спитав, сміючись, Бачана.

— «Принесіть мені травички, і я дам вам молочка», — каже корова! — відповів, теж сміючись, Хута Шелія.— А від малюнка просто очей не відірвеш. Знаєте, батоно Бачано, іноді я спеціально йду помилюватися ним. От як добре намалював той сучий син! Навіщо тут Леонардо да Вінчі?.. Ти малюй, як тобі хочеться, але намалюй те, що хочеться й мені! Хіба я не правду кажу, батоно Бачано? — спитав Хута.

— Очевидно, правду, батоно Хута, але ж у художника свої міркування. Мистецтво — річ дуже складна...

— До цього ж і я веду... А намалювати корову — не штука. Цього мене ще в другому класі навчив Антон Гугунава. То був мій учитель малювання... Сам він так малював корів, що хотілося подоїти їх!.. А цей, я кажу про Роланда, зарядив своє — зроблю людину з рушницею! Та якби я хотів людину з рушницею, то поставив би там живого дядька й дав би йому в руки справжню рушницю. Хіба мало в селі нероб...— Хута знов задимив сигаретою, закурив і Бачана.

Як видно, Роландові набридло стояти в коридорі або минула образа,— він зайшов до купе й мовчки сів на своє місце.

— Ти що, синку, образився? Та я ж нічого такого тобі не сказав! — ласкаво промовив Хута Шелія і мозолястою рукою погладив Роланда по голові.— Теперішня молодь, батоно Бачано, любить жити на всьому готовому. Мій син, який цього року закінчив школу, оженився на жінці з двома дітьми! Навіть дітей зробити ліньки цим, пробачте, сучим синам!.. У вас скільки дітей, батоно Бачано? — спитав Хута Шелія.

— Я неодружений.

— Ну, так не годиться, батоно Бачано!

— А у вас скільки, батоно Хута?

— Один, той, що про нього я говорив. Але я не винен. Повернувшись з фронту, я вже не застав дружини, померла бідолашна... А син мій — хлопець непоганий, але в питанні продовження роду не поділяє моєї думки. «Ці двоє,— кажу йому,— чужі, навжив хоч одну свою дитину! Чого худоба має бути крашою за тебе! Он,— кажу,— наша коза народила одразу трое козенят!» А він мені: «Коза й корова, тату, їдять саму траву і ніякого одягу їм не треба — народжують дітей у дубльонках і в чобітках, а як мені все це справити, коли джинси в спекулянтів коштують двісті п'ятдесят карбованців!»

— Правильно сказав! — утрутився в розмову Роланд.

— А в тебе скільки дітей, що ти стаєш на захист? — обернувся до нього Хута Шелія.

— Мені, батоно, тридцять років, маю трьох дітей, і дружина моя чекає четвертої дитини! — відповів Роланд зловтішно й відвернувся до вікна.

— Молодець! — сплеснув Хута в долоні.— Оце чоловік! Просто батько-герой! Я трохи недобре говорив про тебе, пробач!..— занепокоївся Хута Шелія.

— Та нічого! — промовив спокійно Роланд.

— Пробач мені, синку, пробач! — ніяк не міг заспокоїтись Хута Шелія.

— Та що ви, батоно! — занепокоївся тепер Роланд і, щоб звернути розмову на інше, спитав Бачану: — Ви куди їдете, батоно Бачано?

— До Сухумі, у відрядження.

— Щаслива ви людина... Купатиметеся в морі...

Бачана кивнув головою і всміхнувся.

— А як же буде з нашою справою, дорогий Роланде? — взявся за своє Хута Шелія.

— З якою справою? — спитав Роланд так, наче не зрозумів, про що йдеться.

— Ну з пам'ятником.

— Вирішив я, батоно, вирішив, тільки не так, як вам хочеться, а так, як хочу я! — промовив сердито Роланд і знову відвернувся до вікна.

— Тобто як? — насторожився Хута.

— А отак! Зроблю солдата з рушницею і в касці... Йому припала до плеча молода жінка, боса, а за її спідницю тримаються четверо голеньких зляканих дітлахів... Отак і зроблю! — сказав побарговілий Роланд і, поклавши на столик стиснуті в кулак руки, приготувався до бійки.

— Та я ж цього й просив! — вигукнув, зрадівши, Шелія, схопився з місця і, перегнувшись через столик, поцілував скульптора в лоба, потім повернувся до Бачани: — А що я казав вам, батоно Бачано! Ліньки думати теперішній молоді, хоче жити на всьому готовому! А досить їй ворухнути мозком — і гори переверне!

* * *

Бачану терміново відкликали з відрядження в справах редакції.

Інструктор Цека подзвонив у готель:

— Телефоную вам за дорученням секретаря: завтра о десятій ранку ви повинні бути в нього!

— З якого питання? — спитав Бачана, але в трубці вже гув безперервний зумер.

Розмова Бачани з секретарем Цека була дуже коротка.

Власне, цю аудієнцію не можна й назвати розмовою, бо Бачана тільки сидів і слухав сувору нотацію секретаря.

А втім, говорити йому не було чого. Гірше становище важко було навіть уявити собі.

Серед білого дня, в приміщенні редакції, його співробітник узяв хабара!

О другій годині дня Бачана скликав екстрені партійні збори. Крім членів редколегії та співробітників редакції, на зборах бу-

ли присутні інструктор Цека і працівник Міністерства внутрішніх справ, який проводив відповідну операцію.

Збори відкрив секретар парткому:

— Перш ніж дехто з нас висловиться, я хочу попросити батонів Шалву Хелая розповісти нам, як і за яких обставин узяв хабара наш співробітник Шота Цуладзе.— Секретар парткому сів.

Шалва Хелая кашлянув у кулак, поправив чорний галстук і почав:

— Два місяці тому наш відділ одержав сигнал, що співробітник вашої редакції Шота Цуладзе вимагає гроші в громадянина Калояна, на якого в редакцію надійшов викривальний анонімний лист...

— Товаришу Хелая, сигнал ви одержали два місяці тому, а мені про це кажете тільки тепер? — Бачані кров ударила в голову. Хелая зніяковів.

— Ми перевіряли правдивість сигналу, батоню Бачано, а тому не вважали за потрібне повідомляти вас про нього передчасно, оскільки сигнал міг бути неправдивим, і тоді й редакція, і співробітник опинилися б у незручному становищі.

— А хіба краще, що тепер той співробітник сидить у в'язниці і вся редакція зганьблена? — спитав Бачана.

Хелая знову ніяково відкашлявся.

— Так вийшло... Але факт залишається фактом: Цуладзе спіймаю з грішми в руках,— сказав Хелая.

— У чому ви більше зацікавлені, товаришу Хелая: в тому, щоб людина не взяла хабара, чи в тому, щоб якось її спіймати? — Бачана насилу стримував себе.

— Товаришу редактор, я дуже вас поважаю, але чому ви так захищаєте вашого співробітника-хабарника? — відповів у тон Бачані Хелая.

— А хто ж його захистить, як не я? — здивувався Бачана.

— Захищати треба невинних! — відповів Хелая.

— Хоч би який був винний Цуладзе, ви вчинили неправильно! — сказав Бачана.

— Товариші, по-моєму, я прийшов сюди для інформації. А якщо ви збираєтеся виключати з партії мене замість Цуладзе, то так і скажіть...— промовив ображено Хелая і глянув на учасників зборів.

— Пробачте, я трохи погарячкував,— сказав Бачана й закурив.

Хелая розгорнув папку й дістав звідти аркуш паперу.

— Ось той анонімний лист, що надійшов до редакції на ваше ім'я, батоню Бачано.

— Як він потрапив до вас? — здивувався Бачана.

— Вилучили в затриманого Цуладзе. Після одержання хабара він повинен був знищити листа на очах у Калояна.

— Покажіть! — простяг руку Бачана.

Хелая передав листа.

— Прочитайте, будь ласка, вголос, батано Бачано,— попросив один з членів редколегії.

Глянувши на аркуш, Бачана одразу впізнав анонімку і свою резолюцію. Лист був короткий, написаний чотирикутними літерами. Вкрай схвильований Бачана відчув, що сам не зможе прочитати листа, й передав його секретареві парткому:

— Прочитай!

Той узяв і голосно почав:

— «Дорогий редакторе! На вулиці Урбнелі творяться темні справи. Гайоз Костович Калоян (завідувач магазину), що живе в № 571, і його коханка Ксенія Габрієлівна Вартагава (касірка того ж магазину), що живе на тій самій вулиці і в тому самому номері, з метою вбивства методично отруюють (додаючи в харчові продукти в різний час, у різних дозах різні отруйні речовини) дружину Калояна Лілі Герасимівну Аманатідзе (тепер внаслідок отруєння перебуває в лікарні).

Шановний редакторе!

Доки топтатимуть нашу землю розбещені терористи? Доки буде покрита мороком ця темна справа?

Прошу вас поспішити і вашим гострим пером розвінчати цих двох мерзенних убивць!

З пошаною *Гуманіст*».

— Чи є на листі резолюція редактора? — спитав той самий член редколегії.

Секретар парткому прочитав:

— «Тов. Ш. Цуладзе. Прошу переслати листа для вжиття заходів у Міністерство внутрішніх справ. *Бачана Рамішвілі*».

Запала могильна тиша. Бачана взяв у секретаря листа й повернув його Хелая.

— Цуладзе не переслав цього листа в міністерство! — промовив підкреслено Хелая.

Бачана нічого не відповів. Він усе зрозумів, знав уже наперед, що говоритиме Хелая, але мусив вислухати всі подробиці.

Хелая вів далі:

— Шота Цуладзе не переслав листа в міністерство. Він сам відвідав удома Калояна й ознайомив його із змістом анонімки. Калоян, звичайно, все заперечував, як і Ксенія Вартагава, але Цуладзе сказав їм, що редакція зобов'язана дати хід цій справі, й пішов. Наляканий Калоян, щоб уникнути неприємних процедур, запропонував Цуладзе п'ятсот карбованців з умовою, що той зни-

щить листа. Цуладзе здалося, що це мало. Тоді Калоян пообіцяв ще п'ятсот. Не задовольнившись і цим, Цуладзе зажадав дві тисячі карбованців. Сума ця, як видно, здалася для Калояна недоступною, і він звернувся в наші органи з заявою, що літпрацівник газети Цуладзе з метою вимагання грошей шантажує його та його співробітницю... Було виділено оперативну групу, Калояну вручили занумеровані дві тисячі карбованців для передачі Цуладзе. А за самим Цуладзе встановили нагляд.

Шалва Хелая дістав з папки ще один документ і прочитав:

— «17 вересня, о третій годині дня, Калоян приніс гроші до універсального магазину «Богатир». Його зустріч і розмова з Цуладзе відбулася в під'їзді № 21. За заявою Калояна, Цуладзе відмовився від грошей під тим приводом, що редактор настійливо вимагає вивчення справи й опублікування матеріалу».

— Пробачте, батоно Шалво, а вам було відомо, що редактор цього не вимагав? — спитав у Хелая відповідальний секретар редакції.

— Ні, тоді у нас ще не було під рукою листа з резолюцією редактора.

— Виходить, що під час усієї цієї операції сам редактор був під підозрою?

— Ні, ні на одну хвилину, оскільки Цуладзе говорив, що редактор наполягає на вивченні й опублікуванні матеріалу.

— Як ви думаєте, навіщо був потрібен Цуладзе цей хід?

— Для підвищення ставки! — сказав Хелая.

Відповідальний секретар замовк. Хелая вів далі:

— Рівно через десять днів ми повторили експеримент. Побачення було призначене на території Черепашиного озера, в одному з будинків етнографічного музею під відкритим небом. І знов Цуладзе не взяв у Калояна грошей під тим самим приводом... Хоч і пообіцяв йому, що постарается умовити редактора переслати листа в Міністерство внутрішніх справ. А далі Калоян мав уже сам поклопотатися... Двадцять сьомого жовтня, знаючи, що редактор у відрядженні і в Цуладзе розв'язані руки, ми провели ще один експеримент. І наші припущення справдились. О десятій годині ранку в приміщенні редакції Цуладзе взяв гроші!..

— І це доведено? — спитав інструктор Цека.

— Доведено. Гроші вилучено. Обвинувачений зізнався, хоч учора він відмовився від своїх показань і тепер твердить, що названу суму він позичив у Калояна, — сказав Хелая і згорнув папку.

Приголомшений Бачана сидів за столом, наче мертвий, і не озивався.

— Батоно Шалво,— промовив він після довгого мовчання,— ви сказали, що тричі намагалися передати гроші Цуладзе і тільки за третім разом він їх узяв. Поясніть мені, будь ласка, навіщо було повторювати цей експеримент? Якщо людина не взяла гроші за першим разом, то, може, вона опам'яталася й відмовилась від злочину? Ви не подумали про це?

— Батоно Бачано, ви не знайомі з специфікою нашої роботи і тому намагаєтесь пояснити все благородними міркуваннями. Але це не так, як вам здається. Якби Цуладзе не став із самого початку торгуватися з Калояном, може б, і ми так подумали. Але ж він явно зволікав справу, щоб підвищити ставку!

— Як це підвищити, батоно Шалво? Адже Калоян приніс йому точно таку суму, якої вимагав Цуладзе!

Хелая засовався на стільці.

— Мені все ж таки здається, що він підвищував ставку. Тому ми тричі випробували його.

— Не знаю, що ви називаєте випробуванням. Мені здається, що ви спокушали Цуладзе.

— Наша мета — викоринити злочинність! — заявив твердо Хелая.

— А я думав, що ваша мета — викривати, а не спокушати! — відповів Бачано.— Якби ви повідомили мене про все вчасно, я зняв би його з роботи, і злочин був би відвернений.

— Батоно Бачано, ми не маємо часу й можливості панькати та голубити хабарників!

— А Калояна? — спитав Бачано.

— Справу Калояна вивчає інша оперативна група, батоно Бачано, і ви знаєте, що його чекає, коли факти, наведені в листі, підтвердяться...

— Дякуємо вам за інформацію, батоно Шалво! — сказав Бачано, встаючи.

Устав і Хелая. Він попрощався з усіма й швидкою ходою виїшов з кабінету.

— Що скажете, товариші? — спитав секретар парткому.

— Я прошу слова! — несподівано обізвався Бачанин заступник.

— Будь ласка! — сказав секретар.

Заступник підвівся. Перед ним лежали папери. Видно, він задалегідь готувався до виступу. На виду був блідий, хвилювався.

— Тут присутній представник Центрального Комітету,— почав заступник,— і це зобов'язує мене як комуніста говорити відверто. Сьогодні ми, звичайно, виключимо Цуладзе з лав Комуністичної партії, але це повинно було статися значно раніше, якби він не мав в особі нашого редактора сильного покровителя і про-

теже... Цуладзе зганнявив святе ім'я радянського журналіста! Наша редакція сьогодні скомпрометована в очах усієї громадськості! Тому повторюю: як комуніст я не можу не сказати цілком об'єктивно, що вся відповідальність за те, що тут сталося, лягає на товариша Рамішвілі... Рамішвілі сам привів свого друга Цуладзе в редакцію, хоч у нього не було ніяких заслуг, заступався за нього до останнього дня, та й сьогодні, якщо ви помітили, захищає його... Саме завдяки цій «виховній» роботі нашого редактора ми всі опинилися в такому становищі... Ким же, кінець кінцем, був Цуладзе? Поганим другом, хоч я ніколи не належав до його друзів, поганим сином, поганим братом, поганим батьком, бездарним літератором і, що головне, хабарником... Я завжди був проти того, щоб брати його в редакцію, і він не працював би тут, якби був редактором я... Я в свій час заявив і в Центральному Комітеті, і в Міністерстві внутрішніх справ, що Цуладзе хабарник... Тому я знімаю з себе всяку відповідальність і категорично вимагаю покласти її цілком на товариша Рамішвілі.

Заступник дістав з кишені штанів білосніжну хусточку, витер спітнілий лоб і підборіддя, потім обережно підняв випрасувані штанини, щоб не витяглися на колінах, і сів, почервонівши, як буряк.

Поки він говорив, перед очима в Бачани пробігли всі студентські роки. Згадав Бачана, як вони дружили: він, його заступник і Цуладзе, як разом виступали на університетській сцені, як збиралися в університетському клубі, як ділили останній шматок в університетській їдальні — «ресторані «Наука», як залишали один одному недокурки, як разом ходили на екскурсію на Удзо й Шиомгвіме¹, як утрюх закохалися в одну дівчину, як досягли всього того, чим сьогодні пишаться... Згадав усе це Бачана, і раптом захотілося йому плакати, плакати так голосно, щоб чути його плач усі, хто пам'ятав їхню молодість...

— Хто ще хоче висловитися? — спитав секретар парткому.

— Я маю запитання до товариша Гіві! — підніс руку літпрацівник.

— Яке запитання? — здивувався заступник.

— Ось ти сказав, що знав Цуладзе як хабарника. Скільки років ти знав про це?

— П'ять, шість! — відповів заступник, не задумуючись.

— Чому ж тоді рік тому ти дав Цуладзе рекомендацію в партію?

---

¹ Удзо, Шиомгвіме — стародавні монастирі поблизу Тбілісі.

Заступник зблід, потім облизав пересохлі від нервування губи й повернувся до літпрацівника.

— До чого це запитання? По-перше, я не пам'ятаю, коли й кому давав рекомендації, а по-друге, рекомендації для вступу в партію і для закордонної поїздки даються здебільшого формально...

— Батону Гіві, це ви говорите жартома чи серйозно? — спитав здивований інструктор Цека.

— А що, ви пам'ятаєте всіх, кому давали рекомендацію? — спитав його в свою чергу заступник.

— Звичайно! — розвів руками інструктор.

— У мене є запитання, — сказав секретар парткому. — Ну, нехай ти не пам'ятаєш, коли давав рекомендацію Цуладзе, але чому ж ти місяць тому поїхав разом з ним у відрядження до Батумі, знаючи, що він розбійник?

Заступник знов розгубився.

— Не міг же я не виконати розпорядження редактора! — знайшов він вихід.

— Але ж ти заступав тоді редактора й сам виписав собі відрядження! А редактор був у відпустці! — нагадав йому секретар парткому.

— Я поїхав з ним, щоб він там не взяв хабара! — знов викрутився заступник.

Літпрацівник голосно зареготав.

— Можна запитання, батону Гіві? — звернувся до заступника один з членів редколегії. — Ви сказали, що в свій час сигналізували в Цека й Міністерство внутрішніх справ про хабарництво Цуладзе. Чи не поясните ви нам, чому ці інстанції ніяким чином не реагували на ваші сигнали?

— Тоді було старе керівництво... Багатьох з них уже немає на попередніх постах, а декого взагалі немає в живих...

— А чому ви не інформували нове керівництво?

— До чого це запитання? — спитав насторожений заступник.

— А до того, дорогий Гіві, що коли керівництво знало про все і в свій час не зреагувало, то це якоюсь мірою може зменшити нашу відповідальність. Ось і все! — відповів член редколегії.

— Ніякої відповідальності я не несу, і, отже, ніякого попуску мені не треба! — відказав холодно заступник.

Секретар парткому знову встав і спитав, чи не хоче ще хтось висловитись.

Усі співробітники редакції і член колегії висловили свої міркування. Всі висловили глибокий жаль з приводу того, що сталося, й одноставно зажадали виключити Шота Цуладзе з лав Комуністичної партії.

Настала черга Бачани. Він підвівся.

Говорив дуже спокійно, але надтріснутим голосом:

— Друзі мої, майже все тут сказане — правда. Шота Цуладзе — мій друг молодості... Ми разом училися в університеті, разом гуляли по Ваке й Вере. Він завжди був моїм добрим другом, люблячим батьком своїх дітей і добрим сином своїх батьків. Я привів його в редакцію не тому, що дружив з ним, а за його гострий розум і неабиякий талант... Але, як видно, мені не вистачило хисту, досвіду й авторитету, щоб вплинути на нього. Я не простежив за його діяльністю... Кажучи щиро, його поведінку я вважаю психічною аномалією... Я не хочу цим зняти з себе частину відповідальності... Тут правильно сказав мій заступник: уся відповідальність повинна лягти на мене, і я беру її на себе.

Бачана сів і попросив у секретарки води...

...Біль почався в правому плечі. Потім ураз поповз до самісінького серця й спинився під лівим соском. А тоді наче хтось розітнув груди, просунув мозолясту руку й почав вичавлювати серце, мов виноградне гроно... Вичавлював, поки в ньому не лишилося й кровинки, і тоді та сама рука закинула його кудись у куток — серце зупинилося.

18

Не був зовсім самотній і отець Іорам. До нього теж прийшов відвідувач. Їхня розмова була коротка, туманна й страшна.

— Отче! — сказав відвідувач, привітавшись. — Ваші друзі, які тієї ночі врятували вам життя, будуть дуже раді, якщо ви забудете їхні прізвища й імена!

Гість сидів спиною до Бачани, і той не міг бачити виразу його обличчя, але з виразу обличчя отця Іорама зрозумів, що перед священиком постав лиходій і вбивця.

— А хрест? — спитав отець Іорам.

— І адресу теж, отче! — відповів гість.

— Але ж адресу, мабуть, знає швидка допомога, — сказав зблідлий отець Іорам.

— Швидка допомога вас підбрала на вулиці, отче, а дзвонили в швидку з автомата.

— Отже, все було враховано й розраховано, так? — спитав священик.

— Так, отче! — підтвердив гість.

— А хрест? — знову спитав священик.

— Не знаю, отче, про який хрест ви говорите.

— Знаєте! — сказав отець Іорам.

— Я знаю тільки те, що говорю вам! — відповів гість.

— Виходить, світ покритий соломою? — гірко всміхнувся священик.

— Черепицею, отче, марсельською черепицею! — поправив його гість.

— Скажіть, за скільки ви купили хреста в того негідника? — Голос в отця Іорама затремтів.

— Кажу вам щиро, отче: ваші слова про якийсь хрест мені абсолютно незрозумілі. Якщо це один із симптомів вашої хвороби або персеверація, то я нічим не можу вам допомогти. А якщо вам потрібен хрест або, навпаки, ви хочете продати його, то скажіть про це прямо, і я допоможу вам. Не соромтеся, ми грошей ніколи не лічимо, — відповів спокійно гість.

— Хто це — ми? — спитав розгублений священик.

— Ми! — коротко відповів гість.

— А ви самі хто будете?

— Я посередник, отче, посередник...

— Я не бажаю розмовляти з вами!

— І я теж, отче!

— Тоді до побачення, — сказав отець Іорам, відводячи очі від гостя.

— Зустрітися нам ще раз, отче, негоже, тому я мушу попроситися з вами... — сказав відвідувач і встав.

— Залякуєте мене?! — спитав священик, і по голосу його відчувалося, що він уже заляканий.

— Попереджуємо, отче!

Бачана мовчав протягом усієї цієї зовсім не зрозумілої йому розмови, але останні слова відвідувача вивели його з терпіння.

— Юначе, а подивіться лишень сюди! — попросив він гостя. Цієї хвилини Бачані не так хотілося розмовляти з ним, як запам'ятати його обличчя.

Гість важко повернувся до Бачани.

— Що, батано? — спитав він з удаваною ввічливістю, але явно глузливим тоном.

Бачана здивовано впився очима в гостя. У нього не було обличчя! Жодної рисочки, жодної зморщечки, ніякісінького відтінку, ніякісінького виразу. Людина була безлика. Начебто все на своїх місцях — очі, вуха, ніс, губи, підборіддя, і все-таки абсолютно нема обличчя. Бачану так вразило це безлике обличчя, що він не міг і слова вимовити. І Бачана зрозумів, що запам'ятати таку людину неможливо, що такі люди самі розшукують тих, хто їм потрібен.

Бачана заплющив очі й спробував відтворити в пам'яті цю дивовижну людину, але в нього нічого не вийшло.

А коли він знову розплющив очі, безликого в палаті вже не було.

— Хто цей чоловік, батоне Іораме? — спитав Бачана онімілого священника. — Вперше бачу людину без людського обличчя!

— Це сатана! — не скоро відповів священник і відвернувся до стіни.

* * *

Цей інфаркт був для отця Іорама другий. І наївно було б думати, що перший інфаркт стався під час читання «Декамерона», а другий — під час читання життєпису Валтасара.

Отець Іорам став жертвою зовсім несподіваного для нього випадку.

1970 року у Франції, а точніше — в Парижі, у віці дев'яноста років помер князь Саурмаг Амїреджибі, що перебував в еміграції. У своєму заповіті він просив, щоб його тіло перевезли до Грузії й відправили молебень в Ортачальській церкві, а прикрашений смарагдами золотий хрест, якого він носив на шиї до самої смерті, принесли в дар іконі богоматері тієї самої церкви.

Правнучка Саурмага Амїреджибі — Кетеван Андронікашвілі-Мирослюбська виконала заповіт великого діда, хворого на ностальгію, — привезла його тіло до Тбілісі й після молебня поховала на Кукійському кладовищі, а смарагдовий хрест, разом із заповітом та відповідною анотацією, передала отцеві Іораму.

В анотації, окрім того, що описано було хрест і зазначено його вартість, повідомлялося про дивовижні речі й, зокрема, про те, що цей хрест був власністю сестри Вахтанга Горгасала — Мірандухт і що шістнадцятирічний Горгасал, пішовши походом на аланів та хазарів, визволивши з неволі свою сестру Мірандухт і повернувши її до християнської віри, власноручно почепив цей хрест їй на шию.

Хто знає, наскільки ці відомості відповідали дійсності і як хрест став родовою реліквією Амїреджибів, та, в усякому разі, він був найбільшим скарбом убогої Ортачальської церкви святої трійці, й отець Іорам сприйняв дар як величезну милість божу.

З того часу щороку на першу пречисту отець Іорам побожно діставав із сейфа хреста, що лежав на білосніжній оксамитовій подушці, й покладав його перед іконою богородиці.

Молільники на колінах наближалися до хреста й тремтячими губами доторкалися до дива, що дивилося на них з глибини п'ятого століття прегарними зеленими очима. А отець Іорам та його дяк АVELь Арджеванідзе під час цього церемоніалу з напруженою увагою спостерігали за молільниками, щоб хтось із них у надмірному релігійному екстазі не прихопив з собою смарагдової

реліквії, оціненої французькими експертами історичних старожитностей у двісті п'ятдесят тисяч доларів.

Так тривало до першої пречистої 1973 року.

А за рік до цього, на другому тижні після пречистої, коли отець Іорам сидів у своїй келії і з сльозами на очах усоте перечитував історію Йосифа Прекрасного та його братів, двері до келії прочинив дяк Авель Арджеванідзе з бісиками в очах і чомусь звернувся до настоятеля російською мовою:

— Привет, Іорамчик!

Тоді ляснув по плечу отетерілого священника й почав робити перед ним стриптиз. Спершу зняв з голови і шпурнув на кам'яну підлогу свій клобук, потім стяг із себе стихар і послав його теж туди, нарешті зірвав з грудей величезного срібного хреста, кинув його на коліна отцеві Іораму й зареготав, як Мефістофель.

— Згинь, сатано! — прошепотів переляканий отець Іорам і сплюнув.

— Зараз! — пообіцяв Арджеванідзе і, поки священник хрестився, почав віддавати анафемі весь християнський світ: — Будь проклятий і ти, попе, і отець твій, і син твій, і твій дух святий, і ця твоя прогнила церква! Нате вам смердючу мою душу! Нате, подайтесь нею! — Арджеванідзе якнайглибше вдихнув, потім із свистом і хрипом випустив повітря з легень. Келія наповнилася нудотним запахом хінкалі й помаранчевої горілки. — Беріть, ради бога, побачимо, на що вона вам згодиться... Тепер я йду від вас і залишаю вам це вороняче вбрання! — Він плюнув на клобук і стихар, потім ногою підкинув їх у повітря. — А цей пудовий хрест почепи собі на шию, отче Іораме, й стрибай у Куру та полічиш, скільки каменів на її дні...

— Отямся, дурню! А то почує всевишній і відбере в тебе мову! — спробував священник угамувати оскаженілого дяка.

— Двадцять років він не чув мене, і раптом йому сьогодні прочистяться вуха? Глухий твій бог, отче, глухий! Сидить десь там, у хмарах, і бундючиться! Спустився б краще вниз та показався професорові Хечінашвілі, може, й вилікував би... І тобі раджу, отче: скинь цю рясу і про плоть подбай, про плоть!.. А я йду від вас! Нікому нічого я тут не винен! Бажаєте мою душу? Призволяйтеся, батано!.. — І Арджеванідзе знову з шумом випустив з легень повітря. — А плоть свою я беру з собою... Аріведерчі!¹

Дяк помахав рукою священникові, послав йому поцілунок здаля, потім по черзі показав усім іконам і фрескам почервонілий

---

¹ Аріведерчі — до побачення (*іт.*).

від перцю й набряклий від горілки язик, засунув руки в кишені й вийшов з церкви, наспівуючи веселу пісеньку:

Той і Ейнштейна переве-е-ершив,
Вино хто вимудрував пе-е-ерший!..

Отця Іорама знайшли непритомного в його келії. Та це ще не був інфаркт. Міцне священикове серце того разу витримало струс. Того разу обмежилось шоком.

Інфаркт завітав до отця Іорама трохи згодом, а саме в ніч перед першою пречистою 1973 року, коли він побожно відчинив церковний сейф і на білосніжній оксамитовій подушці замість смарагдового хреста царівни Мірандухт побачив червону редиску. Ясна річ, отець Іорам не подумав, що це нове чудо, зроблене богом, і його знайшли розпластаного на кам'яній підлозі перед сейфом. Тільки тепер він не знепритомнів — його серце вразив інфаркт.

* * *

Слідом за першим інфарктом, звичайно, заарештували колишнього дяка Арджеванідзе. Але справа до суду не дійшла. Її було припинено одразу після очної ставки отця Іорама й Авеля Арджеванідзе.

Через тиждень після того як священик виписався з лікарні, слідчий привів обстриженого дяка в супроводі міліціонера до нього додому. Звелівши міліціонерові чекати за дверима, він посадив підозрюваного перед ліжком священика, сам сів біля письмового стола й почав складати протокол.

— Товаришу Канделакі, чи нема у вас якихось уточнень або запитань до підозрюваного Арджеванідзе? — спитав він священика, взявши в руки ручку.

В отця Іорама затремтіло підборіддя й очі наповнилися сльозами.

— Сатанинське поріддя, антихристе, кому ти продав смарагдовий хрест? — звернувся отець Іорам до Авеля.

— Шановний слідчий, те, що він оце сказав нашою, церковною мовою, вашою мовою гірше за матюки! Тому я прошу за образу особи і прилюдне вживання паскудних слів застосувати до цього підривача комуністичної ідеології статтю про дрібне хуліганство й заарештувати його на п'ятнадцять діб! — зажадав від слідчого, відчувши себе ображеним, колишній дяк.

— Арджеванідзе, чи є у вас свідок, що того хреста вкрали не ви? — спитав слідчий, пропустивши повз вуха його вимогу.

— Свідок — бог! — вигукнув той, здійнявши руки до неба.

— Не смій поминати ім'я боже, нечестивцю! — заревів священик і підклав під язик валідол.

— Не валяйте дурня, Арджеванідзе! — гримнув на нього слідчий.— Ми не можемо покликати в свідки бога, назви когось із живих людей!

— Священик Іорам Канделакі! — сказав колишній дяк.

— Я-а-а?! — Від подиву очі в священика полізли на лоба.

— Ви, отче! — відповів іронічно Арджеванідзе.

Від нахабства колишнього дяка в отця Іорама чуб став дибом. А той вів далі:

— Спитайте лишень, шановний слідчий, цього неука й наклепника, через який час після того, як я наплював на нього й на церкву, пропав хрест?

Слідчий звернувся до священика:

— Коли ви помітили, товаришу Канделакі, що церковний сейф пограбовано?

— Приблизно через рік після того, як у цього падлюку вселився сатана. Та це нічого не значить! Він міг викрасти хреста й раніше!

— А тепер спитайте, шановний,— втрутився в розмову Арджеванідзе,— де він зберігає ключ від сейфа?

— Де ви зберігаєте, товаришу Канделакі, ключ від сейфа? — спитав слідчий.

Отець Іорам лапнув рукою ключа, що висів у нього на шії.

— Отут! — сказав він і, засунувши руку за пазуху, витяг ключа й поклав його на долоню.

Слідчий, не подивившись, записав у протокол: «Висить на шії».

— А тепер скажіть, сейф ви застали зламаним чи відімкнутим?

— Він був замкнений! — відповів священик.

— І ви самі його відімкнули?

— Сам!

— Чи давали ви коли-небудь ключ від сейфа Арджеванідзе?

— Ніколи! — відповів отець Іорам і раптом зрозумів, що на цьому все кінчилося.

— Чи ви думаєте, отче, що ви говорите?.. Може, ви погано себе почуваете? Тоді ми відкладемо нашу розмову.— Слідчому стало шкода священика.

— Ні в якому разі! — схопився колишній дяк.

— І все-таки скажіть, чи ви ніколи не розставалися з ключем від сейфа?

Отець Іорам мовчав, як могла, бо він навіть у лазні не знімав ключа з шії.

— А не міг хтось викрасти у вас ключа, коли ви були п'яні, і зняти з нього зліпок?

Отець Іорам не пригадував такого випадку, хоч це запитання не здалося йому безпідставним. Але негоже було говорити те, в чому ти не переконаний, і він покрутив головою.

— Скажи, кому й за скільки ти продав святий хрест, іудо, якщо в тобі ще лишилося щось людське і ти не став тварюкою! — спробував священник навести колишнього дяка на розум.

— Від тварюки чую! — відповів уїдливо Арджеванідзе.

— На які кошти ти побудував будинок у Глдані, коли я дві черепичини не зміг замінити на даху церкви?

— Той будинок належить моему тестеві, батону. А що стосується церкви, то я дивуюсь, як решта черепиці віціліла в руках такого розбійника, як ти!

Священик посинів. Слідчий, злякавшись, звернувся суворо до колишнього дяка:

— Підозрюваний Арджеванідзе, ще одна така репліка, і я... — Він не зміг придумати, що ще можна зробити з заарештованим, і тільки посварився пальцем.

— Але ж ви, шановний слідчий, самі перевіряли документи по тому будинку? — спитав колишній дяк. Слідчий знехотя кивнув головою. — Тоді чого ви погрожуєте мені? Замість того щоб стати на захист інтересів чесної людини, ви заступаєтесь за церкву?! Слідчий розгубився.

— А машина? — спитав, трохи заспокоївшись, Іорам.

— Товаришу Канделакі! — звернувся до нього слідчий. — Слідство докладно все вивчило. Отож запитуйте про те, що вас цікавить по суті справи.

— А хіба це не стосується справи? — засмутився священник.

— Слідство ведеться з приводу вкраденого хреста, і машина тут ні при чому, тим більше, що вона належить шуринові підозрюваного.

Отець Іорам сумно похитав головою.

— У мене немає запитань, батону слідчий, — промовив він і поклав під язик ще одну таблетку валідолу.

— А у вас є якісь запитання до товариша Канделакі? — звернувся слідчий до Арджеванідзе.

— Запитання? — підвіся той. — Після цієї очної ставки я, як людина, що добровільно зреклася вчення Христа, і як член президії атеїстичного товариства, портрет якого вивішено на Червону дошку в правому кутку вестибюля нашої організації, категорично вимагаю за нечуване наклепництво негайно притягти священника Канделакі, цього запеклого апостола тьми, до відповідальності й суворо покарати, а мене, як невинну жертву сваволі й наклепу, так само негайно звільнити, поклавши відшкодування завданого мені збитку, тобто платні за прогуляні дні, на

злочинця Канделак! — Арджеванідзе витер рукавом піну, що виступила на губах, і сів.

— Про те, як кому поводитись і що на кого покласти, вас ніхто не питає. Це справа суду. Ставте запитання товаришеві Канделак, якщо ви їх маєте!

— Добре, батоно! — підніс руки колишній дяк і знов підвівся.— Тоді нехай цей ірод, коли він ще вірить у бога, встане й скаже, де він подів власність грузинського народу, унікальну реліквію, смарагдовий хрест царівни Мірандухт?! — промовив патетично Арджеванідзе й сів.

Слідчий повернувся до священика, але, побачивши його обличчя, нічого не спитав, тільки спрямував на нього запитливий погляд.

Отець Юрам раптом пригадав свою молодість, пригадав, як у десятому номері трамвая, яким він їхав на стадіон, біля Дезертирського базару хтось поліз йому в кишеню, як він схопив злодія за руку, а той несподівано вліпив йому ляпаса й голосно, щоб чули всі пасажери, сказав:

— Як вам не соромно, юначе? Подивись на вас — наче благородна людина, а ви лізете мені в кишеню?! Хто не знає, подумав би, що ви з порядної сім'ї!..

Пригадав Юрам, як увесь вагон звернув на нього погляди і як він, згоряючи від сорому й ганьби, на ходу скочив з трамвая.

Спливло все це в пам'яті Юрама, і він відчув, як у нього сплахнули щоким тим соромом молодості й на очах виступили сльози.

— Що ви скажете? — спитав слідчий, не дочекавшись відповіді.

Отець Юрам мовчки встав з ліжка й босоніж, у самій білизні, пройшов до другої кімнати. Там він узяв із стіни величезний дідівський кинджал, перехрестився, витяг його з піхви, вхопився обома руками за держак, підняв зброю над головою і, наче божевільний, вдерся в кімнату, де сиділи колишній дяк і слідчий.

— Умри, сатано! — крикнув священик і з усієї сили махнув кинджалом. Колишній дяк відскочив набік, а кинджал із свистом розітнув повітря. Розрубаний навіпіл стілець, на якому щойно сидів Арджеванідзе, з тріском розвалився.

Удруге священик не замахнувся.

— Ідіть! — промовив він замогильним голосом, потім упав, як підкошений, на підлогу й заридав, мов дитина.

...І слідчий зрозумів, що зараз не до того, щоб підписувати протокол допиту. Він повинен був або негайно піти, або в цій обставленій іконами кімнаті пролягати б кров. Зрозумів це слідчий і разом з підозрюваним квапливо залишив квартиру настоятеля обкращеної Ортачальської церкви святої трійці.

Другий інфаркт, після якого отець Іорам і лежав тепер поруч з Бачаною, стався з ним рівно два місяці тому, в домі одного досить відомого працівника, куди його запросили на першу годину ночі, щоб він нелегально відправив похорон над померлим тестем цього працівника.

Інфаркт не дав священникові навіть дійти до труни — серце його зупинилось якраз тоді, коли йому відчинили двері і він побачив на дуже декольтованих грудях господині оздоблений смарагдами золотий хрест, що належав сестрі Вахтанга Горгасала — Мірандухт...

Коли отець Іорам розплющив очі, то замість смарагдового хреста царівни Мірандухт побачив величезний червоний хрест, зображений на білій скриньці, яку тримав у руці фельдшер швидкої допомоги. І, поки карета мчала до лікарні, замість приємного запаху ладану він відчував нудотний запах нашатирю й камфори.

Навчений гірким досвідом першого інфаркту, отець Іорам нікому не сказав про причину свого другого інфаркту. Як людина віруюча, він одвернувся від правосуддя й цілком поклався на волю всевишнього. Він вірив, що святе діло переможе і що рано чи пізно божа кара спостигне винного.

Одне тільки мучило й терзало отця Іорама: чому саме його, а не когось іншого вибрав бог для випробування і чому дісталися йому такі тяжкі тортури й страждання?

* * *

Бачана з подивом приглядався до отця Іорама. Після відвідин того безликого чоловіка він невпізнанно змінився, майже перестав розмовляти. Був це страх, апатія, меланхолія чи щось інше — в цьому не міг як слід розібратися не те що Бачана, а й сам священник. Але своєрідне чудо сталося: отець Іорам справді забув і адресу того будинку, й імена та прізвища його мешканців. Забув так, наче безликий відвідувач вишкріб ложкою те місце в його пам'яті, де закарбувалася та історія, і там залишив абсолютну порожнечу.

Справжню історію своєї хвороби, схожу на сповідь, отець Іорам розповів Бачані за тиждень до виходу з лікарні. Та хоч як стався Бачана, хоч як просив, хоч як звертався до сумління священика, той так і не назвав прізвища й імені людини, в домі якої він побачив смарагдовий хрест.

Забув отець Іорам і прізвище, й будинок... Забув — і край.

У Тбілісі лютувала страшна епідемія грипу. В лікарні оголосили двадцятиденний карантин. За розпорядженням професора до хворих не пропускали відвідувачів, навіть близьких родичів.

По коридорах і палатах, наче привиди, снували співробітники лікарні з марлевими масками на обличчі. Носив маску й сам професор, який тричі на день обходив палати.

Лікарня схожа була на фортецю, обложеною незліченною армією відвідувачів. Пташка і та не могла туди залетіти.

Подиву Бачани не було межі, коли розчинилися двері палати і зайшов, усміхаючись аж до вух, друг його дитинства Вахтанг Амбокадзе.

— Вахо! — підвівся на ліжку Бачана.

— Президентові веселого товариства, моему Бачо привіт! — вигукнув Амбокадзе і, залишивши на спільному столі якийсь пакунок, підійшов до Бачани, поклав йому на плечі свої лапища й обережно прихилив його до подушки. — Не рухайся! Професор сказав, що тобі не можна багато рухатися... Здрастуйте, батоне! — обернувся він до священника, що приліг на ліжку одягнений.

— Доброго здоров'я, батоне! — відповів священник.

— Як же ти сюди пробрався, бічо? — Бачана не вірив своїм очам.

— Подумаеш! Он люди в державний банк пробираються й вносять звідти гроші! А що попасти до тебе! — засміявся Амбокадзе.

— Звідки це ти, Вахо?

Амбокадзе кинув оком на священника.

— Ага, знайомся, це мій друг по палаті, настоятель Ортачальської церкви святої трійці — батоні Іорам Канделакі, — відреккомендував йому Бачана священника.

— Що, інфаркти бувають і в святих отців? Коли вас сам бог гладить по голівці, то дав би вам уже по двоє сердець! — засміявся Амбокадзе й міцно потис руку священникові, що підвівся з ліжка. — Вахтанг Амбокадзе! — назвав він себе.

— Дуже приємно! — подав голос священник.

— Ну, сідай, розкажуй! Звідки ти? Як живеш? І як це ти згадав про мене?

Амбокадзе поставив стілець трохи осторонь від Бачаниного ліжка, сів, якийсь час дивився на Бачану, похитуючи головою, потім почав:

— Одне слово, приїхав, а хлопці кажуть, що ти зібрався нести ксиву...

— Що? — не зрозумів Бачана.

— Ну, вмираєш,— пояснив Амбокадзе.— «Як це вмирає?» — питаю. «А так,— відповідають,— схопив обширний інфаркт, згорнув руки на грудях і вмирає!» А я їм: «Дурниця, він прикидається. Як може він умерти, не побачившись зі мною!» Ось і прийшов до тебе. Малхаз провів мене, але його не впустили, стоїть на вулиці.

— А як же тебе пропустили?

— А я зайшов прямо до професора. «Шановний професоре,— кажу,— дозвольте мені пройти до Бачани Рамішвілі, п'ятнадцять років його не бачив!» — «А хто ти такий?» — питає він. «Ніхто»,— кажу. «Ну, коли ніхто, то йди!» Я встав і пішов до тебе. Он яка він людина! Зроду не зустрічав такого чуйного професора...

— Ти йому й ще щось говорив...— закрався сумнів у Бачани.

— Ну, сказав, що я сирота, і пообіцяв, що коли спечеться мій колобок, то я і йому вломлю.

Бачана щиро розсміявся:

— Вуркаган ти!

— Знаю, що вуркаган... Ти скажи, як твоє серце? Вже не вмираєш?

— Думаю, що видряпався, Вахо...

— Ми разом видряпались... Слухай, мені професор дав строку всього три хвилини... Ось тут ліки.— Амбокадзе взяв із стола пакунок.

— Стривай, ради бога, хіба тепер до ліків!.. — перебив його Бачана.— Даю тобі ще три хвилини з мого фонду. Сідай і розкажуй, де ти був, що робив, чи надовго приїхав, що збираєшся робити? Чи не потрібна тобі моя допомога?

— Нічого мені не потрібно, бічо, крім твого здоров'я і щастя! Немає на світі людини, яка б допомогла Вахтангу Амбокадзе...

— Ну, гаразд, посидь, дай, кацо, подивитися на тебе!..— попросив Бачана.

— Знай, якщо прийде професор, з ним розмовлятимеш ти! — попередив Амбокадзе.

— Гаразд, професора я візьму на себе,— згодився Бачана.

— Те діло ти пам'ятаєш...— Амбокадзе знову глянув скося на священника.

— Давай, давай, свій він! — усміхнувся Бачана.

— Ага, ти пам'ятаєш те діло, коли на Лоткінській горі¹ я пробив тунель...

Бачана кивнув головою.

— В якому місці? — спитав здивовано священник, бо хоч він і виріс у Тбілісі, а про такий тунель не чув.

¹ Лоткінська гора — місцевість у Тбілісі.

— З вашої церкви не видно, отче,— пояснив Амбокадзе.

Бачана голосно розсміявся.

— За цю роботу належала премія від шести до дванадцяти тисяч, і, через те що нас було двоє — я і Баджаджгана, видали нам по шість на кожного разом з путівками на північ... Чотири роки пробув я там. А сидіти без діла я не можу, то взяв і вирував півтайги... Величезну допомогу подав деревообробній промисловості! Через чотири роки взяв участь у марафонському бігові. Було нас десятиро. Добігли аж до Караганди.

— Пішки? — здивувався отець Іорам.

— Де пішки, де поїздом,— відповів Амбокадзе.

— І все-таки ви молодці! — похвалив священник.

— Поверталися назад у столипінських вагонах. До фінішу дійшли троє. За це одержали ще по дві тисячі премії. Там шість і тут дві — разом вісім... Потім я перейшов на роботу в Москву. Там товариші запросили мене як спеціаліста по тунелях на одне дуже велике діло. Прорив я тунель, та в самому кінці він обвалився. Троє моїх товаришів загинули. Вижив тільки я, і через те вся премія дісталася мені. Сім тисяч і путівка до Сибіру... Сім і там вісім, то це буде п'ятнадцять?

— П'ятнадцять! — згодився Бачана.

— Тепер я в Тбілісі. Лише три дні як приїхав. Поки що ходжу без діла, але, кажуть, роботи для людини моєї спеціальності тут повно... Та я ось думаю, чи не вийти мені на пенсію, плюнути на все? Стомився я, брате...— зітхнув Амбокадзе.

— Нічого кращого ти не придумаєш, Вахо! Тільки на пенсію! Досить з тебе цього, бічо! А я зроблю все, що ти захочеш! У могилу ляжу, піду з тобою до кого завгодно. Нема в тебе дому? Живи в мене, я ж один у квартирі!.. Зважуйся, Вахо, йди на пенсію, шені чиріме! — Від хвилювання голос у Бачани затремтів.

— Куди йому на пенсію, батоно Бачано? Чоловік бугая звалить! — вигукнув священник.

— Надто тяжка в мене професія, отче! — гірко посміхнувся Амбокадзе.— Тридцять із своїх сорока п'яти років я провів у закритих приміщеннях або під землею...

— Авжеж, батоно, нелегке діло — будувати тунелі, зате яке благородне й почесне! — похвалив священник професію.

— Ви не погодитесь, отче, а то я з задоволенням помінявся б професією з вами! — засміявся Амбокадзе.

— Вахо, ти говориш про це вже вдруге! — нагадав Бачана.

— Кінець, Бачо, стомився я! І скажу правду, вмерти мені захотілось, як і Етиму Гурджі, в рідному Тбілісі. Як це в нього?

Здоров був, рідний, теплий граде!

Твій син пропащий знов з тобою...

— Слово є слово, Вахо! — сказав Бачана.

— Так, Бачо, слово є слово! — підтвердив Амбокадзе і встав.— Ага, ліки! — Він розгорнув пакунок і висипав на Бачанине ліжко цілу купу всіляких ліків у різнобарвних упаковках.— Це кордарон, це перитрат, це атероїд, це інтенсайн, це персантин, це еральдин, це пульснорма, це гілуритман, це панангін, це сустак, а це ліки для божевільних — валіум! Усе! — Амбокадзе задоволено потер руки.

— Ти збожеволів, Вахо! Звідки такі ліки? — Бачана від подиву аж рота роззявив.

— Отак усе життя, отче, тільки й ставлять мені це безглузде запитання, — повернувся Амбокадзе до священика.— Ще з п'ятнадцяти років усе питають: звідки та звідки? А біс його знає звідки! Із Сакулиного¹ духана!

— Ці ліки коштують дуже дорого, Вахо! — промовив вражений Бачана й почав перебирати їх так, наче перед ним лежав щонайкоштовніший скарб і він не знав, що собі вибрати.

— Про це хай журиться той, хто платив за них, а ти свій маєш клопіт! — звернув Амбокадзе на інше.— А ви, отче, теж страждаєте від інфаркту? — спитав він раптом священика.

— Страждаю, батону, від усіх нещасть, які тільки існують на світі! — відповів священик.

— Тоді так, Бачано... Закон є закон... Оскільки ви живете в одній палаті і хліб їсте разом, треба взяти в пай і шановного отця. Половина ліків — його... Ну, я пішов! — Амбокадзе сплеснув у долоні.— Час мій скінчився! А на грип мені начхати! — сказав він і так палко притиснув Бачану до грудей, що в отця Йорама від розчулення сльози навернулися на очі.— Прощайте, отче! — звернувся Амбокадзе до священика й пішов до дверей. Біля порога він обернувся і пильно подивився на Бачану. Його напрочуд гарні сумні очі були усміхнені.

— Ти тільки не здумай помирати, а то... Сам знаєш, що в нашому кварталі ти єдиний письменник!

Амбокадзе голосно розсміявся й зачинив за собою двері.

— Скажіть, батону, хто цей благородний християнин, якому я не встиг навіть подякувати? — спитав зворушений священик.

— Злодій, отче! Професіональний злодій! — відповів Бачана і разом із слиною проковтнув сльози.

В палаті запала мертва тиша.

---

¹ Сакула — народний образ духанника, який усе має.

Бачана зупинив машину біля узбіччя дороги.

На горбах та полях Самадло¹ було по коліна снігу. Навкруги — ані душі. В далекому селі з димарів, звиваючись, тяглися до чистого блакитного неба білі легкі пасма диму.

На білому просторі оголені дерева, що їх де-не-де полишали в полі для затінку, скидалися на висохлих від горя закоханих, які простягли одне до одного руки, але зустрітися не можуть, бо хтось стоїть на перешкоді.

Бачана вийшов з машини й почав оглядати покришки. Маріам, скинувши кожушок, теж вийшла і, звернувши з дороги, побігла по засніженому полю.

— Куди ти?! — гукнув Бачана.

Маріам не слухала його. Вона бігла все далі, грузнучи в снігу. У високих червоних чобітках, з розшитою білими та червоними трояндами шаллю на плечах, здалека вона здавалася величезною квіткою, що ступала по снігу. Бачана з почуттям радості й гордості дивився на цю живу квітку, яка йшла засніженим полем, бо знав, що належить ця буйна квітка лише йому.

Маріам раптом нагнулась, обома руками набрала снігу й посипала ним голову.

— Бачано, йди сюди! — покликала вона.

Бачана скинув кожушок і пішов по сліду Маріам. Коли він наближався до неї, вона знов набрала снігу й сипнула йому в лице. Сніг обік Бачані розпалене обличчя. Йому раптом захотілося, мов дитині, пограти в сніжки, поперекидатися в снігу. Він підхопив Маріам, підняв угору, закружляв, потім вони обоє повалилися в сніг і зникли в ньому. А коли виринули, то їхні очі, вуха, волосся, пазухи, рот, обличчя — все було забите снігом, і з них парувало. Вони ще довго качалися по снігу. Нарешті, знемігши, вибившись із сили, поперекидалися навзнік.

Маріам розіпнула шаль і широко розкинула руки. Її груди високо здіймалися, чорне волосся розсипалось по снігу. Тепер вона схожа була на загнану звіром козулю, що впала на сніг.

Бачана милувався Маріам, потім, не витримавши, притис долонями її маленькі, схожі на черепашки, замерзлі вуха й поцілував її в гарячі губи. Тепер вони дихали легенькими одне одного й жили одним життям. Довго лежали вони завмерлі й прислухалися до калатання своїх знавіснелих сердець.

— Устань! — сказала раптом Маріам, обома руками одвівши від грудей Бачану.

¹ Самадло — місцевість поблизу Тбілісі.

Здивований Бачана підвівся.

— Відвернися! — звеліла Маріам.

Бачана виконав її волю. А коли він знов повернувся до Маріам, він не повірив своїм очам: Маріам стояла перед ним у чому мати народила, чистіша за цей сніг, і божественна, як ангел.

Бачана затулив очі долонями, а коли відвів їх, Маріам лежала в снігу з розкинутими руками й заплющеними очима. Він опустився перед нею на коліна, підвів тремтячі руки під її лопатки, поцілував у груди і прошепотів:

— Що ти робиш, Маріам, простудишся!

— Два роки я чекала цього дня, дорогий, і ось нарешті дочекалася... Зараз я лежу біля сонця, то яка може бути простуда?.. — сказала Маріам і обвила Бачані шию...

...Потім на землю ступило сонце. Воно пройшлося широким засніженим полем Самадло, вкрило теплим білим покривалом двох Адамових нащадків, прилягло в них у головах і було з ними, поки найсолодший сон не зімкнув їм очей, а потім повернулося на прозорий дзеркальний небосхил.

Бачана схопився, злякано окинув поглядом біле поле, що сяяло на сонці. На всій землі не було нікого, крім нього та Маріам... І з ними було сонце.

Шалено розриваючи ногами глибокий сніг, Бачана побіг до машини, взяв кожушок, кинувся назад, закутав Маріам у кожушок і, підхопивши її на руки, поніс до машини.

І ось уже машина по своєму сліду на засніженій безлюдній дорозі спускалася вниз, до Тбілісі.

Бачана чомусь пригадав молитву Маріам, уперше проказану нею на колінах перед Шавнабадою.

Виглянь, виглянь, сонце,
Не заходь за гору!
Мерзне ось красуня,
Киньсь до неї скоро!

Обійми, признайся,
Що з кохання в'янеш,
Бо тебе чекати
Дівчина не стане!

Маріам сиділа на задньому сидінні й плакала, та це не був плач нещасної, зганьбленої жінки. Це було щось зовсім інше — прощання навіки з чимось незнайомим, незрозумілим і незбагненим для Бачани. Він не знав цього, але інтуїтивно щось відчув і тому не намагався заспокоювати Маріам.

Через годину хлопчик і дівчинка з сумками за плечима, що йшли з Коджорського інтернату, спинилися зачудовані біля засніженого поля Самадло.

— Дивися, Natie! — вигукнув хлопчик, показавши рукою.
На полі горів сніг. Горів блакитним прозорим полум'ям.

* * *

Повернувшись додому, Бачана за дверною ручкою знайшов листа. Редакторське чуття підказало йому, що лист анонімний. Бачана витяг листа з-за ручки, поклав його в кишеню, відчинив двері й зайшов до кімнати. Сів за письмовий стіл.

Лист і справді був анонімний, до того ж ілюстрований порнографічними фотознімками. Сотні анонімних листів пройшли через Бачаніні руки, але той, якого він зараз читав, перевершував своєю безпардонністю й паскудством усе те, що буває в таких листах.

«Батоно Бачано!» — так починалась анонімка.

«Вітаємо вас з червоним ліхтарем, повішеним над вашими дверима. Вкрай розпусна жінка, репетиторка всіх тбіліських повій, знайшла у вашій особі ще одну дійну рогату корову (бо бугаєм вас аж ніяк не назвеш). Не дивуйтеся, що цей букет венеричних захворювань так щедро живить вас своїм «коханням». Кохання для неї — це той комбінований корм, яким на тваринницьких фермах годують таких, як ви, тварин, щоб надоїти якнайбільше молока. Закінчиться це «молоко», батано Бачано, і тоді буде вже пізно зняти червоний ліхтар, який тепер висить на вашому домі й при світлі якого ви зараз читаете цього анонімного, але перейнятого глибоким співчуттям до вас листа. Бережіть свій авторитет!..»

Бачана відклав листа і витер з лоба холодний піт. З ним діялося щось дивне. Він читав листа, а в вухах у нього звучав голос. Страшенно знайомий голос. Лист нібито написаний жіночою рукою, а за спиною в Бачани стояв чоловік і, наче цвяхи, вбивав у його мозок кожне слово. Вбивав так глибоко й так міцно, що Бачана ніколи не зміг би звільнитися від цього болю й мук. Але де він чув цей голос? Дай боже пам'ять!.. Так і не згадавши, Бачана почав розглядати фотографії. Порнографічніші й огидніші знімки важко було уявити собі. Засумніватися в їх оригінальності означало б визнати геніальність фальсифікації. Бачана не знав, з чим має справу...

У нього потемніло в очах. І коли йому здалося, що прийшла

смертна година, раптом у п'ятьмі заяснів промінь, раптом сяйнула надія. На фотографії стояла оголена Маріам. І саме цей документ був порятунком для Бачани і фатальною помилкою фальсифікатора: Бачана не впізнав тіла Маріам, побаченого годину тому на засніженому полі. То була не Маріам!

Бачана кинув фотографії на стіл... Перед його очима постала спочатку Маріам, що стояла на колінах перед іконою матері божої, потім покрите незайманим снігом поле Самадло, і він зненавидів людство. Ні живий ні мертвий, він підвівся й пішов до телефону, щоб подзвонити комусь із друзів, але не згадав жодного номера, ба навіть не згадав, чи є взагалі в нього бодай один друг... І Бачана поклав трубку.

* * *

Через тиждень після одержання анонімного листа Бачана й Маріам сиділи в малесенькому кабінеті соганлугського ресторану.

На столі стояли дві пляшки вина, смажена картопля й горіхи. Більше нічого. Стояло те, що любить Маріам.

Бачана мовчав. Говорила Маріам. Говорила про все — про мистецтво, поезію, історію, про тварин, дельфінів, зорі, літаючі тарілки, про кохання, безсмертя, переселення душ.

Маріам була тамадою.

Бачана мовчки пив, підтримуючи виголошені Маріам тости. Якщо він згоджувався з нею — кивав головою, якщо ні — не сперечався. Просто дивився в її палаючі коханням очі й пив. Для Маріам не лишився непоміченим такий Бачанин настрій, але вона не показувала цього й ні про що не питала, тільки іноді, урвавши свою мову, зверталася до нього:

— Ти слухаєш мене, дорогий?

Бачана кивав, мовляв, слухаю, і Маріам вела далі.

Бачана не чув і половини з того, що вона говорила, — він думав про своє. Думав не про минуле, сучасне чи майбутнє Маріам, не про її ширість, не про віроломство і вірність, не про красу і не про хист. Ні, думав він тільки про одне, свердлила йому мозок одна-єдина жахлива думка — показати чи не показувати анонімного листа, який зараз лежить у нього в спідній кишені й обпікає йому груди.

Маріам налила в келих вина й раптом спитала:

— Чому нічого не питаєш про мое минуле, дорогий?

Бачана стрепенувся.

— Що ти сказала? — перепитав він, хоч добре почув слова Маріам; просто йому потрібен був час, щоб обдумати відповідь.

— Я питаю: невже тебе не цікавить моє минуле? Ось уже третій рік, як ми кохаємо одне одного, і ти ні разу не спитав мене про те, як я жила до тебе...

— Не цікавлюся, то й не питаю,— відповів Бачана, відводячи погляд.

— Неправда! Ти вмираєш від цікавості, але не питаєш.

— Чого ти так думаєш? — Бачана подивився їй в очі.

— Чекаєш, коли я сама все розповім. Хіба ж не правда?

Бачана опустил голову.

— Ти боїшся, дорогий. І правильно робиш... Не те що ти — і я боюся...— Маріам надпила вина, щоб змочити пересохлі від хвилювання губи.— Я боюся більше за тебе. І не тому, що ти покинеш мене. Ні, боюся, згадати минуле...

— Не псуймо вечора, Маріам...— попросив Бачана.

— А він ще зранку зіпсований... Скажи, дорогий, що сталося? Я ж усе відчуваю і бачу.

— Нічого, присягаюся тобою!

— Легко ж ти присягаєшся! — усміхнулася Маріам. Вона задивилася на вино в келиху, потім раптом підняла келих і виголовила тост: — Випиймо, дорогий, за того, хто вмере першим з нас!

— Маріам, якщо кохаєш мене, не перетворюй цей вечір на пахиду... Ти була в чудовому настрої, що ж з тобою сталося?

— Випий! — попросила Маріам.

Бачана випив. Маріам знов налила.

— А тепер слухай мене, дорогий... — промовила Маріам і почала так, наче розмовляла сама з собою.— Я вмирала вже п'ять разів і п'ять разів поверталася на цей світ. Перший раз я вмерла в страхі й воскресла в самотності... Другий раз я вмерла в самотності й воскресла в удаваності... Третій раз я вмерла в удаваності й воскресла в безтурботності... Четвертий раз я вмерла в безтурботності й воскресла в ненависті... П'ятий раз я вмерла в ненависті й воскресла в коханні... Тепер я живу величезним, безмежним коханням і знаю, що вмру в коханні... І це буде моя остання смерть. Тоді я вже ні в чому не воскресну. Я зостануся у вічному коханні. І тому мені байдуже, коли я вмру... Я не боюся смерті... Я п'ю за свою шосту й останню смерть, дорогий...

Маріам вихилила свій келих і заглянула Бачані в очі.

Бачана зчудовано дивився на цю чарівну жінку й не знав, що їй відповісти. Запало дуже ніякове, просто моторошне мовчання. Бачані здалося, що кімната розділилася навпіл — на ту частину від середини столу, в якій сиділа Маріам, і ту, в якій сидів він сам. Бачана відчув, що частина Маріам повна повітря, тепла, життя й любові, а його — страхотливо порожня, вакуум... Йому раптом перехопило дух і, щоб не задихнутися без повітря,

він швидко встав, пересів на бік Маріам, обійняв її, мов дерево життя, і прихилив голову до її грудей. Маріам поцілувала його чуб і дуже спокійно спитала:

— Скажи, що тебе непокоїть?

Бачана витяг із спідньої кишені конверта і тремтячою рукою поклав його перед Маріам. Вона довго дивилася на конверт, потім розкрила його. На відміну від Бачани Маріам спершу роздивилася фотографії, потім прочитала листа...

Бачана не зводив очей з обличчя Маріам. Жодна рисочка на ньому не рухнулася. Та коли Маріам, дочитавши листа, глянула на нього, Бачана зрозумів, яку він допустив фатальну помилку. В очах у Маріам замість обурення, огиди й ненависті він побачив незмірний жаль до двох мізерних душею людей — до нього й до автора тієї анонімки.

Маріам незворушно встала.

— Жінку розбещує самотність, дорогий. І чоловіка теж. Отож постарайся ніколи не залишатися самотнім...

* * *

Годину, другу, третю чекав Бачана на Маріам, але виявилось, що гордості в неї більше, ніж думав Бачана.

— Ваша супутниця давно пішла, батоне! — сказав офіціант сполотнілому Бачані й зам'явся.

— Знаю! — відповів той ослабленим голосом.

— Даруйте, ресторан зачиняється... І якщо...

— Ага, пробачте, я зараз іду!

Він заплатив, не глянувши на рахунок. Офіціант вийшов.

Бачана кинув анонімного листа й порнографічні знімки в попільницю й підпалив. Спочатку спалахнули фотографії. Бачана невідривно дивився, як корчилися, танули й зникали, перетворюючись на попіл, людські постаті. Попільниця нагадувала йому мініатюрне пекло. А коли полум'я охопило листа, Бачана знов почув замогильний голос того, хто його написав. І раптом він завмер. Палаючий лист говорив голосом Сандро Маггларідзе.

20

Отця Іорама виписали в понеділок, але він нізащо не хотів виходити з лікарні до вівторка.

Та ніч запам'яталася Бачані на все життя...

Десь опівночі отець Іорам обережно встав і підійшов до Бачанного ліжка. Бачана вдав, що спить, але очі ледь-ледь, непомітно розплющив.

— Батоно Бачано! — покликав священник пошепки.

Бачана й дух затамував. Він зрозумів, що священник хоче не говорити з ним, а перевірити, чи Бачана спить. Упевнившись, що той заснув, отець Іорам опустився на коліна перед ліжком.

— Боже великий! — промовив він пошепки й перехрестився.— Спасителю наш і свята діво Маріє! Ось лежить перед вами раб ваш Бачана Рамішвілі і сам не відає, що він є син ваш, душа ваша і милосердя ваше. Не гнівайтесь на нього, бо справи ваші чинить він від імені інших. Не гнівайтесь, бо не відає він, що той бог, в якого він вірує, виник у ваших надрах і не без волі вашої... Боже всесильний, візьми його під покров свій і подовж йому строк до того, як предстати перед тобою, бо чим довше він житиме на цьому світі, тим більше посіє в створеному тобою світі добра і милосердя. І хіба не все одно для тебе, боже, іменем кого утверджуватиметься на землі добро, чесність, милосердя, непорочність і справедливість?! А якщо неодмінно має бути відкинута ім'я твоє, але увіковічене діло твоє — хай буде так... Хіба ти, свята трійце, посіяла насіння життя і вдихнула безсмертну душу в людину тільки заради честолобства свого, заради того, щоб прославити ім'я своє? Хіба ти, боже, заперечуєш оновлення душі й розуму роду Адамового?

Великий і могутній бог, якому він служить, бо не можна вірити в ту справу, якій себе присвятив, без божої на те волі... І ось лежить він перед тобою, і я, порох від ніг твоїх, цяточка твоєї нескінченної великодушності, уклінно благаю тебе, помилуй його, повсталого раба твого, Бачану Рамішвілі. А якщо приречений він тобою, то прийми душу мою і тіло мое взамін його душі й тіла, бо не зумів я побороти в ньому бога іншого й навернути його до віри твоєї!..

Отець Іорам підвівся, тричі перехрестив Бачану, потім зняв з шиї маленький хрест, обережно підклав його під Бачанину подушку й ліг.

Заснув Бачана не скоро. А коли прокинувся, отця Іорама в палаті не було. Він пішов, як почало світати...

* * *

Бачану виписали через тиждень після виходу з лікарні отця Іорама.

Зворушувало й викликало усмішку його прощання з медперсоналом. Фельдшерка Женя й палатний лікар аж заплакали, наче їм шкода було, що Бачана одужав і покидав лікарню.

Напередодні в палату до Бачани зайшла Женя. Вона поставила в баночку на його столику три білі гвоздики, а сама сіла

віддалік. Бачана, подумавши, що Женя прийшла прощатися, підвівся на ліжку й терпеливо чекав, що скаже Женя. Але та м'ялася.

— Починай, Женю! — усміхнувся Бачана.

Женя все вагалася.

— Ну, тоді почну я! — сказав Бачана і, вставши з ліжка, підійшов до фельдшерки й поцілував їй руку. — Дорога моя Женю, було б справедливо, щоб квіти тобі подарував я, але сподіваюся, що добра сестра-жалібниця простить своєму неотесаному й невдячному пацієнтові нетактовність...

— Батоно Бачано! — перебила його Женя. — Поки ви хворіли, батоно Бачано, сюди приходила одна жінка, щодня... дуже вродлива жінка. І запитувала про ваше здоров'я... Так...

У Бачани затріпотіло серце і перехопило дихання.

— Яка жінка, Женю? — спитав він, хоч усе зрозумів.

— Вона заклінала мене богом, щоб я не казала вам...

— А як її звать? — усе ж таки спитав Бачана.

— Не знаю, батоно Бачано... Приходила й плакала... Може, ви знаєте, хто вона?

— Знаю, дорога моя Женю!

— Вона дуже вас кохає, батоно Бачано. Дала мені листа й попросила передати вам у той день, коли виходитимете з лікарні.

Женя дістала з кишені листа. Бачана взяв його і, намагаючись приховати хвилювання, почав нюхати гвоздики...

— Вона дуже вас кохає, батоно Бачано!

— Дякую тобі, Женю!

— Вона дуже вродлива й дуже добра, батоно Бачано...

У Жені на очах виступили сльози й затремтіли вії, підведені чорною тушшю.

— А ти, Женю, найвродливіша й найдобріша в світі! — сказав Бачана і ще раз поцілував їй руку.

Женя квапливо схопилася й вийшла з палати.

Бачана приліг і тремтячою рукою розпечатав конверт.

«Любий мій Бачано!

Тепер, коли бог почув моє благання і знов подарував мені твоє життя, я хочу, не просячи співчуття, чи прощення, чи милосердя, виплакати перед тобою мій біль, якого, здавалося мені, не вмістить мірило нещастя усього людства і який умістився на цьому аркуші паперу...

Згадувати все, як і забувати, не так воно легко, як часом здається...

Років двадцять тому не було дитини, вродливішої і розумнішої за мене, але виховали мене погано. Батьки мої мали мільйон і тратили його на те, щоб зробити мене нещасною... Ніхто із за-

ступників ніколи не проводжав мене — ні до школи, ні на вулиці... І коли одного разу я сіла в машину своїх «проводжати», тоді... пішло шкереберть, знівечилося моє життя... Того, що сталося потім, я не можу ні розказати до ладу, ні описати... Розповідаю цю історію вперше, розповідаю перед тобою і богом... Мене розп'яли на хресті в Цівгомборському лісі, і молодість моя ще й досі висить на тому обгорілому хресті...

...Потім я без кінця сміялася, кружляла в танцях — і так дожила до цього часу. І раптом я зупинилась. Я згадала бога і перехрестилася. І ось зараз я стою на колінах перед тобою... Прийми в жертву всі мої свічки й прийми душу мою...

Тепер я розумію, що моя душа, проходячи крізь пекло, всі ці роки прагнула до тебе... І я благословляю те пекло, бо шлях через нього йшов, виявляється, до тебе...»

Якби тієї хвилини зайшов лікар і зняв кардіограму Бачаниного серця, йому, мабуть, довго ще довелося б лежати в лікарні.

Бачана прийняв дві таблетки седуксену і так попросив власне серце заспокоїтись, наче благав на колінах свого родича, з яким не бачився цілу вічність, ще хоч трохи побути в нього...

Через півгодини Бачану знов огорнув рожевий туман... І це був перший за весь час його хвороби сон без снів.

* * *

Уранці, попрощавшись з усіма, Бачана спустився попрощатися з професором.

Професор сидів за величезним письмовим столом і щось розглядав крізь лупу. Бачана спочатку не міг зрозуміти, на що так пильно дивиться професор, а зрозумівши — сторопів: перед професором на столі лежало з десяток штучних серць різної конструкції, кольору й форми... Щоб не знепритомніти, Бачана опустився на стілець, що стояв біля дверей. Стілець рипнув. Професор підвів голову і здивовано глянув на Бачану. Впізнавши його, він поклав пластмасове серце на стіл і поспішив до нього.

— Дуже радий, батоне Бачано, бачити вас, а тим паче, що прийшли до мене своїми ногами. Здрастуйте! — сказав він і подав Бачані руку.

Той потис її своєю холодною як лід рукою.

— Що з вами? — спитав здивований професор.

Бачана не міг відірвати очей від штучних серць, що лежали на столі. Професор зрозумів усе, квапливо підійшов до столу, висунув шухляду й змів туди серця.

— Валеріанові краплі, якщо можна... — попросив Бачана.

Професор дістав з полиці ліки, накапав і подав Бачані.

— Випийте і, ради бога, не звертайте ні на що уваги!
Бачана прийняв краплі. Професор помацав йому пульс.

— Не страшно, зараз пройде! — усміхнувся він.

Бачана поступово набув людського вигляду.

— Що це таке, професоре? — спитав він нарешті.

— Нічого особливого... Як ви себе почуваете?

— Здається, пройшло.

— Дуже добре... Пересядьте, будь ласка, сюди та поговоримо про щось інше.

Професор посадив Бачану в глибоке м'яке крісло.

— Скажіть, шановний професоре, невже людство до цього дійде? — не покидала Бачану думка про штучні серця.

— Дійшло, батоно Бачано! Ось уже чотири роки теля живе з штучним серцем. І цей факт повинен не засмучувати вас, а навпаки, тішити. Річ у тому, що трансплантація живого серця все-таки не виправдала себе. Ваша хвороба — це захворювання не так серця, як кровоносних судин, а тому через певний час інфарктові міокарда чи коронарній недостатності може піддатися будь-яке трансплантоване здорове серце. Штучне серце — поки що один з найнадійніших шляхів. Це визнав і сам Крістіан Барнард... Та про це іншим разом, коли наберетеся сили... — махнув рукою професор. — Сказати правду, я думав, що ви вже виписалися не попрощавшись, і був ображений... — Він засміявся і поплескав Бачану по коліну.

— Для того я й зайшов до вас, шановний професоре. Перш за все хочу скласти вам щонайщирішу подяку за вашу чуйність. Потім дозвольте попросити у вас вибачення за безсонні ночі, які ви провели через мене. І нарешті, хочу благословити вашу професію і ваші золоті руки!.. — Бачана раптом устав, і йому захотілося розцілувати цю славну людину, грубувате й суворе обличчя якої оживляли такі добрі розумні очі, але він чомусь стримався.

— Дякувати мені нема за що, батоно Бачано, а за похвалу спасібі!

— Я не знаю, чим і як вас винагородити... Іноді я думаю про це і приходжу до такого висновку: те, що ви зробили для мене, оплатити неможливо. Тому дозвольте мені просто любити вас як брата й дорогу для мене людину...

— Дякую! — промовив професор і, щоб приховати своє збентеження, висунув середню шухляду, наче чогось шукав, але, згадавши Бачанину реакцію, одразу ж засунув її.

Бачана щиро й голосно засміявся.

— От бачите, ви вже звикли, — задоволено сказав професор і теж засміявся.

— Що ж мені лишається робити? — розвів руками Бачана.

— Воно вам і не потрібне буде, батоно Бачано, якщо чесно й неухильно виконуватимете все те, що я скажу, — промовив професор і поклав на стіл свої величезні ручиська.

— Слухаю вас! — відповів покірно Бачана.

— Сигарети — зась! Вино — зась! Горілка — зась! Жирна їжа — зась! Їсти після шостої години — зась! Кава — зась! Безсонні ночі — зась! Жінки — зась!..

— І це — життя? — спитав засмучений Бачана.

— Інфаркт міокарда мінус перелічені спокуси дорівнює життю! — вивів професор найпростішу формулу подальшого Бачаниного життя.

— І доки, лікарю? — спитав Бачана голосом потопуючого, що хапається за соломинку.

— Два роки — як закон, наступні два — як порада, ще два — добровільно... Я не залякую вас, батоно Бачано, просто пояснюю, що у вас був обширний інфаркт, але якщо плекатимете своє серце, воно цілком відновить свою діяльність і послужить вам ще стільки ж, скільки послужило. Тільки плачайте його. Серце любить, щоб його плакали...

— До побачення, батоно професор! — Бачана встав.

— Прощайте, батоно Бачано! Забудьте дорогу до нашої лікарні, і дай боже, щоб ніколи більше вам не довелося звертатися до мене! — Професор підвівся.

— Я покидаю вас з почуттям найглибшого задоволення, батоно Нодаре. Ці два місяці, проведені у вас, для мене рівнозначні всьому моему життю!

— Не зрозумів вас, батоно Бачано...

— Очевидно, людина повинна хоч раз на віку перенести тяжку хворобу, щоб мати змогу спокійно проаналізувати все прожите життя, пройти ще раз весь пройдений шлях, оцінюючи його тверезим розумом. Щодо цього ваша лікарня зробила мені велику послугу.

— Я гадаю, батоно Бачано, що ваш життєвий шлях не потребує повторного аналізу, — сказав професор.

— Ви так думаете? — всміхнувся Бачана.

— В усякому разі, збоку так здається, — відповів професор.

— Ці два місяці були для мене часом дивовижних відкриттів.

— Що ж ви відкрили, батоно Бачано, таке, чого раніше не знали?

— Закон вічності!

— Як ви сказали? — щиро здивувався професор.

— Закон вічності! — повторив Бачана.

— Раз ви відкрили такий закон, то він, напевно, має і якусь формулу, — засміявся професор.

— Аякже, має.

— То, може, ви поділитесь зі мною цією формулою? Запевняю вас, батоно Бачано, що я не маю наміру вкрасти її або стати співавтором! — пожартував професор.

— Суть цього закону, шановний професоре, полягає в тому, що... Душа людини значно важча за її тіло... Вона така важка, що одній людині не під силу нести її... І тому ми, поки живі, повинні допомагати одне одному й намагатись якийсь обезсмертити душі одне одного: ви — мою, я — іншого, інший — ще іншого, і так без кінця, щоб після смерті того іншого ми не посиротіли й не залишилися самотніми в житті...

Професор здивовано слухав Бачану. Коли той замовк, він довго стояв задуманий.

— Дуже складний закон ви відкрили, батоно Бачано,— промовив він нарешті.

— Складний! — згодився Бачана.

— І ви сподіваєтесь, що він утілиться в життя?

— Якби було не так, то я лежав би тепер у могилі, батоно Нодаре!

Бачана простяг руку професорові, той підійшов до нього зовсім близько, і тоді Бачана не стримався і міцно пригорнув професора до грудей.

— Так...— промовив розгублений професор.— Вам штучне серце не годиться, із штучним серцем ви не проживете...

...І коли Бачана відчув на своїх плечах ласкаве поплескування величезних професорових ручиськ, він зрозумів, що закон вічності діє...

* * *

Бачана відпустив прислану по нього машину.

Він перетнув трамвайну колію на вулиці Клари Цеткін і вулицею Двадцять п'ятого лютого¹ спустився на проспект Плеханова.

Бачана відвик ходити містом, і тепер у нього трохи паморочилася голова й тремтіли коліна.

Тбілісі гомонів, галасував, кричав, сміявся, непокоївся, хвилювався, зігхав і гуркотів.

Проспект Плеханова плив у двох напрямках, наче дві паралельні річки. Нестримна течія несла громадян, мов пущені на сплав колоди. Вони стикалися, зупиняли один одного, щось пояснювали, жестикулюючи руками, потім знов розходились, підхоплені бурхливою річкою.

¹ 25 лютого 1921 року була проголошена Радянська влада в Грузії.

Бачана обережно перейшов проспект на переході й сам поплив у тій річці. Він намагався ні з ким не зіткнутися й не перервати свого руху. З проспекту він звернув на вулицю Марджанішвілі, і тут його підхопила нова притока величезної ріки. Бачана відчував, як його серце, що за ці два місяці вийшло з ритму міста, поступово пристосовується до його пульсу, як воно намагається йти в річищі, щоб його не викинуло на берег. І ось Бачана відчув, як серце його нарешті знайшло ритм, як увійшло в головне річище й попливло в ньому, попливло, правда, ще дуже обережно, але сміливо і впевнено.

Він зупинився біля театру Марджанішвілі. Прочитав афішу. Завтра театр відкриває сезон прем'єрою нової вистави: «Святі в пеклі» — п'єса його друга¹. У Бачани щось відтануло в грудях і по всьому його тілу розійшлося життєдайне тепло.

— Святі в пеклі! — повторив він сам собі і всміхнувся.

Біля Верійського моста Бачана відчув утому, але не болісну й тривожну, а якусь незвичайну, приємну втому.

Він зупинив таксі й сів на задне сидіння праворуч.

— Куди? — спитав водій, умикаючи лічильник.

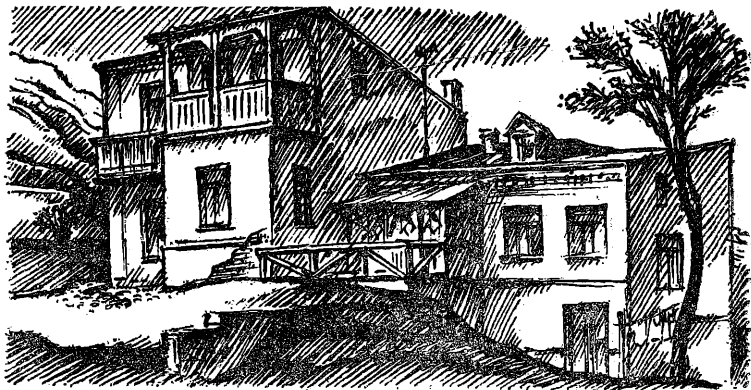
— До Маріам! — відповів Бачана.

— До кого?! — перепитав здивований водій.

— До Маріам!

---

¹ Ідеться про п'єсу сучасного грузинського письменника Акакія Гецадзе.

КУКАРАЧА

Повість

Двоповерховий будиночок тітки Марти, оточений шовковицями, персиками, вишнями та маслинками, стояв край Варазісхеві.

Улітку ми, дітвора нашого кварталу, наче зграя горобців, налітали на той садок, і тоді на подвір'ї тітки Марти тільки й чути було прокльони та лемент, благання й погрози:

— Ану, злязь, бусурмане!

— Хіба не можеш, бісова душа, так жерти, щоб гілля не ламати?!

— Чи тобі повилазило, не бачиш, що зеленець?!

— Жоро, неси сюди рушницю з сіллю!

— Ох, вуркагани, розбійники, злодії, негідники й хапуги!!!

— Зараз же злязьте, поки я Кукарачу не покликала!..

— Де ж ваші батьки й матері? Чого не біжать рятувати мене?..
Боже, нашли на цю орду різачку і понос!

Тітка Марта бігала від одного дерева до другого, розмахуючи кизилловим прутом, а потім, знесилівши, сідала посеред двору й починала благи:

— Гого, Натело, ти ж дочка вчительки! Як же мати твоя, що вчить увесь Ваке граматики й «Витязя в тигровій шкурі», не навчила тебе відрізняти своє від чужого?!

— Ай-яй-яй, Дуду-голованю! Грім би побив твого татуса-інженера! Сам збудував пів-Тбілісі, а син його руйнує мій дім!

— Чого скалиш зуби, недоноску Гуріелі? Тобі б не сином секретаря райкому бути, а кухарчуком! Мив би оце свинячі тельбухи в Вере¹. Ну, злязь додолу та поп'єш мацоні. Чого доброго, впадеш з дерева, і матиму мороку...

— О-о, і ти тут, Бродзелі? Тебе треба було б назвати не Іраклієм, а Осклієм, бо ти ж нікого не слухаєш. Скільки разів казала тобі, що це не доведе тебе до добра. Сьогодні вишні вкрав, завтра квартиру пограбував, післязавтра — поїзд, а далі й пароплав... Ох, лиха моя година! Кучико? І тебе тут бенеря носить? А бодай тебе за живіт узяло! Злязь мені, розбишако!..

— Костю-греку! Чи не для того ти аж сюди забрався, щоб мій дім сплюндрувати? Хіба мало в Греції вишень та шовковиць?

— Де ти, Кукарачо! Оце-то дільничний! Хвалишся, що ти гроза й чума всіх злодіїв, вихователь молоді. А який з тебе вихователь, коли сам у притулку виріс?!

* * *

Кукарача, наш дільничний уповноважений, був людиною незвичайною, поборником правди, заступником і улюбленцем скривджених. Якщо когось на дільниці вкусить блоха, скаржитись побіжать до Кукарачі, а справи поважніші тим паче не розв'язувались без нього. Коли він повернувся з фінської війни, на грудях у нього красувався орден Червоної Зірки. І як тільки повернувся, того ж самого дня пішов у райком і попросив, щоб дали йому роботу. «Що ж ти вмієш робити?» — спитав секретар райкому. «Вбивати людей», — відповів Кукарача. Секретар засміявся і рекомендував його в міліцію дільничним уповноваженим. Оце й уся історія. Розповідали, що на фронті він виявив неабияке героїство. Більше того, подекували, що цього ордена зняв із своїх грудей сам Ворошилов і власноручно прикріпив його до гімнастерики Кукарачі, а потім поплескав його по плечу й похвалив:

— Молодець, Кукарачо! Дзалиан каргі бічі хар!²

— Звідки ви знаєте грузинську мову, товаришу Клименте Єфремовичу? — дивом здивувався Кукарача.

А Ворошилов начебто засміявся з Кукарачиної наївності й відповів:

— Йосиф Віссаріонович навчив.

Коли Кукарачу запитували, чи й справді так воно було, він уникав прямої відповіді — не заперечував і не стверджував.

¹ В е р е — річечка в Тбілісі.

² Славний ти хлопець! (Груз.)

— Та що про це говорити! Я вам краще розповім, за що одержав орден.

І в сотий раз розповідав...

Виявляється, Кукарача з своїм танком провалився в проти-танковий рів. Довго буксував у ньому, але не міг ні вибратися, ні повідомити своїх. Цілий день промордувавшись і зовсім вивши з сили, він заснув. А опівночі чує — хтось тягне його танк. Зрадів він, бо подумав, що наші знайшли його, а коли вглянув у проріз, то що побачив: до його танка фінни причепили за трос два легкі танки й тягнуть з рову. Кукарача й дух затамував, прикинувся мертвим. Фінни, галасуючи, витягли Кукарачин танк з рову й поволі потягли до своїх позицій. «От тобі й маєш! — подумав Кукарача.— Так, чого доброго, і в полон потрапиш!» А тоді завів свою машину, увімкнув третю швидкість, піддав газу, розвернувся, і не встигли фінни опам'ятатись, як він потяг обидва танки до нашої танкової дивізії... Фінни, правда, встигли вискочити із своїх машин, та головне, що два їхні танки Кукарача, немов овець, допровадив додому.

На цьому Кукарача уривав свою розповідь, і розмова з Ворошиловим по-грузинському так і лишалась таємницею.

* * *

Подвір'я тітки Марти ми, хлопчакі, називали «ослячим гаражем», бо продавці мацоні, що спозаранку спускалися з Цхнети¹, залишали тут своїх ослів, а самі брали на плечі хурджини і, співучим голосом вигукуючи: «Мо-ло-о-ко, мацо-о-оні!», розсипалися по вулицях та дворах Тбілісі. Після полудня вони з порожніми руками поверталися в ослячий гараж, сідали за довгий стіл у садку в тітки Марти, випивали по глечичку кахетинського вина і між тостами ділилися плітками, почутими за день, та пригодами, побаченими на власні очі.

Іноді цхнетські мацонарі влаштовували на подвір'ї в тітки Марти ослячі перегони. Стартували від воріт, а фінішем була задня огорожа, до якої прив'язували на день ослів. Відстань од воріт до фінішу становила десь двадцять п'ять — тридцять метрів.

Жокеями власники ослів наймали нас, дітей. Переможець діставав банку мацоні, а переможеним скубли вуха, кепкували з них і годували їх потиличниками.

Кожен осел, звісна річ, мав свою кличку, але ми називали їх іменами господарів.

¹ Ц х н е т і — село поблизу Тбілісі.

Того дня підхмелені цхнетські мацонарі теж вирішили розважити душу осличими перегонами. Ставка була п'ять карбованців.

Я сидів на Кітесі, Натела — на Аршаку, Дуду — на Шакро, Ірача — на Імедо, Костя-грек — на Халваті. Були ще й інші осли — Нікала, Нугеша, Вардо, Беглара та Ксенія, — але в першому турі вони не брали участі, бо на лінії старту більше п'яти ослів не вмщалося. Суддями були тітка Марта та власники тих ослів, що не брали участі в перегонах. Тітка Марта полічила до трьох — і змагання почалося...

Цокаючи маленькими копитами і хляпаючи вухами, осли рушили до фінішу. Господарі, ввійшовши в азарт, поскоплювалися з своїх місць і дикими вигуками й крутою лайкою підбадьорювали і нас, і ослів.

— Ну, жми, кастрате! Що, я дурно годую тебе ячменем по сорок копійок?!

— Бічо, пересядь на круп, швидше побіжить!

— Ти диви, достеменний осел! Став і ані руш! Острогами його, бічо, острогами!..

— Помалу, недоноску! Хіба не знаєш, що з осла гірше падати, ніж з коня?!

— Ой молодець, дівко! Ще трохи, і будеш перша! Генацвале, красуне цхнетська!

— Злазьте, роззяви, щоб мати ваша заридала! Дівча шмаркате обскакало!

Нателі дісталася банка мацоні, Аршаку — п'ять карбованців, а мені — потиличник... Ось-ось мав розпочатися другий тур, як у двір влетів сполотнілий Зевера, наш приятель, і, розвівши руками, несамовито заволав:

— Кукарачу вбили!

На подвір'ї запала така тиша, що аж горобці стрепенулися на деревах.

— Люди, Кукарачу вбили... — вже спокійніше повторив Зевера й облизав пересохлі губи.

— Хто? — спитала хриплим голосом після довгого мовчання тітка Марта.

— Не знаю, — знизав плечима Зевера.

— Де? — спитала знову тітка Марта.

— На Кобулетському узвозі! — відповів Зевера, показуючи рукою в бік узвозу.

— В домі Інги?

Зевера ствердно кивнув головою. Тітка Марта зірвала з голови шаль і вийшла з двору...

Через десять хвилин увесь наш квартал зібрався на подвір'ї в Інги.

Двоє санітарів і двоє міліціонерів на носилках винесли з Інжиної кімнати Кукарачу. За ними, з перекошеним обличчям і подряпанними щоками, йшла Інга.

— Не вмирай, Кукарачо, не губи мене... Бо хто ж повірить, що я не винна... Не вмирай, шені чиріме, матір'ю заклинаю тебе... Чуеш, Кукарачо, не вмирай...— шептала Інга над вухо Кукарачі й божевільними від страху очима дивилась, як на грудях з простреленого в двох місцях соска повільно тече, вже напівскипівши, кров і полум'яніє двома маками на туго перев'язаному бинті...

Коли вже підходили до машини швидкої допомоги, Кукарача прийшов до пам'яті.

— Не вмирай, Кукарачо, шені чиріме... — знову заблагала Інга, опустившись перед ним на коліна.

Кукарача затуманеним поглядом обвів людей, що стояли круг нього.

— Кукарачо, не вмирай, бо хто мені повірить...

— Мовчи... Устань і йди звідси, наче тебе й не було тут... Чуеш? Іди...

— Ой не губи мене, Кукарачо...— Інга цілувала Кукарачі руки, а він очима шукав когось і нарешті знайшов.

— Давиде! — покликав він.

Од юрби відділився зблідлий начальник міліції і підійшов до Кукарачі.

— Давиде, ти знаєш, що ця жінка — моя дружина... І вона чиста, як та сльоза, що збігає в неї по щоці... Знаєш же?

Давид кивнув головою. Кукарача спокійно всміхнувся.

— Інго, — промовив він, — усе огорнув туман, рожевий туман, і я вже не бачу тебе... Ух, Муртало¹, щоб заридала твоя проклята мати, як підло ти згубив мене з світу...— Кукарача сумно похитав головою, потім звів на Інгу очі й простягнув до неї руку, видно, хотів погладити по щоці, але рука спинилася на півдорозі й безживно впала. На вустах у нього застигла усмішка.

Жодного стогону, жодного прохання, жодного слова.

Красиво помер Кукарача.

* * *

Коли ми перебралися з Анастасьєвської вулиці на вулицю академіка Марра, перший, хто завітав до нас, був високий, смаглявий і вродливий лейтенант міліції. Коли пролунав дзвінок і мати

---

¹ Муртало — злодійська кличка, буквально: покидьок, брудна людина.

відчинила двері, він, не чекаючи запрошення, ступив до хати, пройшов у кухню й сів на табуретку.

— Хто ви такий, батоне, і чого вам треба? — спитала мати, сторопівши від зухвалості міліціонера.

— Я, калбатоне... — Лейтенант затнувся й запитливо подивився на матір.

— Аніко! — різко підказала мати.

— Я, калбатоне Аніко, дільничний уповноважений Орджонікідзевського райвідділу міліції Народного комісаріату внутрішніх справ Грузії Георгій Тушурашвілі, по-вуличному — Кукарача, — одним духом випалив непроханий гість.

— Гарне прізвисько дали вам, — засміялася мати, глянувши на темне, мов головешка, Георгієве обличчя.

Георгій теж засміявся:

— Темний удався — от і прозвали.

— Авжеж, голубе, ви таки трохи смаглявий.

— Можете віднині так і звати мене — Кукарачею!

— Дуже дякую, але не думаю, що ви прийшли заради того, щоб сказати мені про це, — відповіла мати й сіла на другу табуретку.

— Ні, не заради цього. Я беру на облік усіх підлітків, що недавно оселилися в нашому районі, оскільки мені доручено наглядати за ними й виховувати, коли вони поза домом. — Кукарача витяг з планшета загальний зошит та олівець.

— Батоне Кукарачо, ви часом не помилилися адресою? — спитала мати.

Не вловивши іронії, Кукарача відповів серйозно:

— Що ви, калбатоне Аніко! Вулиця Марра, номер два, перший під'їзд, четвертий поверх, квартира номер вісім, Володимир Іванович Гурієлі... Чи я помилився?

— Ще й як помилилися, товаришу Кукарачо! Мій чоловік Володимир — перший секретар Багдадського райкому, нічого спільного з міліцією наша сім'я не має, я сама ще жива і вашої допомоги у вихованні сина не потребую! — Обличчя в матері взялося червоними плямами. — А замість того щоб ходити в порядні дома, ви краще пильнували б на вулиці злодіїв та хуліганів!

— Е, не кажіть, калбатоне Аніко! — відповів спокійно Кукарача й згорнув зошит.

— Я знаю, що кажу! Моему синові ще немає дванадцяти років, і нема потреби ставити його на облік у міліції...

— Е, не кажіть, калбатоне Аніко! — повторив Кукарача.

— Ну, чого зарядили: «не кажіть» та «не кажіть, калбатоне Аніко»? Щоб з цим я більше не бачила вас у нашій хаті! — розсердилася мати і встала. Підвівся й Кукарача.

— Дай боже, щоб я ніколи не був вам потрібен, калбатано Аніко... Але признаюся, коли я був ровесником вашого сина, то й курих вишколом, і грав у карти з хлопцями нашого кварталу, і навіть зробили мені татуювання...— Кукарача закахав рукав і показав виколону на руці скручену блакитну змію.

— Не турбуйтеся! І так видно, хто ви такий! — відрізала йому мати.

— Чого ви так, калбатано Аніко? Я прийшов до вас не сваритися...

— Прощайте! — сказала мати.

— До побачення! — відповів Кукарача і пішов до дверей. Я стояв у коридорі й чув усю їхню розмову. Такою розгніваною і брутальною я ніколи не бачив своєї матері. Проходячи повз мене, Кукарача спинився й погладив мене по щоці.

— Як тебе звуть? — спитав він, усміхаючись.

— Тамаз! — огризнувся я за материним прикладом і відвернув щоку.

— Дякую, що не відкусив мені руки! — сказав Кукарача й вийшов, зачинивши за собою двері.

— Хам! — кинула йому мати і клацнула замком.

* * *

Ця пригода сталася через місяць після візиту Кукарачі.

По Варазісхеві ми спустилися до річки Вере, перелізли через огорожу зоопарку й опинилися під здоровенним горіхом.

— Ну, давай! — звелів мені пошепки Кучико, підставляючи спину.— По пазусі вистачить!

Я став йому на спину й поліз на дерево. Випроставшись, Кучико підсадив мене. Спершу я повис, як мавпа, на нижній гілці, потім підтягнувся на руках, ухопився за вищу гілку і обережно подерся вгору. За мною поліз Дуду, за Дуду Костя-грек, за Костею Ірача. Кучико виліз на дерево останній. Працювали мовчки і швидко. Через п'ятнадцять хвилин наші пазухи були повнісінькі молодих горіхів.

— Злазимо! — прошипів Кучико, і ми поспускалися з дерева.

З напханими пазухами ми насилу перелізли через огорожу й подалися вгору за течією Вере.

— Отут! — скомандував Кучико, зупинившись біля маленької загати. Він витяг сорочку з штанів, і горіхи висипалися на пісок. Усі ми зробили те саме.

— Ну, почали! — розпорядився Кучико.

Ми знайшли кожен по два голиші і взялися до діла. З острахом роззираючись на всі боки, ми квапливо трошили горіхи. Від

бризок горіхового соку наші долоні та обличчя невдовзі вкрилися густим, аж темним ластовинням, і ми насилу впізнавали один одного.

— Висипаймо у воду! — наказав Кучико, і все це горіхове місиво ми вкинули в загату.

Почалося нестерпне чекання. Минула хвилинка, друга, третя, четверта, п'ята... Аж ось на поверхню води спливла черевом догори перша отруена рибина. Хвилин через п'ять уся загата біліла риб'ячими черевами. Ефект був несподіваний, і ми, забувши про обережність, кинулись у воду й допалися до риби. Верещали, галасували, сміялися, реготали, виривали один в одного з рук напівживі рибини...

— Не випускай!

— Це моя!

— Я перший спіймав!

— Пірнай, не бійся!

— Кидай за пазуху, за пазуху!

— Молодець, Кучико! Хто тебе навчив?

— Сам придумав!

— Ну, ти звір!

Добрих півгодини тривав цей дикий лемент, а коли всю рибу повикидали на берег, ми, зовсім знесилені й мокрі до нитки, попадали поряд з нашою здобиччю. А як відсапалися, Кучико поділив усю рибу порівну й попередив нас: може, хто спитає, то кажіть, що наловили вудочкою. Додому ми поверталися страшенно задоволені своїм уловом.

Побачивши мене в темному ластовинні на обличчі й на руках і мокрого як хлющ, мати мало не знепритомніла. А помітивши рибу, здивувалася, та коли я сказав, що наловив сам, трохи заспокоїлась. Вона хотіла була викинути рибу, але нарешті зглянулася на мое благання, почистила її, обкачала в борошні, підсмажила на соняшниковій олії, з цікавості покуштувала сама і, промовивши здивовано: «Ти бач, яка смачна!», поставила рибу переді мною.

Не встигла мати прибрати тарілку з кісточками, що лишилися від риби, а я ще не закінчив облизувати пальці, як пролунав дзвінок. Мати відчинила двері. Перед нею стояв Кукарача й приязно всміхався. Його прихід був не такий несподіваний, як загадковий.

— Доброго здоров'я! Можна до вас, калбатону Аніко? — спитав він досить шанобливо.

— Заходьте, будь ласка! — цього разу лагідно запросила мати й сіла біля круглого столика.

Кукарача поставив у кутку бамбукову вудочку, дістав з планшета невеличку книжку в червоній оправі й сів навпроти матері.

— Чим ви стурбовані, батано Кукарачо? І що то за бамбук?— спитала мати.

— Зараз поясню вам, калбатано Аніко. Ця книжка — Кримінальний кодекс Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки, а це звичайнісінька вудочка.

— Але ж який зв'язок між моїм домом і цими двома речами? — здивувалася мати.

— За допомогою вудочки, калбатано Аніко, як відомо, ловлять рибу, а за допомогою Кримінального кодексу — людей... — сказав Кукарача, розгортаючи книжку в червоній оправі.

— Батано Кукарачо, будь ласка, не говоріть зі мною загадками! Кажіть прямо, чого вам треба? — В матеріному голосі відчувалося роздратування. А Кукарача, ніби й не чуючи, робив своє. Довго гортав книжку, нарешті знайшов потрібне місце й глянув на матір. Мати нетерпляче ждала, що скаже Кукарача.

— Ось побачимо, що написано в цій благословенній книзі, — почав Кукарача й глянув тепер на мене. — Сідайте, будь ласка, юначе! — показав він на стілець.

У мене по тілу побігли мурашки, проте я сів.

— Про розкрадання державного майна, яке виявилось у збиранні недостиглих плодів горіха та варварському їх знищенні, я вже не кажу. Почну із значнішого злочину. Та-ак... Стаття сто сімдесят п'ята, — вів далі Кукарача. — «Незаконне заняття рибним та іншими добувними промислами»... Ні, це нас не стосується, і це ні... А оце стосується, батано... — І, раптом підвищивши голос, виразно прочитав: — «Із застосуванням вибухових чи отруйних...» — повторюю: от-руй-них, — «речовин або за допомогою засобів, небезпечних...» — повторюю: не-без-печ-них, — «для оточуючих карається позбавленням волі на строк до трьох років...» — повторюю: до трьох років, — «з конфіскацією всіх знарядь промислу та лову».

Кукарача згорнув книжку й подивився на мене.

На лобі в мене виступив холодний піт. Так ось, виявляється, чому Кучико попереджав нас: нікому не кажіть, що рибу ловили горіховим соком. А я гадав — щоб не довідались про крадені горіхи. Мені й на думку не могло спасти, що за якусь там мільку всім нам пахло Сибіром.

Я глянув на матір. Вона сиділа зовсім бліда й не зводила з мене очей. Я не витримав її погляду й похнюпив голову.

— Що ж мені тепер робити? — спитав Кукарача. — Конфіскувати рибу не вдасться, бо по масних губах бачу, — повернувся він

до мене,— що ти її з'їв, а ластовиння на твоєму обличчі від бризок горіхового соку.

Мати швидко встала, метнулася в кухню, винесла звідти тарілку з дивом уцілілими півтора рибинами й поставила її перед Кукарачею.

— Сподіваюся, батону Кукарачо, що, конфіскувавши цю рибу, ви не будете описувати піаніно й меблі, а що стосується горіхів, то я поверну добірними... Правду кажучи, не думала я, що в Радянському Союзі ловити таких малявок заборонено.

— Що ви, калбатону Аніко! Заборонено ловити рибу з застосуванням вибухових та отруйних речовин, а вудочкою — скільки души забажається,— відповів Кукарача.

— А ви чим ловили? — спитала мене мати.

Я понуро мовчав.

— Труїли соком розчавлених зелених горіхів, калбатону Аніко! — пояснив їй Кукарача.

Мати підійшла до мене, взяла за підборіддя.

— Це правда, що каже батоні Кукарача?

Я ствердно кивнув головою. Мати схопила мене за вухо й крутнула так, що мені хотілося завити, але я посоромився Кукарачі й мовчки витерпів біль.

— Я сам там був! — підтвердив Кукарача.

— А якщо ти, голубе, там був і все бачив на власні очі, то чого ж прийшов сюди й читаєш мені проповідь?! — ображеним голосом дорікнула мати Кукарачі.

— Пробачте, калбатону Аніко...— Кукарача почервонів і поцілував матері руку. Мати ніяково всміхнулася й знову вийшла в кухню. Збентежений Кукарача якийсь час постояв серед кімнати, потім надів кашкета й квапливо пішов.

* * *

Начальник міліції викликав до себе Тушурашвілі. Через п'ять хвилин Кукарача сидів за довгим столом, приставленим до Давидового письмового стола.

— Що таке, Давиде? Чого покликав?

— Скільки вчити тебе, бічо: не «Чого покликав?», а «Товаришу майор, за вашим наказом лейтенант Тушурашвілі з'явився!» Зрозумів? — сказав ображено начальник і відклав папку набік.

Тушурашвілі зірвався на ноги, виструнчився і, приклавши руку до скроні, почав:

— Товаришу майор...

— Годі, годі, сідай! — перебив його начальник.— Цей рапорт можеш тепер віддати своїй бабусі Агаті.

Тушурашвілі мовчки сів.

— Чого ти такий, кацо? — ображено промовив Кукарача.— При сторонніх звертаюся до тебе: «батону» й «генерале». А на самоті дозволь говорити з тобою по-людському, як з другом.

— Служба службою, а дружба... Дружити можна вдома, на вулиці... ну в ресторані... І так засипали комісаріат скаргами — Сабашвілі, мовляв, отчив себе приятелями...

Невдоволено кинувши оком на Кукарачу, Давид закурив і просягнув цигарку Кукарачі.

— Я не курю! — відмовився той.

— З якого це часу?

— З учорашнього дня!

— Хочеш умерти здоровим? — кисло посміхнувся Давид і роздав у попільниці щойно прикурену цигарку.

— І хто ж на тебе скаржиться? — спитав Кукарача.

— Та всяка сволота, ті, хто тільки вміє писати і не лінується.

— А ти сказав би тим скаржникам: «Чи не хочете ви, віслюки такі, щоб я привів у міліцію зовсім чужих, незнайомих людей, та ще й дав їм до рук зброю?!» — порадив Кукарача.

— Добре тобі на світі жити — ні розуму, ні турбот,— зітхнув начальник міліції і подав Тушурашвілі папір.— Це колективна заява мешканців з Кобулетського узвозу. Прочитай і перевір усе на місці. Або виклич оте дівчисько та поговори з ним...

Тушурашвілі взяв заяву.

«Начальникові міліції Орджонікідзевського райвідділу внутрішніх справ міста Тбілісі тов. Д. Сабашвілі.

Від мешканців буд. № 137 по Кобулетському узвозу.

Колективна заява.

Повідомляємо, що наша сусідка Інга Лаліашвілі розпусно живе й до того ж курить.

З її кімнати о другій, а часом і о четвертій годині ночі чути дзенькіт склянок, сороміцькі слова й пісні. Вона має інтимний зв'язок з не раз судженим якимсь Муртало (справжнє ім'я і прізвище не відомі). Нам ніяково, але в інтересах справи ми повинні навести сороміцькі слова й пісні, що їх ми чуємо з того гнізда розпусти.

Слова: шльондра, стерво, байстрючка, корова, комарі¹, дура², атанда, вшивайся, хіть, оступачений та інші.

Пісні:

Вже позаду Батумі лишився,
Хлопець свій з чемоданом ушився...

¹ Комарі — гра в кості на гроші.

² Дура — в злочинському жаргоні: вогнепальна зброя.

Ой судде-лиходію,
Що я зле заподіяв...

Гоп, стоп, Зою...

Просимо врятувати якщо не нас, то наше майбутнє (дітей) від розпусти й морального падіння».

Під заявою стояло вісім підписів і один з них — червоним олівцем.

«Він і написав», — подумав Кукарача, всміхнувшись.

— Чого посміхаєшся? — спитав Давид.

— Просто так...

— Нема нічого смішного! Ця дівчина давно вже на замітці в нас, водиться з тим Муртало чи навпаки, та не в тому річ... А хто такий Муртало, ти сам знаєш. Ось тільки ніяк не спіймаю його на гарячому. Не можу застукати, щоб мати його заридала... — промовив сам до себе начальник міліції.

— Дозвольте йти, товаришу майор! — устав Кукарача й виструнчився по-військовому.

— Иди, йди, ти теж добра штучка, — махнув рукою Давид і встромив очі в папку.

* * *

Інга чергувала. Близько дванадцятої години ночі до аптеки зайшов середній на зріст, кременний молодий чоловік. Незважаючи на вуса, на верхній губі видно було глибокий рубець, а колір обличчя якийсь дивний, жовтувато-землистий. Безстрашний, захвалий і насмішкватий погляд викликав антипатію, але й надавав його обличчю якоїсь мужності.

Коли Інга побачила того чоловіка, серце її тьохнуло, та вона вдала, ніби нічого й не сталося, і з робленим спокоєм почала розставляти пляшечки з ліками.

— Здрастуйте, дівчино! — привітався незнайомий і сперся ліктем на полицку перед віконцем, в яке видають готові ліки.

— Доброго здоров'я! — відповіла Інга, не підводячи голови, й рбила далі своє діло.

— Та хоч гляньте на мене, дівчино! — всміхнувся незнайомий.

— Що ви бажаєте? — спитала Інга, підійшовши до віконця.

— Ви одна?

— Ні, завідувач теж тут, і головний провізор, — збрехала Інга.

— Поклич обох! — сказав незнайомий таким тоном, що це склалось на наказ.

— Якщо вам потрібні якісь готові ліки, я видам сама, а якщо у вас рецепт, то залиште його мені, — відповіла Інга.

— Роби, що сказав! — звелів незнайомий, і під розсіченою гу-
бою в нього блиснули два золоті зуби.

В Інги знову тьохнуло серце. «Боже, де ж поділися хворі? Хоч би хто-небудь заглянув сюди!» — подумала вона й подивилася на двері. Незнайомий теж повернув туди очі, потім підійшов до дверей і перевернув почеплену на них білу картонну табличку, на якій великими чорними літерами було написано: «Аптека зачинає».

— Шабаш! — засміявся молодик. — А тепер іди по завідувача й провізора!

Інга попрямувала до кабінету, незнайомий пішов за нею.

— Куди ви йдете? — спитала Інга.

— Проведу тебе! — він знов засміявся.

Інга зайшла до кабінету завідувача, а за нею й незнайомий. В кабінеті, звичайно, нікого не було.

— Де ж вони? — спитав незнайомий, дивлячись їй в очі.

— Виявляється, вже пішли... — промовила ослабленим голосом Інга і знеможена опустилася в крісло.

— Що може бути краще! Тепер ти і завідувач, і головний провізор!

— Скажіть, чого вам треба? — спитала Інга, і на лобі в неї виступив холодний піт.

— Морфію! — коротко відповів незнайомий.

Інга зблідла.

— Хто б мені дав морфій! Він замкнений у сейфі. — Вона насилила повертала в роті пересохлим язиком. — Потерпіть до завтра, прийде завідувач...

— Для морфію, дівчино, не існує завтра й післязавтра. Або зараз, або ніколи!

Інга глянула в каламутні очі незнайомого і зрозуміла, що перед нею вбивця.

— Я подзвоню і спитаю... — сказала вона і тремтячою рукою взяла телефонну трубку.

Незнайомий підвівся, дістав з кишені ножа. Ніж клацнув, і з чорної колодочки, немов язик змії, вислизнуло лезо. Інга хотіла була закричати, але замість крику з горла в неї вирвався глухий хрип — незнайомий устиг затулити їй рота долонею.

— Тихо! І не бійся! — прошипів він.

Від страху Інга не могла й слова промовити. Незнайомий черкнув ножом по шнурі, і в руці в Інги лишилася сама трубка.

— Морфій телефону і свідків не любить, — сказав він.

Після цього Інга діяла, мов загінотизована. Устала, підійшла до спеціальної шухляди, висунула її, взяла дві ампули з морфієм і віддала їх незнайомому. Той тремтячою рукою взяв ампули

й сів у крісло. Усе робив він напрочуд швидко. Дістав з кишені двограмовий шприц, приготував його, відбив головки ампул, наповнив шприц, закотив лівий рукав до ліктя, потім витяг з кишені носову хусточку, взяв її за два ріжки, обкрутив руку, міцно стягнув, тримаючи один ріжок зубами, і з дивовижною майстерністю загнав голку в набухлу вену. А тоді з завидною акуратністю поклав усе на місце, відкинув голову на спинку крісла, заплющив очі і в такій позі чогось чекав...

Інга розширеними від жаху очима дивилася на всю ту процедуру. Хвилини три незнайомий сидів у кріслі нерухомо і раптом розплющив очі й промовив:

— Прийшло!

Інга мимоволі глянула на двері, але там не було нікого.

— Прийшло! — повторив незнайомий, і тепер Інга побачила в його каламутних очах незворушний спокій і блаженство.

— Ви не хочете спробувати, калбатону? — спитав він, усміхаючись.

Інга сиділа як німа і здивовано стежила за незвичайною метаморфозою цієї людини.

— Ви навіть не уявляєте собі, що це таке... Хочете, прочитаю вам Гумільова? Чи Єсеніна? Чи вам більше до душі Галактіон?

Зійди на хреста — порятунку
Немає, немає, немає...

А ви злякалися... Чи варто було через таку дрібницю нервуватися?

Він повільно підвівся з крісла, дістав з нагрудної кишені пачку тридцятки, поклав її на столі перед Інгою й пішов до дверей.

— Операція «Морфій» закінчилася. Можете спати спокійно. Цілую ваші сліди. Не подумайте, що я морфініст. Був колись морфіністом, а тепер дуже рідко знаходить це на мене. Коли і де — я й сам не знаю, і можу тоді таких наробити дурниць... Між іншим, я вас знаю. Звуть вас Інга, а живеєте на Кобулетському узвозі, в сто тридцять сьомому номері... Від сьогодні кожен ваш кривдник стане й моїм кривдником, а всі мої кривдники лежать на Верейському кладовищі...— Все це говорив він ідучи. А біля дверей обернувся і втупив очі в Інгу.— Не рухайся, так і сиди... Якби тримала на руках мале дитя, то була б справжня мати божа...— сказав він і вийшов.

Немов послухавшись його, Інга сиділа нерухомо. Коли о сьомій годині ранку прийшла прибиральниця, вона побачила її в кріслі завідувача аптеки з відрізаною трубкою в руці.

В коханні Інзі Муртало не освідчувався. Цілий рік, узимку і влітку, він посилав їй на Кобулетський узвіз кошик червоних троянд — його приносив курд Маратик. А в кінці кожного місяця приходив якийсь чоловік, безбородий і безвусий, залишав їй тисячу карбованців і казав:

— Калбатано, Муртало повертає вам борг і просить вибачення за затримку.

І не встигала Інга опам'ятатись, як він зникав, мов привид.

Через два місяці Інга помітила, що хлопці кварталу, які раніше залицялися до неї, тепер при зустрічі відвертаються, ніяково усміхаючись, і в поведженні з нею занадто шанобливі.

Скрізь і в усьому Інга відчувала невидиму і сильну руку Муртало, а самого Муртало й слід пропав.

Інга стала недоторканною царицею кварталу.

А Муртало так і не показував очей.

У душі в Інги разом із страхом зародилося почуття якоїсь таємничої сили, незбагненої гордості й бентежного чекання. Це почуття з кожним днем дужчало, зростало, розвивалось, і, щоб звільнитися від кошмарних думок та покласти край невідомості, дівчина сама почала шукати Муртало.

Насамперед вона пішла до відомої в кварталі бариги Анжеліки й докладно все розповіла.

Анжеліка слухала, курячи «Казбек» цигарку за цигаркою. Закінчивши свою історію, Інга запитливо звела очі на п'ятдесятилітню жінку із зів'ялими грудьми і зморщеною шиєю. З годину Анжеліка кашляла, а коли їй нарешті вдалося перевести дух, вона повними сліз очима глянула з-під полинялих вій на Інгу і спитала:

— Де ж ти поділа ті гроші?

— З них я й копійки не взяла.

— Дванадцять тисяч — дуже великі гроші,— промовила сама до себе Анжеліка.

— Що ж мені робити? — спитала Інга.

— Треба їх тратити! — розвела руками здивована Анжеліка.

— Я не про те.

— А про що?

— Взагалі що робити?

— А-а-а... — протягла Анжеліка.— Взагалі велика біда звалилася на тебе, краще було б сатану покохати. О, про це мене спитай...

— Я ж оце й питаю.

— Що тобі сказати, дівчино... Ти як троянда, та поки живий, він висушить тебе, не дасть нікому навтішатися твоїми пахощами.

— Як же це так? Є ж на світі суд, міліція, уряд, є люди... та, як на те пішло, і в'язниця!

— В'язниця — то їхня домівка, а більше нічого для них не існує, — позбавила надії Анжеліка.

— І це все, що ти можеш сказати?

— Це все!

— Виходить, немає мені порятунку?

— Немає, поки він сам не відстане від тебе.

— Коли ж це буде?

— Коли зів'янеш, як і я.

— Невже немає іншого виходу?

— Є!

— Який же? — сяйнула Інзі надія.

— Вмерти!

— Кому?

— Одному з вас. Це найкращий вихід, — усміхнулась Анжеліка.

— А якби я допомогла його спіймати? — спитала обережно Інга.

— Чим він провинився перед тобою?

— Поки що нічим... — завагалася Інга.

— Отож-бо й воно, голубонько! Якби людей саджали за кохання, то півсвіту сиділо б у в'язницях, — хрипло засміялась Анжеліка.

— Тоді влаштуй мені зустріч з ним! — попросила Інга.

— Сам прийде! — заспокоїла її Анжеліка.

— До того як прийде, я повинна побачити його сама!

— Ну, тоді піди на Нахаловку і там знайди Кола — він розкаже тобі, як з ним зустрітися. — Анжеліка підвелася, даючи зрозуміти, що аудієнція закінчилась.

Розмова з нахаловським Кола була дуже коротка й лаконічна.

— Муртало? Та що ви, калбатано, Муртало — дуже прогресивний і благородний юнак.

— Не про це я вас питаю, батано Кола. Скажіть, де його можна знайти?

— Хіба я знаю, калбатано, — розвів руками Кола. — Його адреса — Радянський Союз.

— Прощайте! — сказала Інга і встала.

— Дай боже вам здоров'я! — відповів Кола.

Новий рік Інга зустрічала з товаришами по службі. Випила кілька келихів шампанського, багато співала, багато танцювала, багато сміялась і повернулася додому о третій годині ночі. В голові в неї приємно паморочилося, настрої був пречудовий. Вистрибом подолавши п'ять східців, відімкнула двері до кімнати, пританцьовуючи, стягла з плечей пальто, засвітила світло — і в неї раптом вихопився такий самий звук, як і рік тому в аптеці. За столом, заставленим усякими наїдками та пляшками з шампанським, сидів Муртало. Він не підвівся й не поздоровкався. Тільки курив і, не спускаючи очей з Інги, всміхався.

Інга поступово заспокоїлась. Несподіваний страх минув, і, на диво собі, вона відчула щось схоже на радість. Той, кого вона цілий рік розшукувала, сидів тепер перед нею й дивився на неї покірними очима.

— З'явився нарешті? — спитала Інга й опустила на край тахти. Руки поклала на коліна й чекала відповіді. Помітивши, що в неї руки й коліна тремтять, вона поклала на коліна подушку й під нею сховала руки.

— Прийшов? — повторила Інга запитання. В її голосі не було ні зневаги до цієї людини, ні страху, ні пошани — була лише цікавість.

Муртало ствердно кивнув головою, потім спритно, без ляску відкупорив шампанське, поналивав келихи, зачекав, поки осяде піна, тоді взяв один келих і звернувся до Інги:

— З Новим роком, господине Грузіє! Хай боронить тебе пресвята богородиця Марія!

— Скажи, як ти зайшов до замкненої кімнати?! — спитала Інга.

Нічого не відповівши, Муртало підвівся, взяв келих, обійшов поза столом і подав його Інзі. Келиха Інга не взяла, бо руки в неї ще й досі тремтіли, а їй не хотілося, щоб Муртало це помітив. Тоді він поставив келих на стілець і повернувся на своє місце.

— Як ти сюди зайшов? — спитала знову Інга.

— Ти забула замкнути двері! — всміхнувся Муртало.

— То чому ж, коли я прийшла, вони були замкнені?

— Йй-богу, не знаю. Я прийшов, сказав: «Сім-сім, відчинись», — і двері відчинилися... — відповів Муртало широко, наче саме так усе й було.

— А тепер скажи те саме і йди собі!

Не зронивши ні звуку, Муртало знову налив у келих.

— Чого тобі треба від мене? — спитала Інга.

— Нічого! — відповів Муртало дуже спокійно.

— Нічого...— повторила Інґа.— Людині, ні імені якої, ні професії, ні доріг я не знаю, людині, яка щодня посилає мені кошук червоних троянд і від якої щомісяця хтось кладе мені на стіл тисячу карбованців, людині, яка віднадила від мене всіх тутешніх хлопців і поставила під сумнів мою дівочу честь,— цій людині нічого від мене не треба... Ну, скажи, хто ти і чого ти хочеш?

На обличчі в Муртало відбилася туга.

— Я в тебе нічого не просив.

— А я — тим паче! — І по цих словах Інґа встала, підійшла до шафи, висунула шухляду, дістала дванадцять тисяч карбованців і кинула їх перед Муртало. Той навіть не глянув на гроші.

— Поверни мені троянди, коли можеш! — сказав він після довгого мовчання.

— Як? — здивувалася Інґа.

— Як хочеш! — відповів Муртало.

— Завтра ж поверну,— сказала вона не думаючи.

— Та не забудь: триста шістдесят п'ять кошуків, і щоб усі були червоні, добірні, жодної білої! — нагадав Муртало й вихилив келих.

— Троянд я в тебе не просила. Вони зів'яли, їх немає, а гроші ось! Я їх не чіпала. Забери!

— Гроші мертві, паперові, а троянди були живі! — сказав Муртало.

— Твоїх натяків я не розумію. Бери гроші і йди! — сказала Інґа й підсунула їх до нього.

— Випий за мое здоров'я, і я піду! — пообіцяв Муртало.

— Про тебе кажуть, що ти вбивця, злодій, морфініст і мерзотник!..

— Кажуть,— тужно згодився Муртало.

— А хто ти насправді?

— Я вільна людина! Роблю, що хочу, коли хочу і як хочу.

— Скільки тобі років?

— Тридцять.

— А чому всі бояться тебе?

— Мабуть, тому, що я не боюся нікого.

— Що б ти зі мною зробив, якби тієї ночі я не дала тобі морфію?

Муртало задумався.

— Убив би тебе! — відповів він, не підводячи голови.

— А тепер?

— Тепер, якщо ти мене проженеш, я вб'ю себе.

— А мене?

— Тебе ні.

— Брешеш!

Муртало дістав наган і поклав його на стіл. Інгу кинуло в дрож.

— Лякаєш?

— Ні, присягаюся тобою!

— Брешеш! — повторила Інга, підходячи впритул до Муртало.

— Якщо хочеш, убий мене! — сказав він і підсунув до неї наган.

— Ти добре знаєш, що я не вбивця, і через те бундючишся.

— Не бійся, тобі за це нічого не буде. Може, ще й орден дадуть! — усміхнувся Муртало.

— Ти надто високої думки про себе!

— Навпаки! Все, що кажу, — навпаки.

— Ну, годі блазня корчити! Іди з мого дому!

— Мені легше з життям розпрощатися, аніж з тобою... — спокійно мовив зблідлий Муртало і знову налив собі шампанського.

Інга зрозуміла, що ця людина слів на вітер не кидає.

— Закричу! — пригрозила вона, хоч добре знала, що й не писне. — Закричу, і позбігаються сусіди.

— Скільки ж їх у тебе? — спитав Муртало.

— Двадцять! — додала дівчина десятох.

— Ну, тоді винесуть звідси двадцять небіжчиків! — сказав Муртало й надпив шампанського.

Інгу знов пройняв дрож.

— А скільки людей ти вбив?

— Люди самі себе вбивають, і кожен, хто віддав богу душу, заслуговував смерті.

— Не розумію я твоєї злодійської філософії. Зараз же забирайся звідси!

— Даремно стараєшся, Інго... Я ж не в карти тебе виграв — ти мені богом дарована!

— Завтра ж заявлю в міліцію! — пригрозила Інга.

— Ой, як зляка-ала! — засміявся Муртало.

— Невже ти й справді нічого не боїшся? — спитала, дивуючись, Інга.

— Боявся одного: що піду з життя без кохання. А тепер і цього не боюся. На всьому світі нема нікого щасливішого за мене, і мені однаково, коли вмерти...

І в цю мить, не тямлячи, що робить, Інга розмахнулася і дала йому ляпаса. Муртало і не ворухнувся, тільки дуже зблід.

— Ти нахаба й негідник! Зараз же швивайся звідси, не ганьби мене! Кругом люди живуть!

— Люди — юрба, — сказав Муртало. — Завтра вони плазуватимуть перед тобою, питимуть воду, в якій ти помила ноги, оголосять тебе, мов ту Магдалину, святою...

Обличчя в Інги спалахнуло, і вона з усієї сили вдарила його по другій щоці. В Муртало з носа потекла кров. Він схилив голову, і біла скатерть на столі забарвилася в червоний колір. Побачивши кров, дівчина здригнулась, подалася назад, потім, не тямлячи себе, кинулася в кухню, намочила в холодній воді рушника, викрутила його й мерщій повернулася до кімнати. Муртало сидів на тому самому місці, і з носа в нього все ще капала кров. Інга підняла його на ноги, поклала на тахту й холодним рушником затулила йому розпухле обличчя. Вона відчула, як Муртало доторкнувся губами її руки, й, собі на диво, не забрала руки.

Цілу ніч світилося в Інжиній кімнаті. А вранці, коли Інга прокинулася, — вона заснула край тахти одягнена, — в кімнаті нікого не було. І якби не кров на скатерті, можна було б подумати, що все те їй приснилося.

* * *

Мойсей Шаптошвілі найняв у будинку тітки Марти дві темні підвальні кімнати і влаштував там фарбувальний цех. І сам він оселився там із сім'єю: дружиною Ревекою та сином років чотирнадцяти чи п'ятнадцяти — рудим веснянкуватим Ісхааком.

Замовлення приймав, звичайно, Мойсей, а фарбували в основному Ревека й Ісхаак. Отож двір тітки Марти був не тільки осланим гаражем, а й одним з промислових центрів нашого кварталу.

Цех працював, справи йшли чудово, і всі були невимовно щасливі. Коли вранці Ревека розвішувала на сонці нічну продукцію, подвір'ям тітки Марти просто не можна було намілуватись. А коли був вітер і різнокольорові сорочки, штани, білизна, хустки, фартухи, носові хусточки, рушники, дитячі сукенки, що сушилися на мотузках, напиналися й лопотіли, мов вітрила, тоді це подвір'я скидалося на святково прикрашений невеликий корабель, який мчав у далечінь по бурхливому морю життя і на якому стерновим і капітаном був Мойсей Шаптошвілі, а матросами ми, підлітки, найняті за жменю цукерок пильнувати, щоб на цих барвистих вітрилах ніхто не писав і не малював гряззю чогось непристойного, сороміцького.

Мойсей Шаптошвілі так улаштував своє життя, що воно йшло як годинник, та саме того літа, коли Ісхаак, котрий три роки просидів у четвертому класі, нарешті перейшов у п'ятий, заіржавілий годинник Мойсеєвого дому вперше ударив на сполох... Хтось недобрый і лукавий приніс Ревеці звістку, що нібито її

чоловік злигався з якоюсь Ангеліною із Сванетського кварталу¹, що половину своїх прибутків він віддає їй і що Ангеліна носить каракулеву шубу, тим часом як Ревека ходить у перелицьованому драповому пальті.

І одного прекрасного дня Ревека підняла на подвір'ї тітки Марти самі лише чорні вітрила. Геть усе — рушники й шкарпетки, сорочки й штани — було пофарбоване в колір жалоби! Здалося, наш корабель тужив за загиблим капітаном.

Коли Мойсей приїхав з міста й побачив це, він спочатку протер очі, потім підійшов до пофарбованих у чорне вітрил, помацав їх і глянув на почорнілу долоню. Ще й тепер не повіривши своїм очам, він підкликав нас, хлопчаків, що були на вахті.

— Тамазе, генацвале, якого вона кольору? — показав він на чиюсь сорочку.

— Чорна, дядьку Мойсею!

— Гізику, скажи, що той бреше, і я куплю тобі морозива! — став він благодати хлопця.

— Що ж я вдію, дядьку Мойсею, як вона чорна?

— Дуду, вони мене дурять, еге? — ухопився Мойсей за соломинку.

— А ти часом не п'яний, дядьку Мойсею? — спитав Дуду.

— Бродзелі, скажи хоч ти правду: якого кольору оця моя мануфактура?

— Та ти що, дядьку Мойсею, не розрізняєш чорного й білого? — здивувався Ірача.

— Ревеко-о-о! — раптом заволав Мойсей і почав бити кулаками по своїй голові.— Ревеко, згубнице сім'ї, стерво!.. Ісха-а-аку! Батькопродавцю! Іудо Іскаріотський! — звернувся він уже до сина.

В підвалі панувала могильна тиша.

Мойсей кинувся, мов навіжений, до замкнених зсередини дверей і почав гатити в них.

— Вилазьте, чоловіковбивце й батьковбивце! Вилазьте, трясця вашій матері, а то обіллю дім гасом і ви там зашкварчите, мов ті шури!.. Вила-а-азьте!!!

Коли від ударів по дверях кулаки й носки ступень затерпли, він розігнався і головою висадив дубові двері.

У підвалі заклекотіло пекло... На подвір'ї зібралось повно людей, але ввійти в пекло, з надр якого чулися стогін та зойки, не наважувався ніхто.

— Кукарачу, Кукарачу покличте! — сійнула комусь думка.

---

¹ Сванетський квартал — стара назва одного з районів Тбілісі.

Хвилин через п'ять прибіг Кукарача і вдерся в підвал. Ще кілька хвилин не вгавав там стогін. І враз почулося з пекла відчайдушне Мойсееве благання:

— Не вбивай, генацвале! Здаюся!

І все затихло.

Потім на сходах з'явився Кукарача, тримаючи Мойсея під пахвою. В одній руці підприємець затиснув жмут вогненно-червоного Ісхаакового волосся, а в другій — чорне, мов воронове крило, Ревечине пасмо.

Так під пахвою Кукарача й поніс Мойсея. Невдовзі виповзли з підвалу побиті до синців Ревека й Ісхаак, мовчки познімали чорні вітрила і знов забилися в підвал.

Увечері в супроводі Кукарачі Мойсей повернувся додому тихий та сумирний, і до ранку з підвалу лунали на чотири голоси то кахетинський «Мравалжаміер», то тбіліський баяті¹, то мегрельська «Аріра», то гурійська криманчула².

— Чим же зачарував цей чоловік того скаженого бика, що він заспівав таким ангельським голосом? — промовила здивована мати, зачинаючи балконне вікно.

* * *

Та цим миром справа не закінчилася. Від того дня Мойсей перетворив подвір'я тітки Марти на циркову арену і щонеділі показував там усе нові вистави, куди цікавіші за ослячі перегони.

Він приходив додому п'яний як ніч, і через п'ять хвилин починалося видовище.

— То ти тягала Ангеліну за волосся, еге?.. То ти облила її каракулеву шубу сірчаною кислотою, еге?.. То вона до хворих у ліжку лізе, еге?.. То вона, кажеш, не фельдшерка, а хвойда і повія, еге?.. А сама ти хто?

— Не треба, не треба, Мойсею! На ось ножа й заріж мене! — благала його на колінах Ревека.

— Папік, не чіпай мами, а то! — погрожував Ісхаак, ховаючись за материну спину.

Тим часом з'являвся Кукарача, ніби його кликали, й одразу ж Мойсей ставав як шовковий.

Однієї неділі Мойсей перевершив усі сподівання. Він витяг Ревеку на подвір'я, роздер їй на грудях сукню й почав бити паском.

¹ Б а я т і — сольна пісня на східний (перський) мотив.

² К р и м а н ч у л а — пісня з своєрідними високими трелями.

— То ти просто на вулиці роздерла Ангеліні сукню, еге?.. Ліф з неї зірвала, еге?.. Щоб реготали хлопці всього Сванетського кварталу, еге?.. Ось тобі! Ось тобі! Ось тобі!..

Ревака стояла й мовчки зносила побої. А Ісхаак бігав круг батька з каменем у руці й пискливим голосом погрожував:

— Папік, мами не чіпай, а то... а то я покажу тобі!

Мойсей так стусонув синаша, що той, бідолаха, відлетів метрів на два й зарився головою в землю. І тоді Ревака залементувала:

— Нелюди! Тварюки! Ви що, прийшли прогулятися на Голгофу? Голосу божого не чуєте? Допоможіть же! Покличте Кукарачу!

І бог наче почув її — на подвір'ї з'явився Кукарача.

Але тут сталось чудо — Мойсей не скорився Кукарачі.

— Не підходь, а то вб'ю! — крикнув він і взяв пасок за кінець, протилежний залізній пряжці.

— Кинь пасок, нещасний! — звелів Кукарача і ступив крок уперед.

— Кажу, не підходь, уб'ю! — повторив Мойсей.

Пряжка просвистіла біля самої скроні Кукарачі. Він відступив назад і закотив рукава.

— Ой, не доводь мене до гріха, Кукарачо! — застеріг Мойсей.

Кукарача не взяв до уваги цього застереження і знову рушив на Мойсея, тільки вже обережніше, але обережність не допомогла. Замашна пряжка зацепила йому скроню й розсікла щоку. Кров заюшила обличчя. Жінки залементували. Всі ми почули, як від болю й гніву Кукарача заскрипів зубами.

Побачивши кров, Мойсей зовсім знавіснів, замахнувся ще раз, і знову пряжка влучила Кукарачі в обличчя. Що було потім, ми гаразд не пам'ятаємо, бо все сталося за кілька секунд.

Закривавлений Кукарача схопив Мойсея за попереk, підняв угору, і той безпорадно задригав руками й ногами. Потім Кукарача вдарив ним об свою голову, наче щось витрушував, і неприємного, з вивихнутою щелепою кинув під ноги Ревеці...

Через те що Мойсей не подавав ознак життя, Кукарача став перед ним на коліна, вправив щелепу й приклав вухо до грудей, потім розстебнув йому комір і попросив води. Чекаючи на колінах, поки принесуть воду, Кукарача раптом відчув, як на голову йому опустилося щось страшенно важке, і в очах у нього потемніло. Коли він трохи отямився і глянув угору, перед ним стояла біла як стіна Ревака, тримаючи в руці перебиту надвое підпірку для білизни.

— Убив його, бусурмане?! Вбив годувальника й наставника сім'ї?! Що, ти тепер годуватимеш і зодягатимеш мого сироту Іс-

хаака? Ти скрашуватимеш мое безпросвітне вдовине життя?.. Умри, вбивце! — Ревека замахнулася вдруге — тією половиною підпірки, що лишилась у неї в руці, але Кукарача перехопив ломаку й відкинув її набік.

— Так мені й треба! — промовив він, провівши рукою по закривавленому обличчю.

— Убив мого Мойсея?! Тепер воскреси його! — Ревека кинулася на Кукарачу з каменем у руці.

Вирвавши у неї камінь, Кукарача взяв з чиїхось рук відро і всю воду вилив на голову Мойсеєві. Той спершу застогнав, потім спроквола ворухнув повіками і нарешті розплющив очі й підвів голову.

— На, дарую тобі його. Нікому він не потрібен. Дай боже вам щастя! — сказав Кукарача Ревеці, кинув порожнє відро біля Мойсея і, зневажливо всміхнувшись, вийшов з двору.

Ревека й Ісхаак попадали перед Мойсеєм на коліна й залементували так, наче він повернувся з того світу.

— Ти прийшов до пам'яті, шені чиріме, наш годувальнику, надіє, сонце й радосте! Хай відсохне рука, що вдарила тебе, і язик, що прокляв тебе!.. Заводь хоч тисячу коханок, тільки не позбавляй нас свого ангельського голосу, наш боже, всевишній наш!.. Промов хоч словечко, Мойсею, апостоле наш і пророче! Одне-однісіньке словечко!

Мойсеєві дуже хотілось обізватися до своїх домочадців, та щелепа була пошкоджена, і він не міг повернути в роті язиком.

* * *

Кукарача з понівеченим обличчям сидів у кабінеті начальника міліції й прикладав до ран мокрому носову хусточку.

— Слухай, Тушурашвілі, скільки разів я казав тобі, щоб ти покінчив з власною ініціативою?! — запитував начальник.

— Кацо, про яку власну ініціативу ти говориш? Вони ж самі мене покликали! Благають, рятуй, сьогодні він зовсім здурів, жінку й сина вбиває..

— Оце він так убивав жінку й сина?! — зловтішно спитав начальник, показуючи на розпухле Кукарачине обличчя.

— Хіба я знав, що він на мене кинеється! — Кукарача хотів був підвестися з стільця й виправдатись, але, відчувши біль у попереці, лишився сидіти.

Начальник натиснув кнопку. До кімнати зайшла молоденька секретарка.

— Що бажаєте, батано Давиде?

— Принеси своє дзеркальце і дай його цьому красеневі!

Секретарка затулила долонею рота, щоб не пирснути зо сміху, і, тримаючи так руку, вийшла з кабінету.

— Глузуєш? — спитав Кукарача.

— Яке там глузування, хочу порадитися з тобою в одному питанні. Потрібна твоя згода,— відповів начальник і, чекаючи дзеркала, почав щось писати.

Через хвилину секретарка принесла невеличке чотирикутне дзеркальце й пішла, знов затуливши долонею рота. Кукарача неохоче взяв дзеркало, скоса глянув у нього і, перевернувши, поклав на стіл начальника міліції.

— Ну, як робота? — спитав Сабашвілі.

— Непогано. Але ж і я дав йому задачі! — похвалився він, щоб розважити душу.

— Як ти гадаєш, за скільки днів загоїться? — не звернув начальник уваги на Кукарачині хвастощі.

— Ну, звідки я знаю?! — знизав плечима Кукарача.

— А все-таки?

— Думаю, тижнів зо два треба буде... Як не є, розбатовано пряжкою...— розмірковував Кукарача, мов досвідчений хірург.

— А десяти днів не вистачить? — перепитав начальник.

— Ні, мінімум п'ятнадцять! — категорично заявив Кукарача.

— Добре подумай, не поспішай,— попередив начальник.

— Ти що, кацо, знаєш мою шкіру? — образився лейтенант.

— Гаразд, мій дорогий Кукарачо, коли так наполягаєш, тобі п'ятнадцять суток гауптвахти, це по-російському, а по-грузинському п'ятнадцять діб аршту... на жаль, не знаю, як буде по-єврейському...— сказав Давид і перестав писати.

— За що, кацо?! — схопився Кукарача, знехтувавши болем у попереці.

— Десять днів — на загоювання ран, а п'ять — за хуліганство і власну ініціативу.

— А де ж справедливість?

— Якби не було справедливості, товаришу Тушурашвілі, то раз ти був би вдома й ніжився б у теплом ліжку,— розтлумачив начальник і подав лейтенантові аркушик паперу.— На, занеси Тініко — хай надрукує негайно. Це наказ про твій аршт.

Кукарача попрямовував до дверей.

— Стривай! Зброю залиш, я замкну в сейф.

— Ох, Мойсею, щоб заридала твоя негідна мати! — простогнав Кукарача, заскрипівши зубами, і кинув пістолет на Давидів стіл.

— Не огризайся! П'ятнадцять діб збіжать швидко. А ліків і їжі матимеш удосталь...— підбадьорив його Давид.

Кукарача, мов побитий собака, пішов до дверей кабінету. І п'ятнадцять днів його не бачили в кварталі.

Мойсей з хромонікелевими фіксаторами на щелепі місяць пролежав у Михайлівській лікарні, і протягом цього місяця дбайлива Рєвека тричі на день годувала його з срібної ложки рисовою кашею.

З лікарні в наш квартал він уже не повернувся, фарбувальний цех, звісна річ, був ліквідований, і, оскільки цирк нам урвався, ми знов задовольнялися осялячими перегонами.

Ми спустилися стежкою повз правий стояк моста Челюскінців і через п'ять хвилин були на березі Кури.

Стояла страшенна спека, і над берегом тремтіло марево.

Ми швидко пороздягалися й кинулись у воду.

Кучико був найстарший з-поміж нас і плавав найкраще. Я, Дуду й Ірача в плаванні йому не поступалися. А ось Костя-грек тільки недавно навчився плавати й кумедно борсався у воді, здіймаючи фонтани бризок. Проте він раз у раз самовдоволено запитував нас: «Ну, який я плавець?» — «Плавець ти такий, що коли вранці вмиваєшся, не забувай надівати рятувальний круг, а то ще втопишся», — радив йому Дуду.

— Ану, хто може, гайда за мною на той бік! — гукнув нам Кучико й наввимашки поспішив до другого берега.

Після тривалої посухи Кура помітно обміліла, і ми сміливо попливли за ним. Досягнувши середини річки, я оглянувся, і серце в мене мало не спинилось: за мною плив той дурноголовий Костя-грек. Зануривши голову у воду, він так відчайдушно молотив руками й ногами, наче бився одразу з десятьма супротивниками. Щоб набрати в легені запас повітря, він час від часу піднімав голову, і тоді його налиті кров'ю вирячені очі червоніли, мов вишні в садку тітки Марти. Я зміркував, що якби зараз почав кричати на нього, то все зіпсував би, а тому підбадьорливо гукнув йому:

— Давай, давай, Костю! Не бійся, старий, я тут!

Він так вибився з сил, що, мабуть, і не почув моїх слів. З того, як він безсило махнув руками й ногами, я зрозумів, що справа кепська.

— Хло-опці, допоможі-і-іть! — зарепетував я. — Костя-грек тоне!

— Де? — сполошився Кучико й повернув назад, та Кості вже не видно було.

— Пірняйте! — крикнув раптом Кучико й пірнув сам.

Костя-грек зник. Течія віднесла нас на чималу відстань, ми запливли за середину річки, де вже могли стояти на ногах, хоч вода доходила нам до підборіддя...

— Допоможі-і-іть! — знов закричав я приреченим голосом. І раптом бачу: метрів за п'ять від мене виринула голова Кості, він судорожно ковтнув повітря і знову зник.

— Допоможі-і-іть! Допоможі-і-іть! — закричали ми всі гуртом і чимдуж попливли до того місця, де Костя-грек висунув був голову.

І раптом ми побачили чоловіка з переляканим, сплотившим обличчям, який пробирався по Курі.

— Не бійтеся, хлопці, я тут! Тільки допоможіть мені! Я не вмію плавати... — звернувся він до нас.

Ступаючи по дну, чоловік наздогнав непритомного Костю, схопив його, пригорнув до грудей і тоді впав. Тепер вони обидва зникли під водою, але в наступну мить з'явилась рука з Костею, а потім і голова того чоловіка, що його підняв...

— Кукарачо! Допоможи-и! — плачучи заволав Кучико й поплив до нього.

— Ти мені допоможи, сучий сину! Бачиш же, що я не вмію плавати! Давайте сюди, тут брід!

Ми оточили Кукарачу й побралися за ним. Побачивши, що вода сягає Кукарачі тільки до грудей, ми полегшено зітхнули.

Вийшовши на берег, Кукарача схопив Костю-грека за ноги, підняв і тримав головою вниз, аж поки не витекла з нього вся вода. Тоді поклав його на гальку й сам сів поруч. У бідолахи все ще були вирячені очі й висолоплений язик. Ми розташувалися навколо.

— Ну, як ти? — спитав його Кукарача, коли він розплющив очі й сховав язика.

Украй здивований Костя глянув спочатку на нас, потім на Кукарачу, а коли впізнав його, від страху знов заплющив очі й застогнав.

— Це ж я! — сумно всміхнувся Кукарача й пальцем відтягнув йому нижню повіку. — Добре придивись! — сказав він задоволено і став роздягатися.

Побачивши це, ми почали квапливо одягатися.

— Одежу покласти! — наказав Кукарача.

Ми мовчки повипускали з рук своє вбрання. Кукарача одним рухом згріб його й кинув собі до ніг.

— Тепер ставай за зростом! — був новий наказ.

— Кукарачо, віддай хоч труси! — заканючив Кучико, прикриваючи руками сором.

— Я кому сказав! — підвищив голос Кукарача.

Нам не лишалося нічого іншого, як стати за ранжиром — попереду Кучико, за ним Ірача, третій Дуду і четвертий я. Костягрек усе лежав горілиць. Щоб від сонця в нього не розтопився мозок, Кукарача накинув йому на голову чинусь сорочку, потім сів на чималий валун і окинув поглядом шеренгу.

— Хто з вас найбільший осел — виходь! — звелів Кукарача.

Кучико дуже добре знав, що найбільший осел він, але про всяк випадок обвів нас очима — може, за цю годину хтось його перевершив. А коли такого не побачив, ледве волочачи ноги наблизився до Кукарачі.

— Опустити руки!

Кучико опустив їх і почервонів, як наречена.

В Кукарачі десь у куточку губ майнула усмішка й одразу зникла, наче там сіла муха і він її прогнав. Він простягнув Кучико чобіт:

— Допоможи скинути!

Кучико чекав чогось страшного, і, коли йому доручили таке легке діло, він на радощах так завзято вхопився за Кукарачин чобіт, що, стягнувши його, не встояв на ногах і перекинувся навznak. Підвівшись, він одразу вчепився в другий чобіт.

— Помалу, бічо, не відірви мені ноги! — вже не стримував сміху Кукарача. І нам стало весело.

Кукарача розперезав ремінь і кинув його на берег, зняв гімнастерку й галіфе, витяг з кишені гімнастерки якусь посвідку й три злиплі троячки, обережно відділив їх одну від одної і розклав на сонці, попритискавши зверху камінцями, щоб не звіяло. Потім розгорнув посвідку, подивився на своє прізвище та ім'я, що, мабуть, розпливлися від води, сумно похитав головою і, поклавши свій документ поряд з троячками, сам собі промурмотів:

— Зрозумій тепер, хто ти такий — Тушурашвілі чи Чибурданідзе... — Потім гримнув на нас: — Ну, чого стоїте, шибеники? Викручайте! — І він кинув нам гімнастерку й штани, а сам став викручувати майку.

Ми, як навіжені, накинулись на одяг Кукарачі, щоб якось прихилити до себе його серце.

— Е, не порвіть! Чи думаєте, цього року мені видадуть нову форму?

Потім Кукарача витяг з кобури наган, повиймав з барабана патрони й розклав їх по одному на плоскому камені, щоб сушилися. Нам, хлопчикам, аж дух перехопило. Я ще й сьогодні пам'ятаю, мов таблицю множення: було їх сім, такі довгасті, з тупими головками, і з кожного з них дивилася тобі у вічі смерть.

Поклавши наган біля патронів, Кукарача обернувся до Костягрека:

— Ну, як тобі зараз?

— Зараз добре! — відповів Костя й хотів був підвестися.

— Лежи! — наказав Кукарача. — А ви, — звернувся він до нас, — станьте знов за зростом!

Ми давно вже забули про страх і з превеликою радістю стали в шеренгу.

Кукарача сів, підібгавши під себе ноги, мов татарин, сперся руками на коліна і знизу скоса подивився на нас.

— Котрий з вас перший надумав купатися в Курі? — спитав він раптом.

Ніхто з нас і словом не обізвався, бо ж не годилося доносити на товариша, але мимоволі всі ми глянули на Кучико. Проданий, мов та коза, Кучико похнюпив голову.

— Що, Vere вам для купання вже мало? Сьогодні вам захотілося Кури, завтра захочеться Чорного моря, післязавтра — Дарданеллів, післяпіслязавтра — Босфору, потім — Середземного моря, потім... як та протока зветься?

— Гібралтарська, — насилу вимовив я.

— Потім захочеться Гібралтару, а там — Атлантичного океану... — вів далі Кукарача.

— Суецьким каналом можна було б вибратись і в Індійський океан, пропливши через Червоне море, — змінив маршрут Ірача.

— Заткин рота, гультяю! Магеллан знайшовся — у п'ятому класі застряв! — присадив лейтенант вискочку Ірачу й підвівся на ноги. — Підійди до мене! — звелів він Кучико.

Той покійно підійшов. І раптом — ляс! Кукарача так несподівано ляснув Кучико по лівій щоці, що бідолаха не встиг затулитися і навіть повернути голови.

— Чого б'єшся? Хіба ти мені батько? — завив Кучико.

— Поки що ні, та скоро буду тобі й за батька! — пообіцяв Кукарача.

— Ти нелюд! Я геть позбивав коліна, повзаючи у Vere! — захкивав Кучико.

Кукарача пропустив скаргу повз вуха.

— Наступний!

Наступним був Ірача. Він дуже добре засвоїв урок свого попередника і, як тільки підійшов до Кукарачі, моментально затулив долонею ліву щоку, та одразу ж дістав такого ляпаса по правій щоці, що двічі обкрутився на місці, проте йому вистачило глузду мовчки повернутися в стрій.

— Ти всіх нас битимеш? — покійно спитав Дуду, бо вже підійшла його черга.

— Мушу! — мимоволі засміявся Кукарача. — Якби я не вдарив тебе, була б порушена справедливість, і їм було б кривдно...

Дуду вийшов, не чекаючи виклику.

— Коли ти такий лагідний та слухняний, обмежуйся тим, що намну тобі вуха,— сказав Кукарача і так крутонув йому вуха, що особисто я віддав би перевагу ляпасові.

Настала й моя черга. Кукарача сам підійшов до мене.

— Мати знає, що ти тут?

— Ні! — І не встиг я стулити рота, як дістав ляпаса. Я похитнувся, але втримавсь на ногах.

— Боляче? — спитав Кукарача.

— Ага! — признався я і попросив: — Удар ще, тільки не кажи мамі.

Кукарача задумався, потім підійшов до Кості-грека. Той прикинувся неживим, та хто обдурить Кукарачу!

— Ну, чого вирячив очі, мов розчавлена жаба? Якщо не вмієш плавати, то якого біса поліз у воду? Коли б я через тебе втопився, то на це наплювати. А якби пустив бульки ти? Що б тоді сказали твоїм бідолашним батькам чи я, чи ці хлопці?..

Кукарача зблід, голос у нього затремтів. Він нахилився, кинув нам одяг, а сам знову сів на валун. Ми схопили кожен своє і вже хотіли дати драла.

— А цей підводний човен? Мені його лишаєте? — спитав Кукарача.— Мершій заберіть його й передайте до рук батьків, поки я сам його не втопив!

Костя-грек одягнувся швидше за всіх нас.

— Ви не підете? — спитав Кучико з чемністю.

Кукарача з усмішкою глянув на свій мокрий одяг та інший скарб, і Кучико, зрозумівши, яке безглузде його запитання, швидко повернувся й пішов. Ми подалися за ним, мов курчата за квочкою.

Підходячи до косогору, ми почули Кукарачин голос:

— Хлопці, ви ж не ображайтеся на мене... Знаєте, служба є служба... І ще маю прохання до вас...— Ми здивовано переглянулися: Кукарача має прохання до нас? — Невелике прохання,— повторив він.— Нікому в кварталі не розказуйте, що Кукарача не вміє плавати...— І, не чекаючи нашої згоди чи незгоди, повернувся до нас спиною.

Ми пройшли повз правий стаяк моста Челюскінців тією самою стежкою, якою і спускалися, і по Варазісхеві почали підніматися до університету.

* * *

Не було нічого дивного в тому, що хлопець мого віку, маючи таку сувору матір, потай курив. У нашому кварталі крадькома курили майже всі хлопчачки. Дивувало те, що курити всіх нас

навчила моя близька сусідка, майже моя ровесниця Цаца Барамія, яка приїхала з села і з ласки жила в родичів на правах хатньої робітниці. А дівчинку, в свою чергу, мимоволі навчив курити в Носірі¹ дід — Іване Пірцхалава, який її виховував і любив усією душею. Коли в старого, що розкошував на маті під горіхом, гасла люлька, він кликав улюблену онуку:

— Цацо, аго-ов, Цацо!

— Слухаю! — відгукувалась та.

— Принеси, дівчинко, вогню!

Цаца приносила вогню, але люлька знову гасла. І тоді він став давати онуці люльку — прикури, мовляв, сама. Біжачи назад до діда, Цаца все посмокувала люльку, щоб дорогою вона не згасла. Робити це доводилося сто разів на день, і бідоласна дівчинка звикла до тютюну. От і вийшло так, що нас, вакійських хлопчаків — розбишак, шахраїв і пройдисвітів, — навчила курити найлагідніша, найчесніша й дуже нещасна сільська дівчинка Цаца Барамія.

В ті роки суспільство ставилося до малолітніх курців приблизно так, як тепер до наркоманів. Отож уявіть собі, в якому становищі опинились я, Дуду, Ірача, Костя-грек та Кучико, коли нас, одурманених тютюновим димом, застукав біля огорожі тітки Марти Кукарача.

За інших не скажу, а особисто для мене в ту мить згасло сонце, розверзлася земля й зникло повітря. Кулак із схованою в ньому цигаркою я втиснув по зап'ясток у землю, послав дим не в легені, а в шлунок разом з пересохлою слиною, щоб звідти він уже довіку не повернувся, і втупився в повні подиву чорні Кукарачині очі та його скрегочучі білосніжні зуби. Не знаю, говорив він чи сичав, у всякому разі, то не був нормальний людський голос.

— Що ж це ви робите?! Самі себе вбиваєте? Гноїте легені й висушуєте мозок? Копаєте собі могилу? Що за дурість?.. Коли хочете порішити з собою, то скажіть мені! — Кукарача дістав наган і погрався ним у нас перед носом. — Навіщо ж прирікаєте себе на повільну смерть? Ось, натиснув — і в одну мить з усім покінчено... То що мені робити: перестріляти вас чи пустити кулю в лоба собі?.. — У цю хвилину він був готовий зробити і перше, й друге, якби тільки хтось із нас обізвався.

Ми чекали чогось жахливого і, втративши дар слова, вп'ялися в нього очима. Та сталося чудо: наче щось пригадавши, Кукарача раптом знітився, сховав нагана і, всміхнувшись, повернувся й пішов...

¹ Носірі — село в Західній Грузії.

Десять разів дзеленчав того вечора дзвінок у нашому передпокої, і десять разів у мене обривалося серце. А коли я подумав, що гроза минула, дзвінок пролунав одинадцятьє, і я не сумнівався, що той одинадцятий гість — Кукарача.

Двері відчинила мати. Я не міг навіть підвестися з стільця.

— Добрий вечір, калбатано Аніко! — почув я з передпокою.

— Заходь, будь ласка, Кукарачо! — Мати провела його до вітальні.— Сідай! — сказала вона і глянула на мене.

Я зрозумів, що вулкан почав діяти, і встав, щоб непомітно зникнути спершу з кімнати, потім з дому, з міста і взагалі з життя...

— Сядь! — звеліла мені мати.

Я і Кукарача сіли водночас. У Кукарачі під пахвою була грубезна книга.

— Просто так ти не прийшов би, Кукарачо,— звернулася до нього мати.— В чому річ?

Лейтенант глянув на мене, але нічого не сказав.

— Що, отруїв Куру?

Кукарача опустив голову.

— Пограбував банк?

Кукарача мовчав.

— Убив людину? — В материному голосі вчувалося роздратування.

Кукарача зрозумів, що настав критичний момент, витяг з-під пахви книгу й поклав собі на коліна.

— Що це?

— Це, калбатано Аніко, Велика Радянська Енциклопедія. Том вісімнадцятий, сторінка п'ятдесят п'ята... З вашого дозволу я вам дещо прочитаю...— сказав Кукарача, розгортаючи том на названій сторінці.

— Навіщо було тягти таку вагу? У нас цих енциклопедій — хоч греблю гати! — мовила мати і, всміхнувшись, показала на шафу, повну книжок.

— Ось про це я не подумав,— збентежився Кукарача.

— Хочеш прочитати тільки мені чи йому теж? — кивнула мати на мене.

— Більше йому, та бажано, щоб і ви були присутні...— попросив Кукарача.

Мати сіла на стілець і обернулася на слух. Кукарача кашлянув у кулак, прочистив голос.

— Ну, просвіти нас! — підохотила його мати.

— Нікотин! — почав Кукарача й зробив велику паузу.

Мої і материні очі на мить зустрілись, і мені здалося, що в очі мої встромили розжарене залізо й випекли їх, завдавши нелюдського болю. Я опустив голову. Материн невідривний, пекучий

погляд я відчував на собі, аж поки в моїх вухах не пролунав крипкий Кукарачин голос:

— Нікотин... Французьке слово nicotine, від імені французького дипломата Ж. Ніко, який першим завіз 1560 року тютюн у Францію... Під час куріння тютюну нікотин загоряється, проникає з димом у дихальні шляхи і, всмоктуючись, діє на холінореактивні структури центральної та периферійної нервової системи. Нікотин... викликає пригнічення і призводить до паралічу нервової системи, припинення дихання й серцевої діяльності. Нікотин — один з найотруйніших алкалоїдів: кілька крапель його... можуть викликати смерть...

Кукарача замовк. Мати довго не могла щось зміркувати.

— А далі? — спитала вона нарешті не своїм голосом.

— Що ж далі, калбатону Аніко? Про витрати на панахиду та поминальний обід тут не сказано нічого, — спробував пожартувати Кукарача.

— Я не про це. Що зробив ти, коли побачив його з цигаркою?

— А що я міг зробити? — розгубився Кукарача. — Ось прийшов до вас...

— Він був сам чи з кимось?

— У тих я вже побував і навіть узяв розписки...

— Які розписки? — здивувалася мати.

— Ось...

Кукарача квапливо дістав з кишені згорнені вчетверо аркуші з зошита й один з них прочитав.

«Я, Дуду Доборджгіндзе, даю піонерське слово, що ніколи в житті не тільки не куритиму, а й не подивлюсь на цигарки. Присягаюся матір'ю, батьком і всіма».

Кукарача згорнув розписку й знов поклав її в кишеню.

— Що, треба ще взяти розписку з нас? І тоді боротьбу з нікотинном буде закінчено? — спитала насмішкувато мати. Потім вона встала й підійшла до мене. Я навіть не ворухнувся — біль я вже перетерпів і зараз просто чекав удару. Але мати вліпила мені такого ляпаса, що мені таки заболіло.

— Що ви робите?! — зірвався на ноги Кукарача і схопив матір за руку.

— Відчепись! Я знаю, що роблю! — Мати спробувала відштовхнути Кукарачу, та навіть не зрушила його з місця — він заступав мене, наче стіна.

— Як можна, калбатону Аніко! Коли б допомагало биття, то хіба я там не всипав би...

— Хто ж занастив мене? — спитала мати з-за стіни.

Я знав, хто занастив і мене, й матір, але одне моє слово зараз було б рівнозначне моїй смерті.

— Ви самі, калбатано Аніко! — сказав Кукарача спокійно.

— Що? — Від несподіванки матері відібрало мову.

— Встановлено, що найчастіше приохочуються до цигарки діти, батьки яких курять, — так само спокійно промовив Кукарача.

— Отже, ти прийшов перевиховувати мене? Чи не так? — Кукарача опустил голову. — Хочеш узяти від мене розписку, що я, Аніко Іванівна Бахтадзе, даю піонерське слово...

— Ви, калбатано Аніко, розмовляєте зі мною так, наче я автор цієї енциклопедії і наче сам вирошую тютюн, — перебив матір ображений Кукарача.

Мати сторпіла, налилася краскою і, крутнувшись, швидко виїшла в кухню. Не знаю, засоромилась чи розгнівалася, думаю, що засоромилась. Кукарача зрозумів, що йому пора йти, взяв енциклопедію під пахву й попрямував до дверей. Тут він зупинився й глянув на мене. Зрозумівши, що він хоче сказати щось схоже на вибачення, я випередив його:

— Ти шпигун, Кукарачо, шпигун! Справжній донощик! Ненавиджу тебе! Ти гірший за чуму!

Я висловив Кукарачі все, що думав про нього в ту хвилину, і в мене наче камінь звалився з душі.

Того дня я на власні очі побачив, як зблід смаглявий, аж чорний Кукарача.

* * *

Фруктово-овочевий ларьок борчалинського¹ колгоспу імені Махарадзе стояв край Варазісхеві, поряд з нашим будинком. Працювали в тому ларку Алі, в якого був повен рот золотих зубів, та його помічник Ібрагім. Обидва були азербайджанці, обидва, говорячи по-грузинському, замість одних звуків вимовляли інші.

— Ти хочеш, бішо, щоб ми тобі вибили бубна?! — питали вони, коли хтось з нас намагався поцупити з прилавка жменю соняшникового насіння чи сушні.

Тут торгували всім, що вироблялося в колгоспі, починаючи з винограду та вина й кінчаючи кавунами, а іноді й м'ясом, так що матері майже не доводилося ходити на базар.

Алі був старший, десь такого віку, як мій батько, а Ібрагімові було років сімнадцять-вісімнадцять. Одне око в нього косило, і Алі, коли був не в гуморі, називав його по-грузинському «корія мамазагло»², а як по-азербайджанському — аллах його знає.

---

¹ Борчало — назва колишнього повіту в південно-східній частині Грузії.

² Корія мамазагло (правильно: мамадзагло) — косоокий сучий синю.

Тодішніх цін тепер я вже не пам'ятаю, але знаю, що коли мати посилала мене до ларка з карбованцем, то Алі давав на нього стільки зелені, що вона ледве вмещалася на нашому кухонному столі, та ще й попереджав мене:

— Скажи свій мама — Алі не має здаша...

За це мати називала Алі й Ібрагіма злодіями, але в вічі ніколи їм не докоряла.

Не буду грішити, нам, хлопчикам, Алі часто давав і насіння, й угорки, й абрикосів.

Десь у середині липня Алі з Ібрагімом привозили цілу гарбу кавунів та динь і складали в купу перед ларком.

Тоді Ібрагім до самого смерку з піною на губах вигукував:

— Кому боршалинський кавун і диня на розріз!

Покупців було повно. Та мене вабив сюди зовсім інший товар. Від ранку до вечора стовбичив я біля ларка і, мов зачарований, дивився на ту спокусу — кривого турецького ножа з чорною колодочкою, що стирчав за поясом в Ібрагіма; надрізавши кавун, він знову засував його за пояс.

На всьому світі не існувало для мене речі кращої й жаданішої за оцього ножа з чорною колодочкою, я марив ним уві сні й наяву.

Був ранок понеділка, тринадцяте число, з усіх поглядів нещасливий і проклятий день. Мати послала мене по зелень. І раптом я побачив те, про що мріяв цілих сто років...

Алі й Ібрагім поралися в ларку, на вулиці не було ні душі, а на піраміді кавунів, з самого верху, застромлений у здоровенний кавун, вигравав на сонці своїм блискучим лезом турецький ніж з чорною колодочкою.

Не пам'ятаю, хто підійшов до мене й розкрив мою черепну коробку, хто засунув у неї руку й перемішав мій мозок, хто підштовхнув мене й прошепотів мені на вухо: «Іди, не бійся, він твій...» Пам'ятаю тільки, як ніж опинився в моїй руді, як я, оббігши кругом будинку, влетів у двір тітки Марти, закопав ножа під огорожею і як підломилися в мене ноги, коли я оглянувся й за два кроки від себе побачив Кукарачу...

— Здоров був, Тамазе! — привітався він до мене.

Замість того щоб устати й поздоровкатись, я сів на землю.

— Ну, як поживаєш? — спитав він мене.

Сваритися з Кукарачею зараз не було ніякої рації, тому я всміхнувся і знизав плечима. Оскільки вставати я не збирався, він сам присів біля мене навпочіпки, щоб розмовляти на одному рівні.

— Де ж твої дружки?

— Не знаю... Хто на дачі, хто в Тбілісі...

— А ти що тут робиш?

— Чекаємо батька, має приїхати завтра або післязавтра. Мабуть, поїдемо до Кобулети.

— Та я не про це. Що ти зараз робиш, які в тебе плани на сьогодні? — став пояснювати Кукарача, хоч я одразу зрозумів, про що він питає.

— На сьогодні?.. Поки що ніяких. Може, зайдуть хлопці й сходимо на Вере або в зоопарк.

— А до того що збираєшся робити? — не відставав Кукарача.

— Піду додому, — відповів я і хотів устати.

— Що, не дочекаєшся хлопців?

— Коли прийдуть, самі покличуть, — сказав я, і десь у глибині душі зажеврила в мене іскорка надії: а може, він нічого не бачив? Може, він хоче помиритися зі мною після тієї історії з цигарками?.. Я з підкресленою безтурботністю підвівся й хотів був іти.

— Сядь! — сказав Кукарача. — Поки надійдуть хлопці, помиримся й пограємо.

— А в що?

— Ну, хоч би і в «орла та решку».

Кукарача дістав з нагрудної кишені срібного карбованця, поклав його на вказівний палець і вдарив низу великим пальцем, потім, не дивлячись угору, підставив під монету, що завертілася в повітрі, тильний бік лівої долоні й затулив її рукою.

— Решка! — сказав я.

Кукарача подивився на монету.

— Ти програв! — вигукнув він задоволено і знов підкинув карбованця.

— Не хочу більше... — сказав я і знов хотів іти.

— Стривай! Може, пограємо в ножика? — не відпускав мене Кукарача.

— Що-о? — спитав я і став притримувати рукою серце, щоб воно не вискочило з грудей.

— В ножика, кажу, пограймо! — повторив він.

— Чого чіпляєшся до мене, Кукарачо? Чого ти хочеш? — спитав я, мало не плачучи.

— Тільки добра тобі, бічо! Просто хочу з тобою дружити.

Кукарача встав, знайшов у купі недогорілого бадилля й листя вуглинку й намалював на воротах тітки Марти двоє кілець — одне велике, друге менше, всередині великого. Потім кинув вуглину, обтрусив руки, відміряв від воріт десять кроків, носком чобота провів по землі риску і простягнув до мене руку:

— Дай лишень ножа!

Я знав, що в цю хвилину на всьому світі годі було знайти ще когось такого безсовісного, як я, і все-таки спитав:

— Якого ножа?

— А того, що ти закопав під огорожею! — пояснив він так упевнено, наче сам його закопував.

Що було робити? Я відкопав ножа і, згораючи від сорому, віддав Кукарачі. Лейтенант довго розглядав його, виважив на долоні, задоволено хитаючи головою, і раптом ніж блискавкою вилетів з Кукарачиної руки і, просвистівши в повітрі, вп'явся у велике кільце.

— Принеси! — сказав невдоволено Кукарача.

Я помчав до воріт, насилу витяг ножа з дошки й побіг з ним назад. Кукарача ще раз метнув і знову влучив у велике кільце. Три наступні рази ніж влітав у внутрішнє, мале кільце, і обличчя в Кукарачі розпливлося в усмішці.

— Твоя черга. По п'ять кидків. Запам'ятай, у мене сорок вісім очок — три десятки й дві дев'ятки.

Я взяв ножа. Намагався кинути його точнісінько так, як кидав Кукарача, знизу вгору, спритно й рвучко, нарешті метнув і всадив у шовковицю, що росла біля воріт.

— Ну, ти даєш! — зареготав Кукарача.

— А я цілюся в шовковицю! — безсоромно збрехав я.

— Ану, ще! — Кукарача дав мені щигля.

Наступні чотири кидки були зовсім нікудишні — ніж ударявся в ворота або колодочкою, або ж боком. На галас та стук виїшла тітка Марта. Побачивши, чим ми з Кукарачею займаємось, вона схопилася за голову.

— Чом очі мої не осліпли?! Замість того щоб добре нам'яти вуха, цей бовдур учить малу дитину кидати ножа! Грім би побив і тебе, й твою міліцію! Чорномаза поторочо!

— Ну, годі тобі, тітко Марто! Ти що, зроду цукру не їла, що з рота в тебе виходить сама гіркота? — засміявся Кукарача, обійняв мене за плечі й вивів з двору. — А тепер ми з тобою підемо до Алі й віддамо йому ножа, — сказав він, знову присівши переді мною.

Серце в мене скипіло. Увійшовши в азарт, я зовсім забув про Алі, і коли Кукарача нагадав мені про нього, я остовпів.

— Віднеси ти, я не піду туди.

— Чому?

— Мені соромно!

— Не бійся, ходімо разом. З Алі поговорю я. — Кукарача взяв мене за руку й повів.

Ми підійшли до ларка, коли Алі вже кінчив голосити за ножем і вичитував побитому Ібрагімові по-російсько-грузинсько-татарському.

— Корія мамазагло, сукинсин, копойогли, якого ножа загубив! Як я тепер продавав кавун на розріз? Кажеш, хтось украв? Краше я мав би один собак, він хоч гавкав...

Побачивши Кукарачу, Алі зарепетував:

— Де ти, мілісія?! Обікрали серед білий день!

— Я тут, Алі! — обізвався Кукарача й віддав йому ножа.

— Вах, генацвале! Ти не мілісія, ти справжній золото! — Алі вискочив із-за прилавка й давай обіймати Кукарачу.

— Чого ти обіймаєш мене, ось йому скажи спасибі, це він допоміг мені знайти твого ножа! — звернув на мене Кукарача.

— Генацвале, Тамазе! Скажи, хто мій ніж украв, і я йому цим ножем вуха обрізав.

— Звідки я знаю? Це Кукарача відняв його в злодія! — звернув я на Кукарачу.

— Щоб заридав його мати! — вилаяв мене Алі, не підозріваючи про це, взяв два невеликі кавуни й простягнув їх мені. — Візьми, гроші не треба!

Я відступив назад, відмовляючись від подарунка.

— Бери, бери! — підбадьорив мене Кукарача.

І я взяв кавуни.

— А що треба сказати? — повчальним тоном нагадав мені Кукарача.

— Дядьку Алі, навіщо мені два кавуни? Дай одну диню, — просив я.

Кукарача розреготався, мов божевільний.

— О, який ти пройда! — сказав Алі й обміняв один кавун на диню.

— Якщо я принесу це матері, вона мене вб'є, — сказав я Кукарачі, простягаючи йому диню й кавун.

Кукарача взяв їх у мене, і я пішов за ним.

* * *

Побачивши Кукарачу з кавуном і динею, мати жажнулася.

— Кукарачо, не кажи, що це вкрав мій син, а то я заподію собі смерть, — промовила мати і, збліднувши, як полотно, опустилася на стілець.

— Що ви, калбатано Аніко? Це Алі подарував мені, а я вам, — заспокоїв її Кукарача.

— Чим я заслужила таку увагу? — спитала мати. — Тим, що вигнала тебе з хати?

Кукарача знизав плечима й ніяково всміхнувся.

В кімнаті запала мовчанка.

— Ось що скажи мені, Кукарачо, тільки не ображайся... —

заговорила мати.— Ти бігаєш тільки за моїм Тамазом? І ходиш тільки до нас чи до всіх?

Кукарача задумався — видно, не чекав такого запитання.

— Ні, калбатано Аніко,— промовив він нарешті.— Бігаю я не тільки за Тамазом і ходжу не тільки до вас... Я дільничний інспектор, і мені доводиться бувати скрізь... Правда, коли я приходжу до вас, то почуваюся якось інакше. Хвилююся, мов перед екзаменом, чекаю якоїсь прикrostі... В інших домах мене величають не інакше як «батано»: «Заходьте, батано Георгію!», «Сідайте, будь ласка, батано Георгію!», «Ви пастор духовний наших дітей, батано Георгію!», «Якби не ви, батано Георгію, то що б ми зробили?» А ви... ви зустрічаєте мене не так, сваритесь зі мною, сперечаєтесь, говорите на «ти», Кукарачею звете...

— Ти ж сам просив, щоб я тебе так звала,— занепокоїлася мати.

— В тому-то й річ... Я й інших просив... Хоч ні, неправду кажу, не просив я нікого... Взагалі, не знаю, калбатано Аніко, і, мабуть, ніколи не зможу цього пояснити... Коли я приходжу до вас, то мені здається, наче колись я вже жив у цьому будинку, як ваш Тамаз... Потім мене за щось засудили й вигнали звідси... І ось тепер, спокутувавши свої гріхи, я знову повернувся в рідний дім...— Кукарача опустив голову.

Мати дістала цигарки й закурила. Видно, була схвильована, інакше не курила б при Кукарачі.

— Які ж у тебе, Кукарачо, обов'язки в міліції? — спитала мати, хоч дуже добре знала про це, спитала просто так, аби порушити гнітючу мовчанку.

Цього разу Кукарача розповів про службу докладніше.

— В мої обов'язки, калбатано Аніко, входить усе: переслідування злодіїв і бандитів...

— Щось я не чула, щоб Кукарача зловив бандита,— засміялася мати.

— Знаєте, калбатано Аніко, вакійські бандити так бояться Кукарачі, що жоден з них і пальцем не ворухне,— відбувся жартом лейтенант.

— А ще які твої обов'язки? — допитувалася мати.

— Ще ідейне виховання підлітків,— сказав Кукарача гордо,— правильне спрямування їхнього духовного життя...

— Ну, що ти знаєш, бічо, про духовне виховання, духовне життя і взагалі про душу? — всміхнулася мати.

Кукарача збентежився, але швидко знайшов собі раду:

— А чого тут не знати, калбатано Аніко! Душа є душа, а духовне життя — це кіно, театр, живопис, музика... Ну, й ще любов до всього цього і взагалі любов!

— І ти думаєш, що покидьки не ходять у кіно, театр чи оперу? Думаєш, вони не читають книжок, не мають дружин і дітей, нікого не люблять? — Мати загасила в попільниці недокурок і глянула на Кукарачу.

Лейтенант задумався, потім заперечливо покрутив головою.

— Виходить, про душу я не знаю... А ви знаєте, калбатано Аніко? — спитав він раптом.

Тепер задумалася мати.

— Цього, дорогий мій Кукарачо, достеменно не знає ніхто, — промовила вона нарешті. — По-моєму, це думки й мрії людини, засаджені в пляшку, немов казковий джин, які від дня свого виникнення чекають, ненастанно прагнуть волі. Ми іноді визволяємо їх — по своїй охоті чи мимохоть, а частіше вони самі вириваються на волю й тоді роблять чудеса в науці, мистецтві, літературі... Для мене кожен геній — це джин, що визволився з пляшки... Правда, є й серед геніїв великі й менші, слабкіші й сильніші, та це не має значення, бо щастя здобутої волі всі вони відчують однаково... — Мати говорила дуже спокійно, ні на кого не дивлячись, наче сама до себе. І аж у кінці, вийшовши з задуми, глянула на Кукарачу. — То добре, Кукарачо, що в міліції все це доручили тобі...

— Калбатано Аніко, де ви таке прочитали? — спитав здивований Кукарача.

— Не знаю... Не пам'ятаю... Мабуть, ніде... Просто я так думаю, — відповіла мати.

— А любов до душі входить, калбатано Аніко? — поцікавився Кукарача.

— Напевно, — відповіла мати. — В усякому разі, якщо бог і дав людині якийсь скарб, то це талант любові. Просто шкода тієї людини, що піде з життя, не спізнавши цього великого таланту.

— Я дуже люблю дітей, — промовив Кукарача.

— Тоді ти щаслива людина, — всміхнулася мати.

— А ви?

— Я мати, і любити — мій прямий обов'язок...

— До чого ж важко, калбатано Аніко, як ви оце сказали, бігати за вашим Тамазом! І нерідко доводиться немовби шпигувати за дітьми, щоб вони не поводитись погано, не билися, не крали. — Кукарача зиркнув на мене. — Може, вони й ненавидять мене, та що вдієш? Усе це я роблю тільки з любові до них. А я ж міг стати добрим хліборобом чи й ковалем! — Кукарача подивився на свої ручиська.

— Авжеж, — згодилася мати, — дуже важко виховувати дітей, не те що чужих, а й своїх.

— Так.. Ось тільки за крадіжку Кримінальний кодекс Грузії передбачає покарання від трьох до п'ятнадцяти років...

— Дуже суворий закон! — перебила його мати.

— Суворий, але потрібний! — підтвердив Кукарача.

— А скажи, як ви ловите злодіїв? — поцікавилась мати.

— Звичайно. Украв — спіймаємо, не вкрав — не зачепимо. А часто буває й так: ми знаємо, що людина злодій, але, поки не застукали на гарячому, заарештувати не маємо права. Такий закон. Є навіть прислів'я: «Не піймавши, не кажи злодій!» — пояснив Кукарача.

— Та це ж зовсім легко! — зробила з усього висновок мати.

— Не так легко, як ви собі думаєте! — образився Кукарача.

— А до того, як злодій украде, ви вживаєте якихось заходів?

— Аякже! Підсилаємо до злодіїв своїх людей, і вони дають нам знати: тоді-то й тоді-то на такій-то вулиці...

— Я не про це, — перебила його мати. — Мене цікавить, чи до того проводите ви із злодіями бесіди?

— Які бесіди? — здивувався Кукарача.

Мати встала, витягла з шафи книжку в чорній оправі й розгорнула її на потрібному місці.

— Ось послухай! — звернулася вона до Кукарачі.

Той обернувся на слух.

— «Коли ж око твоє праве спокушує тебе, вирви його й кинь від себе, бо більша користь тобі, щоб один із членів твоїх згинув, а не все тіло було вкинуто в пекло.

І коли права рука твоя спокушає тебе, відітни її й кинь від себе, більша-бо користь тобі, щоб один із членів твоїх згинув, а не все тіло твоє було вкинуто в пекло».

— Зрозумів? — спитала мати, дочитавши.

— Прочитайте, будь ласка, ще раз, — попросив Кукарача.

Мати прочитала, тільки цього разу повільніше.

— Який це складний і суворий закон, коли я його правильно зрозумів! — жахнувся Кукарача. — «Вирви його й кинь від себе», тобто вийми власне око! «Відітни її й кинь від себе», тобто відрубай собі руку! В порівнянні з цим законом наш закон — просто рай... — промовив він і широко розкритими очима подивився на матір.

— Це не закон, Кукарачо, це заповідь. Якби запровадили такий закон, то половина людства була б одноока й однорука, — сказала мати.

— А що таке заповідь?

— Це те, з чого випливають усі закони. Отож я й питаю: чи ви читаєте людям ці заповіді, перш ніж їх заарештувати?

— Коли людина потрапляє до нас, то читати їй заповідь уже пізно. Мабуть, слід було б учити цих заповідей дітей — як у школі, так і вдома... А що це за книга, калбатано Аніко?

— Це євангеліє від Матфія.

— А ви читаете його Тамазові?

— Тамазові? — Мати трохи розгубилася. — Знаєш, я про це не думала... Мені здається, рано ще...

— Читати таку книгу ніколи не рано, — сказав задумливо Кукарача.

— Може, й твоя правда, — згодилася мати.

— Калбатано Аніко, позичте мені цю книгу, поверну через два дні, — попросив Кукарача.

Мати поклала перед ним євангеліє.

— Мені, певно, важко буде читати, та коли чогось не зрозумію, запитаю у вас. Ви ж, мабуть, добре знаєте старогрузинську.

— ...І французьку, й англійську, й німецьку, — похвалилася мати.

— Коли ж ви встигли, калбатано Аніко, вивчити стільки мов? — здивувався Кукарача.

— Ех, дорогий мій Кукарачо, ми, всі на світі люди, фактично розмовляємо однією мовою, а не розуміємо один одного тільки через те, що не вміємо прислухатися один до одного, — сказала мати й голосно засміялася.

— Чи немає у вас якихось ліків від головного болю? — несподівано спитав Кукарача.

Мати вийшла з кімнати й принесла Кукарачі дві таблетки та півсклянки води.

— Якщо трохи болить, випий одну, а якщо дуже — обидві.

Кукарача вкинув у рот обидві, потім підвівся й пішов до дверей. І вже на порозі спитав:

— Калбатано Аніко, а можна розповісти про це нашим, у міліції?

— Про що, Кукарачо?

— Ну про все це — про душу, про джина, засадженого в пляшку, про заповіді...

— Будь ласка, Кукарачо! Євангеліє не я написала, і те, що я говорила про душу, не є моєю таємницею...

— Дякую, калбатано Аніко!

— От тільки на зборах з цим не виступай, а так розкажуй де завгодно й коли завгодно. І вали все на мене! — засміялася мати.

— До побачення, калбатано Аніко! — попрощався Кукарача й кwapливо вийшов з кімнати.

Через два дні Кукарача повернув евангеліє. Не просив, щоб мати щось пояснила йому, просто подякував і пішов.

Після того Кукарача до нас довго не приходив. При зустрічі зі мною на вулиці він просив вітати матір, поплескував мене по щоці і йшов собі далі.

У Кукарачі з'явилася інша справа, набагато серйозніша, складніша й цікавіша, ніж бігання за мною та моїми товаришами...

Коли чогось з того, що розповім я про Кукарачу далі, не довелося мені побачити на власні очі, то це або чутки, що ширилися в кварталі чи просочувалися з міліції, або справжні події.

Тричі Кукарача викликав Інгу в міліцію, і жодного разу вона не з'явилася. Нарешті лейтенант сам подався на Кобулетський узвіз. Не заставши Інги вдома, він звернувся до сусідів.

— Так просто ти її в міліцію не відведеш, надто вона відчайдушна, — сказав Кукарачі двірник Шахро.

Кукарача просунув повістку в замкову щілину й пішов.

Дорогою він зустрів середню на зріст, пишної вроди дівчину з каштановими косами, що спадали їй на груди. Вона так безтурботно розмахувала сумкою і йшла так вільно, наче весь світ належав їй одній.

Кукарача, щось відчувши інстинктом, зупинився. Дівчина пройшла повз нього так, наче на вулиці стояло дерево, а не людина. Кукарача повернувся і став дивитися їй услід, милуючись її струнким станом і немов виточеними ногами.

Вона відчула на собі пильний чоловічий погляд, раптом обернулася і взялася в боки, прибравши визивну позу. Кукарача голосно засміявся.

— Чого тобі смішно?! — нахмурилася дівчина.

— Ви часом не Інга?

— Припустімо, Інга. Ну й що?

— Не «припустімо», а точно. Ви Інга? — спитав серйозно Кукарача.

— Так, я Інга. А ти хто?

— Я той самий Кукарача, який тричі запрошував вас у міліцію.

— А-а-а! І чого вам треба, Кукарачо? — спитала вона і стала у ще визивнішу позу.

— Це вам скажуть у міліції, люба моя Інго! — Кукарача підійшов до дівчини.

— Ти думаєш, тобі так легко буде привести мене в міліцію? — спитала Інга, здивовано підвівши брови.

— Якби я думав, що легко, то на цей узвіз не дерся б! — признався Кукарача.— А в міліцію я вас усе ж таки приведу.

— Не знаю, хіба силою,— засміялася Інга.

— Що мені ви, коли я два фінські танки притяг до свого штабу! — з усмішкою, але дуже серйозно сказав Кукарача.

— Справді?

— Справді!

— А як?

— Про це я розкажу вам завтра о дев'ятій годині ранку в своєму службовому кабінеті, якщо ви зласкавитесь туди прийти. Справжнє мое ім'я — Георгій Тушурашвілі.

— Справді?

— Справді!

— Кукарача краще.

— Коли краще, то звіть Кукарачею! — дозволив лейтенант.

— А може, ви зласкавитесь зайти до мене? Там я все розповім...— У голосі в Інги тепер відчувлися чемність, ніжність, цікавість, повага і навіть якийсь страх.

— Сьогодні ви, мабуть, стомлені, повертаєтесь з роботи, то я прийду до вас іншим часом, а спершу завітайте до мене.

— Добре.

— Дівчино, там у дверях я вам залишив повістку, то ви не ображайтесь. Не думав, що зустріну вас на вулиці. Порвіть повістку, не читаючи, й викиньте...

— Добре, батону!

— До побачення.

— До побачення.

Кукарача й Інга, мов зустрічні вагони фунікулеру на Мтацмнді, повільно й неохоче розійшлися.

* * *

Кукарача чекав у своєму кабінеті на Інгу до пів на десяту. До останньої хвилини перед ним лежала Інжина автобіографія, взята з архіву паспортного столу, і він усюте перечитував її.

«Автобіографія.»

Я, Інга Аміранівна Лаліашвілі, народилася 19 квітня 1920 року в м. Тбілісі. Батько, Аміран Давидович Лаліашвілі, помер від поруку серця в 1926 році. Мати, Анастасія Олександрівна Хмаладзе-Лаліашвілі, померла в 1927 році від туберкульозу. Після цього я виховувалася в Земо-Авчальському дитячому будинку. Тут же закінчила в 1934-му семирічку й того ж року вступила до

дворічного провізорського училища, яке закінчила з відзнакою в 1936 році. Безпартійна. Незаміжня. Працюю в аптеці № 128 на видачі ліків.

Тепер проживаю в м. Тбілісі, Кобулетський узвіз, № 137,

Інга Лаліашвілі.

27 вересня 1936 р.

м. Тбілісі».

Інга не прийшла. Серце в Кукарачі взялося вогнем. Не думав, що обдурить, та факт — річ уперта. Не прийшла...

Кукарача встав, надів кашкета, поклав автобіографію в папку, висунув шухляду, і... двері до кімнати прочинила задихана Інга. Кукарача полегшено зітхнув і всміхнувся аж до вух.

— Здрастуйте, Інго! — привітався він перший.

— Здрастуй, Кукарачо! — відповіла дівчина й сіла, не чекаючи запрошення.

— Правду кажучи, я вже не чекав вас, — признався Кукарача.

Інга розсміялася.

— Чого вам смішно?

— А того, що вже півгодини як я прийшла.

— То чого ж не заходили? — здивувався Кукарача.

— А ми, жінки, маємо таку звичку: прийти на побачення завчасно й десь заховатися, а потім, побачивши, що хлопцеві вривається терпець, несподівано з'явитись. Ось і я стояла за вербою й дивилася на тебе у вікно, а коли побачила, що ти встав, надів кашкета й намірився йти, тоді мерщій сюди... — Інга знов засміялася.

— Усе це правильно й гарно, коли йдеться про кохання, — сказав Кукарача.

Інга змінилася на лиці.

— Чого ти викликав мене? — спитала вона холодно й поклала свою сумку перед Кукарачею.

— З чого почати? З двох танків чи... — Кукарача відклав сумку набік.

— Про два твої танки знає весь Тбілісі. Почни із справи! — сказала Інга й примостила сумку в себе на колінах.

Кукарача дістав з шухляди заяву Інжиних сусідів, відігнув кінець аркуша з підписами, відірвав його й поклав заяву перед Інгою, а смужку з прізвищами сховав у шухляду.

Дівчина взяла заяву. Кукарача не спускав ока з її обличчя. Спочатку вона засовалася на стільці, потім почервоніла, потім зблідла, руки в неї затремтіли, очі наповнилися сльозами, і раптом вона роздерла аркуш надвое і кинула клапті на стіл.

— Цього рвати не можна, калбатано Інго! — сказав Кукарача, складаючи докупи частини роздертої заяви.

— Пробач, — сказала Інга й проковтнула сльози. — Це написала Каламнішвілі.

Кукарача дуже здивувався, бо Інга назвала прізвище якраз тієї жінки, що підписалася червоним олівцем.

— По-перше, під заявою багато підписів, а по-друге, чому ти думаєш, що писала саме Каламнішвілі?

— Та тому, що Каламнішвілі — стара розпусниця! Вона вже мохом поросла, нікому не потрібна, всі обминають її, от і заздрить мені...

— В чому ж тобі заздрити? Хто тебе кохає? Покидьок, злодій, картяр і морфініст! — перебив Інгу Кукарача.

Інга оторопіла.

— Ця людина, хоч би якою вона була, мій чоловік... — Інга встала, сумка її впала на підлогу. — А Каламнішвілі не має ні чоловіка, ні коханця, ні друзів, ні ворогів. Колись така вродлива, вона тепер зовсім одна на білому світі, того й заздрить мені... Та тобі, Кукарачо, цього ніколи не зрозуміти, бо ти мужчина, а головне — міліціонер... Що ж до паскудних слів і пісень, наведених у заяві, то їх я тільки й чула, проходячи повз дім Каламнішвілі... То в неї збиралися картярі й злодії. А Муртало ні разу нікого з собою не приводив, і сам ніколи не приходив до мене п'яний. Він кохає мене і чогось такого не дозволяє собі!.. — Інгу явно зрадили нерви, обличчя в неї взялося плямами, губи сплотіли. Якось оволодівши собою, вона сіла.

— Коли ж він буває вдома? — спитав Кукарача.

Інга підозріливо глянула на нього.

— Він не каже, коли прийде.

— Як і всі бандити...

— Ні в кого з тбілісців Муртало нічого не вкрав і не відняв! — гордо заявила Інга.

— Знаю... В нашій картотеці про твого святого чоловіка сказано, що він запеклий рецидивіст, у Грузії не промишляє, має чотири судимості, з них дві — за вбивство, і не розстріляли його тільки через те, що вколошкав він таких покидьків, як і сам. Ось хто він, твій коханий! — розкрив їй Кукарача всі достоїнності Муртало.

— Плювала я на вашу картотеку! А міг би ти дарувати свій коханий щодня по кошику червоних троянд? — спитала Інга.

— Чого б же ні! Хіба даремно наш квартал зветься Вардісубані? ¹ — засміявся Кукарача.

— І взимку?

— Взимку було б важче, — признався Кукарача.

---

¹ Вардісубані — буквально: квартал троянд.

— Отож-то й воно! А Муртало міг! — триумфально відказала Інга. — Чи міг би ти щомісяця посылати коханій тисячу карбованців?

— Як же я пошлю такі гроші, коли вся моя зарплата — вісімсот карбованців! — здивувався Кукарача.

— А Муртало міг!.. Чи можеш ти, будши хоч і на краю світу, з'явитися до коханої, щоб привітати її з Новим роком і з днем народження? Ні, не можеш! А Муртало може! — «Яка ж бо вона дурка! — подумав Кукарача. — Проговорилась, коли зустрінеться з тим покидьком!» — Чи можеш ти відбити від мене всіх хлопців кварталу й шанувати мене, мов королеву? Не можеш! А Муртало може! Чому? Та тому, що він нікого на світі не боїться — ні тебе, ні твоєї міліції. А ти боїшся Муртало! — істерично вигукнула Інга.

— Ще не народився той, кого злякався б Кукарача! — сказав спокійно лейтенант.

— Справді? — підняла брови Інга.

— Справді! — відрізав Кукарача.

— Ну гаразд... Навіщо викликав? Чого тобі треба від мене?

— Нічого. Напиши розписку, що факти, наведені в заяві, біль-ше не повторяться.

— Як же я можу розписуватися за те, чого й близько не було? — здивувалася Інга.

— Тоді напиши, що факти, наведені в заяві, — брехня і наклеп, — запропонував Кукарача.

— Ну, це можна. — Вона написала й зібралася йти. Кукарача не втерпів і спитав:

— Інго, скажи мені, будь ласка: ти й справді кохаєш того паскуду чи боїшся його?

Інга довго стояла в задумі, потім спитала:

— А ти знаєш, Кукарачо, що таке кохання?

Кукарача ствердно кивнув головою.

— Ану скажи!

— Це найбільший талант, дарований богом людині... І нещасний той, хто піде з життя без цього таланту.

— Хто тебе навчив цього, Кукарачо? — прошепотіла Інга.

— Калбатоні Аніко.

— Хто це?

— Є така.

— А ти спізнав той талант? — спитала Інга.

— Поки що ні... — відповів Кукарача. — А ти? — спитав він у свою чергу.

Інга нічого не відповіла. Вона повернулася й пішла, зачинивши за собою двері.

Кукарача якийсь час прислухався, як у коридорі вистукували її підборчики, потім висунув шухляду, дістав з неї відірваний список, склеїв клапті заяви гуміарабіком, знову сховав її, встав і розчинив вікно, щоб провітрити кімнату. Розчинив — і остовпів: за вербою стояла Інга й дивилася на нього.

* * *

«Народному комісарові внутрішніх справ ГРСР.

Прошу довести до відома всіх органів міліції республіки: в ніч з 8 на 9 березня в м. Таганрозі пограбовано ювелірний магазин. Викрадено коштовні речі вартістю 456 325 крб. 40 коп.

Установлено: один із зниклих учасників грабунку — грузин, на прізвисько Муртало (прізвище невідоме).

Оголошено всесоюзний розшук.

Прикмети: кремезний, середнього зросту, верхня губа розсічена, два золоті зуби.

Нач. карного розшуку Наркомвнуправ СРСР

11 березня 1940 р.»

Кукарача, як і всі співробітники міліції, одержав копію цієї радіограми, хоч до участі в цій складній операції його ніхто не залучав. Такі операції звичайно проводив і керував ними сам Давид. А ця наївна радіограма викликала в усіх оперуповноважених і в самого начальника міліції іронічну посмішку. Муртало не та пташка, щоб після такої шкоди прилетіти до Тбілісі, сісти в своє гніздо й, сидючи на яйцях, чекати, поки завітає міліція!

І все ж таки за Інжиною квартирою встановили нагляд. Та оскільки ніхто не з'являвся, вже через тиждень нагляд зняли — нехай, мовляв, пильнують його там, у Росії.

Так думали всі, окрім Кукарачі.

* * *

О першій годині ночі дев'ятнадцятого квітня Кукарача прочинив двері до Інжиної кімнати й став на порозі з наганом у руці.

За столом сиділи двоє — Муртало й Інга. Невідкупорена пляшка шампанського застигла у руці в Муртало. Він глянув спершу на Інгу, потім на Кукарачу й намірився поставити пляшку на стіл.

— Не рухайся, Муртало! — наказав Кукарача. Він зрозумів,

що зброя в Муртало у правій кишені і що він хоче вивільнити руку.

— Міцно тримай пляшку й підними її вище!

Муртало трохи підняв пляшку.

Раптом гримнув Кукарачин наган, і з відбитої шийки бризнуло шампанське. Піна полилася на голову Муртало й Інзі, проте ніхто з них не ворухнувся. Кукарача перекинув наган у ліву руку, підійшов до столу, вказівним пальцем виважив френч, що висів на спинці стільця, і, відчувши, що він легкий, повісив на місце, потім витяг з правої кишені штанів Муртало револьвер і поклав собі в кишеню. А тоді сів третім до столу й поставив собі келих.

— Можеш налити! — звернувся він до Муртало.

Муртало поналивав шампанського, що лишилося в пляшці, і спитав з гіркою посмішкою:

— Сісти можна?

— Звичайно. Але тобі доведеться так довго сидіти, що на твоєму місці я волів би постояти,— всміхнувся Кукарача.

— Жартуєш? Це добре, коли міліціонер жартує,— сказав Муртало й сів.

— Я Кукарача!

— Знаю! — кивнув Муртало.— Чому ти не зайшов через вікно?

— Щоб ти не вийшов через двері.

— Звідки ти знав, що двері не замкнені?

— Застаріли твої методи, Муртало, на цей гачок тепер ніхто не ловиться! — відповів Кукарача.

— Ти добре стріляєш з нагана! — похвалив його Муртало.

— Та й ножа непогано кидаю: з п'яти двічі влучаю в дев'ятку, тричі в десятку. А з нагана — п'ять у десятку, два в дев'ятку. Відстань тебе не цікавить?

Муртало знову гірко посміхнувся.

— Що тобі треба, Кукарачо? Чого прийшов? Ти ж знаєш, що в Грузії я не працюю, місцевої влади не турбую... А за «дуру» не вали мені строку. Не личить Муртало сидіти за носіння зброї... Я не погрожую, але ж ти знаєш: в'язниця має две дверей — вхід і вихід...— Його права рука потяглася до френча.

— Не треба, Муртало! — спокійно застеріг Кукарача й звів курок нагана.

— Хочу закурити! — огризнувся Муртало.

— Закурити можна.

Муртало дістав з кишені френча цигарки, прикурив одну і так зотягся, що з цигарки лишилася половина.

— За що ж вип'ємо? — спитав Кукарача в Муртало.

— За міліцію! — вискалив зуби Муртало і прикурив нову цигарку.

— За міліцію! — промовив Кукарача й вихилив келих.

Ніхто його не підтримав.

— Хочеш, щоб я не брав тебе за «дуру», еге?

— Йй-богу, не варто, Кукарачо, саджати мене за «дуру!» — багатозначно відповів Муртало.

Кукарача задумався, потім звернувся до Інги, що досі мовчала, хоч і кипіла гнівом:

— Даруйте мені, калбатону Інго, але я попрошу вас зняти з себе брильянтові сережки й брильянтовий перстень і покласти на стіл.

Обличчя в Інги спалахнуло.

— Ти що, Кукарачо?! — дорікнув Муртало. — Так багато хочеш за мою дохлу справу? Дай спокій Інзі й візьми гроші.

— Слухай, Муртало, де ти подів решту речей, взятих у ювелірному магазині в Таганрозі? — наче між іншим спитав Кукарача.

Муртало хотів був щось сказати, вже й рота розтулив, та чомусь передумав і повісив голову. Отак просидів хвилин п'ять. І раптом зірвався на ноги і ткнув у вічі Інзі жарину цигарки. Інга скрикнула, відкинула голову назад, і в неї на щоці, під лівим оком, з'явилася страхітлива, криваво-червона рана.

— Продала мене, суко?! — прошипів Муртало і в цю мить від сильного удару Кукарачі перекинувся непритомний назад. Кукарача зв'язав йому руки, потім підступив до Інги й подивився на рану.

— Як же я прогавив! — промовив він з жалем.

Інга підійшла до шафи, дістала пластир і приклала до рани. Побачивши, що Муртало прийшов до пам'яті, Кукарача схопив його за барки, поставив на ноги й зневажливо сказав:

— Та ти зовсім гнилий, Муртало! Твій хрещений батько не помилвся!

— Це тобі так не минеться, Кукарачо! Не я буду, коли не вп'юся твоєю кров'ю!

— Ну, поки що моя черга! — сказав Кукарача й підштовхнув Муртало до дверей.

І тут сталося те, чого Кукарача не міг не те що чекати, а навіть уявити собі: Інга раптом підхопилася і впала перед ним на коліна.

— Не губи мене, Кукарачо, не забирай його! Бо хто із злодіїв повірить, що я його не продала, не виказала міліції?! Не

губи, Кукарачо! На колінах благаю тебе й руки тобі цілую...— Вона припала гарячими губами до охололих Кукарачиних рук.— Якщо ти мужчина, зглянься на мене й відпусти його. Відпусти, коли не хочеш якоїсь ночі побачити мене на цьому узвозі з перері-заним горлом.

— Та ти що?! Заради цього покидька отак принижуєшся?.. Зараз же встань!

— Ні, Кукарачо, потім ти не зможеш захистити мене. Відпусти його, шені чиріме! Матір'ю тебе заклинаю, відпусти! Хай з мого дому вийде цілий...

— Що ти говориш, Інго?! Я ж на державній службі. Як же я можу відпустити цього бандюгу?!

— Я заповідю собі смерть, Кукарачо! — сказала Інга, і Кукарача зрозумів, що це не залякування. Він не був залізний, а був просто людиною і не встояв... Він дістав з кишені ножа й перерізав мотузок, яким зв'язані були руки Муртало.

— Иди! — сказав Кукарача.

Муртало не повірив своїм вухам.

— Иди! — повторила Інга.

Муртало пішов до дверей.

— У вікно! — сказав Кукарача.

Муртало повернув назад і переліз через підвіконня. Через десять хвилин Кукарача вистрілив у вікно.

Інга обійняла ноги Кукарачі й гірко заридала.

— Устань! — сказав Кукарача.

— Що ж тепер з тобою буде? — забідкалася Інга.

— Яюсь обійдеться...— Кукарача засунув наган за пояс, підняв Інгу, і не встигла вона ще щось сказати, як він причинив за собою двері й вийшов на подвір'я.

В жодному з вікон не світилось, але Кукарача відчував, як обпікали його цікаві, злякані й огидні погляди сусідів, що поприлипали до шибок.

* * *

Двері кабінету начальника міліції були замкнені зсередини. Кукарача, похнюпивши голову, сидів на стільці, а Давид метався між стінами кімнати, немов пантера в клітці, й заламував руки. Час від часу він зупинявся перед Кукарачею й сердито ревів.

— Ти що, думав, Муртало — це один з твоїх вакійських шмаркачів?.. На людину всесоюзний розшук оголошено, а цей кретин Шерлок Холмс лізе сам на операцію!.. Як же ти назвав операцію? «Кукарача з Ваке» чи «Інга та Кукарача»? — Давид схопив гра-

фин з водою, повний ущертъ, і викилив його до дна.— Віддам тебе до трибуналу! Як ти посмів приховати таке від мене?!

— Та я ж нічого не знав! Прийшов до дівчини на день народження й випадково застав там незнайомого...— промурмотів Кукарача, не підводячи голови.

— Якого незнайомого?! Кого ти хочеш обдурити?! І чого понесло тебе туди опівночі?

— Коли звільнився, тоді й пішов...

— До кого? Друг вона тобі? Небога? Чи ти вже з'їхав з глузду і закрутив любов з повією?!

— Це мій обов'язок,— спокійно мовив Кукарача.

— Що?! — знавіснів начальник міліції.

— Мій обов'язок — морально впливати...

— Замовкни, а то порішу і тебе, і себе!..— гримнув Давид. Кукарача відвів від нього очі.— А втім, кому я пред'являю векселі! Сам у всьому винен! Якого біса ти поперся в міліцію, коли мізки в тебе шкереберть? Тобі б завідувати великим дитячим садком!..

— Кажу ж тобі, кацо, здивав його випадково, от він і вислизнув...

— А ті два постріли? — спитав Давид.

— Два постріли?.. Ну, він біг, і я промахнувся...

— Коли ж ти стріляв? Через годину? — не відставав Давид.

— Ну, вбий мене! Утік він, бічо! Хіба від тебе не втікали? І що ти за людина! Хочеш, зараз у тебе на очах застрелюся? — Кукарача застогнав.

Давид безсило осів на стілець і обіруч схопився за голову. Сидів так довго, потім поклав перед Кукарачею чорнильницю, ручки й папір.

— Назви це як хочеш — чи заявою, чи проханням, чи рапортом, тільки напиши, що не хочеш працювати в міліції і просиш звільнити...— Давид повернувся спиною до Кукарачі.

Час минав, а Кукарача все не брав ручки. Давид зрозумів, що в душі лейтенанта відбувається страшна боротьба, а тому оволодів собою, приборкав свої нерви і якомога спокійніше спитав:

— Скажи, Кукарачо, що з тобою діється?

— Ти знаєш, Давиде, мені не страшно й заяву написати, й піти з міліції... Мене турбує інше... Я боюся втратити тебе, втратити повагу до самого себе... Через те прошу: не виганяй мене одразу, дай трохи часу, щоб я виправив сам свою помилку... Умру, а виправлю...— Кукарача замовк.

Давид зняв трубку внутрішнього телефону.

— Габо, знайди, будь ласка! — попросив він і поклав трубку.

— Що ти збираєшся робити? — спитав Кукарача.

— Хочу трохи охолодити тебе.

— На скільки?

— Поки не наберешся розуму.

— Засуджуєш на довічне ув'язнення? — гірко посміхнувся Кукарача.— А поки не прийшов Габо, я тобі ось що скажу: особисто мені здається, що повернути Інгу до чесного життя в сто разів важливіше, ніж спіймати твого гнилого Муртало...

— Що?! — сплотнів Давид.— Виходить, ти відпустив його?!

— Ти знов за своє? Я ж ясно сказав — він утік!

Давид хотів ще щось сказати, але до кабінету зайшов його заступник Габо.

— Здрастуйте! — привітався він.

Ніхто йому не відповів. Габо збагнув, що зараз не до його запитань, і завер.

— Відбери в нього зброю й посади в карцер! — наказав Давид.

— Карцер зайнятий!

— Хто там?

— Мтацміндський зледій Апо.

— Ніяких Апо! Того випустіть, а цього посадіть!

— А що робити з Апо?

— Що хочете! Відпустіть!

— Як?!

— У чому він провинився?

— Побив буфетника. Занадто обрахував його.

— Відпустіть!

— Куди?

— Ви що, оглухли, товаришу капітан? Відпустіть того Апо до дому і замість нього посадіть у карцер Георгія Тушурашвілі, Кукарачу. Зрозуміло?

— Єсть, товаришу майор! — виструнчився Габо.

І ще не встиг він відібрати в Кукарачі зброю, як Давид виїшов з кабінету.

* * *

Від того дня в житті Кукарачі щось змінилося. Одні казали, що доля зрадила його, інші ж, навпаки, запевняли, що йому вельми поталанило; одні твердили, що душа Кукарачі стала ангельською, а інші, навпаки, доводили, що в нього вселився сатана. Одне слово, від Земмеля¹ до сільгоспінституту і від Вере до Мтацмінди тільки про це й балачок було та пліток.

---

¹ Так тбілісці й досі називають місце, де колись була приватна аптека Земмеля.

- Учора Кукарачу бачили в аптеці...
— Чогось Кукарача почав уцапати на Кобулетський узвіз...
— А та Інга так маніжитья, наче не вона, а я була коханкою Муртало...
— Ось побачите, Муртало випустить обом їм кишки...
— Одягатися Інга стала гірше, а обличчя в неї так і світиться щастям...
— Ну, від свого вона не відмовиться...
— Ось уже тиждень, як Кукарача о шостій ранку виходить від неї...
— А може, вони розписалися?..
— Навряд...
Так чи інак, а імена Інги й Кукарачі з'єдналися докупи.

* * *

Якось ми з матір'ю поверталися від тітки Анісо, матеріної подруги дитинства. На Анастасєвській вулиці ми жили в тому самому будинку, що й вона, а коли перебралися на вулицю Марра, не минало й тижня, щоб вони не зустрічалися. І я завжди йшов з матір'ю. Давні подруги цілий день сиділи й плели плітки, а я та Зураб, син тітки Анісо, тим часом грали на малесенькому подвір'ї в м'яча.

Отож ми поверталися додому. Дорогою я розповідав матері, як ми з Дуду із зав'язаними очима пройшли по перекинутій через яр Варазісхеві водогінній трубі. Мати голосно розреготалася.

— А знаєш, чому ти такий брехунець? — спитала вона, досхоchu насміявшись.

— Чому? — широко зацікавився я, бо ясно відчував, що іноді й справді добряче прибріхую.

— Коли ти з'явився, я була студенткою, глядіти тебе вдома не було кому, і, йдучи до інституту, я залишала тебе на тітку Анісо. А вона, гріхородниця, щоб ти не плакав, давала тобі пусту грудь. Ну а хто в дитинстві ссав пусту грудь, усі до одного брехуни.

І ми реготали вже обоє.

Біля Верійського базару ми зустріли Кукарачу. З ним була гарна молода жінка в простому вбранні. Я одразу впізнав її — то була Інга.

— Здрастуйте, калбатано Аніко! — чемно привітався Кукарача з матір'ю.

— Де ж ти пропадав, Кукарачо? Як поживаєш? — Мати так зраділа, побачивши його, що навіть зупинилася.

— А як ви, калбатано Аніко? Тамаз не ображає вас? Коли що, скажіть, і я шкуру з нього спушу! — Кукарача погладив мене по голові.

— Та що ти, після твоїх лекцій він став як шовковий. Хіба що іноді обманює мене.

— Що ж, калбатано Аніко, потроху всі ми обманюємо одне одного,— виправдав мене Кукарача й глянув на Інгу, що стояла осторонь і соромливо всміхалася.

— Знайомтеся, калбатано Аніко, це мій друг Інга Лаліашвілі! Мати подала руку. Інга несміливо потисла її.

— Так оце і є Інга? Яка славна дівчина! — промовила мати.

— Звідки ви знаєте Інгу, калбатано Аніко? — здивувався Кукарача.

— Ну, дорогий мій Кукарачо, тепер увесь світ тільки й говорить, що про тебе, Інгу та Радянсько-німецький договір! — засміялася мати.

Інга зашарілась.

— Як ви правильно тоді говорили, калбатано Аніко...— мовив Кукарача.

— Коли, Кукарачо?

— А тоді, коли сказали... що просто шкода того, хто піде з життя, не спізнавши таланту любові...

— А-а,— пригадала мати.

— Дякую вам, калбатано Аніко!

— А я тут причому?

— І все-таки я вам дякую!

— Нема за що.

— До побачення!

— Дай боже вам здоров'я! — поблагословила їх мати.

Кукарача й Інга пішли.

— Яка славна дівчина! — повторила мати, проводжаючи її очима.

— Дуже! — підтвердив я.

— Теж мені знавець! — Мати ляснула мене по потилиці, потім глянула на праву долоню, розтерла її і стиха промовила: — Яка в неї на диво приємна й тепла рука...

* * *

Від того дня минуло ще кілька місяців, і ось під час осячлих перегонів у двір до тітки Марти влетів Зевера і, розвівши руками, несамовито заволав:

— Кукарачу вбили!..

Через десять хвилин увесь Ваке був на Кобулетському узвозі...
Двоє санітарів і двоє міліціонерів на носилках винесли з Інжиної кімнати Кукарачу.

На вустах у нього застигла усмішка. Жодного стогону, жодного прохання, жодного слова.

Красиво помер Кукарача...

Давид доторкнувся до плеча Інги, що лежала ницьма на землі. Інга звела на нього каламутні очі.

— Куди він подався? — спитав Давид.

Інга повела очима в бік Удзо.

Давид протиснувся крізь юрбу й пішов стежкою, що вела до Удзо, наче вівчарка по вовчому сліду.

Вранці Давид привіз на коні від Бетанійської церкви тіло Муртало із знівеченим обличчям і кинув на подвір'ї міліції. Муртало був живий. Дихав.

* * *

Рівно через місяць у суді, що біля круглого садка, розпочався процес Муртало. Бажаючих потрапити сюди не міг умістити не тільки малесенький зал, а й садок. Кожне слово, промовлене на суді, пошепки передавали з уст в уста, з вух у вуха.

Мати на процес не ходила. Ходив я. І коли я повертався з суду, мати жадібно, до подробиць розпитувала мене про все, що відбувалося на засіданні.

Цей суд був просто-таки унікальний — обвинувачений не мав захисника. Жоден тбіліський адвокат не наважився захищати Муртало. І це був перший випадок у кварталі, коли люди більше боялися людського осуду, ніж погроз злочинців.

Судовий розгляд тривав три дні — від ранку до пізнього вечора, з невеликими перервами. Було опитано багатьох свідків, і ще більше пред'явлено обвинувачень — неправдивих і правдивих.

Ранкове засідання третього дня виявилось історичним. Того дня на Давидове прохання прийшла Інга, яка на суд не ходила.

Прийшла гарна й сувора, мов амазонка. Від голови до п'ят була в чорному, а на виду біда як полотно. Вона зайшла до принішкляго залу в супроводі Давида і стала перед судьєю та засідателями, навіть не глянувши на Муртало, що з роздертим обличчям, обстрижений сидів за бар'єром між двома міліціонерами.

Після формальної процедури почався допит.

С у д д я. Розкажіть судові, що вам відомо про справу.

І н г а. Кукарача прийшов додому опівдні...

С у д д я. Тобто Георгій?

Інга. Я скрізь, де треба, зватиму його Кукарачею, а ви знайте, що це Георгій.

Суддя. Добре. Скажіть, чому Кукарача прийшов саме до вас?

Інга. Кукарача був моїм чоловіком...

Суддя. А ким був для вас обвинувачений?

Інга (після довгого мовчання). Муртало?

Суддя. Шалва Фрідонович Хізанішвілі.

Інга. Я не знаю такої людини.

Суддя. Він сидить ліворуч від вас, на лаві підсудних.

Інга. Цього нелюда звать Муртало.

Суддя. Ким же він доводиться вам?

Інга. Він був моїм коханцем, поки... (У залі зчинився гамір).

Суддя. Поки що?

Інга. Поки я не познайомилася з Кукарачею.

Суддя. Наскільки судові відомо, ви не були офіційно одружені з Тушурашвілі.

Інга (вперто). Кукарача був моїм чоловіком!

Суддя. Тобто ви віддали перевагу Тушурашвілі?!

Інга. Батоно суддя, що вас цікавить: як ця тварюка вбила Кукарачу чи мій вибір?

Суддя. Мотиви вбивства потерпілого, свідок Лаліашвілі.

Інга. Кукарача не потерпілий, він мертвий! (Гамір у залі).

Суддя (збентежено). Продовжуйте...

Інга. Кукарача спав. Раптом двері відчинились, і до кімнати зайшов Муртало з наганом у руці. Від страху та несподіванки я закричала, хоч і знала, що не сьогодні-завтра настане ця страшна хвилина. На крик Кукарача схопився з ліжка й кинувся до зброї, що висіла на стільці, та було вже пізно. Його наган тримав у руці Муртало. Він наставив на Кукарачу два нагани... (Інга замовкла).

Суддя. Продовжуйте, продовжуйте.

Інга. Кукарача був у самій білизні й потягся до одягу. «Не турбуйся, — сказав Муртало, — твоя нагота нас не бентежить».

«Чого ти прийшов, Муртало?» — спитав Кукарача.

«Ти питаєш мене?» — здивувався Муртало.

«Я й Інга кохаємо одне одного!» — сказав Кукарача.

«Справді? І дуже кохаєте?» — глузливо передражнив Муртало.

«Муртало, поклади зброю на місце і йди!» — сказав Кукарача.

«Тільки твою чи й мою?»

«І ту, й другу!»

«Може, маєш наручники, то дай, я їх надіну й піду з тобою в міліцію...»

«Коли б ти мав розум, то так і зробив би!» — сказав Кукарача й почав одягатися.

«Кукарачо, попереджаю: тільки встанеш — вистрелю!» — застеріг Муртало.

«Не вистрелиш, Муртало! Якщо вб'єш мене, тебе розстріляють!»

«Е, Кукарачо, не думай, що Кримінальний кодекс знаєш тільки ти — і я його вивчив напам'ять, як отченаш. Я вб'ю тебе на ґрунті ревнощів — за це мені дадуть п'ять, од сили вісім років. Оце й усе, більше твоя повійниця не варта!»

«Убий і мене», — попросила я.

«Ні, генацвале! Смерть для тебе — блаженство, а для нього — мука... Ти повинна жити довго, довго, аж поки зогниєш...» Ось що він одповів.

«Так мені й треба», — сказав Кукарача.

«Авжеж! — згодився Муртало. — В нашому ділі ти дав маху і повинен поплатитися! А знаєш, чому ти дав маху? Та тому, що не професіонал, а профан, от і облутала тебе ця шльондра...» (Інга знов замовкла).

Суддя. Чому Кукарача сказав «так мені й треба»? І що розумів обвинувачений під словами «дав маху»?

Інга. Річ у тім, батоно суддя, що рік тому Кукарача схопив цього негідника в моєму домі й відпустив його на моє прохання...

Суддя (*підвівся здивований*). Що?!

Інга. О, ви не знали Кукарачі, батоно суддя! Не знали, який він був добрий, безгрішний і чистий...

Суддя. Гаразд! Продовжуйте.

Інга. А продовжувати нема чого.

«Може, пам'ятаєш, Кукарачо, я попереджав тебе, що й твоя черга прийде, і ось вона настала». — Муртало звів обидва курки.

«Не вбивай мене, Муртало!» — сказав Кукарача не з страхом, а з жалем. (Інга задихала часто).

Суддя. А потім?

Інга. Потім Муртало наблизився до ліжка... (Інга ступила кілька кроків до бар'єра, за яким сидів Муртало, і, перш ніж міліціонери опам'яталися, відстебнула гудзик свого жакета, вихопила наган, навела його на Муртало і спустила курок).

Муртало шалено зірвався на ноги, затулив обличчя долонями і раптом повалився на підлогу. За кожним пострілом він ревів, наче звір.

Сім разів гримнув Інжин наган, а коли гуркіт урвався, в судовому залі запала могильна тиша.

Інга кинула наган, опустила на підлогу, вткнулася головою в коліна й гірко заридала...

Коли я повернувся з суду, мати вже накрила на стіл. Насипавши мені супу, вона сіла навпроти мене, підперла голову долонями і, як звичайно, чекала моєї розповіді про те, що було на процесі. Я мовчав і до супу не доторкнувся. Тоді мати забрала від мене тарілку й поставила переді мною мої улюблені холодні котлети з білим хлібом. Коли ж я відмовився й від котлет, вона занепокоїлась, приклала руку до мого лоба.

— Що з тобою, синку, чи ти не захворів? — спитала вона стурбовано.

— Сьогодні допитували Інгу, — промовив я.

— І що ж вона сказала, бідолашна?

— Пустила в Мурталю сім куль!..

— Як?

— Дістала наган і почала стріляти...

— Сім пострілів? У судовому залі? — Не вірячи своїм вухам, мати встала.

— У судовому залі.

— Сім пострілів... І ти все це бачив?..

— Бачив!

Мати знову сіла.

— І що ж?

— Вона промахнулася.

— Сім разів?

— Сім разів.

— Неймовірно!.. — промовила мати ослабленим голосом і вийшла в кухню.

Трохи згодом пішов туди і я. Мати сиділа біля вікна, курила й дивилася на білу баню університету. Я сів у неї в ногах і поклав голову їй на коліна. Сиділи ми так довго. Потім я відчув на голові її теплу руку. Вона голубила мене. Я подивився на матір. На віях у неї ряхтіли дві великі сльози, підборіддя здригалось і цигарка між пальцями тремтіла.

— Кажеш, промахнулася? — перепитала вона.

Я ствердно кивнув головою і відчув, що матері дуже хочеться заплакати вголос, але з великої гордості вона стримується.

Мені до горла підступив клубок. Я знову поклав голову матері на коліна й заплакав — спочатку тихо, крадькома, а потім і голосно. Мати навіть не намагалася спинити мене, заспокоїти, тільки своєю теплою рукою гладила мене по голові. І я зрозумів, що плакав за нас обох.

Це сталося 21 червня 1941 року. А наступного дня, 22 червня, всі забули про Кукарачу й Інгу — того ранку прийшла страшна звістка: на нашу країну напала Німеччина.

І тільки раз, 1943 року, тітка Марта згадала Інгу й Кукарачу — тоді у військкомат прийшло повідомлення з фронту про загибель Інги. Ба ні, раз і мені згадався Кукарача. Вірніше, не згадався, а приснився. 12 вересня 1979 року в Гульріпші¹. О дванадцятій годині ночі, за півгодини до мого другого інфаркту.

І ось що дивно: в тому сні Кукарачі все ще було двадцять один чи двадцять два роки, мені за п'ятдесят, а він, як і раніше, наставляв мене на добрий розум.

---

¹ Гульріпші — приморський курорт в Абхазії; там знаходилася дача письменника.

З М І С Т

БІЛІ ПРАПОРИ

Роман

5

ЗАКОН ВІЧНОСТІ

Роман

162

КУКАРАЧА

Повість

351

**НОДАР ВЛАДИМИРОВИЧ
ДУМБАДЗЕ**

**ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ**

Том второй

**Белые флаги
Закон вечности
Кукарача**

Романы, повесть

Перевод с грузинского
А. П. Синиченко

Серия «Единение»

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *О. І. Василенко*
Художник *М. Г. Богданець*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректор *Л. Г. Лященко*

Информ. бланк № 2878

Здано до складання 27.12.84. Підписано до друку
22.05.85. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкар-
ський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк ви-
сокий. Умовн. друк. арк. 21,84. Умовн. фарбо-
відб. 22,05. Обл.-вид. арк. 26,925. Тираж
65 000 пр. Зам. 5-27. Ціна 2 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика,
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Думбадзе Н. В.

Д82 Твори в 2-х т. Т. II. Білі прапори; Закон вічності; Кукарача: Романи, повість /Перекл. з груз. О. Сини-ченко; Іл. худож. М. Богданця.— К.: Дніпро, 1985.— 414 с. (Єднання).

До другого тому творів грузинського радянського письменника ввійшли романи «Білі прапори», відзначений Державною премією Грузинської РСР імені Шота Руставелі, «Закон вічності», удостоєний Ленінської премії, та повість «Кукарача».

Д 4702170200—152 152.85
М205(04)—85

С(Груз)

НОДАР
ДЫМБААЭ

2x6